

СЛАВИСТИКА
XXIX/1

СЛАВИСТИЧКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

СЛАВИСТИКА

SERBIAN ASSOCIATION FOR SLAVIC STUDIES
UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOLOGY

SLAVIC STUDIES

Покренут 1997. године / Founded in 1997

Главни уредници: / Editors-in-Chief:

Од 1. до 15. књиге др Богољуб Станковић оснивач часописа / From Vol. 1 to Vol. 15
Bogoljub Stanković, Ph. D, founder of the journal

Од 16. до 20. књиге др Петар Буњак / From Vol. 16 to Vol. 20 Petar Bunjak, Ph.D.

Од 21. до 26. књиге др Људмила Поповић / From Vol. 21 to Vol. 26

Ljudmila Popović, Ph.D.

Од 27. књиге др Ирина Антанасијевић / Since Vol. 27 Irina Antanasijević, Ph.D.

Модел за корице и логотип Славистичког друштва израдио је др Петар Буњак
/ The cover model and the Serbian Association for Slavic Studies logo were designed
by Petar Bunjak, Ph.D.

Секретар Уредништва

Secretary of the Editorial Board

др Ана Јаковљевић Радуновић / Ana Jakovljević Radunović, Ph.D.

Секретаријат

Secretariat

др Стефана Пауновић Родић / Stefana Paunović Rodić, Ph.D.

мрп Стефан Милошевић / Stefan Milošević, M. A.

Часопис излази два пута годишње.

Часопис *Славистика* је лиценциран под условима CC BY-NC-ND:
Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 Међународна

Уредништво
Editorial Board

др Дајсук Адаћи, Универзитет у Хокаиду, Јапан / Daisuke Adachi, Ph.D., Hokkaido University, Japan; др Адријан Баренцен, Универзитет у Амстердаму, Холандија / Adriaan Barentsen, Ph.D., University of Amsterdam, the Netherlands; др Бранка Барчот, Свеучилиште у Загребу, Хрватска / Branka Barčot, Ph.D., University of Zagreb, Croatia; др Дмитриј Бурого, Педагошки универзитет „М. Драгоманов“ у Кијеву, Украјина / Dmitriy Burago, Ph.D., M. Dragomanov Pedagogical University in Kiev, Ukraine; др Стефано Гарзонио, Универзитет у Пизи, Италија / Stefano Garzonio, Ph.D., University of Pisa, Italy; академик Андреа Желе, Словеначка академија наука и уметности, Љубљана, Словенија / Academician Andreja Žele, Ph.D., Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, Slovenia; др Ценка Иванова, Универзитет у Великом Трнову „Свети Ћирило и Методије“, Бугарска / Tsenka Ivanova, Ph.D., St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria; др Ана Кулеш, Белоруски државни универзитет у Минску, Белорусија / Anna Kulesh, Ph.D., Belarusian State University, Minsk, Belarus; др Биљана Мирчевска-Бошева, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, Северна Македонија / Biljana Mirchevska Bosheva, Ph.D., The Saints Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia; др Туркан Олцај, Универзитет у Истанбулу, Турска / Türkan Olcay, Ph.D., University of Istanbul, Turkey; др Дорота Пазіо-Влазловска, Институт за славистику, Пољска Академија наука, Варшава, Пољска / Dorota Pazio-Wlazłowska, Ph.D., Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland; др Елена Петрухина, Филолошки факултет, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“, Русија / Elena Petrukhina, Ph.D., Faculty of Philology, Lomonosov Moscow State University, Russia; др Фјодор Пољаков, Институт за славистику, Универзитет у Бечу, Аустрија / Fedor Polyakov, Ph.D., Institute of Slavic Studies, University of Vienna, Austria; др Иво Поспишил, Масариков универзитет у Брну, Чешка Република / Ivo Pospíšil, Ph.D., Masaryk University, Brno, Czech Republic; др Доналд Рејфилд, Универзитет Краљице Марије у Лондону, Велика Британија / Donald Rayfield, Ph.D., Queen Mary University of London, Great Britain; др Каролина Скварска, Институт за славистику Чешке академије наука, Праг / Karolína Skwarska, Ph.D., Institute of Slavonic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague; др Марина Сорокина, Дом руске дијаспоре „Александар Солжењицин“ у Москви, Русија / Marina Sorokina, Ph.D., Alexander Solzhenitsyn Centre for the Study of the Russian Diaspora, Moscow, Russia; др Ричард Темпест, Универзитет у Илиноису, Урбана Шампејн, САД / Richard Tempest, Ph.D., University of Illinois at Urbana-Champaign, USA; др Лидија Томић, Државни универзитет Црне Горе / Lidija Tomić, Ph.D., State University of Montenegro; др Бранко Тошовић, Институт за славистику, Универзитет у Грацу, Аустрија / Branko Tošović, Ph.D., Institute of Slavic Studies, University of Graz, Austria; др Данко Шипка, Државни универзитет у Аризони, САД / Danko Šipka, Ph.D., Arizona State University, USA;

Уређивачки одбор
Editorial Board

Главни уредник др Ирина Антанасијевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / IrinaAntanasijević, Ph.D., Editor-in-Chief, Faculty of Philology, University of Belgrade; заменик главног уредника др Марија Стефановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду / Deputy Editor-in-Chief Marija Stefanović, Ph.D., Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; др Рајна Драгићевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / Rajna Dragičević, Ph.D., Faculty of Philology, University of Belgrade; др Ксенија Кончаревић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / Ksenija Končarević, Ph.D., Faculty of Philology, University of Belgrade; др Александра Корда-Петровић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / Aleksandra Korda-Petrović, Ph.D., Faculty of Philology, University of Belgrade; др Биљана Марић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / Biljana Marić, Ph.D., Faculty of Philology, University of Belgrade; др Вучина Раичевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / Vučina Raičević, Ph.D. Faculty of Philology, University of Belgrade; др Далибор Соколовић, Филолошки факултет Универзитета у Београду / Dalibor Sokolović, Faculty of Philology, University of Belgrade; доп. члан Срето Танасић, доп. члан АНУРС, Институт за српски језик САНУ, Београд/Corr. Member SretoTanasić, Ph.D., Academy of Sciences and Arts of the Republika Srpska, Institute for the Serbian Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts;

ISSN 1450-5061
e-ISSN 2738-1358 DOI

UDC 811.16+821.16

СЛАВИСТИКА

књ. XXIX, св.1

<http://casopis.slavistickodrustvo.org.rs/>

Београд 2025
СЛАВИСТИЧКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ

СЛАВИСТИКА XXIX/1 (2025)

САДРЖАЈ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

ЧЛАНЦИ – ARTICLES

ИСТОРИЈА-HISTORY

Дара Дамљановић

*Поглед на славистичко дело Радована Кошутића: њоводом 130 година
од његовог доласка у Велику школу* 16–37

Ксенија Кончаревић

Петар Минић

*Словенски семинар Универзитета у Београду 1945–1955: историјски оквир
и сведочанства мемоариста* 38–54

Иван Андријашевић

Ана Голубовић

*Ка библиографији Плаћона Андрејевича Кулаковског: проблеми
и резултати истраживања* 55–73

Елена Серапионова

*Последний пражский период жизни Никодима Павловича Кондакова
(1922–1925)* 74–85

Даниил Бакланов

*История древнерусской культуры в трудах В. А. Рязановского: к вопросу
о транзите интеллектуального наследия школы Н. П. Кондакова* 86–99

КУЛТУРА – CULTURE

Nadezhda Chesnokhova

*Revisiting Archival Documents on Russian Icons in The Matica Srpska Gallery
(Novi Sad)* 101–109

Liudmila G. Khrushkova

*From Classical to Byzantine Archaeology: Russia in the Last Decades
of the 19th Century* 110–121

Дарија Тимофејев	
<i>Перцепција светског владара у византијској, српској и руској традицији</i>	
<i>средњег века</i>	122–137

ЈЕЗИК – LANGUAGE

Александр Загуменнов	
<i>Моделирование нозматической окрестности с опорой на слово Богородица</i>	
<i>в сочинениях протопопа Аввакума как интерпретация религиозной картины</i>	
<i>мира восточнославянского автора второй половины XVII в.</i>	139–149
Маја Крстић	
<i>Упоиште глагола уништити у руском језику</i>	150–161
Danica Glišić	
<i>The Use of The Rusyn Language Among Bi-/Multilingual Speakers</i>	
<i>of the Ruthenian Community in Vojvodina, Serbia, in Inner Speech</i>	162–188
Юлия Шапич	
<i>Экспликация многозначности в Большом сербско-русском словаре</i>	189–210
Андреа Шешум	
<i>Однос зајменица и њеонама у Другом Гајевом рукопису Александриде</i>	211–226
Анна И. Кулеш	
<i>Старославянизмы в русскоязычных законодательных текстах и проблемы</i>	
<i>их перевода на белорусский язык</i>	227–241

КЊИЖЕВНОСТ – LITERATURE ПРЕВОЂЕЊЕ – TRANSLATION

Ненад Благоевич	
Галина-Мария Мичич	
<i>От «ложки рекламициков» к «искусственному президенту»: эволюция идеи</i>	
<i>виртуализации власти на примере романов Generation П В. Пелевина и</i>	
<i>Этюды черны Ольги Усковой</i>	243–254
Глеб Маматов	
<i>Образы Древней Руси и России в творчестве Н. П. Гронского</i>	255–267
Татьяна Федь	
<i>Рецепция повести Н. В. Гоголя Записки сумасшедшего в Болгарии</i>	
<i>в конце XX в. – первой четверти XXI в.</i>	268–282
Мирјана Петровић	
<i>Покушај њесничке реконструкције националног идентитета</i>	283–294

Матија Ивачић

Panslavistizam Josefa Holečeka kroz hrvatsko sito (Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku, 1899.) 295–306

Катарзyna Еwa Стојић

Neosymbolizm i motyw śmierci w twórczości Branka Miljkovicia 307–318

Ивана Кочевски

Ушцијај Кројцерове сонате на обликовање књижевних дела словенских сцисаиљица (На примеру изабране прозе Милице Јанковић, Ружене Свободове, Божене Викове-Куњевшцике) 319–337

Сузана Кос

Susret Istoka i Zapada u češkim putopisnim tekstovima iz 19. stoljeća 338–348

МЕТОДИКА – METHODOLOGY

Лука Меденица

Руско-српски билингвизам код руске деце у Србији 350–362

Наташа Д. Вучковић

Меџакогнијивна функција уибеника руског језика на маџеријалу уибеника Конечно! 363–384

ПРИКАЗИ – REVIEWS

Никола Миљковић

Мелина Панаоџовић, Наши увиди у драматургију Леонида Андрејева. Нови Сад: Bulevar books, 2024, 486. 386–389

Биљана Марић, Драгана Керкез

Рајна Драгићевић, Лексиколошка лингвокултурологија. Нови Сад: Маџица српска, 2024, 579. 390–398

Ксенија Кончаревић

Ружица С. Левушкина, Лексика православне духовности у савременом српском језику [лексичко-семантичка анализа и лексикографска обрада]. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београд, 2024, 514. 399–404

Александра Корда-Петровић

Дејан Ајдачић, Зорица Ђерговић-Јоксимовић, Фуџурофанијасџика. Нови Сад: Академска књига, 2025, 270. 405–407

ХРОНИКА – CHRONICLES

Милана Живановић

Међународна научна конференција „Руски хероји европског покрета
окупационог Другог светског рата (1939–1945)“ (Москва: Дом руске
дијаспоре „Александар Солженицин“, 24–25. април 2025) 409–412

Велько Гогановић, Стефан Милошевић

Међународна научна конференција „*Seminarium Kondakovianum*: историја
и савремени проблеми у славистици и византологији“ (Београд: Дом руске
дијаспоре „А. И. Солженицин“, Филолошки факултет Универзитета
у Београду, Руски центар при Филолошком факултету, Византолошки
институт САНУ, Руски научни институт у Београду, Славистичко
друштво Србије, 26–27. мај 2025) 413–419

Максим Шчавлински

Международная научная конференция *Emigrantica. Коростелевские*
чтения – 2025. Памяти Микелы Вендитти (Москва: Институт мировой
литературы имени А.М. Горького РАН, 16–17 апреля 2025 г.) 420–429

IN MEMORIAM

Мр Марија Марковић (1929–2024), текст: Ксенија Кончаревић 431–433

РЕГИСТРИ КЊ. XXIX/1

Регистри кључних речи 435–438
Списак сарадника 439–442
Упутство за припрему рукописа за штампу 443–462
Рецензенти 463–464

СЛАВИСТИКА XXIX/1 (2025)

САДРЖАЈ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

ЧЛАНЦИ – ARTICLES

ИСТОРИЈА – HISTORY

Dara Damljanović

A Review of Radovan Košutić's Slavic Studies Opus: On the Occasion of 130 Years from His Beginnings at the Higher School (Velika škola) 16–38

Ksenija Končarević, Petar Minić

The Slavic Seminar of Belgrade University 1945–1955: Its Historical Scope and Testimonies of Memoirists 38–54

Ivan Andrijašević, Ana Golubović

Towards a Bibliography of Platon Andreevich Khulakhovskiy: Problems and Research Results 55–73

Elena Serapionova

The Last Prague Period of Nikodim Pavlovich Kondakov's Life (1922–1925) 74–85

Daniil Bakhlanov

The History of Old Russian Culture in the Works of V. A. Ryazanovskiy: Towards the Question of the Transit of the Intellectual Heritage of N. P. Kondakov's School 86–99

КУЛТУРА – CULTURE

Nadezhda Chesnokova

Поново о архивским документима о руским иконама у Галерији Мајинце Српске (Нови Сад) 101–109

Lyudmila G. Khrushkova

Од класичне ка византијској археологији: Русија у последњим деценијама 19. века 110–121

Dariya Timofeev

The Perception of the Holy Ruler in Byzantine, Serbian and Russian Medieval Tradition 122–137

ЈЕЗИК – LANGUAGE

Aleksandr Zagumennov

The Modelling of a Noematic Background Based of the Word Богородица in the Works of Archpriest Avvakum as an Interpretation of the Religious Word Image of the East Slavic Author from the Second Half of the 17th Century 139–149

Maja Krstić	
<i>The Use of the Verb уничтожить in the Russian Language</i>	150–161
Даница Глишић	
<i>Упоиштеба русинског језика међу би-/мултилингвалним говорницима у русинској заједници у Војводини, Србија (унушрашњи говор)</i>	162–188
Yulia Šapić	
<i>The Explication of Polysemy in the Comprehensive Serbian-Russian Dictionary</i>	189–210
Andrea Šešum	
<i>The Relationship between Pronouns and Theonyms in Gaius' Second Manuscript of the Alexander Romance</i>	211–226
Anna I. Kulesh	
<i>The Old Slavic Vocabulary in Russian Language Legal Texts and the Problems of Their Translation into the Belarusian Language</i>	227–241
КЊИЖЕВНОСТ – LITERATURE	
ПРЕВОЂЕЊЕ – TRANSLATION	
Nenad Blagojević, Galina-Marija Mičić	
<i>From the 'Advertisers Lodge' to the 'Artificial President': the Evolution of the Idea of Virtualizing Government Based on the Examples of the Novels Generation 'P' by V. Pelevin and Etudes of the Mob by Olga Uskova</i>	243–254
Gleb Mamatov	
<i>The Images of Old Russia and Russia in the works of N. P. Gronskey</i>	255–267
Tatyana Fed	
<i>The Reception of N. V. Gogol's Short Story The Diary of a Madman in Bulgaria in the End of the 20th and the First Quarter of the 21st Century</i>	268–282
Mirjana Petrović	
<i>The Attempt of a Poetic Reconstruction of National Identity</i>	283–294
Matija Ivačić	
<i>The Panslavism of Josef Holeček through Croatian Prism (Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku, 1899)</i>	295–306
Katarzyna Ewa Stojičić	
<i>Neosymbolism and the Motif of Death in the Works of Branko Miljković</i>	307–318
Ivana Kočevski	
<i>The Influence of Kreutzer's Sonata on the Literary Work of Slavic Women Writers (on the Example of Selected Works by Milica Janković, Růžena Svobodová, Božena Víková-Kunětická)</i>	319–337

Suzana Kos

*Meeting of the East and the West in the Selected Czech Travel Writings
on Greece and Turkey from the Second Half of the 19th Century* 338–348

МЕТОДИКА – METHODOLOGY

Luka Medenica

Russian-Serbian Bilingualism among Russian Children Living in Serbia 350–362

Nataša D. Vučković

*The Metacognitive Function of Russian Language Textbooks on the Material
of the Textbook Конечно!* 363–384

ПРИКАЗИ – REVIEWS

Nikola Miljković

*Мелина Панајотовић, Наши увиди у драматургију Леонида Андрејева.
Нови Сад: Bulevar books, 2024, 486.* 386–389

Biljana Marić, Dragana Kerkez

*Рајна Драгићевић, Лексиколошка лингвокултурологија. Нови Сад:
Мајница српска, 2024, 579.* 390–398

Ksenija Končarević

*Ружица С. Левушкина, Лексика њавославне духовности у савременом
српском језику [лексичко-семантичка анализа и лексикографска обрада].
Београд: Институт за српски језик САНУ, Београд, 2024, 514.* 399–404

Aleksandra Korda-Petrović

*Дејан Ајдачић, Зорица Ђерговић-Јоксимовић, Фуџурофанијасџика. Нови Сад:
Академска књига, 2025, 270.* 405–407

ХРОНИКА – CHRONICLES

Milana Živanović

*International Scholarly Conference «Russian Heroes of the European Resistance
Movement during World War II (1939–1945)» (Moscow: The House of Russian
Emigration Alexander Solzhenitsyn, April 24–25th, 2025)* 409–412

Veljko Goganović, Stefan Milošević

*International Scholarly Conference «Seminarium Kondakovianum: History and
Contemporary Problems in Slavic Studies and Byzantology» (Belgrade:
The House of Russian Emigration Alexander Solzhenitsyn, Faculty of Philology,
University of Belgrade, Russian Centre at the Faculty of Philology, The Institute
for Byzantine Studies, Russian Scholarly Institute in Belgrade, Serbian Society
of Slavists, March 26–27th, 2025)* 413–419

Maxim Shchavlinsky

International Scholarly Conference Emigrantica. Korostel Readings – 2025.

Remembering Michela Venditti (Moscow: Institute for World Literature

A. M. Gorky, Russian Academy of Sciences, April 16–17th, 2025 420–429

IN MEMORIAM

Marija Marković, M.A. (1929–2024), by Ksenija Končarević 431–433

INDEXES TO VOL. XXIX/1

Keyword Index 435–438

List of Contributors 439–442

Instructions for Authors 443–462

Reviewers 463–464

ЧЛАНЦИ – ARTICLES
ИСТОРИЈА-HISTORY

ПОГЛЕД НА СЛАВИСТИЧКО ДЕЛО РАДОВАНА КОШУТИЋА

Поводом 130 година од његовог доласка у Велику школу

Чланак је посвећен професору Радовану Кошутећу и његовом раду на стварању уџбеничке и научне литературе из области полонистике као и у многе не-превазиђених до данас русистичких дела. Кошутећева русистичка дела анализирају се у контексту свога времена као и њихов значај и улога у развоју српске славистике 20. века. Даје се кратак осврт на његово песничко стваралаштво.

Кључне речи: Радован Кошутећ (1866–1949), славистика, русистика, српска универзитетска славистика.

The paper is dedicated to Professor Radovan Košutić and his work on the creation of textbooks and scientific literature in the field of Polish studies, as well as in many respects unsurpassed works on Russian studies to this day. Košutić's works on Russian studies are analyzed in the context of their time, as well as their significance and role in the development of Serbian Slavic studies in the 20th century. A brief review of his poetic work is given.

Keywords: Radovan Košutić (1866–1949), Slavic studies, Russian studies, Serbian university Slavic studies.

1. Ове године навршава се 130 година од избора Радована Кошутећа на славистичку катедру Велике школе и почетка његовог рада на стварању научних и уџбеничких дела којима је стекао заслужену славу утемељивача српске универзитетске славистике, посебно у области русистике и полонистике. Првог јануара 1895. године тадашњи министар просвете Љубомир Клерић потврдио је раније донету одлуку Савета Велике школе о избору Кошутећа, а тај акт о постављењу гласи: „Г. Радована Кошутећа, књижевника, поставио сам на основу члана 9, тачке 6 Закона о устројству Велике школе, за привременог учитеља руског, чешког и пољског језика и књижевности у Великој школи, с годишњом платом од три хиљаде динара, коју ће г. Кошутећ примати из партије буџетом одређене за плату професора руског језика и литературе”. Овај документ Кошутећ је примио и потписао 25. јануара, а у Књигу евиденције професора Велике школе о одржаним предавањима први пута уписао се 20. фебруара и то пуним именом и презименом, дак се касније потписивао са Р. или Рад. Кошутећ.

У то време Кошутић је имао непуних 29 година, објављено неколико збирки поезије (*Полаженик*, 1885; збирке патриотских песама: *Пламенови I*, Нови Сад, 1888; *Пламенови II*, Нови Сад, 1890; *Пламенови III*, Нови Сад, 1892; *Синови Бога Мрака*, спев, Београд, 1893), две студије о развоју француске књижевне критике настале приликом његовог осмомесечног боравка у Паризу током 1893. године, веома оспораване од стране утицајног савременика и угледног професора у Великој школи Богдана Поповића (*Критика и књижевности*, Београд, 1893, *Узроци њерейорођају књижевне критике*, Београд, 1894). У периоду од 1891. до 1895. године *Просветни гласник* објавио је у 24 наставка Кошутићева *Писма из Пејтрограда*, настала у време његовог трогодишњег боравка у Петрограду, где је боравио ради проучавања руског језика, књижевности и културе, а који је уследио после завршетка студија 1890. године. Ова културолошка студија, касније већим делом објављена у две књиге (*Писма из Пејтрограда*, Београд 1895, *Нова писма из Пејтрограда*, Београд, 1896), показује колико је темељно и дубоко Кошутић проучавао не само руски језик и књижевност већ и живот свих слојева руског друштва, руску културу, историју, религију, фолклор, народно стваралаштво, обичаје, свакодневни живот, науку, образовање и просвету, школство, рад институција, користећи при томе све доступне изворе, од научних радова до дневне штампе (дет. Терзић 2006: 25–31; Дамљановић 2020: 175–196). Сматрао је себе књижевником. Није имао ни један рад из области за коју је биран чиме се може тумачити реч „привремени” дописана на већ састављеном акту о постављењу. Према писању Ћ. Живановића, Кошутић је већ тада важио за изврсног познаваоца словенских језика и књижевности, пошто се школовао у Бечу, Прагу, Кракову, Лавову и Петрограду и слушао предавања најбољих слависта тога времена (Живановић 1986: 13).

2. Кошутићев избор за предавача на славистичкој катедри догодио се у време другог таласа ширења наставе руског језика у нашим школама, као и значајне реформе у области наставе живих страних језика. Као што је познато, почетак школског изучавања руског језика везује се за 1849. годину и његово увођење у наставни план Богословије у Београду, у то време веома значајне образовне установе која је школовала не само свештенике него и чиновнике и учитеље све до отварања учитељске школе 1871. године. Средњом 70-их година 19. века руски језик уводи се у готово све средње стручне школе које су постојале у то време, а од 1878. Платон Кулаковски предаје руски језик на тек отвореној Катедри за руски језик и литературу у Великој школи. Повољне друштвено-политичке прилике у последњој деценији 19. века допринеле су ширењу руског језика, када се у већини школа повећава укупни фонд часова, а 1902. године уводи се и у српске гимназије. На Катедри за руски језик и књижевност која је од доласка Платона Кулаковског 1882. остала без наставника, готово десет година није било наставе, а не-

посредно пре Кошутевог доласка краћи период у звању доцента за руски језик радио је Љубомир Стојановић.

У последњој деценији 19. века одвијао се европски покрет за реформу наставе живих страних језика који је у нашој стручној јавности изазвао велику пажњу. У часописима *Просветни гласник* и *Наставник* објављени су бројни преводи и чланци о новој језичкој настави, о њеним циљевима, методама, уџбеницима. Већ 1892. године, према писању П. Мајзнера, реформа наставе живих страних језика као главне поставке нове методе издвојила је следеће: у настави полазак од гласа, обезбеђење изговора, први задатак; лектира свуда, као плодна, у центру; граматика служи лектури; смањење писмених вежбања; захтев да ни један час не прође без вежбања у говору (Дамљановић 2000: 135). О настави руског језика појавило се више чланака и студија: у часопису *Наставник* објављени су радови Светолика Симића „Руски језик у гимназији” (1896), Петра Протића, „Руски језик у средњим школама” (1903), Павла Мајзнера „Изговор руског језика” (1904). Од посебног значаја је студија Павла Мајзнера „Увод у изучавање руског језика” објављена у *Просветном гласнику* 1904. године; следеће године изашла је као посебно издање. У овој методици Мајзнер предвиђа три етапе наставе, прве две су језичке, а трећа етапа има за циљ упознавање са културом, историјом и начином живота руског народа.

У настави руског језика тежило се имплементацији захтева нове методе, што се види и кроз уџбеничку литературу тога времена. Наиме, аутори уџбеника покушавали су да прилагоде постојеће или напишу нове уџбенике у складу са захтевима нове методе. Тако обим првог издања Илићеве *Руске граматице за српске школе* (1883) износио је 208 страна, а друго реформско издање (1893) имало је 96 страна. *Практична руска грамика за средње школе* Милоша Анђелковића (1903) имала је 59 страна. Њену употребу у школама просветне власти нису одобриле, а негативну рецензију написао је нико други до Александар Белић: „Ко год хоће да напише и кратку и добру руску граматику за Србе, мора строго водити рачуна о томе шта је заједничко тим језицима, а шта је специјална, карактеристична особина свакога од њих; па оно што им је заједничко само поменути, а задржати се детаљно на специфичним особинама језика који се описује”, написао је Белић уз остале примедбе (Дамљановић 2011: 141–147). Први Кошутеви радови из области струке биле су рецензије о уџбеницима руског језика, али, за разлику од Белића, Кошуте у њима није излагао своје лингводидактичке ставове. У првим годинама рада у настави руског језика користио је хрестоматије Настасије Глушчевић и граматику Јеврема Илића.

3. Доласком у Велику школу Кошуте се потпуно посвећује настави и стварању научно-уџбеничке литературе у области полонистике и русистике. Постојећа уџбеничка литература за руски језик омогућила му је да

се посвети стварању полонистичких дела; међу ученицима Велике школе владало је велико интересовање и за овај словенски језик. У првих седам година рада у Великој школи Кошутић ствара: *Примере књижевног језика ђољског* (1896), *Грамајику ђољског језика* (1898) и *Примере књижевног језика ђољског* (1901). Прва хрестоматија садржи избор из дела пољских књижевника друге половине 19 века, без пропратних, карактеристичних за Кошутићеве хрестоматије, коментара. Другу хрестоматију чине књижевни текстови, културолошке, биографске и библиографске напомене, те речник уз те текстове. Обе хрестоматије описује Ђ. Живановић (Живановић 1982: 171–181; 1986: 18–19). Међутим, има мишљења да хрестоматија из 1896. године није посебна публикација пошто је „сачуван један једини примерак, који је по свему судећи био само радни отисак и као такав није био у оптицају” (Стојановић 2013: 123). Имајући у виду Кошутићеву лингводидактичку концепцију, посебно место и функцију књижевних текстова у њој, сколни смо уверењу да је Кошутић за почетак рада, као привремено решење за потребе наставе ипак саставио збирку текстова, мада је касније не помиње. Уосталом и литературу из области русистике стварао је у смеру од хрестоматије ка фонетици и морфологији. И *Грамајика* и *Примери* изазвали су пажњу савременика. У Летопису матице српске за 1902. годину објављен је приказ Тихомира Остојића као и рад Јована Радонића о хрестоматији, док је за *Грамајику* Кошутић добио почасни докторат Краковског универзитета, што му је омогућило да 1905. буде изабран у звање доцента на тек основном универзитету.

У периоду од 1902. до 1919. године Кошутић ствара своја ремек-дела из области русистике: *Примере књижевног језика руског* у три књиге: I Текстови, II Напомене, III Речник (1910); *Грамајику руског језика* у две књиге: I *Гласови*, II *Облици* предао је у штампу 1914. године. Штампанье *Облика* (морфологије) је завршено, а *Гласови* (фонетика) су били у штампи кад је избио рат; извучено је неколико примерака, а све остало је уништено током рата. На основу једног сачуваног примерка 1969. године објављено је ново издање *Гласова*. Године Првог светског рата Кошутић проводи у Русији радећи на фонетици руског језика. Књига *Грамајика руског језика I Гласови*, написана на српском језику, објављена је 1919. године у Петрограду, у издању Руске академије наука. Ови радови донели су Кошутићу заслужену славу оснивача и утемељивача српске научне славистике, посебно у области русистике. Готово столеће касније академик Предраг Пипер ће написати: „Ако би се периодизација српске лингвистичке русистике вршила према критеријуму личног доприноса, онда је несумњиво да се српска лингвистичка русистика дели на период до професора Радована Кошутића, период када је он живео и радио и период после њега до данас” (Пипер 2017: 343).

4. *Руски примери*, плод деветогодишњег рада, објављени су средином 1910. у хиљаду примерака, а укупан тираж био је распродат за два месеца, те већ наредне године излази друго издање у 3000 примерака; треће издање објављено је 1926. године. Као што је познато, прва књига *Примера – Текстови* (290 стр.) представља хрестоматију руске прозе и поезије 19. века, друга књига – *Напомене* (225 стр.) садржи културолошке, књижевне, историјске и друге информације повезане са текстовима хрестоматије као и део који је Кошутић назвао *Језик њексиа према савременом разговорном језику образованих Руса*; трећу књигу чини *Речник* (359 стр.) који садржи око десет хиљада одредница употребљених у текстовима хрестоматије. За разумевање концепције, лингводидактичке и научне вредности *Руских примера* од изузетне важности је Кошутићев предговор на почетку прве књиге (V–XV). *Руске примере*, као и целокупни опус Кошутићевих славистичких дела, одликује најављен још у предговору *Грамаџике њољског језика*, спој лингводидактичке усмерености и научног описа руског (пољског) језика у поређењу са српским: „како би књига и с научне и с практичне стране што боље користила заводу коме је намењена”.

У овај уџбенички комплет Кошутић је уградио лингводидактичка и методичка достигнућа својих претходника о циљевима наставе, наставном материјалу, прихватио је већ формирано схватање о посебности методике наставе руског језика у српској говорној средини условљене генетском и структурном сродношћу двају језика. Међутим, он ће своје претходнике не само допунити и осавременити већ ће разрадити поуздану теоријско-методолошку основу, дати научно тумачење чињеница руског језика и формирати потпуно нову етапу у српској лингвистичкој русистици и лингводидактици. У односу на циљеве наставе Кошутић прихвата ставове својих претходника; ипак инспирисан реформским захтевима у односу на наставу страних језика он рedefинише те циљеве: „Зашто ми управо учимо руски, – да ли само зато да разумемо кад нешто читамо, или и зато да бисмо могли говорити? ... Руски језик није само кључ једне велике књижевности, која нам је сродна по садржини и по смеру, која нам је најприступачнија, јер нам је руски сразмерно најлакше научити, и која нам најзад, својом оригиналном страном може помоћи да се духовно уздигнемо и препородимо, а преводним делом својим заменити нам остале велике књижевности, не, руски језик је уједно и језик највећег словенског народа, за који нас везују толике везе у прошлости и садашњости, и образован Србин мора учити руски и зато да би се, кад затреба... могао њиме служити и њиме говорити” (Предговор, XI).

4.1. Као и његови претходници, Кошутић се определио за књижевне текстове, али је критеријуме за избор, организацију и тумачење тих текстова подигао на највиши и потпуно оригиналан ниво. У хрестоматију је уврстио прозна, поетска и драмска дела 18 руских песника и писаца, а грађа

је распоређена тако да се дела појединих аутора, у зависности од тематске и језичке сложености, размештена у више делова књиге, тако да се ученик са њима дружио током читавог наставног периода. У уводном делу (стр. 1–8) налази се поезија Пушкина, Њекасова, Љермонтова, Мајкова, Полонског, А. Толстоја, Фета и Тјутчева, три кратке Тургењевљеве приче, два блока пословица и загонетки, шалјиве народне приче и басне. У првом делу књиге (стр. 9–139) на више места смештен је шири избор из поезије Тјутчева (13 песама), Њекасова (7), Фета (13), А. Толстоја (13), Кољцова (6) и по две песме Мајкова и Полонског. Овде је уврштена проза Гаршина (*Четыре дня*), Гончарова (*Сон Обломова*), Достојевског (*Записки из мертвого дома: Мертвый дом, Алей, Выход из катарги*), Л. Толстоја (*Свидание Карениной с сыном, Сражение при Бородине*), Тургењева (*Смерть Базарова*), Гогоља (*Ревизор*) као и Пушкинови, Љермонтовљеви и Гогољеви афоризми и мисли. У другом делу Текстова (стр. 140–290) ученик поново среће дела Гогоља (*Мертвые души: Чичиков у Плюшкина*), Тургењева (*Из Записок охотника: Бирюк*), Толстоја (*Война и мир: Платон Каратаев*), Стањуковича (*Морские рассказы: Между своими*), Горког (*Дружки*). Од песника у овом делу уџбеника обилно су заступљени једино Пушкин и Љермонтов за које Кошутић каже да су великани руске поезије „који ће још дуго и дуго бити сувременаци многим нараштајима”. Овде су распоређене 23 Љермонтовљеве песме, поема *Мцыри*, одломак из *Демона*. Поред Пушкинове поезије (27 песама), наводе се одломци из *Белкинових прича (Гробовщик)*, *Бориса Годунова* и *Евгенија Оњегина*. „Пушкин је, као што је било очекивати, средишња личност у *Примерима*; критички одломци из Бјелинског, који су дошли одмах уз њега, само тумаче и подвлаче његов велики значај за развој руске поезије”, завршава Кошутић поглавље о избору и распореду грађе у предговору. Избор текстова Кошутић је завршио 1902. године, а за ново издање планирао је одређене допуне: „У једном од даљих издања ова друга половина биће проширена, и овде, испред Горког наћи ће место *Корольенко* и *Чехов*, а између њих доћи ће још неки одломци из Љермонтова и Пушкина” (Предговор VI).

Више напомена у предговору сугерише нам да су у селекцији грађе имали значај и други критеријуми осим књижевног: опис Бородинске битке обилује глаголским придевима, прилозима и именицама; Љермонтовљева *Бела* садржи образце разговорног језика и карактеристичним за тај стил обртами и сл.

Избор и распоред текстова Кошутић сврстава у послове који се одnose на спољашњу страну припреме текста. Следеће питање истог нивоа било је питање о акцентуацији. Требало је одабрати акценат једног од два доминантна говора, московског или петроградског, будући да у то време у самој руској науци није било извесно који ће се говор наћи у основи руског књижевног језика. Кошутић се одлучио за акценат московског говора: „Бе-

лежећи акценат из уста образованих Московљана, ја сам бележио и акценат реченични, и унео у овај посао новине. Ако ученик буде имао пред очима још и правила о том које речи у реченици Руси уопће јаче наглашавају, а које слабије, његово читање биће лепо и, место неприродног и монотоног истичања скоро сваке речи, он ће се навићи на широка акценатска сливања која чине једну од главних лепота рускога говора”, наводи Кошутећ. Поред акцентовања речи и обележавања реченичне интонације Кошутећ је увео посебне ознаке за енклитичке и проклитичке спојеве, као и за речи које имају споредни акценат.

Други већи и обимнији посао односио се, према Кошутећу, на унутрашњу страну текста, тј. на тумачење, разумевање и усвајање лексике. С обзиром да се ради о два словенска језика, у лексци текстова Кошутећ раздваја речи које се разликују и по форми и по значење у руском и српском језику. Овој лексци, према његовој процени, припада тек 30 до 40% од укупне лексике, док 60 до 70% чине речи једнаке или сличне по форми и управо ова лексика представља посебну тешкоћу приликом усвајања језика. У овом корпусу лексике сличне или исте по облику Кошутећ издваја речи које у оба језика имају исто значење, речи чије се значење само делимично поклапа у два језика и речи различитог значења. За усвајање лексике Кошутећ предлаже следеће: „Методика руског језика за нас (а овако је и за остале Словене кад уче било руски било други који словенски језик) казује се сама по себи: учити руски, то значи, углавном, учити значење непознатим речима, а код речи, једнаких или сличних по облику, хватати разлику између свог и руског језика”. Ово је значајно за разумевање текста али још више за лепо и тачно изражавање на српском језику јер „ученик треба да привикне лепо преводити, исказивати руске обрте српским начином, а руске речи српским речима и чувати чистоту свог језика”. На другом месту у Предговору Кошутећ објашњава како је дошао до ове методе. Припремајући се за писање ових уџбеника „ја сам поредио све наше веће преводе с руског (око 5000 страна) и према погрешкама наших преводаца утврдио како треба обрађивати руске текстове за Србе”.

4.2. Потпуну новину у тумачењу савремених књижевних текстова представља друга књига – *Напомене* коју чине две целине: културолошке напомене (1–76 с.) као и део под називом *Језик њекстѝа ѝрема сувременом разговорном језику образованих Руса* (77–225). Кошутећеве напомене, запажа М. Стојнић, откривају какав се неслућени извор лингвокултуролошких информација крије у књижевном тексту. „Кошутећ ... у вези са текстовима који су у целини настали у 19. веку и на самом почетку 20. века, даје податке о скоро десетовековном развоју руске културе и цивилизације” (Стојнић 1986: 70). Инспирисан књижевним делом Кошутећ овде обогаћује и проширује то исто дело информацијама из руске историје, културе, начина живота

од древних времена до почетка 20. века. Ређају се описи политичких организација и интелектуалних и књижевних кругова којима су поједини писци припадали, затим историјских личности које се помињу у појединим делима, описује живот у граду, на селу, на спахијском имању, народне обичаје, митове и веровања. У вези са Пушкиновом и Љермонтовљевом поезијом Кошутић пише о руској народној поезији и њеном утицају на те песнике, о јунацима опеваним у народним песмама, о сеоским свадбеним и другим обичајима, о митолошким бићима (*леший, домовой, кащей бессмертный*). В. Николић запажа да се Кошутићеви коментари односе на неке општељудске одлике руске културе, као и на оно чиме су културе других народа обогатиле руску (Николић 1986: 79).

Један од најважнијих задатака наставе страних језика почетком 20. века по први пута постаје оспособљавање ученика за конверзацију на страном језику. Кошутић је уочио да између књижевног и народног језика и савременог разговорног језика постоје значајне разлике. У делима књижевника и великих песника, писао је Кошутић, наћи ће се много речи наслеђених из старине које су одлика само високог стила или песничког језика, затим речи и обрта који су или народни или чисто књижевни. Већина таквих речи употребљена у разговорном језику има нијансу лаке ироније, могу довести говорника у незгодан положај, изазвати подсмех или комичан ефекат. Као и његови савременици, сматрао је да у настави потребно усвојити говорни језик образованих слојева руског друштва. Управо усвајању говорног језика требало је да послужи други део *Најомена* у коме се даје однос књижевног и народног језика према савременом разговорном језику образованих Руса. Све поетске, књижевне, народне, архаичне и супстандардне речи и изразе Кошутић је објаснио стилски неутралним еквивалентима и навео примере њихове употребе у говорној ситуацији.

4.3. Рад на *Речнику* био је посебно сложен и захтевао је боравак у руској средини будући да је „требало с Московљанима, и то не с једним, већ с неколицином, прећи сваку реч и, према московском говору, обележити или проверити акценат, како њој, тако и свим облицима у којима се акценат мења; ... код речи које не долазе у језику образованих људи, већ су одлика песничког или народног језика, требало је то разабрати и истаћи. Све ове стране нове су у речнику и, као такве, могу послужити као прилог руској лексикографији”, наводи Кошутић у предговору. И обрада српског дела речника, објашњава он, захтевала је посебну пажњу „имајући на уму да је ово код нас први озбиљан рад ове врсте”. Док је приликом израде *Примера* консултовао најпознатије руске научнике тога времена, исту пажњу Кошутић је показао према српском језику: „Многа рана летња јутра провео сам ја с по којним Глишићем, тражећи како би се што лепо српски рекло и претресјући

и расправљајући с њим и с професором Ђерићем, шта је српски начин казивања, а шта није”.

По броју компоненти речничког чланка Кошутећев речник готово је изједначен са нормативима двојезичне лексикографије нашег времена. Садржи фонетске, граматичке, лексичке, функционално-стилистичке, ин-структивне и рестриктивне карактеристике. Од фонетских обележја наводи се акценат речи, померања акцента, непостојани самогласници, гласовне алтернације, а ретко и транскрипција. У оквиру граматичког описа наводе се подаци о врсти речи, роду именица, броју, глаголском виду, деклинацији и конјугацији. Наведени су деминутиви, аугментативи, хипокористика, збирне именице и *pluralia tantum*. У погледу деклинације и конјугације, на основу наведених података, може се извести потпуна парадигма за сваку реч. Код именица наводе се облици за косе падеже уколико постоји одступање од парадигме или померање акцента. Код глагола наводе се облици за прво и друго лице презента односно будућег времена за перфективне глаголе; наводи се видски пар глагола у одредници; перфекат глагола код којих постоје акценатска колебања, дужи и краћи облик трпних партиципа. За неправилне глаголе наводи се цео презент, односно футур и перфекат. Придеви се дају и у кратком облику са акцентом. Уз многе лексеме наводи се и њихова синтаксичка и лексичка спојивост; доследно се наводе глаголи руског језика чија се рекција разликује од њихових семантичких еквивалената у српском. Предлози су презентовани у вези са падежним облицима. Речнички чланак садржи напомене функционално-семантичке природе као и податке о фреквентности речи. Примењен је систем упућивања на друге одреднице. Семантизација лексике извршена је врло брижљиво, посебно код вишезначних речи и лексике са културолошком компонентом. Уз полисемичне речи наводе се примери њихове употребе у различитим значењима са ширим контекстом. Безеквивалентна лексика семантизује се описно. Кошутећ се служио латинском и српском терминологијом. Арапским бројевима обележена су посебна значења вишезначних речи, а ћириличним словима нијансе у оквиру једног значења. За функционално-стилистичке карактеристике употребљава веома издиференциране напомене: архаично, архаично књижевно, архаично високи стил; народни говор, народно иронично, народни језик, народне умотворине, народна поезија и друго (дет. о *Руским примерима* у Дамљановић 2000: 124–129; 198–206).

Прву оцену *Примера* дали су Александар Белић и Јован Скерлић као чланови комисије која је требало да предложи висину ауторског хонорара за овај рад. Комисија је прегледала књиге и сагласила се „прво, да ће *Примери* г. Кошутећа знатно помоћи учењу руског језика у нас; друго, да су они, иако то није обично случај у књигама практичнога значаја и практичне намене, израђени врло брижљиво и врло солидно, треће, да је израда њихова била

скопчана са великим напорима и са дугугодишњим радом”. Предложили су највишу суму – 7000 динара, тј. нешто више од две његове плате.

5. Кошутићеви *Руски примери*, његова морфологија из 1914. као и петроградска фонетика из 1919. изазвали су велику пажњу у словенским научним круговима о чему пише Богдан Терзић у одличном раду „Савременици о Кошутићу као русисти” (Терзић 1986: 21–30). Ф. Ј. Корш истиче Кошутићеве заслуге у проучавању интонације руске реченице, чиме је дао основе теорије интонације руског језика. Наводећи више квалитета и новина овога рада А. Љ. Погодин, закључује да је својом научном обрадом књижевних текстова Кошутић једнако велику услугу учинио руској науци као и српској, показао је како савремена наука треба да изучава жив књижевни језик. И. И. Замотин, професор руске књижевности у Варшави, хвали Кошутићев зналачки избор текстова за хрестоматију, који сведочи о његовом темељном познавању новије руске књижевности. Карел Кадлец, професор Карловог универзитета у Прагу, сматра да је овим радом Кошутић допринео не само српској и руској науци него целокупној славистици: „То није рад ког би се можда могли стидети да га раде одлични слависти, него је то рад који тражи да га се подухвате баш највећи znalци словенске филологије. Кошутић је одлучно доказао да спада међу њих”.

Кошутићеве *Облике* приказали су Милан Решетар (*Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 1916), Н. Куљман и С. П. Обнорски (*Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии науки*, за 1915, односно 1916. годину). Решетар наводи да се ради о исцрпној и потпуној граматичкој руског језика која је заснована на строгим научним принципима. Н. Куљман цени што граматика садржи поређења са српским језиком, историјске коментаре, а посебно истиче добро постављен акценат граматичких облика будући да се ради о питању које у оно време није имало научну разраду. С. П. Обнорски, поред апсолутно позитивног приказа ове граматике, износи и више мањих примедби од којих је већину демантовало време, односно језички развој.

Највећа научна признања Кошутићевих савременика добила је фонетика – *Гласови. А. Ойшѣи део. Књижевни изговор*, изашла као публикација Руске академије наука 1919. г. у Петрограду. Књигу су приказали и оценили најеминентнији слависти тога времена: Антоан Меје, Милан Решетар, Н. Бахтин, Јиржи Поливка, Роман Јакобсон и П. Богатирјов, Николај Дурново, а њихове главне тезе наводи у поменутом раду Б. Терзић.

У нашој периодици Кошутићеви савременици објавили су свега три рада, приказе петроградске фонетике из пера М. Московљевића (*Насѣавник*, 1921: 71–75) и С. Куљбакина (*Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1922: 113–118) као и приказ *Руских примера* М. Миладиновића (*Насѣавник*, 1913: 229–238, 441–453). Професор Пожаревачке гимназије

и Кошутећев Ђак, Миладиновић је предавао историју, географију и руски језик, а своја запажања и примедбе изнео је као наставник практичар, са седмогодишњим искуством у настави руског језика. Кошутећев уџбеник користио је једну школску годину када је закључио да: „од како постоји српска гимназија, ни у један се уџбеник (ма ког предмета) није унело више труда, знања, оригиналности и добре воље, но што је г. Кошутећ учинио са својим уџбеником, те би, уопште од свих досадашњих гимназијских уџбеника овај спадао међу најбоље”. Миладиновић износи низ примедби методичког карактера; сматра да начин презентације лексике, где се свака реч објашњава онолико пута колико се среће у текстовима, не приморава ученика на активан однос према учењу, а рад наставника чини сувишним. Закључује да уџбеник више одговара захтевима приручника за наставнике, а да из књиге намењене ученицима треба многа објашњења изоставити. Миладиновићев приказ занимљив је и тиме, што се први пут помиње приручник за наставнике као неопходан део уџбеничког комплета за наставу страних језика.

6. Кошутећев русистички опус представља јединствену лингвистичку и лингводида-ктичку концепцију у коју су вешто уграђена и унапређена сазнања Кошутећевих претходника, истовремено имплементиране основне идеје, актуелног на граници 19. и 20. века, европског покрета за реформу наставе страних језика и наговештени правци развоја и будућих истраживања. Реч је о изванредним делима која ће се више деценија користити за учење и научно проучавање руског језика у српској средини, бити узор бројним ауторима уџбеника. Централно место припада Кошутећевом теоријско-методолошком приступу који се заснива на проучавању руског језика у поређењу са српским. Тиме је утемељено изучавање не само руског и српског већ било ког словенског језика у инословенској језичкој средини. Кошутећ је разрадио начин проучавања савремених књижевних текстова издвајајући у њима лингвистичке, социолингвистичке, лингвокултуролошке, књижевне и друге аспекте и тиме засновао принцип јединства језика и књижевности у наставном процесу. Увео је у наставни процес усвајање разговорног језика, а као језичку норму говор образованих слојева руског друштва. Аутор је прве српске фонетике руског језика и, према подацима Б. Стојановић, до сада једине српске граматике пољског језика.

Кошутећева русистичка дела имала су значајан утицај не само на српска већ и руска славистичка истраживања. Б. Терзић наводи да се на „Кошутећеве *Облике* позивају истакнути морфологичари руског језика у својим капиталним делима. Академик Виноградов се у свом капиталном делу *Русский язык. Учение о слова* 21 пут позива на *Облике*. То исто често чини А. В. Исаченко у свом, такође капиталном, делу *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким*, као и аутори петотомне Академијине серије *Очерки по исторической грамматике русского языка 19 века* (1964)”

(Терзић 1986: 27). В. Борисенко-Свинарски наводи да је Кошутићева *Фонетика* послужила М. В. Панову као извор грађе за познато дело *История русского литературного произношения 18–20 вв.*, објављено у Москви 1990. године. Овде се описује тровековни развој руског фонетског система, а за опис периода од средине 19. и почетка 20. века централно место припада Кошутићевој фонетици (Борисенко 2007: 13–19).

За научни допринос из области русистике Кошутић је 2. фебруара 1928. изабран за иностраног члана Академије наука СССР. У звање ванредног професора Београдског универзитета изабран је по повратку из Русије 1919, а редовног професора 1922. године. Пензионисан је 1936, али је као хонорарни професор радио до априла 1941. године.

У периоду између два светска рата дипломатски односи између две државе нису били успостављени, руски језик у већини средњих школа се укида; на Катедри за источне и западне словенске језике настава руског језика одвија се са веома малим бројем студената; нешто више заинтересованих за руски језик било је међу студентима србистике; одобрење за боравак у Совјетском Савезу ради писања синтаксе и речника руског језика Кошутић није могао да реализује и он престаје да се бави научним радом те се враћа писању поезије. У периоду од 1927. године објавио је око 15 збирки поезије (видети Прилог 1) Последњи његов научни рад била је књига *О ѿноској мейирици у новој срјској ѿоезији* објављена у пишчевом издању 1941. године.

У Кошутићеву заоставштину спада, дакле, и поезија која је остала у дубокој сенци његових русистичких и полонистичких радова. У делима наших слависта помиње се узгредно. Тако М. Сибиновић оцењује да су „те песме невелике уметничке вредности” (1986: 65). У исто време Ђ. Живановић пише да су Кошутићеве збирке поезије „прихватане с малим подсмехом, али које ипак не треба баш тако да буду презиране” (1986: 19). Радомир Константиновић у свом капиталном делу *Биће и језик у искуству ѿесника срјске културе 20. века* посебно поглавље посветио је анализи Кошутићевог поетског стваралаштва (Константиновић 1983, књ. 4, 205–236). Дајући комплексну анализу његових поетских дела, он за Кошутића каже да је „последњи међу романтичарима: савременик Војислава Илића, он није преживео само њега, него и војиславизам, основно доба Дучића и Ракића, модернизам и надреализам” (Константиновић 1983: 205).

7. Значај Кошутићевог научног доприноса српској славистици није ни најмање умањен са протоком времена, напротив, његова фонетика и морфологија биле су основни уџбеници многим генерацијама школованим у другој половини 20. века, а научна проучавања његових русистичких и полонистичких дела трају и до наших дана. Већ 1950. године, по одлуци Филозофског факултета у чијем саставу су у то време биле и филолошке студије, објављено је друго издање Кошутићеве морфологије у 15.000 при-

мерака. Књига је штампана по новом реформисаном руском правопису, а у односу на прво издање, осим правописних, унете су мање измене које се односе на терминологију и неке архаизме. Ово издање приредио је Кошутићев сарадник Кирил Тарановски и та редакција је задржана у каснијим издањима. Припремајући треће издање 1965. г. Б. Терзић оцењује да су *Облици* „и данас одличан уџбеник руског језика у нашој средини”. Под насловом *Уз ово издање* (стр. V–XIX) Б. Терзић је својим коментарима уз поједине параграфе указао на могућности савременијег приступа неким морфолошким питањима у руском језику. Нова издања *Облика* изашла су још 1971. и 1984. године, а укупни послератни тираж износио је 23.700 примерака. По оцени академика Предрага Пипера у овој граматичкој се „основни, синхронизацијски приступ доследно разграничавао од мање заступљеног, дијахронизацијског (две године пре објављивања *Курса опште лингвистике* Ф. де Сосира), а књижевнојезичка норма се на више места разграничава од руског разговорног језика, што су били видљиви елементи граматичке стилистике и наговештај каснијих функционалностистичких приступа руској граматичкој. Граматичке руског језика које су се после ње појавиле имале су својих добрих страна, биле су новије по грађи и приступу, као и боље прилагођене лингводидактичким циљевима свога времена, али Кошутићеву граматичку у целини нису надмашиле” (Пипер 2017: 346).

7.2. Друга Кошутићева књига из 1914. године – *Гласови* – чије штампање је омео Први светски рат, а од извучених примерака, један је сачуван до после Другог светског рата. На основу тога јединог примерка професор Радован Лалић, у сарадњи са Б. Терзићем, приредио је ново издање *Гласова*. Рукопис је предат у штампу у априлу 1963., а штампање је завршено у мају 1969. године у тиражу од 4000 примерака. Иако је издавач био Завод за издавање уџбеника Републике Србије, а штампао је Београдски графички завод, онај једини сачувани примерак је том приликом изгубљен. У предговору *О фонетици руског језика Радована Кошутића* Лалић објашњава основну разлику између две Кошутићеве фонетике, београдске и петроградске. Београдска *Фонетика* намењена је школи и студентима славистике док је петроградско издање пре свега научно дело, наводи Лалић и закључује: „Данас је било једино целисходно издати београдску *Фонетику*, која одлично испуњава услове универзитетског уџбеника. На простору који не прелази норму уобичајену за књиге ове врсте, Кошутић је овде на себи својствен, јасан и концизан начин изложио и објаснио руски гласовни систем, допунивши га историјским коментаром који је драгоцен за славистичке студије на универзитету”. Ова одлука била је исправна јер се на тај начин сачувало у српској славистичкој баштини једно изванредно дело оснивача српске научне русистике. Редакторске интервенције односиле су се на замену старог руског правописа новим и последицама те замене, затим на неопходне тер-

милолошке промене, при чему је сачувана целина Кошутићеве терминологије као и оригинални, помало старински његов језик и стил. Лалић овде објашњава зашто Кошутићева *Фонетика* и након скоро шест деценија од њеног настанка има пуну научну вредност. Као прво, то је стога што се „гласовни систем у језику мења много спорије него што се то мисли, а друго, професор Кошутић није дао статички опис руских гласова него је одлично уочио и тенденције њиховог развика, односно развика руског књижевног изговора. У Кошутићевој књизи читалац ће на многим местима наћи на објашњења и за појаве које су тек касније дошле до пуног изражаја”. Б. Терзић ће то изразити сажето наводећи да је Кошутићева фонетика „и дескриптивна, и конфронтациона, и нормативна. Она је и прегледно синхрона и адекватно дијахрона. Изговорна норма је како дескриптивна, тако и прескриптивна” (Терзић 2007: 87).

Значај Кошутићевих фонетика потврђује недавно истраживање Јелене Гинић која је у раду „Сто година фонетике руског језика у српској универзитетској настави” анализирала свих седам фонетика насталих у том периоду и закључила да се по значају и капиталности ниједан од анализираних уџбеника не може поредити с уџбеником Радована Кошутића из 1919. године (Петроградска фонетика). „Петроградска фонетика пионирско је дело из многих разлога. Навешћемо само најважније: одвојен је синхронијски од дијахронијског описа фонетских чињеница по први пут; узимањем говора образоване Москве за основицу руског књижевног изговора Кошутић је исправно и далековидо указао на будући развој руског књижевног изговора; Петроградска фонетика прва је конфронтациона фонетика руског језика у поређењу са српским, она је дала курс свим наредним уџбеницима фонетике руског језика у Србији; Кошутић је веома прецизно бележио и карактеристике разговорног стила много пре него што је он и дефинисан; коначно, Кошутић је користио квалификаторе којима је наговестио будући развој ортоепије савременог руског језика, као и гранање позитивне стране кодификације у правцу варијантности и плурализма. На све наредне универзитетске уџбенике фонетике Петроградска фонетика имала је огроман утицај: сви су они доминантно описни, сви су конфронтациони” (Гинић 2023: 47).

8. Проучавање Кошутићевог русистичког и полонистичког опуса и објављивање научних радова српски слависти почели су са вишедеценијским заостајањем у односу на његове савременике, европске и руске слависте, тачније средином друге половине 20. века. Та истраживања била су превасходно везана уз обележавање значајних датума као и уз одржавање скупа слависта. Тако је Скуп слависта у јануару 1966. године једним делом био посвећен обележавању стогодишњице од Кошутићевог рођења. Сећања на професора Радована Кошутића поделио је са учесницима скупа његов сарадник Петар Ђорђевић, палеограф и старословениста. Радован Лалић го-

ворио је „О Кошутећевом методу учења руског језика код нас”, а Наталија Радошевић на тему „Радован Кошутећ и нека савремена лингвистичка схватања”. Оба рада су исте године објављена у часопису *Живи језици*. Значај овога догађаја оценио је Богдан Терзић у прилогу „Ненадмашно дело Радована Кошутећа: Скуп слависта Србије посвећен животу и раду нашег најбољег познаваоца руског и пољског језика”, објављеном у дневном листу Борба 1. фебруара 1966.

Двадесет година касније, на 24. скупу слависта 1986. године, катровски оснажена наша славистичка катедра обележила је Кошутећев јубилеј са укупно 12 реферата који су објављени у првом броју *Славистичког зборника* – тек покренутој периодичној публикацији за словенску лингвистику и филологију. Радмило Маројевић, главни уредник Зборника, свој чланак почео је речима: „Темеље лингвистичке русистике, као посебне славистичке дисциплине, поставио је код нас Радован Кошутећ у неколико области. И не само да је ударио темеље научном проучавању руског језика у српскохрватској средини него је од самог почетка уздигао нашу русистику у сам врх ондашње славистичке науке о руском језику” (Маројевић 1986: 31). Централно место припада проучавањима Кошутећевог диференцијалног (компаративно-историјског, конфронтационог) метода проучавања руског и српског језика, односно словенских језика. Следе радови о Кошутећевом тумачењу ритма српског стиха у поређењу са руским, о његовом доприносу развоју наше теоријске мисли о превођењу, о Кошутећевом тумачењу књижевних текстова, његовом доприносу у области лексикологије и лексикографије, науке о творби речи, граматичке терминологије. Више истраживача бавило се Кошутећевим наслеђем из области полонистике. Ова истраживања почео је С. Суботин радом „Писма Радована Кошутећа Елизи Ожешковој” (1968), а следе радови Г. Јовановић, Ђ. Живановића, М. Топића, П. Буњака и др.

И у 21. веку Кошутећево дело не престаје да надахњује. У различитим зборницима објављени су резултати више истраживања, а само *Славистика* публиковала је 11 радова у којима се врши анализа Кошутећевих *Гласова* (1919, 1969), *Облика* (1914, 1950, 1965, 1971, 1984), *Руских примера* (1910, 1911, 1926), описују *Писма из Пејрограда*. Појављују се радови о рецепцији Кошутећевих дела у српској научној средини. (Списак радова о Кошутећу видети у Прилогу 2. Уврштени су радови са Кошутећевим именом у наслову).

Верујемо да ће генерације које долазе наћи надахнуће за проучавање златног фонда српске славистике, русистике и полонистике, у који свакако спадају дела професора и књижевника Радована Кошутећа. У том смислу било би неопходно учинити ова дела доступним кроз интернет издање.

Цитирана литература

- Борисенко-Свинарская, Вера В. «Вклад Радована Кошутича в развитие московской фонологической школы». Славистика XI, 2007: 13–19.
- [Borisenko-Svinarskaia, Vera V. «Vklad Radovana Koshuticha v razvitie moskovskoi fonologicheskoi shkoly». Slavistika XI, 2007: 13–19]
- Гинић, Јелена. „Сто година фонетике руског језика у српској универзитетској настави”. Славистика XXVII/2, 2023: 34–52.
- [Ginić, Jelena. «Sto godina fonetike ruskog jezika u srpskoj univerzitetskoj nastavi». Slavistika XXVII/2, 2023: 34–52]
- Дамљановић, Дара. „О једној Белићевој рецензији”. Зборник Матице српске за славистику 79, 2011: 141–147.
- [Damljanović, Dara. „O jednoj Beličevoj recenziji”. – Zbornik Matice srpske za slavistiku, knj. 79, Novi Sad, 2011: 141–147]
- Дамљановић, Дара. „Писма из Пејтрограда Радована Кошутића”. Славистика XXIV/2, 2020: 175–196.
- [Damljanović, Dara. „Pisma iz Petrograda Radovana Košutića”. Slavistika XXIV/2, 2020: 175–196]
- Дамљановић, Дара. Руски језик у Србији: уџбеници до 1941. године. Београд: Филозофски факултет, 2000.
- [Damljanović, Dara. Ruski jezik u Srbiji: udžbenici do 1941. godine. Beograd: Filozofski fakultet, 2000]
- Живановић, Ђорђе. „Досад непознат универзитетски полски приручник Радована Кошутића”. Зборник Матице српске за славистику 25, 1982: 171–181.
- [Živanović, Đorđe. „Dosad nepoznat univerzitetski poljski priručnik Radovana Košutića”. Zbornik Matice srpske za slavistiku 25, 1982: 171–181]
- Живановић, Ђорђе. „Прекретне године Радована Кошутића”. Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 9–20.
- [Živanović, Đorđe. „Prekretne godine Radovana Košutića”. Slavistički zbornik 1. Radovan Košutić i razvoj jugoslovenske slavistike. Beograd: Savez slavističkih društava Srbije, 1986, 9–20]
- Константиновић, Радомир. „Радован Кошутић”. [У:] Биће и језик: у искуству песника српске културе двадесетог века. Београд – Нови Сад: Просвета, Рад, Матица српска, 1983, 205–236.
- [Konstantinović, Radomir. „Radovan Košutić”. [U:] Biće i jezik: u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka. Beograd – Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska, 1983, 205–236]
- Маројевић, Радмило. „Радован Кошутић и развој југословенске лингвистичке русистике”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник. Књига I. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава СР Србије, 1986: 31–46.
- [Marojević, Radmilo. „Radovan Košutić i razvoj jugoslovenske lingvističke rusistike”. [U:] R. Marojević (ur.) Slavistički zbornik. Knjiga I, Beograd: Savez slavističkih društava SR Srbije, 1986: 31–46]

- Николић, Вера. „Радован Кошутећ као коментатор руских текстова (‘Напомене’ – друга књига ‘Руских примера’)”. Славистички зборник 1. Радован Кошутећ и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 77–84.
- [Nikolić, Vera. „Radovan Košutić kao komentator ruskih tekstova (‘Napomene’ – druga knjiga ‘Ruskih primera’)”. Slavistički zbornik 1. Radovan Košutić i razvoj jugoslovenske slavistike. Beograd: Savez slavističkih društava Srbije, 1986, 77–84]
- Пипер, Предраг. „О српској лингвистичкој русистици друге половине XX века”. [У:] К. Кончаревић (ур.) Универзитетска славистика: традиција, савремено стање, перспективе. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2017, 341–359.
- [Piper, Predrag. „O srpskoj lingvističkoj rusistici druge polovine XX veka”. [U:] K. Končarević (ur.) Univerzitetska slavistika: tradicija, savremeno stanje, perspektive. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2017, 341–359]
- Стојнић, Мила. „Критеријуми за одабир и тумачење књижевних текстова у Кошутећевим Примерима”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1: Радован Кошутећ и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава СР Србије, 1986, 69–75.
- [Stojnić, Mila. „Kriterijumi za odabir i tumačenje književnih tekstova u Košutićevim Primerima”. [U:] R. Marojević (ur.) Slavistički zbornik 1: Radovan Košutić i razvoj jugoslovenske slavistike. Beograd: Savez slavističkih društava SR Srbije, 1986, 69–75]
- Терзић, Богдан. „Конфронтациона проучавања руског и српскохрватског језика на Одсеку за славистику. Општи део. Фонетика”. [У:] П. Буњак (ур.) Сто година славистике у Србији. Зборник реферата издат 30 година касније. Београд: Славистичко друштво Србије, 2007, 73–89.
- [Terzić, Bogdan. „Konfrontaciona proučavanja ruskog i srpskohrvatskog jezika na Odseku za slavistiku. Opšti deo. Fonetika”. [U:] P. Bunjak (ur.) Sto godina slavistike u Srbiji. Zbornik referata izdat 30 godina kasnije. Beograd: Slavističko društvo Srbije, 2007, 73–89]
- Терзић, Богдан. „Културолошки аспект Кошутећевих *Писама из Пејтрограда* (поводом 140-годишњице рођења Р. Кошутећа)”. Славистика X, 2006, 25–31.
- [Terzić, Bogdan. „Kulturološki aspekt Košutićevih Pisama iz Petrograda (povodom 140-godišnjice rođenja R. Košutića)”. Slavistika X, 2006, 25–31]
- Терзић, Богдан. „Савременици о Кошутећу као русисти”. Славистички зборник 1, 1986: 21–30.
- [Terzić, Bogdan. „Savremenici o Košutiću kao rusisti”. Slavistički zbornik 1, 1986: 21–30]
- Стојановић, Бранислава. *Polonica u Srbiji. Bibliografija posebnih izdanja (1848-2013)*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2013.

Дара Дамљановић

ВЗГЛЯД НА СЛАВИСТИЧЕСКИЕ ТРУДЫ РАДОВАНА КОШУТИЧА

(По поводу 130 лет с начала его работы на Великой школе)

Резюме

Статья посвящена профессору Радовану Кошутичу и его работе по созданию учебников и научной литературы в области полонистики, а также во многом непревзойденным трудам по русистике. Анализируются его капитальные труды по русскому языку в контексте своего времени, а также их значение и роль в развитии сербской славистики в XX и в первой четверти XXI века. Дается краткий обзор его поэтического творчества.

Ключевые слова: Радован Кошутич (1866–1949), славистика, русистика, полонистика, сербская университетская славистика.

Прилог 1. Збирке поезије Радована Кошутића

Полаженик, 1885, (са потписом Браца Радован); *Пламенови I*, Нови Сад, 1888; *Пламенови II* (*Србија под најредњацима*), Нови Сад, 1890; *Пламенови III*, (*Сељачки мојиви*), Нови Сад, 1892; *Синов* *Бога Мрака*, спев, Београд, 1893; *Песник и смрт*, Београд, 1927; *Сан мале Виде*, Београд, 1928; *Земља бола*, *Песма о земљи нашој*, Београд, 1929; *Туга*, Београд, 1930; *Гором и њољем*, Београд, 1931; *Иде млади мај*, Београд, 1932; *Христос и жена*, Београд, 1933; *Клесар*, Београд, 1933; *Гране њрекрхане*, Београд, 1934; *Док њрода жијо*, Београд, 1934; *Гозба, роман из манастирског живојна у 26 њесама*, Београд, 1935; *Појок и бреза*, Београд, 1936; *Песма о гуји*, Београд, 1937; *Песма о аргайару и о шеви*, Београд, 1938; *Без гроба и без крстиаче*, Београд, 1939; *Деца њаме, с њев у VIII њесама, с Прологом*, Београд, 1940; *Лейојница Мица, роман једне с њуден њкиње, у XV њесама*, Београд, 1940; *Ојало лииће*, Београд, 1941.

О Кошутићевој поезији

Ђуровић, Димитрије. „Радован Кошутић: Сан мале Виде”. Воља, 2/5, 3, 1928: 358–363.

- Ђуровић, Димитрије. „Радован Кошутих: Гором и пољем. Београд, 1931, стр. 106”. [Приказ]. Народна одбрана, 1–2, 6, 1931: 31–32.
- Кашанин, Милан. „Радован Кошутих: Земља бола”. Летопис Матице српске 319, 1929: 309 а-б. (Приказ књиге).
- Кашанин, Милан. „Сан мале Виде, написао Радован Кошутих”. Летопис Матице српске 318, 1, 1928, 157а.
- Константиновић, Радомир. „Радован Кошутих”. [У:] Биће и језик: у искуству песника српске културе двадесетог века. Београд: Просвета, Рад; Нови Сад: Матица српска, 1983, књ 4: 205–236.
- Милутиновић, Коста Н., „Иде млади мај Радована Кошутиха” [Приказ]. Летопис Матице српске 332, 1932: 230–231.
- Милутиновић, Коста Н. „Из наше савремене лирике. Мирко Королије – Песме; Радован Кошутих – Гране прекрхане; Vladimir Nator – Topuske elegije; Dragutin Domjanić – Po dragomu kraju; Ante Cetineo – Zlatni ključ; Дора Пилковић – Пламена ћутања; Александар Кићовић – Васионида”. Летопис Матице српске 339, 1934: 238–239.
- Милутиновић, Коста, „Христос и жена Радована Кошутиха”. Летопис Матице српске 335,3, 1933: 245–246.
- Павловић, Миодраг. „Змија и ерос у поезији Радована Кошутиха”. Летопис Матице српске јул-август 1977: 13–25.
- Пандуровић, Сима. Радован Кошутих: савремена књижевна студија од С. Пандуровића. Београд: 1936.
- Стојановић Зоровавел, Владан, „Радован Кошутих: Песник и смрт”. Летопис Матице српске 315, 1928: 1446–1456.

Прилог 2. Радови о Кошутиху из области русистике и полонистике

- Борисенко-Свинарскаја, Вера В. «Вклад Радована Кошутича в развитие московской фонологической школы». Славистика XI, 2007, 13–19.
- Борисенко-Свинарскаја, Вера. «Парадигматический характер Грамматики русского языка Радована Кошутича». Славистика XII, 2008, 43–48.
- Буњак, Петар. „О ‘засебном’ издању Кошутихевог Пољско-српског речника”. Славистика II, 1998, 259–262.
- Дабић, Богдан. „Граматицка терминологија Радована Кошутиха”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутих и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 113–122.
- Дабић, Богдан. „Кошутихева презентација Пушкинове поезије у Руским примерима”. Славистика III, 1999: 60–67.
- Дамљановић, Дара. „Писма из Петрограда Радована Кошутиха”. Славистика XXIV/2, 2020: 175–196.
- Живановић, Ђорђе. „Досад непознат универзитетски пољски приручник Радована Кошутиха”. Зборник Матице српске за славистику 25, 1982: 171–181.

- Живановић, Ђорђе. „Прекретне године Радована Кошутића”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 9–20.
- Живановић, Ђорђе. „Радован Кошутић (1866–1949)”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 123–125.
- Jakopin, Franc. „Radovan Košutić in Rajko Nahtigal – eminentna južnoslovanska rusista”. [У:] Б. Станковић (ур.) Сто година славистике у Србији (1877–1977). Зборник реферата издат 30 година касније. Београд: Славистичко друштво Србије, 2007, 59–66.
- Јовановић, Гордана. „Полонистичке студије у Србији и Граматика пољског језика Радована Кошутића”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 105–112.
- Јовин, Верица. „Радован Кошутић као лексикограф”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 91–96.
- Кончаревић, Ксенија. „Непознати документи о универзитетској делатности Радована Кошутића”. Славистика XII, 2008: 389–402.
- Кончаревић, Ксенија. „Рецепција дела Радована Кошутића у послератној русистичкој лингводидактици код Срба: о шездесетогодишњици смрти”. Славистика XIV, 2010: 322–335.
- Кончаревић, Ксенија. „Рецепција дела Радована Кошутића у новијој русистичкој лингводидактици: о стопедесетогодишњици рођења”. Славистика XX, 2016: 358–386.
- Кошутић, Владета. „Кошутићева оцена преводилачког рада Јована Максимовића”. Зборник за славистику 4, 1973: 119–135.
- Куљбакин, Степан. „Рад. Кошутић: Граматика руског језика. 1. Гласови. А. Општи део (књижевни изговор. Друго издање. Петроград, 1919.” Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 2/1, 1922: 113–118.
- Лалић, Радован. „О Кошутићевом методу учења руског језика код нас”. Живи језици 1–4, 1966: 1–10.
- Лалић, Радован. „О Фонетици руског језика Радована Кошутића. Предговор”. [У:] Радован Кошутић, Граматика руског језика. Гласови. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1969, 5–8.
- Маројевић, Радмило. „Радован Кошутић и развој југословенске лингвистичке русистике”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 31–46.
- Миладиновић, Михаило. „Примери књижевног језика руског Р. Кошутића”. Наставник 24/5–8, 1913: 229–238; 24/9–12, 1913: 441–453.
- Милинковић, Љубо. „Лексикографски рад Радована Кошутића и савремени руско-српскохрватски школски речници”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички

- зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 85–91.
- Московљевић, Милош. „Радован Кошутић: Граматика руског језика. 1. Гласови. Општи део. Друго издање. Петроград, 1919.” Наставник 1, 1921, св. 1: 71–75.
- Николић, Вера. „Радован Кошутић као коментатор руских текстова (‘Напомене’ – друга књига ‘Руских примера’).” [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 77–84.
- Остојић, Тихомир. „Примери књижевног језика пољског Радована Кошутића”. Летопис Матице српске 212, 1902: 134–135.
- Петковић, Новица. „Кошутићево тумачење ритма српског стиха у поређењу с руским”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 47–62.
- Пипер, Предраг. „Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике”. Зборник Матице српске за славистику 33, 1987: 183–185.
- Пипер, Предраг. „Радован Кошутић – утемељивач српске филолошке русистике”. [У:] Базилевски Андреј (ур.) Српско-руски круг: књижевно-уметнички алманах. Москва: Вахазар; Београд: Интерпрес, 2016, 286–289.
- Радојчић, Драгана. „Русистичко наслеђе Радована Кошутића у научној критици”. Славистика XXIII/2, 2019: 150–155.
- Радонић, Јован. „Ф. Пастрнек о Кошутићевим Примерима књижевног језика пољског”. Летопис Матице српске 215, 1902: 123.
- Радошевић, Наталија. „Место Кошутићеве школе у развоју српске славистике”. [У:] П. Буњак (ур.) Сто година славистике у Србији. Зборник реферата издат 30 година касније. Београд: Славистичко друштво Србије, 2007, 59–66.
- Радошевић, Наталија. „Радован Кошутић и нека савремена лингвистичка схватања”. Живи језици 1–4, 1966: 10–14.
- Савин, Драгана. „Раслојавање језика као предмет истраживања у *Облицима Радована Кошутића*”. Српска баштина VII/2, 2021, 75–88.
- Сибиновић, Миодраг. „Кошутићев допринос развоју наше теоријске мисли о превођењу”. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 63–68.
- Станковић, Богољуб. „Елементи синтаксе у Примерима књижевног језика руског проф. Радована Кошутића”. Анали Филолошког факултета 12, 1976: 593–618.
- Станкович, Богољуб. «Сопоставительный подход к проблеме сочетаемости в трудах профессора Радована Кошутича». [В:] А. Менац (ред.), Вопросы методологии и методики описания русского языка в сопоставлении с родным. Zagreb, 1985, 109–113.
- Станковић, Богољуб. „Основна Кошутићева полазишта у области методике наставе инословенских језика у српској средини”. [У:] Г. Јовановић (ур.) Сто година полонистике у Србији. Београд: Славистичко друштво Србије, 1996, 39–43.

- Стојнић, Мила. „Критеријуми за одабир и тумачење књижевних текстова у Кошутећевим Примерима“. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 69–75.
- Суботин, Стојан. „Писма Радована Кошутића Елизи Ожешковој“. Анали Филолошког факултета VIII 1968: 267–270.
- Тарановски, Кирил. „Радован Кошутић (1866–1949)“. Јужнословенски филолог XVIII, 1–4, 1949/1950: 512–517.
- Тарановски, Кирил. „О тонској метрици проф. Кошутића“. Јужнословенски филолог XVIII, 1–4. 1949/1950: 173–196.
- Терзич, Богдан. «Вклад профессора Р. Кошутича в исследование интерференции при изучении русского языка говорящими на сербохорватском языке». [В:] Б. Терзић. Руско-српске језичке паралеле. Београд: Славистичко друштво Србије, 1999, 41–46.
- Терзић, Богдан. „Културолошки аспект Кошутећевих Писама из Петрограда (поводом 140-годишњице рођења Р. Кошутића)“. Славистика X, 2006: 25–31.
- Терзич, Богдан. «Лингвистические основы сопоставительного метода профессора Радована Кошутича». [У:] Б. Терзић. Руско-српске језичке паралеле. Београд: Славистичко друштво Србије, 1999, 33–40.
- Терзић, Богдан. „Савременици о Кошутићу као русисти“. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник 1. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 1986, 21–30.
- Терзић, Богдан. „Уз ово издање“. [У:] Р. Кошутић, Граматика руског језика: II: Облици. Београд: Научна књига. 3. издање, 1969, стр. III–XIX.
- Todorović, Miljan. „Košutićev metod učenja ruskog jezika – preteča kontrastivne analize“. Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije 7–8, 1983–1984, 667–671.
- Todorović, Miljan. „Kuzmičev pristup učenju stranih jezika u poređenju sa Košutićevim metodom“. Sarajevski slavistički dani 1, 1985, 69–77.
- Чампар, Драгован. „Кошутећеве елементи творбе речи“. [У:] Р. Маројевић (ур.) Славистички зборник. Књига I. Радован Кошутић и развој југословенске славистике. Београд: Савез славистичких друштава СР Србије, 1986, 97–104.
- Чович, Бранимир. «Первый учебник по художественному переводу и лингвострановедению у сербов (О русской хрестоматии Радована Кошутича)». Седма међународна научна конференција: Међународни дијалог Исток – Запад (филозофија, лингвистика, културологија), 2016, 42–51.

Ксенија Кончаревић*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
kkoncar@mts.rs

УДК 37.093.5::811.16:821.16.09(497.11)"1945/1955"

<https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.1.2>

Оригинални научни рад

примљен 29. 4. 2025.

прихваћен за штампу 3. 8. 2025.

Петар Минић**

Академија струковних студија
Висока хотелијерска школа, Београд
minic1996@gmail.com

СЛОВЕНСКИ СЕМИНАР УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ 1945–1955: ИСТОРИЈСКИ ОКВИР И СВЕДОЧАНСТВА МЕМОАРИСТА

У овом раду реконструкцији деловања наставника и студената русистике од 1945. до 1955. приступамо на основу увида у ширу историографску литературу и мемоарска сведочанства из пера истакнутих слависта – припадника првих послератних генерација студената, у којима се оживљава атмосфера тога доба, ликови истакнутих професора, идеолошка струјања која ће се рефлектовати на њихове животе и професионалне судбине.

Кључне речи: историја српске славистике, Словенски семинар Београдског универзитета, обнављање славистичких студија 1945–1947, криза славистике 1948–1955, сведочанства славистичке мемоарске литературе.

This paper reconstructs the activities of faculty and students of Russian studies between 1945 and 1955, drawing upon a broad body of historiographical literature and memoir accounts authored by prominent Slavic scholars from the first postwar generations of students. These testimonies vividly evoke the atmosphere of the time, portray influential professors, and illuminate the ideological currents that profoundly shaped their lives and professional trajectories.

Keywords: history of Serbian Slavic studies, Slavic Seminar of the University of Belgrade, restoration of Slavic studies 1945–1947, crisis in Slavic studies 1948–1955, memoir literature of Slavic scholars.

О историјату Словенског семинара (потоње Катедре за славистику) у првим годинама обнове његовог рада после окупације до сада је писано мало: овим периодом бавили су се само Радован Лалић, као руководицац и непосредни учесник у креирању кадровске политике и студијских програма (Лалић 1963) и Стефан Милошевић, који проблематици наставе и делимично ваннаставних активности од 1945. до 1950. студиозно приступа на осно-

* <https://orcid.org/0009-0008-4536-2669>

** <https://orcid.org/0009-0000-6501-5535>

ву архивске грађе и послератне универзитетске штампе (Милошевић 2016). Одличан увид у окупациони период деловања Семинара пружа, на основу архивске грађе, Ирина Антанасијевић (Антанасиевич 2023). Циљ овога рада јесте расветљавање живота и рада наставника и студената русистике у турбулентном периоду од 1945. до 1955, у којем се укрштају сакрализација совјетске идеологије, науке и културе и њихова десакрализација после Резолуције Информбироа (1948), праћена репресалијама и осујећењима разних врста. Рад је заснован на ширем увиду у историографију и на славистичкој мемоаристици.

Универзитет у Београду током окупације скоро да није радио, предавања није било, научни рад је замро, студенти су препуштени сами себи. Сви факултети, њихови семинари, институти, лабораторије, библиотеке и збирке претрпели су огромну материјалну штету, а велики су били и губици у редовима наставника и студената.¹ Немци, стављајући питање безбедности у први план, нису журили са обновом његовог рада. Са друге стране, представници Недићевог режима, посебно Министарство просвете, били су веома заинтересовани да Универзитет што пре почне да ради, а нарочито да се спроведе његова реформа у духу идеологије квислиншког режима. Већ у августу 1941. године пројекат реформе Универзитета био је спреман, али је Сенат Универзитета саставио веома оштар меморандум, у којем се предлогу Министарства снажно успротивио. Упркос томе, октобра 1941. донета је Основна уредба о Универзитету, а Општа уредба, која је допунила и детаљније развила поједине чланове Основне уредбе, усвојена је почетком 1942. године. Ово ипак није довело до почетка наставног рада јер немачке окупационе власти нису дале дозволу (повремено су на неким факултетима и у културним установама одржавани специјални курсеви и различити облици скраћене наставе). У периоду окупације није било уписа нових студената, а полагање испита је било веома ограничено (током 1941. и у октобру 1942) и омогућено само студентима уписаним пре почетка рата. Постојала је намера да се наставни рад обнови од септембра 1944, у ком циљу су марта те године одржани пријемни испити за све факултете, али савезничка бомбардовања и потоње приближавање ослободилачких трупа

1 Од наставног и осталог особља Београдског Универзитета, током окупације је отпуштено и пензионисано 206 лица, 82 их је било у заробљеништву, 34 их је било хапшено и прогањано, шест их је било у интернацији или концентрационим логорима, 14 је погинуло у току рата, два професора су стрељана и још осам је током окупације умрло. Укупан број студената Универзитета у Београду који су страдали у рату, било као борци јединица *НОВ* и *ПОЈ*, било као борци *ЈВуО* или припадници *СДК* и других колаборационистичких формација, било као жртве репресалија, одмазди или бомбардовања, још није са сигурношћу утврђен. Зна се да је у партизанским редовима у рату учествовало 884 студената Београдског универзитета, од тога их је 34 проглашено народним херојима (Зеџ 2019: 187).

НОВ и ПОЈ у садејству са Црвеном армијом, а потом и борбе за ослобођење, помериле су почетак редовног рада са студентима на новембар 1945 (детаљније в. у: Зеџ 2019: 157–188).

Словенски семинар Филозофског факултета, отворен 1923/24. године, окупацију дочекује са два наставника – Александром Погодином и Радованом Кошутићем (хонорарно ангажованим пензионисаним професором, који ће се убрзо повући)² и једним сарадником – Кирилом Тарановским. Тарановски у у јуну 1941. брани своју докторску дисертацију, али добија отказ почетком 1942. године. Јуна 1942. привремени вршилац дужности шефа катедре постаје проф. Радослав Бошковић, професор старословенског језика и упоредне граматике, у мају 1943. на место лектора бива постављен Петар Митропан, дотадашњи лектор у Скопљу. Наставе није било, па су се наставници и сарадници бавили научним радом (Антанасијевић 2023: 59–61). У доба окупације Семинар није имао могућности да набави ниједну публикацију (књигу или часопис), чак није било средстава за требовање папира и мастила. Августа 1943. морао је да се исели из зграде у Краља Петра 2 у нову зграду Универзитета, на месту где се данас налази Филолошки факултет (Студентски трг 3). Ова зграда изгорела је 1944. у борбама за ослобођење Београда, када је пострадао целокупни библиотечки фонд Семинара, укључујући и драгоцени легат проф. Кошутића (Јалић 1963: 303).

Дуго очекивано ослобођење доноси, међутим, и револуционарни терор. У периоду између децембра 1944. и маја 1945. године на Универзитету делује Суд части, који је утврђивао како се ко од професора и наставника држао током окупације³ (в. Mitrović 2009). Комунистичка партија још дуго ће задржати неповерење према универзитетским професорима, као и према интелектуалцима уопште, сматрајући их априори „непријатељима”, „реакционарима”, „слугама предратног режима”. Исто тако, и професори су највећим делом били супротстављени ставовима марксизма – лењинизма – стаљинизма, тако да је међу њима било веома мало присталица, а још мање чланова Партије. Ипак, постојећи универзитетски кадар био је неопходан новој власти, па му се морало приступати опрезно и издиференцирано, са настојањем да се разним повластицама придобију колебљиви и неутрални наставници, док су према њиховим „непослушним” и непријатељски настројеним колегама примењиване разне репресивне мере. (Бонцић 2005: 351–384; Докнић и др. 2009: 503). Јавно деловање, политичко опредељење и идеолошки ставови,

2 Подаци из дописа Ректору Универзитета у Београду бр. 3665 од 24. маја 1941. (факсимил в. у: Антанасијевић 2023: 59); Радован Јалић износи податак да је Кошутић радио закључно са мартом 1941. године (Јалић 1963: 375–376).

3 По одлуци овога суда, са Филозофског факултета отпуштено је 8 и пензионисан један наставник Филозофског факултета (ниједан са Словенског семинара) (исп. Mitrović 182–185).

па и приватни живот свих наставника и асистената, били су под сталном при-
смотром партијских, државних органа, министарстава задужених за просвету
и науку, па и преко органа и повереника УДБ-е (Управа државне безбедности).
У досијеу сваког наставника чуване су карактеристике⁴ – документи које су
израђивали партијски, факултетски или државни органи, уз помоћ и сарадњу
наставника и студената комуниста, локалних органа власти и милиције кар-
актеристике су састављане редовно све до почетка 50-их година. Методоло-
гија избора у звања, заснивања или прекидања радног односа заснивала се на
изношењу става о сваком кандидату факултетских партијских организација,
уз прибављање мишљења Кадровске управе ЦК КПЈ (до краја 1947. године)
(исп. Бонцић 2009: 200–202). И студенти су били под присмотром Народне
студентске омладине, основане јануара 1946, а у случајевима идеолошке не-
подобности (посебно „застарелих и реакционарних схватања”, укључујући
религиозност и уцрквењеност) или сумњи због „грехова” у прошлости (на-
равно, имајући у виду и породичну опредељеност) и под надзором већ поме-
нутих виших инстанци (Бонцић 2007: 298–300).

Како наводи Стефан Милошевић (на основу непосредног увида у до-
кументацију сачувану у Архиву Југославије), „Од наставника руског језика
и књижевности позитивну карактеристику имао је једино Радован Лалић
(‘одличан стручњак, млади члан КП’), док су остали наставници претежно
негативно оцењивани према политичким погледима, а наставне способно-
сти скоро да нису узимане у обзир. Тако се за Петра Митропана каже да је
добар стручњак и познавалац руског и српског језика, да је за време окупа-
ције имао коректно држање, а сада нема одређеног става, већ се прилагођава
према приликама. У нешто детаљнијој карактеристици Кирила Тарановског
стоји да је ‘добар стручњак и своје знање преноси на студенте, стручно се
изграђује у приличној мери, али не усваја марксистички научни метод. Као

4 Тако, у карактеристикама највећих имена Филозофског факултета, његових редовних професора који су уживали неподељен углед у научној и културној јавности, наилазимо на овакве дискредитације: „Нема услова за развој. Не ради на своме стручном изграђивању... У настави књижевности само штети. Према студентима има крајње демагошко-опортунистички став. На испитима даје само десетке. Политички неизлечив националист, југословенски расист... У ствари прикривени, убеђени масон, реакционер” (Милош Н. Ђурић); „Формиран у аналитичкој филолошкој школи Јагићевој, а немајући Јагићеве ширине, он, иако показује вољу да научи и примени марксистичку методу, остаје како у студијама, тако и на предавањима у ређању детаља. Тешко, мало вероватно, може наћи начина да одговори захтевима методе историјског материјализма” (Петар Колендић); „Нема никаквог услова за развој... Марксизам му је туђ и остаће му. Мада се труди да студенте научи францускоме језику и књижевности ипак не дозвољава напредним студентима да добију маха на семинарским вежбама, него помаже студенте буржоаског порекла правдајући то њиховим донесеним знањем... Према политици и социјалистичкој изградњи наше земље је врло скептичан, као човек коме је све то туђе и који се чува да то и јавно испољи” (Миодраг Ибровач) (Докнић и др. 2009: 515–519).

наставник труди се у приличној мери, али у педагошком методу има нечег застарелог... За време окупације симпатисао је окупатора. После рата држи се опортунистички и не прави опозицију, али није нимало активан по питањима изградње социјализма у земљи. Марксизам-лењинизам није проучио у потребној мери, нити га проучава, па му због тога став према наuci не може бити правилан'. Слично се наводи и у карактеристици Кирила Свинарског: 'Као стручњак има извесна знања, али се не залаже много на послу. Има услова за развој. Своје стручно знање не преноси на студенте у мери у којој би могао. Не познаје марксизам нити се труди да га упозна, поприлично је нејасан и неодређен његов политички став, постоје индиције да је негативан' (Милошевић 2016: 618–619).

Са успостављањем једнопартијског система главне смернице организационих и образовно-васпитних промена на Универзитету поставља владајућа партија преко државних просветних и партијских органа, руководећи се својим идеолошко-политичким мотивима, искуствима Совјетског Савеза, и сударајући се са предратним традицијама и нормама високошколских установа. Уводе се совјетски наставни планови и програми, обавезно учење руског језика, уџбеници и литература на руском језику или преводи совјетских уџбеника. У факултетске библиотеке углавном стижу књиге и часописи на руском језику. Југославију често посећују научници из Совјетског Савеза, у који је упућиван велики број студената и научника на специјализацију и упознавање са совјетским научним достигнућима. Совјетска наука је у научним круговима и у широј јавности популарисана и представљана као „најнапреднија”, наспрам „буржоаске”, „назадне”, „реакционарне” науке капиталистичких земаља (детаљније в. у: Бонцић 2004: 103–136, 250–269, 298–328; Бонцић 2010: 371–381; Димић 1988: 110, 173–175). Разумљиво је да је у таквим околностима студирање русистике у првим послератним годинама постало престижно из идеолошких разлога (претпоставка високе идејно-политичке мотивисаности и лојалности режиму) и потребе за кадровима у школству и преводилаштву, наилазећи на разноврсне подстицаје од стране државног и партијског апарата. Тако су у овом периоду на Катедри за источне и западне словенске језике и књижевности студирали Витомир Вулетић, Вјера Јелић (касније Вулетић), Богдан Терзић, Стојадин Костић, Вера Николић, Миливоје Јовановић, Милосава Царичић (удата Стојнић), Милосав Бабовић, Александар Музалевски, Назиф Кустурица, Милица Милетић (удата Милидраговић), Драган Недељковић, Нана Богдановић, Љубица Несторов, Марија Арсић (удата Марковић), Оливера Мишковски и други који ће касније (неки после дужег временског периода, осујећени због идеолошке сумњивости родитеља, сродника и њих самих, а посебно због ставова заузетих 1948. године) постати универзитетски наставници у Београду, Новом Саду и Сарајеву.

Када је реч о организационим аспектима и законској регулативи рада на Словенском семинару, навешћемо најпре податак да већ 1. новембра 1944. Комисија за обнову Универзитета, потврђује Уредбу од 12. и 13. октобра 1944. по којој се на Филозофском факултету предвиђа 21 наставна група, међу којима и славистика (шеста по редоследу навођења). До 1946, радило се по Уредби из 1927. Група за источне и западне словенске језике и књижевности предвиђала је руски језик као главни предмет, други стручни предмет – пољски или чешки или српскохрватски, старословенски језик као обавезан за све, као и обавезне помоћне предмете упоредна граматика и историја југословенских књижевности. Године 1946. уводе се три групе и по овом програму студира се од 1946/47: руски језик и књижевност, са помоћним западнословенским језиком и књижевношћу (у овом раду анализираћемо само русистичку групу), пољски језик и књижевност, са помоћним руским језиком и књижевношћу и чешки језик и књижевност, такође са помоћним русистичким предметима (Самарцић 1963: 39; подробно о студијским програмима, закључно са 1949. годином,⁵ в. у: Милошевић 2016: 611–616). Настава почиње у јесен 1945. године. Према извештају Јована Томића, тадашњег декана Филозофског факултета, упућеном Министарству просвете ДФЈ, у зимски семестар 1945/46. студије русистике уписало је 33 кандидата, од тога двоје који су студије отпочели пре окупације (Докнић и др. 2009: 483–484). Године 1946/47. уписало се скоро 300 студената (Лалић 1963: 391). У недостатку уџбеника студенти умножавају предавања, у облику табака, али под условом да наставник потврди аутентичност тих предавања, тј. ауторизује их, а одлучено је да се до краја 1947. обезбеде уџбеници за све предмете – оригинални или преведени, штампани или у облику скрипата (Самарцић 1963: 112–114). Од домаћих уџбеника студенти русистике имали су на располагању *Грамајицу руског језика* и (вероватно) *Примере књижевног језика руског* Радована Кошутића,⁶ *Старославенску грамаји-*

5 Године 1949. на основу закључака Међуфакултетске конференције филозофских факултета 17–18. фебруара 1949. доноси се јединствени програми славистичких студија на свим катедрама у Југославији, са могућношћу заступљености извесних дисциплина по слободном избору сваког факултета у складу са научним преокупацијама предавача (Милошевић 2016: 614).

6 Ово дело није било на списку обавезне литературе, али га у својим мемоарима помињу Милосав Бабовић (Бабовић 2004: 17) и Богдан Терзић (Терзић 2006: 23). Речници се уопште не наводе, али, по усменом сведочењу Марије Арсић (удате Марковић) и Оливере Мишковски из 1983. године, које су предавале руски језик на Филозофском факултету у Београду, највише су коришћени преводни речник Димитрија Ђуровића и једнојезични речник Д. Н. Ушакова. Ђуровићев *Речник* није се смео наћи на званичном списку литературе због идеолошке „неподобности” у одабиру семантизоване лексике (о овоме детаљније в. Савин 2022: 135–151), а Ушаковљев речник, који је био високо идеологизован, постао је званично неприхватљив после раскида са СССР-ом због идеолошких неслагања двеју комунистичких партија и држава.

ку и *Старославенску читанку* С. Куљбакина, *Увод у историју славенских језика* О. Хујера, Винокуров уџбеник *Руски језик*, Гудзијеву *Историју старе руске књижевности*, *Руску књижевност 18. века* Д. Благоја и *Теорију књижевности* Л. И. Тимофејева (Милошевић 1016: 620–622).

Постепено се Семинар, који није имао својих просторија него је користио зграду у ул. Краља Петра 2, а за нека предавања Капетан-Мишино здање и Правни факултет, попуњава наставним кадром: у пролеће 1946. изабрани су Радован Лалић, хонорарни наставник, а потом лектор за чешки језик у Скопљу, који постаје ванредни професор за руску књижевност и управник Катедре; године 1947. запослен је Кирил Свинарски, 1948. Георгије Орлов и Лидија Шпис (Лалић 1963: 390–391). До 30.11.1948. дипломираће 7 студената, уписаних пре рата (Докнић и др. 2009: 507)⁷, док прве послератне генерације стичу услов за излазак на дипломски испит од 1949. године.⁸

У славистичкој мемоаристици налазимо мноштво драгоцених сведочења о атмосфери на Словенском семинару у првим послератним годинама, о професорима, наставним програмима, литератури која се користила, мотивима за студирање, студентском ентузијазму тих година,⁹ још непомућених сукобом са првом земљом социјализма.

„Већ на првим часовима, ти нови студенти који су четири године чекали на тај час када ће постати ‘академски грађани’ уверили су се да су њихови професори подједнако врсни научници и предавачи. Неке од њихових радова су,

7 Од 1918. до 1941. дипломирао је свега шест русиста (Лалић 1963: 393).

8 Како наводи Стефан Милошевић, *Народни студент* доноси обавештење да је 1949. године дипломирало седам слависта, при чему се у први план истичу они који су били чланови Комунистичке партије: „Прва је дипломирала Нана Богдановић, члан КПЈ и мајка двоје деце, посебним знањем истакла се Милица Милетић, партијски руководицац IV године. Силдним знањем истакле су се и другарице Милица Николић и Мила Царичић” (*Народни студент*, бр. 21, 1949: 2). Нана Богдановић касније ће постати наставник на Катедри за општу књижевност Филозофског факултета, а Милица Милетић (касније Милидраговић) наставник руске књижевности на Филозофском факултету у Сарајеву” (Милошевић 2016: 622). Исте године дипломирао је и Милосав Бабовић, који није похваљен, како претпостављамо, због његових идеолошких „скретања” у прошлости (време проведено у ЈВуО пре преласка у партизане, касније и искључење из Партије).

9 Међу студентима тих генерација било је и оних који су демобилисани из јединица НОВ и ПОЈ, као нпр. резервни капетан Милосав Бабовић; Мила Царичић уписује студије после ангажмана у нашој војној мисији у Тирани. Већина студената је искусила оскудицу, немаштину, смрт најближих сродника и пријатеља током рата и у годинама после ослобођења, када су ципеле са дрвеним ђоновима и рационисано снабдевање на „тачкице” постали сурова реалност у којој су се, ипак, многи млади људи борили да трудом и знањем достигну своју друштвену и професионалну афирмацију. Упркос свему, студенти су организовали разне приредбе и музичке вечери (детаљније в. Милошевић 2016: 624) и радо одлазили на позоришне изведбе дела руских драматурга и филмове совјетских редитеља (Терзић 2006: 25).

за израду семинарских радова, препоручивали и њихови гимназијски професори. (...) Али сада су то ‘њихови професори’, они су их постепено уводили у београдску лингвистичку, књижевно-критичку и аналитичку школу. Чинило им се да се при то томе они поистовећују, присвајали су их и међу собом у разговору се интимизирали са њима, говорили су о њима без титула, некако својски и другарски, рођачки. Проф. Митропана су звали ‘чика Пера’, проф. Лалића – Лале, проф. Тарановског – Ћира и томе слично” (Стојнић 2021: 166–167).

Истаћи ћемо чињеницу да се на студијској групи за русистику осећао јак утицај совјетске идеологије, који је неке студенте и одвратио од изучавања руског језика и књижевности, рецимо будућег академика Ирену Грицкат:

„Одмах после рата кренула сам да студирам на руској групи тадашњег Филозофског факултета, надајући се да ћу тако најбрже и најлакше стећи диплому професора руског језика, што је за мене и било природно прижељкивати. На почетку смо имали скоро све предмете заједничке са сербокroatистима, па се већ на првом семестру оцртала промена мојих планова. На русистици је искрио (...) соц-реалистички сјај, прописано је било совјетофилство, владала је непријатна строгост у тим и таквим доменима” (Јевтић 2010: 66).

Већина сећања на наставнике прожета је осећањем дивљења и топле благодарности, са разумевањем за њихове стваралашке индивидуалности и различитости у педагошким манирима. Од професора руског језика највише симпатија уживао је Петар Митропан, о коме најопширније сведочанство оставља Мила Стојнић:

„Била је то најбројнија група (русистика, *йрим. аут.*), а од наставничког кадра, имала је само једног, истини за вољу сјајног наставника, одличног znalца руског језика и руске књижевности, аутора многобројних текстова о руској књижевности, познатог публицисту, предавача и есејисту, Петра Андрејевича Митропана. Њега је у хладним учионицама, у капутима, загревајући ваздух сопственим дахом, који је у прамичцима излазио из сто педесет уста, слушало заустављеног даха тих сто педесет студената. (...) Омален, жив, непрестано усходан дужином слушаонице, он је са жаром предавао руски језик” (Стојнић 2021: 154, 168–169).

Изузетан утисак остављали су на студенте русистике и србистике (који су имали низ заједничких предмета) Радосав Бошковић, који им је предавао упоредну граматику словенских језика, Александар Белић, Кирил Тарановски и донекле Радован Лалић (мишљења о њему су подељена управо због његовог идеолошког ангажмана, који се изузетно рефлектовао и на наставу). Ево неколико карактеристичних извода из мемоара наших слависта:

„Радослав Бошковић био је ненадмашан. Хрлили смо на његова предавања из старословенског; од свега је умео направи загонетку, коју смо заједно

решавали – својеврсна проба домишљатости”, сећа се академик Нада Милошевић Ђорђевић (Јевтић 2013: 431).

„Од професора језичких предмета импоновао нам је, наравно, Белић својим филозофским прилазом језичким проблемима. Полемисао је на предавањима са чувеним европским лингвистима, рецимо са Де Сосиром. Говорио је о законитостима, не упуштајући се у ситнице, ни у предавањима, нити на испитима. Мислим, имао је прави академски однос према кандидатима, што се, иначе, не би могло рећи за остале професоре с језика. Запамтио сам и професора Радосава Бошковића као духовита и занимљива предавача, иначе не баш занимљивог предмета – упоредне граматике словенских језика. Понекад је имао обичај да прави иронично-хумористичке опаске на рачун својих асистената, морам рећи на увесељавање студената. Помало иронично се односио и према своме предмету. Све је то чинио са доста шарма. Било је, тако, пријатно слушати један предмет не баш занимљив”, износи своје успомене проф. Васо Милинчевић (Јевтић 2013: 107).

Код Драга Ћупића налазимо оваква запажања: „Белић је, наравно, међу свима њима био неприкосновени ауторитет. Предавања су му заиста била сјајна, истина – понекад апстрактна, нарочито кад би излагао какву нову материју, нешто што је тек проучавао. Но, мени се нешто више свиђао Радосав Бошковић – онако крупан, једноставан, неконвенционалан, сав у оштром али топлом оку. А његова предавања, из упоредне граматике словенских језика, била су, чини ми се, још апстрактнија од Белићевих. Међутим, он је некако очински говорио, с пажњом, и лагано, као да је био сигуран да једва шта од онога што говори схватамо” (Јевтић 2013: 350).

„Није спадао (Александар Белић – *љрим. ауић*.) у оне предаваче који, да били сугестивни, уносе емоције у свој говор, који ничим, па ни својим емоцијама није хтео да профанише материју о којој је говорио. Надасве отмен и несвакидашњи у ставу, Белић је то био пре свега у свом начину говора који је био благо, сасвим благо назалан. (...) Посебно су занимљиви били семинари на којима је водио разговор са студентима међу којима су били и они које је после првих разговора запазио, запамтио и одмах почео да их уводи у дубине лингвистичких и славистичких вода, да им снажи мишице за доживотни боравак у тим дубинама” (Стојнић 2021: 156).

„Посебан доживљај била су предавања професора Кирила Тарановског, блиског сарадника и личног познаника многих чланова чувеног Прашког лингвистичког кружока, следбеника руских формалиста, већ тада у свету познатог проучаваоца словенског стиха и стиха уопште („стиховеда”), који је одбранио прву докторску дисертацију из те области на Београдском Универзитету, и почаствован да та дисертација буде објављена у посебним издањима Академије наука. Због тога су многи студенти других, неславистичких група узимали руски језик као предмет по слободном избору и хрилили на његове часове настојећи да забележи сваку његову реч у тишини таквој да се може чути лет мувљих крила. Његов глас, његов руски језик, разговетност и музички валери његовог изговора стихова деловали су опојно. Он је први у

својим предавањима указао на семантичку вредност звучања песме, стихова, тиме и први који је својим студентима показао начин како се у песми исказује „неизрециво” (Стојнић 2021: 177–178).

„Тарановски је био строг наставник и ретко је изван наставе контактирао са нама. Поред тога, ја сам био тек на трећој години студија. Није он био суви стручњак, за кога студенти постоје у оквиру наставничких обавеза: предавање, вежбање, колоквијум, испит, знаш, не знаш – и то је све. Он је размишљао о нама, учовао склоности, вагао способности, бринуо о кадровском подмлађивању катедре. Никад нисам веровао да наставник, и кад је непринципијелан, може оборити студента ако зна. Може дати оцену нижу, или вишу, од заслужене. Али слабу не може, јер – знање је конкретно и у хуманистичким наукама. Зато сам без стрепње одговарао на испитима. Међутим, Тарановског нисам много волео. Ценио сам га као стручњака, и наставника који тражи рад и знање. Овако је, усталом, о њему мислила већина наше генерације студената. У току ове екскурзије, упознао сам и друге његове особине, и постао ми је ближи” (Бабовић 2004: II, 84–85).

„Академски господственог држања, професор Лалић није са студентима успостављао равноправан однос. Остајао је на дистанци с које је сваког стављао на место које му је по његовом схватању припадало. (...) Имао је велике заслуге за развитак наше славистике после Другог светског рата. Био је присталица става да је за успешно и озбиљно бављење славистиком као науком, или чак и као струком, неопходна врло широка основа која би се састојала из бар елементарног познавања најмање три словенска језика и културе (једног источног, једног западног и једног јужнословенског језика). (...) Као партизански првоборац, носилац споменице 1941. године, угледни и веома утицајни јавни радник, Лалић је имао могућности да без великих провера подобности ангажује за своју катедру сараднике за које је сматрао да су најквалитетнији, врхунски зналци појединих словенских језика и књижевности. Ту своју предност он је на најбољи начин искористио и довео на катедру све најеминентије стручњаке у тада малобројној скупини слависта – професора Кирила Тарановског, професора Ђорђа Живановића, професора Крешимира Георгијевића, Кирила Свинарског, Георгија Орлова, Лидију Шпис, Георгија Орлова, Ану Мухину, а поред њих је, кад год је сматрао да је потребно, позивао на гостовање професоре и предаваче словенских језика и књижевности са свих универзитета у земљи и иностранству” (Стојнић 2021: 173–176).

„Захваљујући професору Радовану Лалићу, Катедра за славистику се одржала, али цена није била мала: програми су представљали чисте копије совјетских (довољно је казати да смо књижевност учили по ‘Зерчањинову’¹⁰, што

10 Занимљиво је истаћи да двотомни Зерчаниновљев уџбеник, преведен на српски језик, после Резолуције ИБ-а на студијама русистике није био дозвољен за коришћење (Терзић 2006: 22).

је значило да је Достојевском припадало место на маргинама као неопозивом ‘мрачњаку’” (Јовановић 2009: 66).

„Његова (Радован Лалић – *йрим. ауић.*) предавања из руске књижевности била су недовољно занимљива; до 1948, сва у совјетско-марксистичкој шеми. Битно је било одредити да ли је писац остао само у оквирима своје класе или их је, ипак, прекорачивао, допирући и до универзалних порука. У зависности од те процене утврђивала се вредност уметничког књижевног дела” (Недељковић 2000: 71).

Међутим, до коренитог преокрета долази после Резолуције Информбироа донете 28. јуна 1948. и сукоба југословенског руководства за Совјетским Савезом и земљама Информбироа. Научне и културне везе са Совјетским Савезом нагло су прекинуте, присталице КПСС-а и Ј. В. Стаљина и они који су били осумњичени да су остали лојални првој земљи социјализма и источном лагеру постају мета најгрубљих репресалија (хапшење, тортуре при ислеђивању, слање у логоре ради „преваспитавања” и „ревидирања ставова”, стигматизација њихове родбине и пријатеља, избацивање са посла, са студија, из станова, заустављање напредовања у каријери, слање у затворене градове, одузимање личних докумената). Пропагандна слика совјетске стварности, укључујући и просветни систем и научна достигнућа, постепено је мењана. Ново усмерење југословенске просветне и научне политике прокламовано је већ на Петом конгресу КПЈ јула 1948. и на Трећем пленуму ЦК КПЈ децембра 1949. године. У таквим околностима нагло опада интересовање за студије русистике, тако да се 1951. уписао само један студент (Лалић 1963: 304). Различити видови репресалија нису мимоишли ни наставнике, сараднике и студенте русистике, а бављење научним радом и студирање битно је отежано увођењем санкција на набавку литературе из СССР-а (1948–1953); прекинута је и сарадња са универзитетима (гостовање совјетских професора, слање наших русиста на специјализације и стручна усавршавања), као и са културним институцијама (Савез књижевника, позоришта, установе музичке и филмске уметности, издавачке куће).

Како су студенти славистике доживели велики заокрет од совјетофилије и совјетоманије ка совјетофобији потресно описује Милосав Бабовић:

„Било је то тужно време. Већина слависта сањала је да једном отпутује у Русију и доживи земљу Јарослава Мудрог, Александра Невског, Димитрија Донског, Кнеза Игора, Петра Великог, Суворова, Кутузова, Жукова, Панфилова, Протопопа Авакума, Ломоносова, Радишчева, Державина; Пушкина и Љермонтова, Гогоља; Белинског, Доброљубова и Писарева; Достојевског, Тургенева, Толстоја и Чехова; Блока, Јесењина и Мајаковског; Леонова и Шолохова; Бородину, Мусорског, Чајковског, Шостаковича; Рубљова, Репина, Врубелја; Лобачевског, Менделјејева... Да види Бородино и Јасну Пољану, Мелихово, Констатиново, Дон, Велики Новгород, Невски проспект, Ерми-

таж, Аурору, Смолни, Лењинов маузолеј, Третјаковску галерију... Ту Русију – тајну, сфингу евроазијску, која је ненадмашном снагом сломила све претенденте на светско господство: Бату хана на Пољу Куликовом 1380, Карла XII на Полтави 1709, Наполеона у Бородинском боју 1812. и Хитлера у Стаљинградској бици 1943. Русију која је родила великане у свим сферама људског стваралаштва, страдалну и подвижничку и загонетну. А капија њена затварала се за нас, жељне да је видимо, нестрпљиве, заљубљене у њу, фанатичне у вери у њу, васпитане да се заклињемо њоме, да умиremo за њу... Сада се та вера и љубав морала скривати, јер се због тога страдало. Проносили су се гласови о кућним притворима, смењивањима, обрачунима, хапшењу” (Бабовић 2004: II, 64–65).

Наравно, раскид са СССР-ом имао је и друге, веома конкретне последице по студенте руског језика и књижевности:

„Од јесени 1948. наша библиотека није добијала главне руске часописе *Новый мир*, *Октябрь* и *Звезда*. И књиге нису стизале у књижаре. У томе је била највећа невоља слависта који су желели да се озбиљно баве проучавањем руске књижевности совјетског периода. Периодичку и нове књиге вероватно је добијао Дом совјетске културе, али ко тамо сме ићи?! Причало се да је на прозору зграде у Улици Народног фронта инсталиран апарат који је снимао сваког ко улази у Дом. А последице су биле извесне: хапшење” (Бабовић 2004: II, 131).¹¹

О репресалијама над наставницима и студентима највише података налазимо у мемоарској прози Милосава Бабовића и Витомира Вулетића:

„Било је то време кад су неки све могли, кад закона, доиста, није било, кад су правне институције постојале као реквизити демократског поретка, а у ствари су биле само извршни органи УДБ-е и партијских комитета. На неправду си могао да се жалиш, али се молба решавала у судовима формално, а суштински – у комитетима. А ја сам тамо био на листи неподобних, тачније, под надзором, због русофилства, због Голог отока, због тврдоглавог одбијања да се помирим са онима који су ми писали карактеристике.”¹² (Бабовић 2004: II, 214).

Витомир Вулетић, који је студије отпочео у Софији, 26. априла 1949. био приведен од стране УДБ-е, којом приликом је злостављан и претучен да проговори „све што зна о илегалној организацији којој је припадао” (Ву-

11 Миливоје Јовановић износи како је осам дана провео у затвору зато што је три пута посетио библиотеку Руског дома (Јовановић 2009: 221).

12 Милосав Бабовић био је искључен из Партије (Бабовић 2004: II, 33), да би касније, на иницијативу Радована Лалића и Кирила Тарановског, био враћен у чланство (Бабовић 2004: II, 111), како би могао бити ангажован у настави (као асистент радио је од 1950. године).

летић 2012: 86).¹³ Пошто се вратио са издржавања казне на Голом отоку, на једном од студентских зборова формирана је радна бригада која га је етикетирала као „стаљинисту”. Миливоје Јовановић часно је оповргао поједине оптужбе против њега (Вулетић 2012: 102). И касније је, попут већине голооточана, дуго имао потешкоћа са запослењем, у Министарству просвете му је речено: „За такве као што си ти у овој земљи нема места!”, „Не могу да те примим на посао, имаш превише школе” и слично (Вулетић 2012: 112).

Стаљинова смрт марта 1953. године створила је услове за отпочињање процеса нормализације дипломатских односа Југославије и Совјетског Савеза, а тај процес биће убрзан 1954. године, након успостављања дипломатских односа. Наиме, већ 12. јуна 1954. године југословенско руководство добило је писмо од ЦК КПСС, потписано од стране Никите Хрушчова. То писмо представља први контакт између југословенског и совјетског руководства након 1948. године, и њиме Москва предлаже нормализацију дипломатских односа. У том духу у периоду од 26. маја до 2. јуна 1955. године долази до посете совјетске државно-партијске делегације, коју су предводили генерални секретар КПСС Никита Хрушчов и премијер Николај Булганин. Ова посета представља прву прекретницу у процесу нормализације односа, као први званични сусрет југословенског и совјетског руководства након 1948. године. Период од размене амбасадора, јула 1953. до јуна 1955. године, представља период нерегулисаних културних односа, који су спровођени једнострано, без договора две стране и који нису давали никакве резултате, већ су посматрани као политички и пропагандни потези и зато су углавном блокирани са обе стране. Културна сарадња између Југославије и Совјетског Савеза отпочиње у тренутку потписивања Београдске декларације, 2. јуна 1955. године, када долази и до првог гостовања једног совјетског уметничког ансамбла након 1948. године. Доношењем овог акта обе државе обавезале су се на доношење и других уредби у виду Конвенције о културној сарадњи од 17. маја 1956. године и годишњих планова, којима је ова област коначно регулисана и постала обавезна за обе стране. Сарадња у области просвете и науке одвијала се махом путем размене делегација и додељивања стипендија. Октобра 1955. договорена је размена студената између Совјетског Савеза и Југославије на бази реципроцитета, а такође је договорено да дође до размене пет аспираната (постдиполманада) на период од десет месеци. Овај предлог усвојен је и укључен у план културне сарадње за 1956. годину (детаљније в. у: Гаталовић 2010). Истим планом договорено је и директно одржавање веза између совјетских и југословенских универзитета и других установа које се баве просветом и науком. За нас је

13 По Вулетићевом сведочењу, већ од октобра 1948. примећивало се да неко од студената недостаје (Вулетић 2012: 100). Аутор наводи и имена појединих студената који су се обрели на Голом отоку.

од нарочитог значаја чињеница да је током 1955. године у Југославији боравило шест совјетских слависта, а неки наши слависти добијају прилику да оду у земље Источног блока на усавршавање и размену (тако, Богдан Терзић борави у Варшави од 1956. до 1958. године). Тако се после сакрализације совјетске идеологије, науке, књижевности и њихове десакрализације постепено ушло у период који ћемо условно назвати периодом „секуларизације” у односу на до тада важеће догме стаљинизма и ригидне фазе титоизма.

Цитирана литература

- Бончић, Драгомир. Београдски универзитет 1944–1952. Београд: Институт за савремену историју, 2004.
- [Bondžić, Dragomir. Beogradski univerzitet 1944–1952. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004]
- Бончић, Драгомир. „Научна сарадња Југославије и СССР-а 1944–1947”. [У:] А. Животић (прир.) Ослобођење Београда 1944–1947. Београд: Институт за савремену историју, 2010, 371–381.
- [Bondžić, Dragomir. „Naučna saradnja Jugoslavije i SSSR-a 1944–1947”. [У:] А. Životić (prir.) Oslobođenje Beograda 1944–1947. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010, 371–381]
- Бончић, Драгомир. „Религиозност школске и студентске омладине у Београду и антирелигијска пропаганда Комунистичке партије 1945–1955”. [У:] Богољуб Шијаковић (ур.) Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 2. Београд: Православни богословски факултет, 2007, 296–307.
- [Bondžić, Dragomir. „Religioznost školske i studentske omladine u Beogradu i antireligijska propaganda Komunističke partije 1945–1955”. [У:] Bogoljub Šijaković (ur.) Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati, knj. 2. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2007, 296–307]
- Димић, Љубодраг. Агитпроп култура. Агитпропска фаза културне политике у Србији 1945–1952. Београд: Рад, 1988.
- [Dimić, Ljubodrag. Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952. Beograd: Rad, 1988]
- Гаталовић, Миомир. Дарована слобода: Партија и култура у Србији 1952–1958. Београд: Институт за савремену историју, 2010.
- [Gatalović, Miomir. Darovana sloboda: Partija i kultura u Srbiji 1952–1958. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010]
- Докнић, Ранка, Милић Петровић, Иван Хофман. Културна политика Југославије 1945–1952. Зборник докумената, књ. 1. Београд: Архив Југославије, 2009.
- [Doknić, Ranka, Milić Petrović, Ivan Hofman. Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952. Zbornik dokumenata, knj. 1. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009]
- Зеџ, Дејан. Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944). Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет, 2019. Доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/26170/Disertacija.pdf>, приступљено 18.3.2025.

- [Zec, Dejan. Svakodnevni život u okupiranom Beogradu (1941-1944). Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet, 2019.]
- Кончаревић, Ксенија, Петар Минић. „Историја српске славистике кроз призму мемоарске прозе академика Милосава Бабовића (о двадесетогодишњици објављивања дела *Време и судбине 1-2*, Београд: Ленто, 2004)”. Српска баштина, 2025 (у штампи).
- [Končarević, Ksenija, Petar Minić. „Istorija srpske slavistike kroz prizmu memoarske proze akademika Milosava Babovića“ (o dvadesetogodišnjici objavljivanja dela *Vreme i sudbine 1-2*, Beograd: Lento, 2004)”. Srpska baština, 2025 (u štampi).]
- Лалић, Радован. „Катедра за источне и западне словенске језике и књижевности”. [У:] Р. Самарцић (ур.) Сто година Филозофског факултета. Београд: Научна књига, 375–400.
- [Lalić, Radovan. „Katedra za istočne i zapadne slovenske jezike i književnosti”. [U:] R. Samardžić (ur.) Sto godina Filozofskog fakulteta. Beograd: Naučna knjiga, 375–400]
- Милошевић, Стефан. „Настава руског језика и књижевности на Катедри за источне и западне словенске језике и књижевности у периоду од 1945. до 1950. године”. Славистика XX, 2016, 610-632.
- [Milošević, Stefan. „Nastava ruskog jezika i književnosti na Katedri za istočne i zapadne slovenske jezike i književnosti u periodu od 1945. do 1950. godine”. Slavistika XX, 2016, 610–632]
- Савин, Драгана. Славистичко дело Димитрија Ђуровића. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2022. Доступно на: https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/149709/Disertacija_13292.pdf, приступљено 19.3.2025.
- [Savin, Dragana. Slavističko delo Dimitrija Đurovića. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2022. Dostupno na: https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/149709/Disertacija_13292.pdf, pristupljeno 19.3.2025.]
- Самарцић, Радован (ур.) Сто година Филозофског факултета. Београд: Научна књига, 1963.
- [Samardžić, Radovan (ur.) Sto godina Filozofskog fakulteta. Beograd: Naučna knjiga, 1963]
- Bondžić, Dragomir. „Komunistička vlast i profesori Beogradskog univerziteta 1945–1954”. [U:] D. Roksandić, M. Najbar-Atičić, I. Cvijović-Javorina (ur.) Desničini susreti, sv. 4. Zbornik radova sa skupa „Intelektualci i vlast”. Zagreb: Filozofski fakultet, Centar za komparativno-historijske i interkulturene studije, 2009, 199–208.

Извори

- Бабовић, Милосав. Време и судбине, књ. 1–2. Београд: Ленто, 2004.
- [Babović, Milosav. Vreme i sudbine, knj. 1–2. Beograd: Lento, 2004]
- Вулетић, Витомир. Сусрети са собом, књ. 1. Уб: Народна библиотека, 2012.
- [Vuletić, Vitomir. Susreti sa sobom, knj. 1. Ub: Narodna biblioteka, 2012]
- Јевтић, Милош. Са домаћим славистима, књ. 2. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2013.

- [Jevtić, Miloš. Sa domaćim slavistima, knj. 2. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2013]
- Јевтић, Милош. Славистички погледи Богдана Терзића. Београд: Партенон, Београдска књига, 2006.
- [Jevtić, Miloš. Slavistički pogledi Bogdana Terzića. Beograd: Partenong, Beogradska knjiga, 2006]
- Јевтић, Милош. Чудо језика: разговори са лингвистима. Београд: Службени гласник, 2010.
- [Jevtić, Miloš. Čudo jezika: razgovori sa lingvistima. Beograd: Službeni glasnik, 2010]
- Јовановић, Миливоје. Пет копејака испод језика. Београд: Лорос, 2009.
- [Jovanović, Milivoje. Pet kopejaka ispod jezika. Beograd: Logos, 2009]
- Недељковић, Драган. Светлост изблиза. Београд: „Драганић”, 2000.
- [Nedeljković, Dragan. Svetlost izbliza. Beograd: „Draganić”, 2000]
- Стојнић, Мила. Сећања (1939–1948). Београд: Алма, 2021.
- [Stojnić, Mila. Sećanja (1939–1948). Beograd: Alma, 2021]

Ксения Кончаревич
Петр Минич

СЛАВЯНСКИЙ СЕМИНАР БЕЛГРАДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1945–1955 ГОДАХ: ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ И СВИДЕТЕЛЬСТВА МЕМУАРИСТИКИ

Резюме

Во время Второй мировой войны деятельность Славянского семинара Белградского университета свелась исключительно к научной работе, без проведения учебных занятий. После освобождения страны, осенью 1945 года, возобновляется преподавательская деятельность, сопровождаемая постепенным кадровым и организационным укреплением: резко увеличивается число поступивших и окончивших обучение студентов по сравнению с довоенным периодом, восстанавливается полностью разрушенный в ходе войны библиотечный фонд за счёт литературы, поступающей из СССР. Однако Резолюция Информбюро и разрыв отношений между СССР и Югославией в 1948 году приводят к резкому сокращению числа студентов, прекращению поступлений научной литературы, а также к идеологическому давлению на преподавателей и студентов, включая аресты, преследования и публичное клеймение «идеологических противников», что имело тяжёлые

последствия для их профессионального, трудового и гражданско-правового статуса. Эта неблагоприятная атмосфера сохраняется вплоть до визита советской государственной и партийной делегации с 26 мая по 2 июня 1955 года и подписания Белградской декларации, которая обозначила возобновление культурного и научного сотрудничества, прерванного в 1948 году. Настоящая работа посвящена реконструкции деятельности преподавателей и студентов-русистов Славянского семинара философского факультета Белградского университета в этот малоизученный период. Исследование основано на обширной историографической литературе и мемуарных свидетельствах выдающихся славистов — представителей первых послевоенных поколений студентов. Эти тексты воссоздают атмосферу эпохи, образы выдающихся профессоров, а также идеологические течения, оказавшие влияние на их жизненные пути и профессиональные судьбы.

Ключевые слова: история сербского славяноведения, Славянский семинар Белградского университета, восстановление славистических исследований 1945–1947 гг., кризис славистики 1948–1955 гг., мемуары сербских славистов.

Иван Андријашевић*

Универзитет одбране, Београд
Војна академија
Центар страних језика
ivan.andrijasevic@mail.ru

УДК 012 Кулаковски, П.

<https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.1.3>

Библиографија

примљен 09. 4. 2025.

прихваћен за штампу 3. 8. 2025.

Ана Голубовић**

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
slavistika@fil.bg.ac.rs

КА БИБЛИОГРАФИЈИ ПЛАТОНА АНДРЕЈЕВИЧА КУЛАКОВСКОГ: ПРОБЛЕМИ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Изложена библиографија представља тренутно најпотпунији и најобимнији приказ научне и публицистичке делатности Платона Андрејевича Кулаковског (преко 320 библиографских јединица). Претходне библиографије забележили су Д. Соколов и К. Грот.¹ У некрологу П. Кулаковском Грот сматра да се наведена библиографија „може сматрати потпуном у свом научном делу”, али у поменути списак нису ушле приватна кореспонденција, велики број новинских чланака и објављени текстови одржаних говора. Захваљујући процесу дигитализације, многи подаци о Платону Кулаковском из различитих извора на руском језику доступни су претраживањем електронских библиотека, услед чега његова лична библиографија може бити проширена и пресловљена на савремени руски алфавет.

Проблематика потраге за новинским чланцима настаје услед тога што велики број њих није имао потпис аутора. Потврђено је да се Кулаковски користио следећим псеудонимима: *К.*; *К–ский*, *П.*; *П. А. К.*; *П. К.*; *Русский*; *Славянолюб*; *Н.*; *Р.*; *З.*² Соколов и Грот укратко наводе да се чланци Кулаковског којима (још увек) није утврђено ауторство налазе у следећим новинама и периодичним издањима: *Русский вестник*, *Журнал Министерства народного просвещения*, *Филологические записки*, *Русский филологический вестник*, *Русская беседа*, *Исторический вестник*, *Московские ведомости*, *Русь*, *Новое время*, *Варшавский дневник*, *Виленский вестник*, *Санкт-петербургские ведомости*, *Холмский епархиальный вестник*, *Русский мир* и др. Бројност писама, кореспонденције, књижевних бележака, рецензија, цртица

* <https://orcid.org/0009-0001-0773-0001>

** <https://orcid.org/0009-0008-8512-1309>

1 Соколов, Дмитрий Алексеевич. Пятидесятилетие Московской 4-й гимназии (1849–1899 гг.): крат. ист. очерк. Москва: тип. Рус. т-ва печ. и изд. дела, 1899. Грот, Константин Яковлевич. «Платон Андреевич Кулаковский». ЖМНП 50, 1914: 408–433.

2 Масанов, Иван Филиппович. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей в 4-х томах. Том 4-й. Москва: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1960.

и чланака који нису наведени у овој библиографији није позната – у намени уз селективну аутобиблиографију објављених списа пред крај свог живота, Кулаковски пише да је укупан број радова само до 1902. године већ достигао хиљаду.³

Овде наведена библиографска грађа распоређена је у 11 одељака: Књиге; Дисертације; Чланци; Прикази, фелтони и критика; Извештаји; Personalia; Говори; Путописи; Преводи; Приређена издања; Рукописи. У оквиру одељака грађа је распоређена хронолошки, а у оквиру једне године азбучно, према наслову.

Условне скраћенице:

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ИСБО – Известия Санкт-петербургского славянского благотворительного общества

ОР – Окраины России

ПВ – Правительственный вестник

РФВ – Русский филологический вестник

Књиге

1. Кратки преглед историје развића руског књижевног језика : приступно предавање. – Београд : Државна штампарија, 1879. – 21 стр.
2. Руска читанка : за Велику школу. – У Београду : Државна штампарија, 1879. – 112 стр.
3. Вук Караджич : его деятельность и значение в сербской литературе. – Москва : Тип. бывш. Ф. Б. Миллера, 1882. – 250 стр.
Репринт изд: Вук Караджич : его деятельность и значение в сербской литературе. – Москва : УРСС, 2005 (ООО Ленанд). – 263 стр.; Вук Караджич : его деятельность и значение в сербской литературе. – Москва : Книга по требованию, 2015. – 250 стр.
4. Очерк истории попыток решения вопроса об едином литературном языке у славян. – Варшава : Тип. К. Ковалевского, 1885. – 57 стр.
Очерк истории попыток решения вопроса об едином литературном языке у Славян : статья в „Методиевском сборнике”, изданном в Варшаве Университетом ко дню тысячелетия со дня кончины Св. Методия 6 апреля 1885 г., под редакцией А. С. Будиловича (отдельные оттиски), Варшава. 1885.
5. Курс русского языка, составленный по лекциям, читанным фармацевтам Варшавского университета. – Варшава, 1886. – 216 стр.
6. Лукијан Мушицки : цртица из нове српске историје књижевности / превео, по где где допунио и исправио Ђорђе С. Ђорђевић. – Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1890. – 71 стр.

3 Кулаковский, Платон Андреевич. Письмо Венгерову Семену Афанасьевичу с приложением автобиографии 1 и 15 сентября 1913 г. Рукописный отдел ИРЛИ РАН, Санкт-Петербург. Архив С. А. Венгерова, Ф. 377, Оп. 7, N 1999, стр. 15–16.

7. Иллиризм : исследование по истории хорватской литературы периода возрождения. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1894. – 516 стр.
8. Юбилей князей Негошей в Черногории : 1696–1896 гг. – Москва : Унив. тип., 1896. – 83 стр.
9. Отчет о научных занятиях за границею : в летнее вакационное время 1899 года. – Варшава : Тип. Варшавского Учебного Округа, 1900. – 39 стр.
10. Русский язык и литература пред судом в Австро-Венгрии. – Вильно : Типо-лит. М. Дворжеца, 1900. – 63 стр.
11. Вопрос о „русско-польском примирении” и польские задачи. – СПб : Типо-лит. В. В. Комарова, 1903. – 65 стр.
Низ чланака о истом питању у издањима: Варшавский дневник (1886–1892); Московские ведомости, № 130 (1894); № 77 (1895); № 196, 337 и 339 (1896); № 228, 230, 232, 235 и 237 (1901); Окраины России (1906–1912).
12. Начало русской школы у сербов в XVIII веке : очерк из истории рус. влияния на юго-слав. лит. – СПб : Тип. Имп. Акад. наук, 1903. – 176 стр.
13. Сербы : их страна и народ. – СПб : Тип. М-ва вн. дел, 1904. – 24 стр.
14. Польский вопрос в прошлом и настоящем : с приложением библиографического указателя : Библиотека „Окраин России” № 3, изд. Н. Д. Сергеевского. – СПб : Тип. А. С. Суворина, 1907. – 58 стр.
15. Что значит польская автономия? : Русский Русским, беспл. прил. к газ. „Окраины России”, вып. 1. – СПб : Тип. А. С. Суворина, 1907. – 57 стр.
16. Значение «польской школьной матицы» и ее закрытие : Русский Русским, беспл. прил. к газ. „Окраины России”, вып. 2. – СПб : Тип. А. С. Суворина, 1908. – 46 стр.
17. Славянские съезды и польский вопрос : Русский Русским, беспл. прил. к газ. „Окраины России”, вып. 3. – СПб : Тип. В. Д. Смирнова, 1910. – 55 стр.
18. Славянский съезд в Софии : Русский Русским, беспл. прил. к газ. „Окраины России”, вып. 4. – СПб : Тип. В. Д. Смирнова, 1911. – 124 стр.
19. Вопрос о Варшавском университете и польский школьный законопроект 1907 г. : Русский Русским, беспл. прил. к газ. „Окраины России”, вып. 5. – СПб : тип. Г. Скачкова с с-ми, 1913. – 226 стр.
20. Лекции по литературе возрождения юго-славян, читанные проф. П. А. Кулаковским в 1912-13 учебн. году на Историко-литературных и юридических высших женских курсах Н. П. Раева. – СПб : Лит. Я. Кровицкого, 1913. – 470 стр.
21. Вук Караџић, његов рад и значај / превела с руског Лидија Суботин; поговор написала Хатица Крњевић – Београд : Просвета, 1987. – 210 стр.

Дисертације

1. Вук Караџић : его деятельность и значение в сербской литературе, историко-литературное исследование : [магистарски рад]. – Москва, 1882. – 516 стр.
2. Иллиризм : исследование по истории хорватской литературы периода возрождения : [докторска дисертација]. – Варшава, 1894. – VIII, 411, [1], 93, [1], II стр.

Чланци

1. О празновании дня св. Саввы в сербских школах // Русский мир. – № 25 (1879).
2. О преподавании русского языка в Сербии // Новое время. – № 1229 (1879).
3. А. С. Пушкин : по поводу открытия памятника в Москве // Видело. – № 64, 65 (1880).
Такође: Споменик А. С. Пушкину // Глас Црногорца. – № 23 (7. јуна 1880), стр. 2.
4. О преподавании русского языка в учебных заведениях Сербии // ЖМНП. – Ч. 209 (май 1880), стр. 72–75.
5. Писма о сугвременној руској књижевности // Отаџбина. – № 15 (1880), стр. 464–476; № 18 (1880), стр. 311–320.
6. Писма о сугвременној руској књижевности // Отаџбина. – № 21 (1881), стр. 147–150; № 22 (1881), стр. 309–315; № 24 (1881), стр. 618–625; № 25 (1881), стр. 130–139.
7. Праздник „Слава” у Сербов // Русский вестник. – Т. 167 (сентябрь 1883), стр. 330–357.
8. Сербия в последние годы // Русский вестник. – Т. 164 (март 1883), стр. 289–320; Т. 164 (апрель 1883), стр. 738–765.
9. Сербия и её династический вопрос // Новое время. – № 2717 (26 сентября 1883), стр. 2–3.
10. Сербия и её дипломатический вопрос // Новое время. – № 2710 (26 сентября 1883), стр. 2.
11. Церковные дела в Сербии : по поводу удаления митрополита Михаила с белградской кафедры // Православное обозрение. – (июнь 1883), стр. 233–259.
12. Деятельность Юго-Славянской Академии в Загребе // Известия Санкт-петербургского Славянского общества. – № 1 (1884), стр. 18.
13. Католическое чествование Мефодиева юбилея // Московские ведомости. – (1885)
14. Письмо в редакцию // Новое время. – № 3300 (7 мая 1885), стр. 3.
15. Юбилей иллиризма // Московские ведомости. – № 286 (1885).
16. Славянские библиографические заметки // РФВ. – Том 29 (1893), стр. 171–180.
17. Славянское богослужение у католиков : по поводу глаголического миссала, изданного в Риме в 1893 году // Русский вестник. – Т. 229 (ноябрь, 1893), стр. 105–124.
18. Письма А. Ф. Гильфердинга Кукулевичу-Сакцинскому // Живая старина : период. изд. Отделения этнографии Имп. Рус. геогр. о-ва. – Год 4, № 2, (1894), стр. 178–190.
19. Письмо в редакцию // Новое время. – № 6733 (25 ноября 1894), стр. 3.
20. Письмо в редакцию // Новое время. – № 6853 (28 марта 1895), стр. 3.
21. Письма О. М. Бодянского к Станку Вразу в Загреб // Живая старина. – Год 5, № 1 (1895), стр. 46–56.
22. О современном положении Словаков // Московские ведомости. – № 307, 309 (1896).

23. Письмо в редакцию // Новое время. – № 8187 (11 декабря 1898), стр. 4.
24. Чрезвычайный суд в Сербии : по поводу покушения на Милана Обреновича // Новое время. – № 8450 (18 сентябрь 1899), стр. 1–2; № 8451 (19 сентябрь 1899), стр. 2; № 8452 (20 сентябрь 1899), стр. 2–3.
25. После сербского переворота // Московские ведомости. – (1900).
26. Славянские „буры” в Европе и мадьяры // Новое время. – № 8820 (16 сентябрь 1900), стр. 2.
27. О современном положении словаков // Московские ведомости. – № 259, 260, 262, 263 (1901).
28. Болгария : очерк по поводу 25-летия со времен Свято-Стефанского мира (19 февраля 1878 – 19 февраля 1903 г.) // Бог-помочь : чтение для народа : бесплатное ежемесячное приложение к „Сельскому вестнику”, изданное при „Правительственном вестнике”. – (февраль 1903).
29. Начало русской школы у сербов в XVIII веке : очерк из истории русского влияния на югославянские литературы I–III // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Кн. 2 (1903), стр. 246–311.
30. Начало русской школы у сербов в XVIII веке : очерк из истории русского влияния на югославянские литературы (окончание) // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Кн. 3 (1903), стр. 190–297.
31. Коронование сербского короля и юбилей возрождения Сербии // Славянские известия. – № 1 (октябрь 1904), стр. 51–64.
Объявлено и као: Коронование сербского короля и юбилей возрождения Сербии // ИСБО. – СПб : Тип. В.Д. Смирнова, 1904. – 14 стр.
32. Сербия : исторический очерк за сто лет 1804–1904 гг // Бог-помочь : чтение для народа : бесплатное ежемесячное приложение к „Сельскому вестнику”, изданное при „Правительственном вестнике”. – (декабрь 1904).
33. Сербь : их страна и народ // Бог-помочь : чтение для народа : бесплатное ежемесячное приложение к „Сельскому вестнику”, изданное при „Правительственном вестнике”. – (январь 1904).
34. Варшавский университет и его положение // ОР. – № 26 (1906), стр. 434.
35. Вводная статья о задачах и целях газеты „Окраины России” // ОР. – № 1 (1906), стр. 2.
36. „Великая Грузия” // ОР. – № 19 (1906), стр. 318.
37. Вопрос о судьбе Холмской Руси // ОР. – № 40 (1906), стр. 687.
38. Гонение на русских старообрядцев в Литве // ОР. – № 5 (1906), стр. 81.
39. Государственная Дума и вопрос об окраинах // ОР. – № 8 (1906), стр. 129.
40. Еще к вопросу о Варшавском университете // ОР. – № 31 (1906), стр. 507.
41. Заявление поляков в Думе // ОР. – № 10 (1906), стр. 174.
42. Значение русского племени в России // ОР. – № 1 (1906), стр. 3.
43. К вопросу о государственной школе // ОР. – № 29 (17 сент. 1906), стр. 485–487.
44. К вопросу о школе в Царстве Польском // ОР. – № 18 (1906), стр. 357.
45. Кавказская революция // ОР. – № 39 (1906), стр. 651.

46. Кто лжет и для чего? // ОР. – № 34 (1906), стр. 570.
47. Мариавиты // ОР. – № 3 (1906), стр. 60.
48. Начало нового мятежа в Польше // ОР. – № 24 (1906), стр. 401.
49. Нынешнее Министерство Народного Просвещения и школьное дело в Царстве Польском // ОР. – № 4 (1906), стр. 70.
50. Ответ С. Ф. Шарапову по вопросу о Варшавском университете // ОР. – № 39 (1906), стр. 669.
51. Перед выборами в Думу // ОР. – № 38 (1906), стр. 635.
52. Политические убийства и покушения и роль окраин // ОР. – № 25 (1906), стр. 417.
53. Роспуск Государственной Думы // ОР. – № 20 (1906), стр. 335.
54. Русско-польские отношения // ОР. – № 4 (1906), стр. 65; № 6 (1906), стр. 97; № 7 (1906), стр. 113; № 21 (1906), стр. 354; № 23 (1906), стр. 385.
55. Самоопределение литовцев // ОР. – № 27, стр. 454; № 28 (1906), стр. 469.
56. Слово к читателям в конце первого года жизни „Окраин России” // ОР. – № 43–44 (1906), стр. 728.
57. Борьба за школу на окраинах // ОР. – № 29–30 (1907), стр. 433.
58. „Вестник Европы” и правые партии // ОР. – № 31–32 (1907), стр. 457.
59. Вопрос о русской школе в Привислинии и новые приемы ополячения русских в Холмской Руси // ОР. – № 48 (1907), стр. 700.
60. Вопрос об инородцах и Государственная Дума // ОР. – № 33–34 (1907), стр. 482.
61. Государственная Дума и окраины // ОР. – № 14 (1907), стр. 217.
62. Закрывание общества „Польская школьная Матица” // ОР. – № 50 (1907), стр. 732.
63. Замыслы поляков и их школьный проект // ОР. – № 22 (1907), стр. 337.
64. Как происходили в Галиции, или Червонной Руси, выборы членов венского парламента // ОР. – № 21 (1907), стр. 327.
65. Освящение храма Воскресения в память Императора Александра II // ОР. – № 33–34 (1907), стр. 481.
66. Патриотизм и инородцы // ОР. – № 43 (1907), стр. 619.
67. Первые шаги третьей Государственной Думы // ОР. – № 47 (1907), стр. 689.
68. Польская автономия // ОР. – № 16–17 (1907), стр. 250.
69. Польский „школьный проект” // ОР. – № 21 (1907), стр. 321.
70. Пред выборами // ОР. – № 6 (1907), стр. 85.
71. Предстоящие выборы на окраинах // ОР. – № 27–28 (1907), стр. 409.
72. Роспуск второй Государственной Думы // ОР. – № 23 (1907), стр. 355.
73. Русский язык в католическом богослужении // ОР. – № 4 (1907), стр. 50.
74. Слово к читателям в конце второго года жизни „Окраины России” // ОР. – № 51–52 (1907), стр. 748.
75. Финляндия и выборгский суд над „школой бомбистов” // ОР. – № 49 (1907), стр. 716.
76. Характер выборов членов Государственной Думы // ОР. – № 42 (1907), стр. 663.
77. Чего ожидать теперь? // ОР. – № 1 (1907), стр. 2.

78. Босно-Герцеговинский вопрос // ОР. – № 44 (1908), стр. 625.
79. Возобновление занятий в Варшавском университете // ОР. – № 24 (1908), стр. 361.
80. Возражение „балтов-конституционалистов” // ОР. – № 15–16 (1908), стр. 226.
81. Вопрос о Финляндии и обед „бобриковцев” // ОР. – № 6 (1908), стр. 81.
82. Вытеснение русских старообрядцев из Литвы // ОР. – № 12 (1908), стр. 177.
83. Законопроект о польских учителях в учительских семинариях Привислинского края // ОР. – № 9 (1908), стр. 129.
84. Значение босно-герцеговинского вопроса для России и Славянства // Славянские известия. – № 7 (1908), стр. 325–332.
85. Значение амурской железной дороги // ОР. – № 17 (1908), стр. 241.
86. Значение возникающего „Русского Окраинного Общества” // ОР. – № 7 (1908), стр. 97.
87. К открытию заседании Государственной Думы // ОР. – № 42 (1908), стр. 593.
88. К школьному вопросу в Прибалтике // ОР. – № 23 (1908), стр. 345.
89. Кирилло-мефодиевская идея в веке славянского возрождения // Славянские известия. – № 4–5 (1908), стр. 162–168.
90. Новое Министерство Народного Просвещения // ОР. – № 2 (1908), стр. 17.
91. О „польско-русском примирении” // ОР. – № 37–38 (1908), стр. 521; № 39 (1908), стр. 546; № 41 (1908), стр. 577.
92. Политические программы „балтов-конституционалистов” // ОР. – № 11 (1908), стр. 161.
93. Прибалтийские немцы и школа // ОР. – № 50 (1908), стр. 721.
94. Приезд славян и польский вопрос // ОР. – № 21 (1908), стр. 313.
95. Роспуск финляндского сейма // ОР. – № 13 (1908), стр. 193.
96. „Русское Окраинное Общество” // ОР. – № 14 (1908), стр. 219.
97. Слово к читателям в конце третьего года жизни „Окраин России” // ОР. – № 51–52 (1908), стр. 737.
98. Христос Воскресе! // ОР. – № 15–16 (1908), стр. 225.
99. Чего можем ожидать? // ОР. – № 1 (1908), стр. 1.
100. Школьный вопрос в Северо-Западном крае // ОР. – № 5 (1908), стр. 65.
101. Вопрос о Холмской Руси и польская политика // ОР. – № 9 (1909), стр. 129.
102. Земства в Западной Руси // ОР. – № 42 (1909), стр. 594.
103. К вопросу об изменении закона о выборе членов Государственного Совета в Северо-Западном крае // ОР. – № 15 (1909), стр. 209.
104. Н. В. Гоголь и открытие ему памятника в Москве // ОР. – № 18 (1909), стр. 257.
105. Наша внешняя политика и окраины // ОР. – № 12 (1909), стр. 177.
106. Новое городское положение в Привислинском крае // ОР. – № 43 (1909), стр. 609.
107. Один из фазисов литовско-польского спора // ОР. – № 2 (1909), стр. 17.
108. Очередные вопросы // ОР. – № 1 (1909), стр. 1.
109. Памятник Императору Александру III // ОР. – № 22 (1909), стр. 321.
110. По поводу слухов о разоружении крепостей в Привислинском крае // ОР. – № 17 (1909), стр. 241.

111. Полтавская победа и ее значение // ОР. – № 26 (1909), стр. 385.
112. Польские настроения // ОР. – № 5 (1909), стр. 65
113. Прекращение заседаний Государственной Думы // ОР. – № 24 (1909), стр. 355.
114. Проект Холмской губернии в Государственной Думе // ОР. – № 19 (1909), стр. 273.
115. Славянские съезды и польский вопрос // Славянские известия. – № 7 (1909), стр. 867–896.
116. Финляндская дерзость // ОР. – № 46 (1909), стр. 657.
117. Холмский вопрос в Г. Думе // ОР. – № 50 (1909), стр. 727.
118. Христос Воскресе! // ОР. – № 13–14 (1909), стр. 193.
119. Что надо делать для русской школы // Крестьянин. – № 12–13 (1909), стр. 166–167.
120. Ближайшие окраинные вопросы // ОР. – № 1 (1910), стр. 1.
121. Два законопроекта // ОР. – № 18 (1910), стр. 265.
122. Западная Русь и голосование в Гос. Думе // ОР. – № 20 (1910), стр. 297.
123. Запрос об Опольской церкви // ОР. – № 10 (1910), стр. 145.
124. Заявление немецких профессоров по финляндскому вопросу // ОР. – № 5 (1910), стр. 65.
125. Значение поездки думцев-националистов в Варшаву // ОР. – № 47 (1910), стр. 673.
126. Из Варшавы : посещение националистов, членов Гос. Думы // ОР. – № 47 (1910), стр. 678; № 48 (1910), стр. 693; № 49 (1910), стр. 710.
127. К вопросу о введении земств в западных губерниях // ОР. – № 13 (1910), стр. 196.
128. К вопросу о значении церковно-приходских школ // ОР. – № 44 (1910), стр. 625.
129. Новые веяния в Прибалтийском крае // ОР. – № 2 (1910), стр. 17.
130. Отзывы с окраин по школьному законопроекту // ОР. – № 48 (1910), стр. 681.
131. Перемена министров // ОР. – № 42 (1910), стр. 593.
132. По поводу прений в Гос. Думе по законопроекту о всеобщем народном обучении // ОР. – № 43 (1910), стр. 609.
133. Последние голосования в Гос. Думе // ОР. – № 23 (1910), стр. 345.
134. Представительство Западного края в Гос. Совете // ОР. – № 41 (1910), стр. 577.
135. Прибалтийские юбилеи // ОР. – № 38–39 (1910), стр. 537.
136. Слово к читателям // ОР. – № 51–52 (1910), стр. 737.
137. Удивительный учебник // ОР. – № 51–52 (1910), стр. 740.
138. Финляндский вопрос и чужое вмешательство // ОР. – № 4 (1910), стр. 49.
139. Финляндский законопроект в Гос. Совете // ОР. – № 24 (1910), стр. 361.
140. Финляндский законопроект и его враги // ОР. – № 13 (1910), стр. 193.
141. Хильми-паша и русские публицисты // ОР. – № 15 (1910), стр. 225.
142. Христос Воскресе! // ОР. – № 16–17 (1910), стр. 241.
143. Что делать Гос. Думе со школьным законопроектом? // ОР. – № 50 (1910), стр. 721.

144. Что происходит в Гос. Думе? // ОР. – № 21 (1910), стр. 320.
145. Бедствие в Семиречье // ОР. – № 2 (1911), стр. 17.
146. В думской комиссии о выделении Холмщины // ОР. – № 7 (1911), стр. 98.
147. В. Н. Коковцов и Государственная Дума // ОР. – № 45 (1911), стр. 601.
148. Война на русской земле // ОР. – № 23 (1911), стр. 362.
149. Второе чтение законопроекта о начальных училищах в Гос. Думе // ОР. – № 7 (1911), стр. 97.
150. Выкуп Варшавско-Венской жел. дороги в казну // ОР. – № 51 (1911), стр. 697.
151. Государственная Дума и национальные законопроекты // ОР. – № 17 (1911), стр. 249.
152. Государственная Дума и окраинные вопросы // ОР. – № 43 (1911), стр. 569.
153. 19 февраля 1861 г // ОР. – № 8 (1911), стр. 113.
154. Должно надеяться // ОР. – № 1 (1911), стр. 1.
155. Законопроект, о земствах в Западном крае в Гос. Совете // ОР. – № 6 (1911), стр. 81.
156. Закон о западнорусских земствах // ОР. – № 12 (1911), стр. 183.
157. Западнорусские земства и голосование в Гос. Совете // ОР. – № 11 (1911), стр. 161.
158. Значение выкупа Варшавско-Венской железной дороги // ОР. – № 46 (1911), стр. 617.
159. Значение Черноморской железной дороги // ОР. – № 47 (1911), стр. 633.
160. Значение Черноморской береговой железной дороги // ОР. – № 24 (1911), стр. 361.
161. Инородцы Заволжья и школа // ОР. – № 13 (1911), стр. 193.
162. К вопросу о новых университетах в России и о Кавказском университете // ОР. – № 25–26 (1911), стр. 377.
163. К вопросу о введении земских учреждений в юго и северо-западных губерниях // ОР. – № 5 (1911), стр. 65.
164. По поводу университетских беспорядков // ОР. – № 6 (1911), стр. 90.
165. Поляки и евреи // ОР. – № 4 (1911), стр. 49.
166. Русский национализм и его рост // ОР. – № 14 (1911), стр. 209.
167. Слово к читателям // ОР. – № 52 (1911), стр. 713.
168. Университет и студенты // ОР. – № 3 (1911), стр. 33.
169. Холмский вопрос в Гос. Думе // ОР. – № 48 (1911), стр. 649.
170. Холмский вопрос и политика „обрусения” // ОР. – № 49 (1911), стр. 665.
171. Христос Воскресе! // ОР. – № 15–16 (1911), стр. 225.
172. Война на Балканском полуострове и славянское движение в России // Славянские известия. – № 6 (1912), стр. 73–76.
173. Вопрос о проливах // ОР. – № 48 (1912), стр. 673.
174. Впечатления начала деятельности четвертой Гос. Думы // ОР. – № 47 (1912), стр. 657.
175. Выборы в Государственную Думу // ОР. – № 40 (1912), стр. 545.
176. Декларация правительства и окраины // ОР. – № 50 (1912), стр. 706.
177. Законопроект о школьном образовании в Гос. Совете // ОР. – № 15 (1912), стр. 217.

178. Запрос ксендза Мадеевича // ОР. – № 11 (1912), стр. 161.
179. Значение Отечественной войны для Западных окраин России // ОР. – № 33–34 (1912), стр. 465.
180. Литовское движение // ОР. – № 17 (1912), стр. 249.
181. Новая Государственная Дума // ОР. – № 43 (1912), стр. 594.
182. Новый год // ОР. – № 1 (1912), стр. 1.
183. Новый собор в Варшаве // ОР. – № 21 (1912), стр. 314.
184. Основные идеи политики П. А. Столыпина относительно западно-русских окраин // ОР. – № 9 (1912), стр. 129.
185. Памятник Царю-Миротворцу в Москве // ОР. – № 21 (1912), стр. 313.
186. Параграф 10-й Холмского законопроекта и Гос. Дума // ОР. – № 7 (1912), стр. 99.
187. Последняя стадия Холмского вопроса в Гос. Думе // ОР. – № 10 (1912), стр. 145.
188. Приезд белорусской делегации // ОР. – № 16 (1912), стр. 233.
189. Принятие холмского законопроекта в Государственной Думе // ОР. – № 4 (1912), стр. 49.
190. Разрешение вопроса о Холмщине // ОР. – № 18 (1912), стр. 266.
191. Расставание с третьей Гос. Думою // ОР. – № 23 (1912), стр. 345.
192. Руки прочь... // ОР. – № 5 (1912), стр. 65.
193. Русские сепаратизмы // ОР. – № 2 (1912), стр. 17; № 3 (1912), стр. 33; № 7 (1912), стр. 97; № 14 (1912), стр. 201; № 26 (1912), стр. 393.
194. Славяно-греческая война с Турцией // ОР. – № 39 (1912), стр. 529.
195. Славянская война и окраины // ОР. – № 42 (1912), стр. 577.
196. Славянское движение в России и его значение // ОР. – № 45 (1912), стр. 625.
197. Слово к читателям // ОР. – № 51–52 (1912), стр. 721.
198. Столетие присоединения Бессарабии // ОР. – № 20 (1912), стр. 297.
199. Холмщина выделена // ОР. – № 17 (1912), стр. 252.
200. Холмский вопрос в Гос. Совете // ОР. – № 22 (1912), стр. 330.
201. Холмский законопроект принят // ОР. – № 24 (1912), стр. 361.
202. Христос Воскресе! // ОР. – № 12–13 (1912), стр. 177.

Приказы, фелѣйони и криїїка

1. Критические заметки о 1-м и 2-м томах издания „Годишњица” на счет Чупичева фонда // Критическое обозрение. – № 10 (1879).
2. Животи и дела великих људи из свие народа : издање Чупићеве Задужбине, собрао и уредио М. Ћ. Милићевић, книга прва 1877 г, книга друга 1878 г, книга трећа 1879 г. – Воронеж : Тип. Губ. Правл, 1880. – 16 стр.
3. Критические заметки о 119 и 120 книгах Летописи Сербской матицы // Критическое обозрение. – № 8 (1880)
4. Критическая статья о 4-м томе издания „Годишњица” Чупичева фонда // РФВ. – Том 4 (1880), стр. 258–263.
5. Лукиан Мушицкий : очерк из истории новой сербской литературы // ЖМНП. – Ч. 216 (август, 1881), стр. 243–280.

6. Грађа за историју Краљевине Србије. Време прве владе кнеза Милоша Обреновића : Прир. Вукашин И. Петровић и др Ник. И. Петровић. Књига прва, од 1815. до 1821. године. У Београду. 1882. // ЖМНП. – Ч. 225 (јанвар 1883), стр. 184–194.
7. Деспот Ђурађ Бранковић, господар Сербима, Подунављу и Зетском приморју : написао Чedomило Мијатовић // ЖМНП. – Ч. 224 (декабр 1882), стр. 361–362.
8. Заметка о труде Йована Ристича : „Србија и Порта после бомбардовања Београда” // Русский вестник. – Т. 160 (август 1882), стр. 899–907.
9. П. П. Негош. Последний владыка черногорский : Медаковича. Новый Сад. 1882. // Исторический вестник. – Т. 9 (август, 1882), стр. 413–419.
10. Болгарские библиографические известия // ИСБО. – № 1 (1883)
11. Сербские библиографические известия // ИСБО. – № 2 (1883)
12. Головацкий. Географический Словарь Западно- и Юго-Славянских земель и прилежащих стран // Русский вестник. – Т. 171 (май 1884), стр. 410–420.
13. Два сочинения о жизни и трудах Иосифа Добровского : 1) Život Jos. Dobrovského, Vrno – Брандл; 2) Иосиф Добровский, опыт подробной монографии по истории славяноведения, Ивана Снегирева. Казань // ЖМНП. – Ч. 234 (август 1884), стр. 312–331.
14. Рецензија на „Устанак у Босни от 1875 до 1878 год. Грађа за новију српску историју рата за ослобођење. Нови Сад. 1884.” // Русский вестник. – Т. 173 (октябрь 1884), стр. 409–415.
15. Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его ученой и профессорской деятельности. С.Петербург. Типография Императорской академии наук. 1883. // Русский вестник. – Т. 169 (январ 1884), стр. 417–433.
16. Све досадашње беседе др Мих. Полита-Десанчича са повестничким цртама из српске политичке борбе од год. 1861–1883. Нови Сад, 1883. // Русский вестник. – Т. 169 (февраль 1884), стр. 887–891.
17. Поляки, их мнения и толки // Русский вестник. – Т. 170 (март 1884), стр. 257–293.
Такође: Поляки, их мнения и толки // Московские Ведомости. - № 182, 189, 194, 198, 206 (1883).
18. Чешский Славянский сборник : Slovansky sbornik, ред. Елинка // ИСБО. – № 5 (1884)
19. О чешском переводе литургии Иоанна Златоуста // Православное обозрение. – (июль 1885), стр. 588–592.
20. Славянские библиографические заметки // РФВ. – Том 13 (1885), стр. 203–221; стр. 414–425.
21. Славянские библиографические заметки // РФВ. – Том 14 (1885), стр. 353–365.
22. Славянские библиографические заметки : Athenaeum. Listy pro literaturu a kritiku vědeckou // РФВ. – Том 14 (1885), стр. 162–169.

23. Австријская торговая политика // Варшавский дневник. – № 103 (1886), стр. 1.⁴
24. Австријские дела // Варшавский дневник. – № 197 (1886), стр. 1.
25. Австро-венгерские дела // Варшавский дневник. – № 118 (1886), стр. 1.
26. Александр Баттенберг // Варшавский дневник. – № 178 (1886), стр. 1.
27. Балканская // Варшавский дневник. – № 221 (1886), стр. 1.
28. Балканские дела // Варшавский дневник. – № 128 (1886), стр. 1.
29. Балканские дела // Варшавский дневник. – № 195 (1886), стр. 1.
30. Беседа с «Краем» // Варшавский дневник. – № 246, № 248 (1886), стр. 1.
31. Болгария // Варшавский дневник. – № 179, № 181, № 189, № 198, № 203, № 210 (1886), стр. 1.
32. Болгарская // Варшавский дневник. – № 176, № 240, № 258, № 272, № 275, № 281 (1886), стр. 1.
33. Болгарская делегация // Варшавский дневник. – № 277 (1886), стр. 1.
34. Болгарские дела // Варшавский дневник. – № 161 (1886), стр. 1.
35. Выборы в Восточной Румелии // Варшавский дневник. – № 113 (1886), стр. 1.
36. Годовой обзор // Варшавский дневник. – № 283 (1886), стр. 1.
37. Греко-турецкое столкновение // Варшавский дневник. – № 108 (1886), стр. 1.
38. Греческий кризис // Варшавский дневник. – № 97 (1886), стр. 1.
39. Диалог с «Хвилей» // Варшавский дневник. – № 187 (1886), стр. 1.
40. Еврейство в Австрии // Варшавский дневник. – № 112 (1886), стр. 1.
41. Египетский вопрос // Варшавский дневник. – № 228 (1886), стр. 1.
42. Избрание Вальдемара Датского // Варшавский дневник. – № 238 (1886), стр. 1.
43. Измена Баттенберга // Варшавский дневник. – № 174 (1886), стр. 1.
44. Кобурская кандидатура // Варшавский дневник. – № 268 (1886), стр. 1.
45. Kolnische Zeitung о восточных делах // Варшавский дневник. – № 226 (1886), стр. 1.
46. Länderbank в Сербии // Варшавский дневник. – № 218 (1886), стр. 1.
47. Московская печать о России // Варшавский дневник. – № 156 (1886), стр. 1.
48. О Боснии // Варшавский дневник. – № 254 (1886), стр. 1.
49. О Боснии и Герцеговине // Варшавский дневник. – № 102 (1886), стр. 1.
50. О печати // Варшавский дневник. – № 282 (1886), стр. 1.
51. О поляках в Пруссии // Варшавский дневник. – № 227 (1886), стр. 1.
52. О русской труппе // Варшавский дневник. – № 123 (1886), стр. 1.
53. «Обзор» о Баттенберге // Варшавский дневник. – № 190 (1886), стр. 1.
54. Ответ Тиссы на интерпелляции венгерских депутатов // Варшавский дневник. – № 206 (1886), стр. 1.
55. Открытие делегации // Варшавский дневник. – № 236 (1886), стр. 1.
56. Открытие памятника в Петербурге // Варшавский дневник. – № 223 (1886), стр. 1.
57. Открытые собрания в Софии // Варшавский дневник. – № 193 (1886), стр. 1.

4 Авторство свих наведених насловница за 1886. годину у новинама *Варшавский дневник* наведено је према списку који наводи сам Кулаковски. Наслови ових чланака постоје само у рукопису аутора (РО ИРЛИ Ф. 377, оп. 7, ед. хр. 1999).

58. Пересмотр восточно-румелийского устава // Варшавский дневник. – № 162 (1886), стр. 1.
59. Польская --- в Познани // Варшавский дневник. – № 107 (1886), стр. 1.
60. Польско-русский компромисс // Варшавский дневник. – № 140 (1886), стр. 1.
61. Польско-русский компромисс // Варшавский дневник. – № 182 (1886), стр. 1.
62. Польско-славянская // Варшавский дневник. – № 234 (1886), стр. 1.
63. Приветственная статья // Варшавский дневник. – № 96 (1886), стр. 1.
64. Приезд московской труппы // Варшавский дневник. – № 100 (1886), стр. 1.
65. Примирение Ватикана с Пруссией // Варшавский дневник. – № 101 (1886), стр. 1.
66. Примирение с Поляками // Варшавский дневник. – № 133 (1886), стр. 1.
67. Рождественская статья // Варшавский дневник. – № 280 (1886), стр. 1.
68. Роль Черногории на Балканском полуострове // Варшавский дневник. – № 137 (1886), стр. 1.
69. Савва Косанович // Варшавский дневник. – № 172 (1886), стр. 1.
70. Свидание Кальноки с Бисмарком // Варшавский дневник. – № 165 (1886), стр. 1.
71. Сербская // Варшавский дневник. – № 244 (1886), стр. 1.
72. Сербия в 1849 и 1853-54 годах // Русский вестник. – Т. 182 (апрель 1886), стр. 893–923.
73. Сербские дела // Варшавский дневник. – № 116 (1886), стр. 1.
74. Сербские выборы // Варшавский дневник. – № 98 (1886), стр. 1.
75. Сербско-болгарская // Варшавский дневник. – № 229 (1886), стр. 1.
76. Скупщина в Нише // Варшавский дневник. – № 150 (1886), стр. 1.
77. Советы России о конституции // Варшавский дневник. – № 212 (1886), стр. 1.
78. Созвание Скупщины в Нише // Варшавский дневник. – № 130 (1886), стр. 1.
79. Таафе и Чехия // Варшавский дневник. – № 217 (1886), стр. 1.
80. Телеграмма государя Баттенбергу // Варшавский дневник. – № 186 (1886), стр. 1.
81. О новом издании сочинений и сборников Вука Караджича // РФВ. – № 4 (1894), стр. 308–311.
82. Болгария // Санкт-петербургские ведомости. – № 9, № 22, № 44 (1897).⁵
83. К литературе о Пушкине // РФВ. – № 3–4 (1899), стр. 290–292.
84. Заметка в дополнение к юбилейным воспоминаниям о полководце Суворове // Варшавский военный журнал. – (декабрь 1900), стр. 1116–1119.
85. А. С. Ермолов, Народная сельско-хозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах, 4 тома // ПВ. – № 189 (1905), стр. 2–3.
86. И. П. Корнилов, Русское дело в северо-западном крае : материалы для истории Виленского учебного округа. Изд. 2-е // ЖМНП. – Ч. 20 (март 1909), стр. 196–201.
87. К. Ф. Ордин, Собрание сочинений по финляндскому вопросу. Т. 1-й // ЖМНП. – Ч. 20 (март 1909), стр. 194–196.

5 Тачне наслове ових чланака Кулаковски није навео у аутобиографском писму пред крај свог живота (РО ИРЛИ Ф. 572, № 285, стр. 17–18).

88. О письме г. Н. Ястребова в редакцию и его удивительном учебнике // ОР. – № 3 (1911), стр. 37.
89. Вальденберг, Государственные идеи Юрия Крижанича // ЖМНП. – Ч. 40 (август 1912), стр. 324–328.
90. Влад. Грабеньский, История польского народа // ЖМНП. – Ч. 40 (август 1912), стр. 316–324.
91. Наиболее важные статистические данные и сведения об инородцах восточной России и западной Сибири, подверженных влиянию Ислама, под редакцией епископа Андрея, бывшего Мамадышского, ныне Сухумского, и преподавателя этнографии Н. В. Никольского, Казань // ЖМНП. – Ч. 40 (июль 1912), стр. 83–93.

Извештаји

1. Извештај г. Платона Кулаковского, професора Велике школе, од 29. јуна 1879. године, о испитима из руског језика у Богословији, Учитељској школи и Вишој женској школи. – Св. 4 (1. јула 1880), стр. 133–135.
 2. Извештај г. Платона Кулаковского, професора Велике школе, о трогодишњим испитима из руског језика у београдским средњим школама. – Св. 14 (31. јула 1881), стр. 496–497.
 3. Всеславянский съезд и поляки // ОР. – № 20 (1908), стр. 297.
 4. Неославянский съезд и Холмщина // ОР. – № 21 (1909), стр. 305.
 5. „Польский вопрос” на славянском съезде в С.-Петербурге // ОР. – № 16 (1909), стр. 225.
 6. Съезды русских людей в Москве и Киеве // ОР. – № 40 (1909), стр. 561.
 7. Последний съезд „неославян” и его результаты // ОР. – № 7 (1910), стр. 97.
 8. Славянский съезд в Софии // Славянские известия. – № 5–6 (1910), стр. 395–467.
 9. Софийский славянский съезд // ОР. – № 34–35 (1910), стр. 489; № 36–37 (1910), стр. 514; № 38–39 (1910), стр. 538; № 40 (1910), стр. 561; № 41 (1910), стр. 578.
 10. Первый Всероссийский съезд националистов // ОР. – № 8 (1912), стр. 113
- Personalia*
1. О русских писателях Ф. М. Достоевском, Ф. Б. Миллере и Ф. А. Писемском : по случаю их кончины // Нови век. – № 29, 30 (1881)
 2. Лавослав Гейтлер : некролог // РФВ. – Том 2 (1885), стр. 410–413.
 3. Памяти И. С. Аксакова // РФВ. – Том 15 (1886), стр. 216–220.
 4. Профессор А. Л. Дювернуа : некролог // ИСБО. – № 4–5 (1886), стр. 255–257.
 5. М. А. Дуров : некролог // Циркуляр по управлению Виленским учебным округом. – № 3 (1891)
 6. Нил Попов // Варшавский дневник. – № 24, 25, 26 (1892)
 7. Доктор Франц Рачкий, председатель югославянской Академии Наук : некролог // ЖМНП. – Ч. 292 (апрель 1894), стр. 86–98.
 8. Павел Иосиф Шафарик : 2-го (13-го) мая 1795 г.-14-го (26-го) июня 1861 г. : по поводу столетия со дня его рождения // ЖМНП. – Ч. 299 (июнь 1895), стр. 404–447.

9. Митрополит Сербский Михаил : очерк по случаю его кончины // Виленский вестник. – (1897).
10. Памяти фельдмаршала И. В. Гурко, бывшего Варшавского генерал-губернатора // Московские ведомости. – № 3, 4 (1901)
11. Александр Львович Апухтин // ПВ. – № 245 (1903), стр. 3.
12. В. Б. Зубков, профессор Московского университета : некролог // ПВ. – № 220 (1903), стр. 3.
13. Мартин Гаттала, профессор Пражского университета : некролог // ПВ. – № 270 (1903), стр. 6–7.
14. Павел Дурдик, переводчик и этнограф : некролог // ПВ. – № 178 (1903), стр. 3
15. Петко Каравелов, болгарский деятель // ПВ. – № 27 (1903), стр. 4.
16. Петр Стефанович Вукотич, отец черногорской княжны Милены // ПВ. – № 26 (1903), стр. 3.
17. В. М. Михайловский, директор 2-й Московской гимназии и приват-доцент Московского университета по кафедрам географии и педагогики : некролог // ПВ. – № 272 (1904), стр. 3.
18. Йован Йованович Змай, сербский поэт : некролог // ПВ. – № 134 (1904), стр. 4.
19. А. И. Смирнов, заслуженный профессор Варшавского университета, более 25 лет редактор-издатель Русского Филологического Вестника : некролог // ПВ. – № 159 (1905), стр. 3.
20. В. Ф. Тхоржевский, деятель-администратор в Привислинском крае : некролог // ПВ. – № 48 (1905), стр. 4.
21. Иосиф Юрий Штроссмайер, хорватский епископ в Дьякове, юго-славянский деятель : некролог // ПВ. – № 72 (1905), стр. 4.
22. П. А. Сырку, русский славист : некролог // ПВ. – № 138 (1905), стр. 3.
23. М. С. Дринов, профессор Харьковского университета и болгарский государственный деятель // ЖМНП. – Ч. 4 (август 1906), стр. 190–206.
24. В. А. Грингмут, редактор „Московских ведомостей” // ОР. – № 42 (1907), стр. 604.
25. Караджич, Вук Стефанович // Православная богословская энциклопедия. – Т. VIII (1907), стр. 566–582.
26. К. П. Победоносцев // ОР. – № 11 (1907), стр. 169.
27. Агренов-Славянский // ОР. – № 29–30 (1908), стр. 440.
28. Антон Семенович Будилович // ОР. – № 51–52 (20–27 декабря 1908), стр. 739–741.
Объявлено и у: А. С. Будилович // ЖМНП. – Ч. 22 (август 1909), стр. 100–125.
29. Граф Н. П. Игнатъев // ОР. – № 25–26 (1908), стр. 382.
30. Памяти Н. Д. Сергеевского // ОР. – № 39 (1908), стр. 545; № 40 (1908), стр. 561.
31. Белградский инцидент и письмо почетного председателя съезда славянских журналистов И. В. Голечка // Новое время. – № 12724 (28 августа 1911), стр. 2–3.
32. Памяти И. С. Аксакова // ОР. – № 5 (1911), стр. 72.

33. Страшная потеря России : памяти П. А. Столыпина // Окраины России. – № 37–38 (1911), стр. 497.
34. А. С. Суворин // ОР. – № 35–36 (1912), стр. 495.
35. Г. К. Ульянов : некролог // ЖМНП. – Ч. 40 (июль 1912), стр. 60–67.
Объявлено и у: Г. К. Ульянов : некролог // ОР. – № 16 (1912), стр. 239.
36. И. А. Турцевич // ОР. – № 1 (1912), стр. 9.
37. Первая годовщина по кончине П. А. Столыпина // Окраины России. – № 35–36 (1912), стр. 487.
38. Памяти академика В. Ф. Миллера // Новое время. – № 13546 (26 ноября 1913), стр. 5.

Говори

1. Беседа на парастосу Сергеју Михаиловичу Соловјеву // Српске новине. – № 248 (10. новембра 1879), стр. 1104–1105; № 249 (11. новембра 1879), стр. 1108–1109.
2. Кратки преглед историје развића рускога књижевног језика // Српске новине. – № 71 (29. марта 1879), стр. 525–526; № 72 (30. марта 1879), стр. 529–530.
3. Вступительная лекция лектора русского языка в Варшавском университете П. А. Кулаковского, произнесенная 16 октября 1884 года // Русь. – № 21 (1884), стр. 53–61.
4. Памяти Павла Иосифа Шафарика : речь, произнесенная проф. П. А. Кулаковским в торжественном заседании Славянского общества 11 мая 1895 года. – СПб : печ. Е. Евдокимова, 1895. – 18 стр.
Памяти Павла Иосифа Шафарика: речь в торжественном Заседании Славянского Общества 11 мая 1895 года // Русская беседа. – № 5 (1895), стр. 132–149.
5. Славянские мотивы в творчестве Пушкина. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1899. – 22 стр.
Славянские мотивы в творчестве Пушкина. Речь к торжественному акту Императорского Варшавского университета 26 мая 1899 г. // РФВ. – Том 42 (1899), стр. 1–22.
6. Петр Великий и русский язык у славян // ИСБО. – СПб : Тип. В.Д. Смирнова, 1903. – 7 стр.
7. Поляки и вопрос об автономии Польши. – СПб : Тип. В.Д. Смирнова, 1906. – 24 стр.
8. В. В. Комаров как славянский деятель. – СПб : Тип. т-ва „Свет”, 1908. – 16 стр.
9. Возникновение славянских обществ в России и значение их первого съезда в Петербурге в апреле 1909 года // Славянские известия. – № 5 (1909), стр. 621–635.
10. Итоги жизни славянства за 1908 год // Славянские известия. – № 3 (1909), стр. 342–355.
11. Речь, сказанная на Бобриковском обеде П. А. Кулаковского // ОР. – № 7 (1909), стр. 103.

12. Славянский язык богослужения у католиков юго-славян // Славянские известия. – № 4 (1909), стр. 528–547 – 20 стр.
13. Творческая сила русского народного самосознания : речь в общем собрании партии националистов в Александровском зале Городской думы. – СПб (1909)
14. Памяти Александра Алексеевича Киреева // Славянские известия. – № 5–6 (1910), стр. 538–556.
Памяти Александра Алексеевича Киреева : докл. проф. П.А. Кулаковского в заседании Слав. о-ва 18 окт. 1910 г. - [СПб] : тип. В.Д. Смирнова, [1911]. – 11 стр.
15. Речи ген.-адъютанта Н. Н. Шипова, В. Ф. Дейтриха, М. М. Бородкина, П. А. Кулаковского, произнесенные на обеде Бобриковцев // ОР – № 6 (1910), стр. 82; № 7 (1910), стр. 99.
16. Памяти А. М. Золотарева // ОР – № 21 (1912), стр. 315.
17. Речи П. А. Кулаковского и М. М. Бородкина на могиле А. М. Золотарева // ОР – № 21 (1912), стр. 323.
18. К вопросу о современном положении на Балканах (1913). – 10 стр.
К вопросу о современном положении на Балканах // Известия Общества востоковедения (1913)
19. Славянский вопрос и 300-летие царствования Дома Романовых // Славянские известия. – № 14 (1913), стр. 207–211.

Путописи

1. Два сербских монастыря. I Раваница // Славянский ежегодник. – № 5 (1882), стр. 167–190.
2. Письма о Хорватии // Новое время. – № 2905 (11 апреля 1884), стр. 2; № 2914 (20 апреля 1884), стр. 2; № 2922 (30 апреля 1884), стр. 2; № 2926 (4 мая 1884), стр. 1–2; № 2930 (8 мая 1884), стр. 2.
3. Письма из Черногории и с берегов Адриатики // Московские ведомости. – № 185, 206, 209, 211, 214, 230, 248 (1893)⁶
4. Из поездки по Болгарии. – Москва : Унив. тип, 1899. – 12 стр.
Периодично објављивани, у 11 чланака: Из поездки по Болгарии // Московские ведомости. – № 308–345 (1899)

Преводи

1. „Мейрима”, трагедия Матии Бана // Русский вестник. – (июль 1876), стр. 745–835.
Објављено и у: Мейрима, или Босняки : Драма в 5-ти действиях // [Соч.] Матии Бана; Пер. с серб. П. А. Кулаковский – Москва : Унив. тип. (Катков), 1876. – 91 с.

6 Овај низ наводи К. Грот у некрологу Кулаковском. Уколико је тачно да је Кулаковски писао за број № 214, списку псеудонима додајемо и потпис *Slavus*.

2. Юрмуса и Фатима : историческая повесть из времени освобождения шести округов 1832–1834 : Милана Миличевича // Русский вестник. – (июль 1880), стр. 222–284.
3. Поединок Марка Милянова с Пеком Павловичем, очерк Иосифа Голечка : перевод с чешского // Русский вестник. – (май 1885), стр. 386–404.
4. Энциклика папы Льва XIII к польским епископам // (1894)

Приређена издања

1. Стихотворения А.С. Пушкина в славянских переводах : 26 мая 1799 – 26 мая 1899: юбилейный сборник. – Варшава, 1899. – 143 стр.

Рукојиси

1. Белешка о српском министарству. 1880. Нацрт. – 5 стр.
2. Чланак о Србији. 1880. – 12 стр.
3. Библиографске белешке на књиге: Качановский В. В. „Памятники болгарского народного творчества. Вып. 1. Сборник Западно-Болгарских песен...” (1882), „Веда славян. Обрядные песни языческого времени...”, „Slovensky Pohladu...” 1881–1882. – 6 стр.
4. „Макушев Викентий Васильевич”. Некролог. 1883. – 2 стр.
5. „Письма о Хорватии” (чланак и одсечци из новина „Новое время”), „Франц Рачкий” (чланак и одсечци из новина „Московские ведомости”). 1884, 1894. – 14 стр.
6. Говор на Варшавском университету поводом Дана Св. Ћирила и Методија. 1885. – 4 стр.
7. Материјали за рад „О славянском богослужении у католиков” (копије докумената из Југословенске академије наука). 1893. – 27 стр.
8. „Курс по истории литературы эпохи возрождения Хорватии”. Белешке. 1895. – 59 стр.
9. Чланак о књизи Ј. Ристића „Дипломатическая история Сербии времени сербских войн за освобождение и независимость: 1875–1878”. 1896. – 58 стр.
10. Лекција о Адаму Мицкјевичу. 1897. – 8 стр.
11. Белешке о А. Л. Апухтину. Најраније 1897. – 1 стр.
12. „Петр Великий и русский язык у славян”. Говор. 1903. – 4 стр.
13. „Россия и ближний Восток”. Говор. 1905. – 12 стр.
14. „Обзор современного распределения славянства”. Лекција. 1908. – 67 стр.
15. „Основные черты истории возрождения сербов и хорватов”. Две лекције. 1908. – 66 стр.
16. „О просветительной деятельности русско-славянских обществ в среде тех или иных народностей славянства”. Говор. 1909. – 5 стр.
17. „Сербский вопрос и развитие сербской государственности”. Лекција. 1910. – 60 стр.
18. „Единение славян и Софийский общеславянский съезд”. Говор. 1911.
19. „Славянский съезд в Софии и его значение в истории развития славянских идей” Говор. 1911.
20. „Характер Софийского съезда”. 1911.

21. „Война на Балканах и Славянское движение в России”. Говор. 1912. – 21 стр.
22. „Значение Отечественной войны в истории возрождения славянства”. Чланак. 1912. – 14 стр.
23. „Значение Отечественной войны в истории славянского возрождения”. Излагање. 1912. – 11 стр.
24. „К вопросу о современном положении на Балканах”. Излагање. 1912. – 20 стр.
25. „Славянский вопрос и трехсотлетие царствования дома Романовых”. 1913. – 19 стр.
26. Белешке за биографију Милована Видаковића. – 4 стр.
27. Списак научних и књижевних радова В. В. Макушева. – 5 стр.
28. „Черногорцы и их мнение о внутреннем развитии Черногории”. Чланак. – 6 стр.
29. „Словаки и Венгрия”. Чланак. – 55 стр.
30. Нацрт лекције о Србима и Хрватима. – 4 стр.

Елена П. Серапионова*

Институт славяноведения РАН

Отдел истории славянских народов периода мировых войн

serapionovae@mail.ru

УДК 929:7.03 Кондаков, Н.

<https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.1.4>

Оригинални научни рад

примљен 14. 2. 2025.

прихваћен за штампу 3. 8. 2025.

ПОСЛЕДНИЙ ПРАЖСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ НИКОДИМА ПАВЛОВИЧА КОНДАКОВА (1922–1925)

Статья посвящена Никодиму Павловичу Кондакову – выпускнику историко-филологического факультета Московского университета (1865), ученику крупного ученого, профессора, доктора русской словесности, специалиста по древнеславянскому, церковнославянскому языкам, древнерусской литературе, искусству и палеографии Федора Ивановича Буслаева (Лаптева 2005: 325). Сам Кондаков стал крупнейшим для своего времени знатоком византийского и древнерусского искусства, археологом, академиком Петербургской академии наук (1898), Императорской академии художеств (1893) и с 1901 г. членом-корреспондентом Сербской Королевской академии наук. Он прожил долгую по тем временам жизнь, скончавшись на 81 году. И лишь три года он прожил в Чехословакии, это были последние годы его жизни. Именно на этом периоде акцентируется внимание автора.

Ключевые слова: Н. П. Кондаков, Прага, Карлов университет, Русская акция помощи.

The article is dedicated to Nikodim Pavlovich Kondakov, a graduate of the Faculty of History and Philology at Moscow University (1865), a student of the great scholar, professor, doctor of Russian literature, specialist in Old Slavonic, Church Slavonic, Old Russian literature, art and paleography, Fyodor Ivanovich Buslaev (Lapteva 2005: 325). Kondakov himself became the greatest expert of his time on Byzantine and Old Russian art, an archaeologist, an academician of the St. Petersburg Academy of Sciences (1898), the Imperial Academy of Arts (1893) and from 1901, a corresponding member of the Serbian Royal Academy. He lived a long life for that time, dying at the age of 80. And he lived in Czechoslovakia for only three years, which were the last years of his life. It is on this period that the author focuses her attention.

Keywords: N. P. Kondakov, Prague, Charles University, Russian aid campaign.

Уроженец Новохоперского уезда Курской губернии Никодим Кондаков происходил из семьи бывшего крепостного, получившего вольную и ставшего управляющим в имении Трубецких, получив впоследствии статус купца 3-й гильдии. По окончании университета Кондаков преподавал в средних учебных заведениях: русский язык и литературу во Второй московской гимназии, где раньше учился сам, в Александровском военном учи-

* <https://orcid.org/0000-0003-0269-140X>

лище, а позднее преподавал историю России и археологию в Московской школе живописи и ваяния. Одновременно он посещал кружок любителей археологии и древностей, который преобразовался затем в «Общество древнерусского искусства при Московском публичном музее». Членом общества стал и Кондаков.

Одной из его первых научных работ стала статья «Православное искусство Сербии», изданная в сборнике Общества древнерусского искусства при Московском публичном музее в 1866 г. (Вернадский 2002: 229). Помимо этой работы в сборник вошли еще две его статьи.¹ Через год Кондаков стал членом-корреспондентом Московского археологического общества (МАО). В 1870 г. он был избран приват-доцентом кафедры истории и теории искусств Новороссийского университета (ныне — Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова); с 1877 — профессор того же университета, входил в Византийскую секцию историко-филологического общества. При университете он создал один из первых в России музеев античных слепков. В Одессе он создал рисовальную школу и в 1884–1888 гг. был ее директором (Добушева и др. 2011: 73). В 1873 г. Кондаков защитил в Московском университете магистерскую диссертацию «Памятник гарпий из Малой Азии и символика греческого искусства» (1873); в 1876 г. — докторскую диссертацию «История Византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей».

С 1888 по 1897 год Кондаков — профессор кафедры истории искусств Санкт-Петербургского университета, преподавал также на петербургских Высших женских курсах. В 1888–1893 гг. — старший хранитель отделения искусства средних веков и эпохи Возрождения Эрмитажа. В 1895 г. основал вместе с византинистом Фёдором Ивановичем Успенским Русский археологический институт в Константинополе (Лаптева 2012: 37). В 1901 г. был учрежден Комитет попечительства о русской иконописи, душою которого являлся Кондаков, лично объезжавший иконописные села, знакомился с положением дел в этой области и предлагал меры по поднятию и совершенствованию этого искусства (Вернадский 2002: 251). Кондаков был пожалован чинами действительного статского советника (1882), тайного советника (1900).

На конец XIX–начало XX в. пришлась пора расцвета византиноведения в России. К этому времени Кондаков уже многое сделал в изучении византийского искусства, стал основоположником этого направления науки. Много времени он проводил в рабочих путешествиях по изучению культурного наследия Византии (Ростовцев 2002: 214). Он сам описал свои археологические экспедиции на Афон, в Сирию, Македонию (Вернадский

1 Две другие назывались «Древнехристианские храмы» и «Англо-саксонский крест VIII столетия».

2002: 232). Кондаков совершал поездки в Грузию, южную Россию, Западную Европу, в Константинополь, на Синай, в Палестину (Вернадский 2002: 253).

Его имя приобрело мировую известность. И. И. Лапшин называл Кондакова «недосыгаемой вершиной» (Магидова 1999: 223). Чешский ученый Любор Нидерле, лично познакомившийся с Кондаковым уже после его переезда в Прагу в 1922 г., писал, что Кондаков «занял исключительное место не только в ряду ему современных выдающихся русских ученых, занимающихся археологией России, но <...> в девяностых годах прошлого (XIX в. – Е.С.) стал во главе их всех» (Нидерле 2002: 199). Он подчеркивал, что труд Кондакова «Русские древности в памятниках искусства» означал собой начало нового периода в истории русской археологии. «Даже не знаю, был ли он в России как следует понят и оценен; за границей же значение сочинения сразу поняли, и Соломон Рейнак поспешил выпустить его французским изданием», – продолжал Нидерле (Нидерле 2002: 211). Научные заслуги Кондакова отмечали и другие иностранное ученые – Э. Миннз (Кэмбридж) (Миннз 2002:205–207), А. Муньос (Рим) (Муньос 2002: 208–210). Его научные интересы были многообразны. Это классическое античное искусство; эллинистическое и древнехристианское искусство, искусство кочевников, византийское и западноевропейское искусство Средних веков и Возрождения, а также славянское и русское искусство. И хотя список его работ по сравнению с почти 60-ти летней научной работой не столь велик (ок. 30 работ), но в нем есть фундаментальные исследования. Никодим Павлович считается основателем отделов русской и византийской археологии. В своем творчестве Кондаков особое внимание уделял иконографии, истории костюма и орнамента, книжным и рукописным миниатюрам, эмали, ювелирным техникам филигрании и скани. Среди его учеников называют: Д. В. Айналова, С. А. Жебелёва, Е. К. Редина, М. И. Ростовцева, Я. И. Смирнова, Б. А. Тураева, Ф. И. Шмита.

После февральской революции в апреле 1917 г. Н. П. Кондаков уезжает сначала в Одессу, а затем в Крым, в Ялту, где жил на своей даче и писал книгу о русской иконе (Петухов 2008: 93). Осенью 1918 г. он по приглашению Новороссийского университета вернулся в Одессу и стал читать лекции по истории русской иконы. В Одессе вместе с И. А. Буниным Кондаков издавал газету Добровольческого командования «Южное слово», где вел отдел политики. Большевиков он не выносил и в конце 1919 г. принял решение эмигрировать. Еще в 1916 г. Кондаков за научные заслуги был удостоен ордена Почетного легиона, поэтому французские офицеры помогли ему в феврале 1920 г. эвакуироваться на пароходе из Одессы в Константинополь. Уезжал в эмиграцию Н. П. Кондаков вместе со своей ученицей и помощницей Е. Н. Яценко и семьей Буниных, делия с ними одну каюту. Из

Константинополя он переехал в Софию, где в течение двух лет читал лекции в университете по истории искусства средневековья. В Болгарии он был избран членом Болгарской академии наук. Болгарские ученые отнеслись к нему тепло и дружелюбно (Вернадский 2002: 305–306).

Осенью 1921 г. Кондаков был приглашен Карловым университетом в Праге прочитать двухгодичный курс по истории искусства Восточной Европы.² По некоторым данным, ему было прислано личное приглашение самого президента Чехословакии профессора Т. Г. Масарика, якобы помнившего о поддержке Кондаковым его кандидатуры по выборам на должность профессора славяноведения Петербургского университета (Петухов 2008: 93–94). Причины переезда одни исследователи его жизни и творчества видели в желании пользоваться более богатыми материалами пражских книгохранилищ, другие – в лучшем материальном обеспечении – с августа 1921 г. чехословацкое правительство начало проводить так называемую «Русскую акцию помощи» русским эмигрантам, предоставляя им пособия и стипендии. Как вспоминал проф. Философии Н. О. Лосский, «“Русская акция” в Чехословакии была в течении лет десяти поставлена очень широко. <...> Многие профессора, доценты, писатели, вообще многие русские интеллигенты были обеспечены правильно выдаваемыми ежемесячными пособиями» (Лосский 2008: 197). О гостеприимстве чехословацкого руководства и народа свидетельствовали известный социолог Питирим Сорокин: «Поскольку чешское правительство и чешский народ были очень гостеприимны, Прага стала центром притяжения известных эмигрантов из России. Среди них были и выдающиеся ученые, и писатели, художники, и политики, и военные, и духовенство, и студенчество, не считая рядовых беженцев из России. С помощью чешского руководства эмигранты основали в Праге русский университет, несколько исследовательских центров, создали литературные, музыкальные, театральные, политические и иные организации. Так что в обширной колонии эмигрантов продолжалась напряженная научная, культурная и общественно-политическая жизнь» (Сорокин 1992: 146). Еще одна причина для переезда состояла в том, что в Праге профессора обретали уникальную аудиторию студентов и слушателей: «На базе одного из древнейших университетских городов Европы, который привлек к себе даже такого требовательного к академическим условиям ученого, как Никодим Павлович Кондаков, уже обосновавшегося было в Софии, русская профессура обретала исключительную по своему жизненному опыту и потребности в образовании аудиторию» (Магидова 1999: 209).

2 Точное название курса – «О роли Восточной Европы, славянских и кочевых народностей в истории образования общеевропейской культуры» (Литературное Зарубежье России 2006: 21).

В № 20 за 1922 г. «Воля России» сообщала, что на философском факультете Карлова университета учреждается кафедра истории искусств, а Н. П. Кондаков приглашен возглавить кафедру (Хроникаа 2000: 68). В конце марта 1922 г. Никодим Павлович переехал в Прагу. Вот как Кондаков в дневнике описал свой первый день в Праге: «26 марта, воскресенье. Снега на сотни верст. В Прагу к 9. Мы сели за кофе. Екатерина Николаевна (Яценко. – Е.С.) поехала к Савицкому – в костеле нет! Нашли одну комнату, бывшую читальню в отеле Central на Hybernaska. Пошли после чаю к Савицкому – дома, пошли к Флоровским, к Поливке – *absens*, домой, и ужинали в гостинице с Савицким и Флоровским. Легли в 9½» (Кондаков 2011: 251). Филолог-славист академик Владимир Андреевич Францев вспоминал, что Кондакову пришлось временно поселиться в «большом, но неудобном номере шумной пражской гостиницы», где он «с поразительным спокойствием и хладнокровием философа переносил все невзгоды этого тягостного томления в одной комнате, среди значительного числа своих чемоданов, баулов, корзинок, не имея возможности разобрать свои книги и целые горы рукописей, фотографий и всяких снимков» (Белошевская Л. (Ред.) 2011: 278). С жильем в то время в Праге было трудно, до июня 1922 г. ему пришлось жить в гостинице, а затем удалось снять вместе с приемным сыном Сергеем и Е. Н. Яценко две комнаты на площади Палацкого (Кондаков 2011:255). Уже 30 марта его представили ректору Карлова университета, и он получил немного денег. 9 апреля состоялся его визит к чешскому политику-русофилу К. Крамаржу, где пили чай с тортом в компании историка и правоведа М. М. Зайцева и предпринимателя, издателя Р. Р. Голике. В дневнике Кондакова встречаются описания еще нескольких вечеров у Крамаржа, на которых велись политические разговоры, но Кондакову там было «полускучно» (Кондаков 2011: 273). Через неделю Кондаков познакомился с главой русской дипломатической миссии В. Т. Рафальским. А в конце апреля Кондаков получил извещение о назначении ему 3307 крон в месяц и 2500 крон особо (в качестве единовременной компенсации за переезд из Болгарии) (Кондаков 2011: 253). И хотя на первый взгляд эта сумма была больше пособия ординарному профессору, равнявшемуся тогда 2400 кр. ч., но учитывая, что приемный сын Сергей и Е.Н. Яценко, жившие вместе с академиком, не имели постоянного заработка, то пособие было не столь большим. По этому поводу он даже обращался в Учебную комиссию (ГАРФ. Ф. Р-5776. Оп. 2. Д. 75. Л. 3–4, 6).

С мая 1922 г. он начал читать курс лекций на философском факультете Карлова университета по истории искусства Восточной Европы, основу которого составляли материалы по древнехристианскому и византийскому искусству, а также искусству кочевников II–X вв. Историк-византист, специалист по русскому праву и историософии Георгий Владимирович Вер-

надский отмечал, что пражский курс Кондакова являлся «ученым событием громадного значения», так как представлял собой синтез его научных достижений и подводил итог его предшествующей работы (Вернадский 2002: 230). На его лекции присутствовал и известный чешский художник Альфонс Муха (Кондаков 2011: 257). 31 января 1923 г. в дневнике Кондаков пометил, что прочел лекцию-свод о новой породе людей в V в., о браке и семье, о Феодосии младшем, о диакониссах на Востоке, о столпнике Данииле. На лекции присутствовало около 50 человек (Кондаков 2011: 258). Сначала на лекции Кондакова записалось много студентов, но они быстро отсеялись. Дело в том, что далеко не все чешские студенты хорошо владели русским языком. Не особо помог и переход на французский, а пользоваться единственным в то время «общеславянским» немецким языком вскоре после войны было невозможно по политическим причинам (Савицкий 1999: 71). 5 июня 1923 г. Кондаков читал лекцию о богатстве Константинополя и торговле предметами роскоши, а 6 июня – лекцию о государственном устройстве Византии, прочности ее армии, отсутствии коренного ядра. 23 ноября 1923 г. в Карловом университете Кондаков прочел лекцию «О русских иконах», а 30 ноября того же года лекцию «Варваризация костюмов» (Хроника 2000: 120–121). Всего Кондаков читал в Карловом университете лекции пять с половиной семестров и придавал своему курсу лекций большое значение. Он и сам посетил несколько лекций чешского искусствоведа Хитила о храмовых постройках в Чехии XIV–XVI вв., правда остался от них не в восторге (Кондаков 2011: 265).

Кроме университетского курса у него были и частные занятия. По свидетельству того же Г. В. Вернадского некоторое время раз в неделю он читал лекции на французском языке у себя дома для американца Джона Крэна и нескольких чешских профессоров.

Кондакову предложили и вести индивидуальные занятия с дочерью президента Чехословакии Алисой Масарик, которая интересовалась историей искусства. Юрист, социолог, философ Е. В. Спекторский писал в своих воспоминаниях: «Ворчливый старик Н. П. Кондаков частным образом читал Алисе Масарик лекции по археологии» (Спекторский 2020: 401). Особо А. Масарик интересовалась историей народной вышивки. О контактах с семьей президента свидетельствует и дневник самого ученого. 19 мая 1923 г. Кондаков записал: «Пришел в библиотеку Сергей (приёмный сын Н. П. Кондакова. – Е.С.), ищет меня, что зовут к Масарику, на завтрак, приходил Крэн. Было 11¼, когда выходили из библиотеки. До 11¾ оделся, и поехали в президентском моторе в 12 ч. в Ланы (резиденция президенты в окрестностях Праги. – Е.С.), через Град (Пражский Град – резиденция в столице. – Е.С.), 50 верст, 7 деревень каменных. Проводили в комнату, особую с удобствами и кабинетом. Там лежал лист, где сидеть, около Алисы. И разговор

она вела о народной вышивке и о княгине Яшвиль. Завтрак – суп, яичница, ростбиф, кнедли, апельсины и вишни. Кофе пили у камина, президент пересел ко мне, говорили о большевиках, о Льве Толстом <...> (Документы 1998: 117). В его дневниковых записях есть и другие описания визитов в Ланы к А. Масарик с подробностями, кто присутствовал, на какую тему читал лекцию, чем угощали хозяева (Кондаков 2011: 267–268, 271).

Помимо преподавания в Праге Кондаков выступал с публичными лекциями, одну из них по истории иконы на французском языке он произнес в Кружке любителей истории искусства 30 сентября 1923 г., а 23 ноября 1923 г. выступил с лекцией также на французском о ездвом кафтане византийских императоров (Вернадский 2002: 250).

Не прерывал он научную и научно-организационную деятельность – в октябре 1922 г. в чехословацкой столице состоялся второй съезд русских академических организаций. Н. Н. Кондаков открывал съезд и был избран его почетным председателем (Спекторский 2020: 370). Он участвовал в работе Русской академической группы в Чехословакии. В мае 1923 г., согласно его дневниковым записям, он начал писать «Очерки искусства и культуры в средневековой Европе», в июне изучал сочинения Константина Порфинородного (Кондаков 2011: 264, 265). В 1923 г. его избрали членом-корреспондентом Французской академии наук, а в 1924 г. академиком Румынской академии наук. В апреле 1924 г. он с докладом выступил на конгрессе византистов в Бухаресте (Вернадский 2002: 249). В мае 1924 г. зам. министра иностранных дел, один из руководителей «Русской акции» В. Гирса обратился к Н. П. Кондакову с предложением приобрести у него исключительные права на издание его книги «Русская икона» в двух томах, за что предлагал вознаграждение в сумме 30 тыс. чехословацких крон (Документы 1998: 50). Кондаков был одним из основателей Русского исторического общества в Праге (Кондаков 2011: 263). Мнение ученого учитывалось при сооружении храма-усыпальницы на Ольшанах. Такие ученые как Н. П. Кондаков составляли костяк русской эмигрантской науки в Чехословакии (Вандалковская 1998: 96).

31 октября 1924 г. на философском факультете Карлова университета состоялось торжественное собрание в честь 80-летия академика Н. П. Кондакова. На нем присутствовали канцлер П. Шамал, болгарский посланник профессор Михальчев, епископ Сергей, В. Т. Рафальский, проректор университета, профессор Ф. Пастерник. Со вступительным словом выступил чешский искусствовед К. Хитил. Приветственные речи произнесли чешские ученые: Пастернек, археолог, руководитель Славянского института Л. Нидерле, президент академии наук Й. Зубаты, фольклорист, лингвист, историк литературы Й. Поливка и русские ученые-эмигранты: В. А. Францев, Д. Д. Гримм, П. Б. Струве, А. В. Флоровский, М. М. Новиков и др. На этом

собрании было оглашено постановление факультета об избрании академика Н. П. Кондакова почетным доктором (доктором *honoris-causa*) (Хроника 2000: 165–166). Г. В. Вернадский так вспоминал о человеческих качествах Кондакова: «...Крайне щепетильный, скромный и гордый одновременно, всегда осуждавший слишком предприимчивых людей, очень строго относился к самому себе и запрещал своим близким даже отдаленный намек на стесненное материальное положение» (Вернадский 2002: 314). Что касается его политических взглядов, вероятно, он был достаточно консервативен и принципиален в своем неприятии левых. Как писал И. П. Савицкий, «старейшина русской академической общины, академик Н. П. Кондаков отказался сесть с Новгородцевым за один стол» (Савицкий 1999: 67–68) из-за того, что последний принял приглашение эсеровского Земгора и возглавил его лекционный отдел.

В Праге ученый часто жаловался на здоровье и подумывал о смене климата и возвращении в Болгарию либо поездке в Италию.

Вокруг ученого сложился круг молодых исследователей, интересовавшихся историей византийского и древнерусского искусства, которым он смог передать свои идеи, которые способствовали развитию и новой философско-исторической концепции – евразийства.

Развлечения ученого состояли в общении с русскими коллегами, чтении и походах в кинематограф. После временного жилья в гостиницах Кондакова пригласил жить в Шенборнском дворце, резиденции американского посольства, американский миллионер Ч. Крейн, старший сын которого был послом США в Чехословацкой Республике (Добушева, М.В., Крымова В.В. (ред.) Ольшаны 2011: 76). Никодиму Павловичу вне очереди (в силу возраста) должны были дать квартиру в «профессорском доме» в Дейвицах, но пожить там ему не пришлось. Е. В. Спекторский писал о намерении Кондакова переехать в Италию, «куда его звал чуть ли не сам папа» (Спекторский 2020: 4001). На самом деле ему действительно пришло приглашение в Италию от короля, но уже после его кончины. Умер он в Праге 17 февраля 1925 года. 19 февраля на его квартире прошла панихида, затем в храме св. Николая совершили заупокойную литургию, и состоялось погребение на Ольшанском кладбище в крипте храма (Хроника 2000: 185). После его смерти был издан его портрет, написанный по памяти княгиней Яшвиль» (ГАРФ. Ф. 9145. Оп. 1. Д. 753. Л. 1; Спекторский 2020: 401).

В том же году его последователи на философском факультете Карлова университета организовали Семинариум имени Н. П. Кондакова³ для продолжения научного направления и издания трудов Кондакова. Семинар работал достаточно интенсивно, устраивал доклады и обсуждения, проводил

3 В его учредительный комитет вошли: Вернадский, Калитинский, Яшвиль, Беляев, Толль и Родзянко. (Петухов 2008: 95).

собрания, в том числе и в память учителя Н. П. Кондакова (Хроника 2000: 227, 247, 266–267). В 1931 г. Семинариум был преобразован в Археологический институт им. Н. П. Кондакова. При поддержке чехословацких властей (Документы 1998: 188) последователям Кондакова удалось опубликовать целый ряд интересных и значимых научных работ.⁴ По словам И. Изюмова, «Кондаковская школа – это почти вся русская археология за последнее полстолетие» (Изюмов 1925).

Цитированная литература

- Вандалковская, М. Г. «Русская эмигрантская историческая наука в Чехословакии.» [В:] Л. Белошевская (ред.) Духовные течения русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1919–1939) (Менее известные аспекты темы). Прага: Славянский институт АН ЧР, 1999, 96–118.
- [Vandalkovskaiā, M. G. «Russkaiā ěmigrantskaiā istoricheskaiā nauka v Chekhoslovakii.» [V:] L. Beloshevskaiā (red.) Dukhovnye techeniia russkoĭ i ukrainskoĭ ěmigratsiĭ v Chekhoslovatskoĭ respublike (1919–1939) (Menee izvestnye aspekty temy). Praga: Slaviānskiĭ institut AN ChR, 1999, 96–118]
- Добушева, М. В., В. В. Крымова (ред.) Ольшаны – некрополь русской эмиграции. Прага: Русская традиция, 2011.
- [Dobusheva, M.V., V. V. Krymova (red.) Ol'shany – nekropol' russkoĭ ěmigratsiĭ. Praga: Russkaiā traditiia, 2011]
- Лаптева, Л.П. История славяноведения в России в XIX веке. Москва: Индрик, 2005.
- [Lapteva, L.P. Istoriia slaviānovedeniia v Rossii v XIX veke. Moskva: Indrik, 2005]
- Лаптева, Л.П. История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. Москва: Индрик, 2012.
- [Lapteva, L.P. Istoriia slaviānovedeniia v Rossii v kontse KhIX – pervoi treti KhKh v. M.: Indrik, 2012]
- Литературное Зарубежье России. Энциклопедический справочник. Москва: Парад, 2006.
- [Literaturnoe Zarubezh'e Rossii. Ėntsiklopedicheskiĭ spravochnik. Moskva: Parad, 2006]
- Магидова, М. «Русские эмигрантские «Афины» и место Н.Е. Осипова в них.» [В:] Л. Белошевская (ред.) Духовные течения русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1919–1939) (Менее известные аспекты темы). Прага: Славянский институт АН ЧР, 1999, 204–259.
- [Magidova, M. «Russkie ěmigrantskie «Afiny» i mesto N.E. Osipova v nikh.» [V:] L. Beloshevskaiā (red.) Dukhovnye techeniia russkoĭ i ukrainskoĭ ěmigratsiĭ v Chekhoslovatskoĭ respublike (1919–1939) (Menee izvestnye aspekty temy). Praga: Slaviānskiĭ institut AN ChR, 1999, 204–259]
- Петухов, С. «Никодим Кондаков. Архистратиг русской истории искусства.» [В:] М. Добушева, В. Крымова (ред.) Дом в изгнании. Очерки о русской эмиграции в Чехословакии 1918–1945. Прага: Изд-во RT+RS Servis, 2008, 89–94.

4 См. Список публикаций Института Кондакова (ГАРФ. Ф. 9145. Оп. 1. Д. 753. Л. 12–14об).

- [Petukhov, S. «Nikodim Kondakov. Arkhistratig rusškoj istorii iskusstva.» [V:] M. Dobushcheva, V. Krymova (red.) Dom v izgnanii. Ocherki o rusškoj èmigratsii v Chekhoslovakii 1918–1945. Praga: Izd-vo RT RS Servis, 2008, 89–94]
- Петухов, С. «Seminarium Kondakovianum. Идеи, пережившие автора.» [В:] М. Добушева, В. Крымова (ред.) Дом в изгнании. Очерки о русской эмиграции в Чехословакии 1918–1945. Прага: Изд-во RT+RS Servis, 2008, 95–98.
- Petukhov, S. «Seminarium Kondakovianum. Idei, perezhivshie autora.» [V:] M. Dobushcheva, V. Krymova (red.) Dom v izgnanii. Ocherki o rusškoj èmigratsii v Chekhoslovakii 1918–1945. Praga: Izd-vo RT RS Servis, 2008, 95–98]
- Савицкий, И.П. «Специфика Праги как духовного центра эмиграции.» [В:] Л. Белошевская (ред.) Духовные течения русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике. Прага: Славянский институт АН ЧР, 1999, 47–96.
- [Savitskii, I.P. «Spetsifika Pragi kak dukhovnogo tsentra èmigratsii.» [V:] L. Beloshevskaiâ (red.) Dukhovnye techeniia rusškoj i ukrainskoj èmigratsii v Chekhoslovatskoj respublike. Praga: Slaviânskii institut AN ChR, 1999, 47–96]
- Хроника культурной, научной и общественной жизни русской эмиграции в Чехословацкой республике. Т. 1. 1919–1929. Прага: Славянский институт АН ЧР, 2000.
- [Khronika kul'turnoi, nauchnoi i obshchestvennoi zhizni rusškoj èmigratsii v Chekhoslovatskoj respublike. T. 1. 1919–1929. Praga: Slaviânskii institut AN ChR, 2000]
- Источники
- Вернадский, Г.В. «Никодим Павлович Кондаков.» [В:] Н. П. Кондаков. Воспоминания и думы. Москва: Индрик, 2002, 258–324.
- [Vernadskii, G.V. «Nikodim Pavlovich Kondakov.» [V:] N.P. Kondakov. Vospominaniia i dумы. Moskva: Indrik, 2002, 258–324]
- Вернадский, Г.В. «О значении научной деятельности Н.П. Кондакова.» [В:] Н. П. Кондаков. Воспоминания и думы. Москва: Индрик, 2002, 238–258.
- [Vernadskii, G.V. «O znachenii nauchnoi deiatel'nosti N.P. Kondakova.» [V:] N. P. Kondakov. Vospominaniia i dумы. Moskva: Indrik, 2002, 238–258]
- Документы к истории русской и украинской эмиграции в Чехословацкой республике (1918–1939). Прага: Славянский институт АН ЧР, Еурославика, 1998.
- [Dokumenty k istorii rusškoj i ukrainskoj èmigratsii v Chekhoslovatskoj respublike (1918–1939). Praga: Slaviânskii institut AN ChR, Euroslavika, 1998]
- Изюмов, И. «Никодим Павлович Кондаков». Дни. 1925. 25.02.
- [Iziûmov, I. «Nikodim Pavlovich Kondakov». Dni. 1925. 25.02]
- Кондаков, Н.П. «Дневники 1922–1923 гг. Фрагменты». [В:] Л. Белошевская (ред.). Воспоминания, дневники, беседы. Русская эмиграция в Чехословакии. Прага: Славянский институт АН ЧР, 2011, 251–317.
- [Kondakov, N.P. «Dnevniky 1922–1923 gg. Fragmenty». [V:] L. Beloshevskaiâ (red.). Vospominaniia, dnevniky, besedy. Russkaiâ èmigratsiia v Chekhoslovakii. Praga: Slaviânskii institut AN ChR, 2011, 211–317]
- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-5776. Оп. 2. Д. 75. Личное дело Кондакова Никодима Павловича. Ф. Р-9145. Оп. 1. Д. 753 Изве-

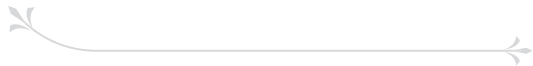
- шения правления Археологического института им. Н.П. Кондакова о проводимых докладах и собраниях.
- [Gosudarstvennyĭ arkhiv Rossiĭskoi Federatsii (GARF). F. R-5776. Op. 2. D. 75. Lichnoe delo Kondakova Nikodima Pavlovicha. F. R-9145. Op. 1. D. 753]
- Лосский, Н.О. Воспоминания. Жизнь и философский путь. Москва: Викмо, Русский путь, 2008.
- [Losskii, N.O. Vospominaniia. Zhizn' i filosofskii put'. Moskva: Vikmo, Russkii put', 2008]
- Миннз, Э. «Область южнорусских и скифских древностей.» [В:] Н. П. Кондаков. Воспоминания и думы. Москва: Индрик, 2002, 205–208.
- [Minnz, Ė. «Oblast' iūzhnorusskikh i skifskikh drevnostei.» [V:] N. P. Kondakov . Vospominaniia i dумы. Moskva: Indrik, 2002, 205–208]
- Муньос, А. «Работы Н.П. Кондакова и Италия.» [В:] Н. П. Кондаков. Воспоминания и думы. Москва: Индрик, 2002, 208–211.
- [Mun'os, A. «Raboty N.P. Kondakova i Italiiā.» [V:] N. P. Kondakov. Vospominaniia i dумы. Moskva: Indrik, 2002, 208–211]
- Нидерле, Л. «Значение Н.П. Кондакова в славянской археологии.» [В:] Н. П. Кондаков. Воспоминания и думы. Москва: Индрик, 2002, 199–205.
- [Niderle, L. «Znachenie N.P. Kondakova v slaviānskoĭ arkheologii.» [V:] N. P. Kondakov. Vospominaniia i dумы. Moskva: Indrik, 2002, 199–205]
- Ростовцев, М.И. «Странички воспоминаний.» [В:] Н. П. Кондаков. Воспоминания и думы. Москва: Индрик, 2002, 211–217.
- [Rostovtsev, M.I. «Stranichki vospominaniĭ.» [V:] N. P. Kondakov. Vospominaniia i dумы. Moskva: Indrik, 2002, 211–217]
- Сорокин, П. Дальняя дорога. Автобиография. Москва: «Терра»-«Terra», 1992.
- [Sorokin, P. Dal'niia doroga. Avtobiografiia. Moskva: «Terra»-«Terra», 1992]
- Спекторский, Е.В. Воспоминания. Рязань, 2020.
- [Spektorskiĭ, E.V. Vospominaniia. Riāzan', 2020]

Јелена П. Серапионова

ПОСЛЕДЊИ ПРАШКИ ПЕРИОД ЖИВОТА НИКОДИМА ПАВЛОВИЧА КОНДАКОВА (1922–1925)

Резиме

У раду се приказује живот и стваралаштво академика Н. П. Кондакова, при чему се посебна пажња посвећује његовој делатности у Чехословачкој у периоду од 1922. до 1925. године. Упркос поодмаклим годинама, научник до краја живота није прекидао научни и педагошки рад: држао је предавања

на Карловом универзитету, радио је с кругом ученика и истомишљеника, држао часове ћерци председника Чехословачке републике Алиси Масарик, сретао се с водећим чехословачким политичарима. Иако му је ближи био научно-истраживачки рад, морао је да се бави и организационим питањима, те је био члан Руске академске групе, био је један од оснивача Руског историјског друштва у Прагу, отварао је конгресе, биран је у чланство иностраних академија, учествовао је на скуповима. На основу архивских материјала и многобројних објављених сећања, као и дневника и писама самог Кондакова дају се прецизни подаци о његовом материјалном стању у Чехословачкој, кругу пријатеља, основним научним радовима, курсевима предавања, слободном времену, што све заједно даје мале скице за његов портрет као научника и човека.

Кључне речи: Н. П. Кондаков, Праг, Карлов универзитет, Руска акција помоћи.

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕРУССКОЙ КУЛЬТУРЫ В ТРУДАХ В. А. РЯЗАНОВСКОГО: К ВОПРОСУ О ТРАНЗИТЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ ШКОЛЫ Н. П. КОНДАКОВА*

Статья посвящена анализу культурно-исторических построений В. А. Рязановского (1884–1968) в годы его жизни в Харбине (Китай), а затем и США. Будучи специалистом в области гражданского права, в 1930-е гг. научные интересы Рязановского постепенно смещаются в область исследования древнерусской культуры и искусства. Главным образом на данный процесс оказало влияние интеллектуальное наследие Н. П. Кондакова, выразившееся как в его собственных трудах, так и в трудах представителей его школы. Помимо содержательной части работ Рязановского, концептуальные построения «кондаковцев» нашли свое применение и в идейной борьбе ученого с евразийством, а также сторонниками норманнской теории.

Ключевые слова: В. А. Рязановский, Н. П. Кондаков, русское зарубежье, древнерусская культура, Юридический факультет в Харбине, интеллектуальная история.

The paper is dedicated to the analysis of cultural-historical constructions of V. A. Riasanovsky (1884–1968) during his life in Harbin (China) and then in the USA. Being a specialist in the field of civil law, in the 1930s Riasanovsky's interests gradually shifted to the sphere of ancient Russian culture and art study. In particular this process was influenced by the intellectual legacy of N. P. Kondakov, expressed both in his own writings and in the writings of his students. In addition to the substantial part of Riasanovsky's works, the conceptual constructions of the latter found their application in the scholar's ideological struggle with Eurasianism and supporters of the Norman theory.

Keywords: V. A. Riasanovsky, N. P. Kondakov, Russian diaspora, ancient Russian culture, Faculty of Law in Harbin, intellectual history.

Интеллектуальная история насчитывает множество непроизвольных рикошетов, которые достигают адресата или будущего реципиента тех или идей, мыслей, смыслов порой в совершенно различных

* Работа выполнена в рамках проекта РГГУ «Интеллектуальная история как инструмент исторической экспертизы» (конкурс «Студенческие проектные научные коллективы РГГУ»).

областях знания и даже частях земного шара. Школа выдающегося русского ученого Н. П. Кондакова, общепризнанная и историографически осмысливаемая еще при жизни ее лидера¹ (Кондаков: 199–348), помимо линейной преемственности – самих представителей школы, а затем и их собственных учеников, находит своих приверженцев – явных и неявных – и за ее пределами. К одним из них можно отнести фигуру В. А. Рязановского.

Валентин Александрович Рязановский (1884–1968) оставил яркий след в истории русского научного зарубежья.² Родившись в Костромской губернии и закончив одну из местных гимназий, Рязановский поступает в Московский университет на юридический факультет (его учителями были С. Н. Трубецкой и П. И. Новгородцев). По окончании работает практикующим юристом, а впоследствии начинает научную и преподавательскую деятельность в Демидовском юридическом лицее в Ярославле. В годы Гражданской войны Рязановский сначала профессор Томского, после – Иркутского, а затем и Дальневосточного (Владивосток) университета. Параллельно ученый занимается оформлением законов белого правительства, входит в состав различных комиссий и советов.

Но все же в первую очередь имя В. А. Рязановского ассоциируется с Юридическим факультетом в г. Харбине, где он оказался в 1922 г. В течение пяти лет – с 1924 по 1929 гг. – занимает должность декана – именно на это время выпал расцвет учебного заведения. Параллельно Рязановский по юридической линии работает на КВЖД. Уже к тому моменту он успел опубликовать ряд трудов по русскому и восточному праву – некоторые из них переиздаются и по сей день (Рязановский 2024).

Последние тридцать лет своей жизни – с 1938 до 1968 гг. – В. А. Рязановский прожил в Соединенных Штатах Америки. Хотя он не был полностью оторван от проблематики своих изысканий в годы жизни в Российской империи, а затем и Китае, его исследовательские ориентиры уже на зрелом этапе научного творчества претерпели существенную трансформацию, сместившись от историко-правовых и цивили-

1 См. приложения к 80-летию Н. П. Кондакова (сост. И. Л. Кызласова) (Кондаков 2002: 199–348). См. также историографические работы о Кондакове через призму схоларного осмысления (Алипов 2019; Kashcheev 2021 и др.).

2 Более подробно о жизни и творчестве В. А. Рязановского (См.: Хисамутдинов 2001; Зипунникова и др. 2019).

стических сюжетов в сторону культурно-исторической проблематики. Многотомный труд «Обзор русской культуры» даже использовался в качестве учебного пособия в некоторых американских вузах, где велась подготовка будущих славистов (Хисамутдинов 2001: 154).

Вопросами истории русской культуры Рязановский начал заниматься еще в Харбине. Поворотной точкой в интеллектуальной траектории В. А. Рязановского следует считать эссе «К вопросу о влиянии монгольской культуры и монгольского права на русскую культуру и право» 1931 г.³ (изначально – актовая речь на очередном выпуске Юридического факультета 1930 г.) (Рязановский 1931). К этой работе ученого не раз обращались исследователи евразийства, выделяя фигуру ученого как одного из главных критиков течения на этапе его зарождения (Побединский, Остроух 2011). Рязановский писал: «Это направление рассматривает удельную Русь, как часть великого монгольского государства, развившуюся в самостоятельное (московское) государство под непосредственным влиянием монгольской культуры вообще и монгольской государственности в частности» (Рязановский 1931: 4). Для нас же принципиально важным является акцент ученого на вопросах «культуры». Так, Древнюю Русь в домонгольский период Рязановский описывает следующим образом: «Большое земледельческое и торговое государство, распадавшееся на ряд областей-уделов с несколькими хозяйственными и государственными центрами и рядом крупных городов и высокой для своего времени культурой, находившейся под влиянием, глав. обр., Запада (Византии, Кавказа и латинского Запада), но также и Востока, в особенности Персии и арабской культуры, и вместе с тем вырабатывавшее уже и свою культуру» (Рязановский 1931: 5).

В. А. Рязановский не дает четкого определения того, что он понимает под «культурой», но тем не менее, очевидно, что она осмысливается им как экспонента цивилизационного развития народа. В свою очередь, одним из важнейших аспектов такого развития является искусство. Рязановский отмечает разнообразные влияния на древнерусское искусство, в том числе восточные, но еще задолго до монгольского владычества: «Наше декоративное искусство испытало на себе влияние Востока, как мы уже указывали, раньше и независи-

3 По всей видимости, данное эссе было представлено в преддверии проводившегося в Харбине и других центрах русского зарубежья праздника «Дни русской культуры», в том числе и в 1931 г. (См.: Хохлов 2014).

мо от монголо-татар. Но возможно допустить, что некоторые мотивы заимствованы не столько от татар, сколько через татар с Востока» (Рязановский 1931: 16).

В заключении Рязановский конкретизирует географию этих влияний: «Влияние Востока на культуру России несомненно. Оно довольно разнообразно: скифо-сарматские, персидские, индийские, угро-финские, тюркские, монгольские, китайские влияния оставили здесь свой след. Но в этом разнообразном, но все же не основном влиянии в нашей культуре монголо-татарское влияние не играет не только исключительной, но и особо важной роли» (Рязановский 1931: 30). Отдельно Рязановский подчеркивал, что еще до монгольского нашествия Древняя Русь «имела свою иконопись, фресковую и миниатюрную живопись», которые находились под сильным византийским воздействием (Рязановский 1931: 12).

Данное эссе является прологом к переориентации В. А. Рязановского и постепенного создания им собственной культурно-исторической модели. Ученый выступил не только в роли критика евразийства, но и выделил основные, по его мысли, стороны в общекультурном развитии русского народа – искусство и право. Между тем, весьма характерно, что выводы ученого применительно к древнерусскому искусству, важность которого он понял уже тогда, носят весьма умозрительный характер и подчас не подкрепляются соответствующими исследованиями. Однако уже здесь мы видим некоторые пересечения со взглядами Н. П. Кондакова и его учеников (в первую очередь указание на византийские и восточные влияния на русское искусство).⁴

Полноценный поворот ученого к построению культурно-исторической модели происходит чуть позднее. Для нас особенно важен следующий факт: в июне 1931 г. из пражского Археологического института им. Н. П. Кондакова лично В. А. Рязановскому поступил запрос об известных ему специалистах или учреждениях, в сферу научных интересов которых входили бы евразийские кочевники или китайская археология. Обращение напрямую к В. А. Рязановскому как раз объяснялось недавним появлением вышеуказанной статьи о монголах. Как отмечает М. В. Ковалев, «эта работа была замечена в Праге и в ней увидели прямую связь с научными интересами кондаковцев» (Ковалев 2024: 482). В. А. Рязановский в ответном письме

4 См. работы о Н. П. Кондакове и его научном наследии (Алипов 2021; Кызласова 1985; Тункина 2013 и др.).

описал непростые обстоятельства, в которых на тот момент существовала русская наука на Дальнем Востоке и вместе с тем заявил, что ему не известны китайские специалисты данного профиля, пообещав связаться с редакцией одного из местных журналов и прислать харбинские работы в Прагу. Но что особенно важно: вместе с этим он обратился к коллегам с просьбой отправить в ответ несколько интересующих его книг. В их числе были труды выдающегося историка русского и византийского искусства Н. П. Кондакова, его не менее известного ученика – М. И. Ростовцева, а также близкого к Кондакову искусствоведа А. И. Анисимова (Ковалев 2024: 482–483). Этот научный обмен оказал решающее влияние на последующие интеллектуальные изыскания Рязановского.

В начале 1934 г. в коллегии профессоров харбинского Юридического факультета ученый выступил с докладом «Об изучении древней русской живописи» (Рязановский 1934). В первую очередь данное исследование имеет историографический характер. Рязановский, вероятно, уже на тот момент «держа в уме» более масштабный проект по истории русской культуры, очертил историю изучения «древнерусской живописи», центральное и переломное место в котором он отвел Н. П. Кондакову и его научной школе.

В. А. Рязановский обратил свое внимание на переоткрытие иконы в качестве объекта научного исследования и подчеркнул, что в таком разрезе к иконописи подошли значительно позднее светской живописи – лишь во второй половине XIX в. (Рязановский 1934: 25–27). Ученый проследил основные этапы изучения русского иконописного искусства, останавливаясь на именах Н. П. Лихачева, А. И. Успенского, Н. В. Покровского, но вместе с тем указывая на особую роль Н. П. Кондакова. Рязановский пишет: «Исключительные заслуги в области изучения византийского и русского искусства принадлежат ученику Ф. И. Буслаева акад. Н. П. Кондакову. Его многочисленные труды по изучению классического искусства и древне-русского искусства, основанные на громадных фактических знаниях и выдающейся эрудиции в вопросах древнего и средневекового искусства, освещенные строгим научным методом и художественным пониманием делают *Н.П. Кондакова* бесспорным главой наших историков искусства (курсив мой – Д. Б.)» (Рязановский 1934: 30).

Кроме того, В. А. Рязановский подчеркивает следующее: «Из ученых трудов по древней русской иконописи, вышедших после ев-

ропейской войны, наиболее ценным как по содержанию, так и по художественности издания является “Русская икона” Н.П. Кондакова <...> По богатству подвергнутого исследованию фактического материала этот труд Н.П.К. не имеет у нас равных в данной области» (Рязановский 1934: 48–49).

Особенно важно, что В. А. Рязановский упоминает и о существовании пражского Археологического института им. Н. П. Кондакова (но допускает неточность в дате его создания – 1933 г. вместо 1931 г.), выделяя и «новые имена» в изучении древнерусской живописи, среди которых были и ученики Н. П. Кондакова – Н. М. Беляев, Н. П. Толль, А. Н. Грабар и др. (Рязановский 1934: 43–44) Характерно, что Рязановский рассматривает сформировавшийся круг ученых как полноценную научную школу, чья родословная тянется еще с учителя самого Н. П. Кондакова – академика Ф. И. Буслаева.

Невооруженным взглядом заметны и некоторые реминисценции из творчества Н. П. Кондакова применительно к русскому и византийскому искусству. Так, например, Рязановский пишет о том, что русская иконопись по своему происхождению «есть ветвь великого византийского искусства, получившая самостоятельное и своеобразное развитие» (Рязановский 1934: 3). В свою очередь, «само византийское искусство сложилось на основе христианского мировоззрения под двойным влиянием: западного эллинского искусства и искусства Востока» (Рязановский 1934: 3). Эллада и Восток слились в искусстве Византии. Но при этом Рязановский обращает внимание на то, что «влияние византийского искусства было не только влиянием самой метрополии – Константинополя, но и других христианских стран и мест византийской культуры – Сирии, Палестины, Афона, Крита, Македонии, Сербии, Болгарии, Молдавии, Валахии, Грузии, Армении и нек. др.» (Рязановский 1934: 3).

Важным является акцент и на отдельных памятниках древнерусской архитектуры: В. А. Рязановский останавливается на Дмитриевском соборе во Владимире и Георгиевском соборе в Юрьеве-Польском, которые Н. П. Кондаков специально рассматривал в своем докладе «О научных задачах истории древнерусского искусства» (Кондаков 1899).

Ряд суждений В. А. Рязановского по своему духу совпадают с выводами Н. П. Кондакова. Например, ученый пишет: «Византийское влияние на древне-русскую живопись, непосредственное и че-

рез страны, являвшиеся проводниками ее художественной культуры, было основным. Это влияние было той *закваской* (курсив мой – Д. Б.), которая вызвала к жизни национальные художественные силы. Византийские основы искусства, попавшие на новую, еще мало развитую художественную почву и вызвавшие к жизни национальные художественные силы, были постепенно переработаны на свой (русский) самобытный лад – что и создало самостоятельную своеобразную древне-русскую живопись» (Рязановский 1934: 8).⁵ И далее: «Искусство не перешло к нам в готовом, совершенном виде из Византии. Впитывая национальное содержание, преобразуя византийские основы и становясь национальным, наше искусство живописи прошло в XIII и XIV в. свою художественную школу, пока в XV в. не достигло совершенства» (Рязановский 1934: 13).

Так, сопоставляя эти два эссе, отчетливо видно, как модернизируются культурно-исторические построения В. А. Рязановского через переосмысление им древнерусского искусства, его места, роли и, разумеется, истоков. В первом эссе ученый наметил общие контуры культурного развития русского народа. Обрушившись с критикой на евразийство, Рязановский подчеркнул доминирующие византийские и восточные влияния на русскую культуру еще до золотоордынского нашествия, однако на тот момент в исследовательском арсенале ученого отсутствовали необходимые ему фундированные теоретические и конкретно-исторические выкладки. Для Рязановского как правоведа и в прошлом – практикующего юриста – чрезвычайно важно было иметь доказательную базу, на которую можно было опереться. На примере второго эссе мы отчетливо видим, что такой базой для него стало научное наследие Н. П. Кондакова и его школы.⁶

В полной мере данный вывод подтверждает *opus magnum* американского периода жизни В. А. Рязановского – многотомный «Обзор

5 В отечественной историографии к такому пониманию взаимодействия культур порой применяют термин «комбинационизм» (См.: Клейн 1975), а также «неклассический диффузионизм», родоначальниками которого как раз-таки принято считать Н. П. Кондакова и некоторых его учеников (См.: Алипов 2017, 2021).

6 Не лишним будет предположить, что особое внимание В. А. Рязановского к истории древнерусской иконописи было продиктовано и его личными воззрениями. По свидетельству сына, известного американского русиста Н. В. Рязановского, их семья была религиозной и придерживалась православного вероисповедания. Вероятно, этот синтез факторов и влияний и вывел ученого на новые исследовательские траектории (Riasanovsky 1998: 12–13).

русской культуры» (первый том посвящен периоду до конца XVII в.), который увидел свет в 1947 г. Во введении ученый отмечает «общий характер» книги, углублению которого препятствовал недостаток необходимых работ по данной тематике. По задумке автора, данный труд «в виду недостатка общих работ по русской культуре и в виду малого распространения сведений о русской культуре за границей, может принести некоторую пользу» (Рязановский 1934: 5).

Сам по себе труд В. А. Рязановского имеет описательный позитивистский характер и представляет собой масштабную сводку разнообразных сведений из русской истории, искусства, права, языка, переплетение которых и составило понимание ученым «культуры». Рязановский, наследуя определенные интонации и непосредственно ссылаясь на труды «Московской исторической школы» или «школы Ключевского (в университетские годы он посещал лекции последнего), стоит на позициях многофакторности – не случайно он рассматривает совершенно различные стороны жизни «государства и общества», однако во главу угла ставит уже не столько социально-экономические или политические процессы, сколько культурные. К слову, анти-евразийский тон ученого в том числе вписывается в общую парадигму трудов Ключевского и ряда его учеников.

Культура мыслится В. А. Рязановским предельно широко, движется и развивается она в прямой взаимосвязи с общим развитием «государственного и общественного строя», искусства, права, ремесел и промыслов, повседневности и городской жизни. Можно сказать, что культура для Рязановского – это многофакторный срез цивилизационного, интеллектуального и духовного развития того или иного народа. Культура не существует изолированно и проходит в своем развитии несколько стадий: «Ни один культурный народ не живет изолированно от других. Он входит в сношения с другими народами, испытывает влияния их культур и сам своей культурой оказывает влияние на другие народы. Так было и с русским народом» (Рязановский 1947: 66).

Между тем отмеченный во введении акцент на «т.н. духовной культуре» (Рязановский 1947: 5) предопределял некоторые акценты в повествовании на тех сторонах народной жизни, которые имели отношение к области искусства.⁷ В. А. Рязановский, используя доступные

7 Пожалуй, именно этим труд В. А. Рязановского принципиальным образом отличался от «Очерков русской культуры» П. Н. Милокова.

ему труды по древнерусскому искусству, подробно описывает различные ее проявления: от эпоса, сказаний, фольклора до скульптуры, декоративного искусства – скани, эмали, шитья, и, разумеется, иконописи.

Привлекаемый В. А. Рязановским историографический материал, ссылки и упоминания отдельных исследователей ввиду избранного им позитивистского описательного подхода составляют первооснову повествования и во многом обуславливают выводы ученого – такой ракурс и был задуман автором. При этом мы встречаем почти тотальное доминирование идей Н. П. Кондакова⁸ и его школы. К трудам самого Никодима Павловича автор обращается более шестидесяти раз, примерно столько же составили ссылки на его ученика – Д. В. Айналова, чуть меньше – М. И. Ростовцева, несколько раз упомянуты труды Н. М. Беляева, С. А. Жебелёва, Н. П. Толля, Е. К. Редина, А. Н. Грабара и др. Разумеется, В. А. Рязановский не обходит стороной и советское искусствознание. Можно встретить ссылки на монографии М. В. Алпатова, И. Э. Грабаря, Н. И. Брунова. Нередко ученый приводит выдержки из трудов П. П. Муратова. Однако роль интеллектуальных построений данных авторов проявляет себя ощутимо слабее того импульса (и в количественном отношении, и концептуальном), который оказали труды Н. П. Кондакова и его учеников на построения В. А. Рязановского как в данном труде, так и в более широком разрезе его культурно-исторической модели.

Принципиальным моментом для В. А. Рязановского по-прежнему остается вопрос о влиянии монголов на русскую культуру (его эссе 1931 г. в практически неизменном виде было включено в первый том (Рязановский 1947: 381–411). Важным и вместе с тем новым штрихом становится внимание ученого и к проблеме норманизма; сам Рязановский занимает отчетливую антинорманистскую позицию (Рязановский 1947: 161–289). Следовательно, вопрос о различных влияниях на русскую культуру следует считать для него центральным.

В этой связи особенно важной является выстроенная В. А. Рязановским иерархия влияний других культур на культуру восточных славян (Рязановский 1947: 68–81). По мысли ученого, наибольшее влияние древнерусская культура испытала от Византии (в особенности после принятия христианства), а также народов Востока (глав-

8 В. А. Рязановский называет Н. П. Кондакова «выдающимся знатоком истории искусства» (Рязановский 1947: 552).

ным образом в дохристианскую эпоху). Применительно к восточным влияниям, Рязановский, опираясь на труд М. И. Ростовцева, приводит следующую мысль историка: «Относительно цивилизации восточных славян, образовавших позднее после готов и гуннов государство в южной России, тот же ученый указывает, что цивилизация их была не германская, а древняя греко иранская – скифов и сарматов с небольшими видоизменениями» (Рязановский 1947: 72). Продолжая эту же линию, Рязановский в частности исходит из иконографических изысканий Н. П. Кондакова о сходстве древнерусских миниатюр с восточными: «В основе колорита русской иконы лежит – по выражению Кондакова – сиро-египетская гамма теплых тонов» (Рязановский 1947: 75). Наименьшее влияние на русскую культуру оказали финские племена, затем – Западная Европа, и в конечном счете – норманны. Рязановский писал: «Их (норманнов) влияние в этой области было настолько незначительным, что его можно игнорировать в общем развитии русской культуры» (Рязановский 1947: 80).

В. А. Рязановский указывает на почти повсеместное влияние Византии на древнерусскую культуру (Рязановский 1947: 69–71, 154, 346, 555). Искусство же является наиболее яркой ее выразительницей (Рязановский 1947: 547). Не случайно разделам об искусстве ученый посвятил большую часть своей книги, а заключительная глава и вовсе называлась «достижения русского искусства», в которой Рязановский еще раз подвел итоги и наметил дальнейшие траектории его исторического развития. Золотоордынское же нашествие, по мысли В. А. Рязановского, не оказало существенного влияния на эту и другие стороны жизни русского народа, а лишь приостановило их на два столетия (Рязановский 1947: 160). Между тем ренессанс древнерусского искусства выпал на XV век (что было напрямую связано с творчеством Андрея Рублева, Даниила Чёрного, Дионисия и др.) – к тому моменту она обрела свой собственный национальный колорит.

Тем самым интеллектуальное наследие школы Н. П. Кондакова не только преобразило культурно-историческую модель В. А. Рязановского (и в целом послужило толчком в ее создании), наполнив ее важнейшими составляющими из области древнерусского искусства, но и стало крепким фундаментом в его идейной борьбе с евразийцами, а позднее и со сторонниками норманнской теории, поставив в основание построений ученого Византию (и связанные с ней восточные регионы) как главный фактор влияния на культуру Древней Руси.

В то же самое время на примере трудов В. А. Рязановского мы наблюдаем интеллектуальный транзит уже чисто географического свойства: волей случая научное наследие Н. П. Кондакова было пронесено сквозь три континента и одновременно крупнейших центров русского зарубежья. Тем не менее вклад Рязановского состоит не столько в выработке собственной теории (ученый, в сущности, и не ставил перед собой такой задачи), сколько в популяризации теории Кондакова в тех центрах, где его школа была не так широко известна – Китае и главным образом США.

Цитированная литература

- Алипов, П. А. «Новые контуры теории диффузионизма пантеон Пальмиры в трудах М. И. Ростовцева и К. Хопкинса». Диалог со временем 60, 2017: 301–310.
- [Alipov, P. A. «Novye kontury teorii diffuzionizma panteon Pal'miry v trudakh M. I. Rostovtseva i K. Khopkinsa». Dialog so vremenem 60, 2017: 301–310]
- Алипов, П. А. «Научное наследие Н. П. Кондакова в историографическом осмыслении его учеников и коллег». Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения 2, 2019: 12–23.
- [Alipov, P. A. «Nauchnoe nasledie N. P. Kondakova v istoriograficheskom osmyslenii ego uchenikov i kolleg». Vestnik RGGU. Seriiā: Politologiiā. Istoriīā. Mezhdunarodnye otnosheniīā 2, 2019: 12–23]
- Алипов, П. А. «Методологические поиски в рамках теории диффузионизма в российской гуманитаристике рубежа XIX–XX вв.: научная программа Н. П. Кондакова». Петербургский исторический журнал 3, 2021: 155–169.
- [Alipov, P. A. «Metodologicheskie poiski v ramkakh teorii diffuzionizma v rossiiskoi gumanitaristike rubezha XIX–XX vv.: nauchnaiā programma N. P. Kondakova». Peterburgskii istoricheskii zhurnal 3, 2021: 155–169]
- Зипунникова, Н. Н., Ю. Н. Зипунникова. «Профессор В. А. Рязановский (1884–1968): несколько штрихов к интеллектуальной биографии». Арбитражный и гражданский процесс 12, 2019: 41–45.
- [Zipunnikova, N. N., IU. N. Zipunnikova. «Professor V. A. Riāzanovskii (1884–1968): neskol'ko shtrikhov k intellektual'noi biografii». Arbitrazhnyi i grazhdanskii protsess 12, 2019: 41–45]
- Клейн, Л. С. «Проблема смены культур в современных археологических теориях». Вестник Ленинградского университета. Серия «История. Язык. Литература» 8, 1975: 95–103.
- [Kleĭn, L. S. «Problema smeny kul'tur v sovremennykh arkheologicheskikh teoriiākh». Vestnik Leningradskogo universiteta. Seriiā «Istoriīā. Iāzyk. Literatura» 8, 1975: 95–103]
- Ковалев, М. В. Российская научная эмиграция в Чехословакии в системе международных интеллектуальных коммуникаций 1920–1970-х годов. Дис. ... док. ист. наук. Москва, 2024.

- [Kovalev, M. V. Rossiiskaiā nauchnaiā ėmigratsiia v Chekhoslovakii v sisteme mezhdunarodnykh intellektual'nykh kommunikatsiī 1920–1970-kh godov. Dis. ... dok. ist. nauk. Moskva, 2024]
- Кызласова, И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1985.
- [Kyzlasova, I. L. Istoriia izucheniiā vizantiiskogo i drevnerusskogo iskusstva v Rossii (F. I. Buslaev, N. P. Kondakov: metody, idei, teorii). Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, 1985]
- Побединский В. Н., Д. Е. Остроух. «Проблема культурных влияний монголов на средневековое право Московской Руси: евразийцы и В. А. Рязановский». Вопросы культурологии. 2, 2011: 16–21.
- [Pobedinskiĭ, V. N., D. E. Ostroukh. «Problema kul'turnykh vliianiĭ mongolov na srednevekovoe pravo Moskovskoi Rusi: evraziitsy i V. A. Riāzanovskii». Voprosy kul'turologii. 2, 2011: 16–21]
- Рязановский, В. А. Единство процесса: Монография. Москва: ИД «Городец», 2024
- [Riāzanovskii, V. A. Edinstvo protsessā: Monografiia. Moskva: ID «Gorodets», 2024]
- Тункина, И. В. «Трагическая судьба третьего тома «Иконографии Богоматери» академика Н. П. Кондакова». [В:] Античная древность и средние века. Вып. 41: К 80-летию доктора исторических наук, профессора М. А. Поляковской. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013, 354–364.
- [Tunkina, I. V. «Tragicheskaiā sud'ba tret'ego toma «Ikonografii Bogomateri» akademika N. P. Kondakova». [V:] Antichnaiā drevnost' i srednie veka. Vyp. 41: K 80 letiiū doktora istoricheskikh nauk, professora M. A. Poliākovskoi. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2013, 354–364]
- Хисамутдинов, А. А. Профессор В. А. Рязановский // Россия и АТР. 1, 2001: 148–155.
- [Khisamutdinov, A. A. Professor V. A. Riāzanovskii // Rossiiā i ATR. 1, 2001: 148–155]
- Хохлов, А. Н. «Дни русской культуры в Харбине до и после 1931 г.». Общество и государство в Китае 2, 2014: 222–238.
- [Khokhlov, A. N. «Dni russkoi kul'tury v Kharbine do i posle 1931 g.». Obshchestvo i gosudarstvo v Kitae 2, 2014: 222–238]
- Kashcheev, V. “Nikodim P. Kondakov and Mikhail I. Rostovtzev: A Teacher and his Disciple”. Hyperboreus: Studia classica 1/27, 2021: 50–85.
- Riasanovsky, N. V. Professor of Russian and European Intellectual History, University of California, Berkeley, 1957–1997: Interviews Conducted by A. Lage in 1996. With an introduction by R. E. Zelnik; Regional Oral History Office. The Bancroft Library. University of California, Berkeley, 1998 (University of California History Department Oral History Series). URL: <https://archive.org/details/profrussianeurope00riasrich> (дата обращения: 20.12.2024).

Источники

- Кондаков, Н. П. О научных задачах истории древнерусского искусства. Памятники древней письменности и искусства. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°. 132, 1899, 1–47.
- [Kondakov, N. P. O nauchnykh zadachakh istorii drevnerusskogo iskusstva. Pamiatniki drevnei pis'mennosti i iskusstva. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i K°. 132, 1899, 1–47]
- Кондаков, Н. П. Воспоминания и думы. Сост. И. Л. Кызласовой. Москва: Индрик, 2002.
- [Kondakov, N. P. Vospominaniia i dумы. Sost. I. L. Kyzlasovoï. Moskva: Indrik, 2002]
- Рязановский, В. А. К вопросу о влиянии монгольской культуры и монгольского права на русскую культуру. Харбин: Худож. тип., 1931.
- [Riāzanovskii, V. A. K voprosu o vliianii mongol'skoï kul'tury i mongol'skogo prava na russkuii kul'turu. Kharbin: Khudozh. tip., 1931]
- Рязановский, В. А. Об изучении древней русской живописи. Харбин: Типография Н. Е. Чинарева, 1934.
- [Riāzanovskii, V. A. Ob izuchenii drevnei russkoï zhivopisi. Kharbin: Tipografiia N. E. Chinareva, 1934]
- Рязановский, В. А. Обзор русской культуры. Исторический очерк. Часть I. Нью-Йорк: Б.и., 1947.
- [Riāzanovskii, V. A. Obzor russkoï kul'tury. Istoricheskiï ocherk. Chast' I. N'iū-Ĭork: B.i., 1947]

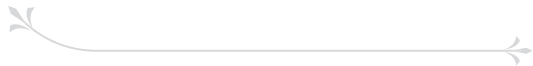
Даниил А. Бакланов

ИСТОРИЈА СТАРОРУСКЕ КУЛТУРЕ У РАДОВИМА В. А. РЈАЗАНОВСКОГ: КА ПИТАЊУ О ПРЕЛАСКУ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ НАСЛЕЂА ШКОЛЕ Н. П. КОНДАКОВА

Резиме

У раду се анализирају радови из историје културе В. А. Рјазановског. По основном образовању правник, а касније истакнути научник, историчар руског и источног права, Рјазановски тридесетих година XX века мења правац својих истраживања. Питањима историје руске културе почео је да се бави још у Харбину (Кина). Као први такав покушај сматра се есеј „Ка питању о утицају монголске културе и права на руску културу и право” из 1931. године у којима критикује

евроазијску теорију и истиче првенство византијског фактора у развоју културе Старе Русије. До средине тридесетих година XX века научник све дубље пронице у проблематику староруске уметности истичући значајну улогу школе Н. П. Кондакова за њено проучавање. Резултат дугогодишњих истраживања Рјазановског биће двотомни *Преглед руске културе* који ће се појавити у америчком периоду његовог живота. Иако полази од многофакторског приступа у осмишљавању руске историје, он смешта културни развој народа у центар свог учења. У току анализе тог рада постоје очигледан скоро свеprisутни утицај Кондаковљевих истраживачких концепција и низа његових ученика. Интелектуално наслеђе Кондаковљеве школе није само преобразило културно-историјски модел Рјазановског, већ је послужило и као чврст темељ у његовој идејној борби с евроазијцима, а касније и с присталицама норманске теорије стављајући у основу учења византијски утицај. Ипак, утицај Рјазановског не састоји се само у разради сопствене теорије колико у популаризацији Кондаковљеве у оним центрима где његова школа није била тако добро позната – у Кини и највише у САД-у.

Кључне речи: В. А. Рјазановски, Н. П. Кондаков, руска емиграција, староруска култура, Правни факултет у Харбину, интелектуална историја.

КУЛТУРА – CULTURE

REVISITING ARCHIVAL DOCUMENTS ON RUSSIAN ICONS IN THE MATICA SRPSKA GALLERY (NOVI SAD)

The collection of the Matica Srpska Gallery (Novi Sad) preserves three icons of Russian provenance: John the Baptist, Nicholas the Wonderworker and the Three Hierarchs, while in the Velika Remeta monastery there is an image of the Mother of God. All of them date from 1687 and are signed by various zographers. These pieces of art are well known to specialists and are often mentioned as an example of Russian icons beyond the borders of the Moscow Tsardom. Scholars explain the appearance of these images in the Serbian lands by Russian-Serbian contacts of the early 18th century. As follows from the published archival evidence, it was the abbot of the monastery of Archangel Michael in Rakovica Gregory who brought the icons. In 1698 and 1699, Father Gregory contributed to the contacts of the Russian envoy in Constantinople with the Turkish authorities. In the summer of 1701, Gregory arrived in Moscow, where Tsar Peter praised his works. The abbot was granted a charter for his monastery, whose monks were entitled to arrive in Russia for alms every seven years, as well as the above four icons. According to archival documents, they were intended for the Athonite Vatopedi monastery, but for some reason remained in Moscow. The author of this paper demonstrates that there are no documents about the icons ordered by Vatopedi, and the history of the creation of the Russian icons that are now in Serbia should be connected with the order of the Patriarch of Constantinople Dionysius IV.

Keywords: Russia, the Christian East, Serbia, Russian art, icons, archival documents.

В собрании Галереи Матицы Сербской (Новый Сад) хранятся три иконы русской работы: Иоанна Предтечи, Николая Чудотворца, Трех иерархов, а в монастыре Великая Ремета находится образ Богородицы. Все они датированы 1687 г. и подписаны мастерами-изографами. Эти памятники хорошо известны специалистам и часто упоминаются в качестве примера русских икон за границами Московского царства. В историографии появление названных св. образов в сербских землях объясняется русско-сербскими контактами начала XVIII в. Как следует из опубликованных архивных данных, иконы были привезены игуменом монастыря Архангела Михаила в Раковице Григорием, который в 1698–1699 гг. содействовал контактам русского посланника в Константинополе с турецким правительством. Летом 1701 г. Григорий прибыл в Москву, где его труды высоко оценил царь Петр

* <https://orcid.org/0000-0002-7304-1968>

Алексеевич. Игумен получил жалованную грамоту в монастырь с правом приезда в Россию за милостыней каждые семь лет, а также четыре вышеназванные иконы. Согласно архивным материалам, они предназначались афонскому Ватопедскому монастырю, но по какой-то причине остались в Москве. Автор статьи показывает, что какие-либо документы о заказанных Ватопедом иконах отсутствуют, а историю создания русских икон, которые находятся сейчас в Сербии, следует связать с заказом Константинопольского патриарха Дионисия IV.

Ключевые слова: Россия, христианский восток, Сербия, российское искусство, иконы, архивные документы.

From the 16th century through to the early 18th century, a large number of Russian pieces of art appeared in the Orthodox East, but only a small part of them is recorded in synchronous written sources. However, there is an example when the signatures on the icons reveal their authors and date of creation, and the documents of the Russian Foreign Office seem to confirm the origin of the artefacts. Nevertheless, reexamining of archival materials allows us to take a new look at the origin and existence of these works of art.

In the Matica Srpska Gallery (Novi Sad) there are three icons by the masters of the Armoury dated 1687 with signatures of their authors. They show that the image of Nicholas the Wonderworker was painted by Spiridon Grigoriev, that of the Three Hierarchs by Tikhon Ivanov (Filatiev), and that of John the Baptist by Ivan Maximov (Словарь русских иконописцев: 805, 829, 862). The icon of the Mother of God by Leontiy Stepanov (Словарь русских иконописцев: 853) with the same date is now in the monastery of Velika Remeta. They are familiar to art historians and often mentioned as an example of Russian icons beyond the borders of the Moscow Tsardom. Scholars generally attribute their appearance in the Serbian lands to the Russian-Serbian contacts of the early 18th century.

When studying these artefacts, Zoran Rakić (Ракић 1986: 127–145)¹ used all the published sources available to him, i.e. biographies of Russian icon painters according to the dictionary of A. I. Uspensky (Успенский 1910), in which, incidentally, the work on the icons of 1687 is not listed in, as well as the article by N. F. Kapterev on the links between the Moscow State and the Serbian monasteries according to the archives of the Russian Foreign Office (Каптерев

1 For recent publications on these Russian icons see: Zenarju Rajovic 2022: 147–156; Fig. 2–5; Женарију Рајовић 2023: 193–210. Z. Rakić (Ракић 1986: 133) and I. Ženariju Rajović (Женарију Рајовић 2023: 198–199) misunderstood the information about Ivan Maximov's work in 1687. The 'zographe' painted icons for the chambers of Tsarevna (Princess) Catherine Alexeevna (1658–1718), Peter the Great's half-sister, not Tsarina Catherine Alexeevna (1684–1727), much less Catherine the Great (1729–1796).

1891: 462–576). The respective documents testify to the icons having got to Serbia through the abbot (hegoumen) of the monastery of Archangels Michael and Gabriel (Rakovica)² Gregory, who in 1698 and 1699 assisted Russian envoys to Constantinople in their contacts with the Turkish government during peace negotiations (RGADA³. F. 52/1. 1701 № 9). In the summer of 1701, Gregory arrived in Moscow where his efforts were highly appreciated by the sovereign. He was granted a charter authorizing his monks to come to Russia every seven years to collect alms (RGADA. F. 52/1. 1701 № 9. F. 62 – 64v).⁴

Under Peter the Great, unlike in the reign of his grandfather, his father and his brother Feodor, similar charters were granted to eastern Orthodox monasteries very rarely. In Moscow Gregory told of the poverty of his monastery, asking for liturgical books in Slavonic, priestly vestments and church vessels. There was no mention of any icons. In the repeated statements about the royal alms to Gregory, icons were not mentioned either, and only the last record with the date of July, 11 1701 evidenced the granting of the above mentioned four images on large boards. Made as early as 1687 for the Athonite monastery of Vatopedi, they had not been sent to Mount Athos but were kept instead in the Foreign Office (RGADA. F. 52/1. 1701 № 9. F. 58v). There are no other details as to the original destination of the icons or the reasons why they remained in Moscow. It seems that the very idea of sending the holy images to the Serbian monastery arose spontaneously and at the last moment.

To analyze this information, let us turn to the history of Russia's relations with the Athonite Vatopedi Monastery, which from the middle of the 17th century can be characterised as problematic. We know that in 1655, at the request of Tsar Alexey Mikhailovich, there were brought from Athos the head of John Chrysostom and the Life-Giving Cross of Christ. The latter had been made in the image that appeared to Emperor Constantine the Great on the eve of the battle with Emperor Maxentius (RGADA. F. 52/1. 1683 № 3. F. 60). Alexey Mikhailovich's father, Tsar Mikhail Fedorovich, called the relic the Life-Giving Cross of Christ with which Constantine the Great and other pious Greek tsars fought their enemies (RGADA. F. 52/1. 1629 № 16. F. 23).⁵

At Vatopedi it was believed that the sacred objects had only been sent to Russia pro tempore for worship, but Alexey Mikhailovich detained them at his place reasoning that it was unworthy for such a great shrine to be under Muslim rule. All attempts of the Athonites to return the relics to the monastery were in vain. Later successors of Alexey Mikhailovich, the tsars Ivan, Peter and Tsarev-

2 The documents name the monastery by its dedication, the location of the monastery is not specified. For more details about the monastery see: Женарију Рајовић 2023.

3 RGADA – Russian State Archives of the Ancient Acts (Moscow)

4 See: Женарију Рајовић 2023, Fig. 1.

5 For details see: Фонкич 2001: 89–97.

na Sofya, declared that the Cross of Tsar Constantine and the head of St. John Chrysostom had initially been brought to Moscow to save them from Moslems (RGADA. F. 52/1. 1687 № 7. F. 57 v. – 58.)

In the last third of the 17th century one came from the monastery to Moscow twice, in 1683 and 1687. In 1683, the Athonites were granted a chart that finally confirmed that the relics brought from Vatopedi were to remain in Moscow, and the monastery was allowed instead to come to Russia for alms every four years and receive 500 roubles in sables per visit (RGADA. F. 52/1. 1683 № 3. F. 55), a considerable sum at that time. At the same time was released to his own land the Vatopedi abbot Cyril. On his arrival in 1665 for the monastery's relics he did not agree to accept the tsar's alms instead of them and for such an "outrage" was exiled to the Solovki, to be transferred in 1675 to the Moscow Chudov monastery (RGADA. F. 52/1. 1683 № 3. F. 55.).

During their next stay in Moscow in November 1687, the elders of Vatopedi asked to replace the alms in sables with a monetary salary, since with the long travel and the many borders, customs duties negated the amount of the tsar's alms. In Moscow, they met their needs and replaced the payment in sables with gold coins. This was fixed in the new tsar's charter of 1688 (RGADA. F. 52/1. 1687 № 7. F. 58 v), the previous one being left in Moscow. The icons requested to Vatopedi are not mentioned in the documents.

In 1686 the Patriarch of Constantinople Dionysius IV asked Tsars Ivan and Peter and Tsarevna Sophya to send icons and church utensils. The list of images and silver utensils necessary for the Great Church is known from a separate letter attached to the patriarch's message. In it, the patriarch asked to paint images of the Mother of God, John the Baptist, the three saint archpriests (Basil the Great, John Chrysostom and Gregory the Theologian) and Nicholas the Miracle-Worker. The patriarchal charter itself contained a confirmation of the transfer of the Kiev metropolis under the administration of the Moscow patriarch (RGADA. F. 52/1. Lib. 25. F. 422 v).⁶ It is clear that, in order to fulfil the request of the Ecumenical Primate, in December of the same year the sovereigns gave an ukase to paint icons according to the patterns brought from Constantinople, which have not survived to our days. After the fulfilment of the work, the images were ordered to be sent to the Foreign Office (RGADA. F. 396/1. № 24878. F.1).

As can be seen from the documents, this order stipulated specific sizes of icons, as well as the style of their painting. The patriarch wanted to have the images painted not in the "painterly" manner,⁷ very popular in Moscow during the reign of Tsarevna Sophya Alexeevna, but in the manner in which the royal 'zographers' of the Armoury Chamber worked.

6 For the publication of the document see: *Воссоединение Киевской митрополии* 2019: 701.

7 For details see: Голиков, Комашко 2003: 272–284.

The archive of the Armoury Chamber has also preserved a document dated January 1687 with a decree to have those icons painted urgently by the best ‘zographers’ (RGADA. F. 396/1. № 24878. F.4). At the same time, boards were made measuring 1 arshin 12.5 vershoks in length and 1 arshin 1 vershok in width (RGADA. F. 396/1. № 24878. F.6), by modern standards it is approximately 125 cm in length and 74 cm in width. This almost coincides with the size of the icons now in Serbia: 118 x 71 cm, 125 x 77 cm, 125 x 76.5 cm, 121 x 72.5 cm.

The icon painter Georgiy Terentiev Zinoviev (Словарь русских иконописцев: 229–234) and his companions compiled a list of materials needed for the work (RGADA. F. 396/1. № 24878. F.6–7). In March of the same year, as is stated in another document, there were allocated paints for the “Constantinople order” (RGADA. F. 396/1. № 25021. F.1).

The first of the mentioned documents, taken out of historical context, led the authors of the *Dictionary of Russian Icon Painters from the 11th to the 17th Centuries* (Словарь русских иконописцев: 231) to the incorrect conclusion that in January 1687 the icons were already finished. In addition, Georgiy Zinoviev, named among the icon painters, did not take part in the work at all.

There is no answer yet to the question of why the ‘zographer’ Zinoviev was absent among the masters who carried out the Constantinople order. But why the icons were in the Foreign Office before being sent to Serbia is quite clear. As already mentioned, the icons made for Constantinople were ordered to be sent to the Office, which was done. They did not go to the Patriarch of Constantinople for whom they were destined, but pending any specific instructions as to their fate remained in the Foreign Office. Likewise, sacred objects brought from the Orthodox East were not transferred from the Office anywhere without a special order from the tsar. For example, in 1696 the Metropolitan of Laodicea Parthenios brought relics of saints as a gift to Tsar Peter I. They remained in the Foreign Office up to 1721, when Peter ordered the relics to be transferred to the Annunciation Cathedral of the Kremlin (Бибииков, Родионов, Чеснокова 2023: 121). In the same way the icon of John the Theologian, brought to Moscow from the Patmos monastery of John the Theologian in 1696, was left in the Office with the instruction to keep that icon together with other relics until a special tsar’s order (RGADA. F. 52/1. 1697 № 2. F. 33).

As to why the images ordered by the Ecumenical Patriarch were not sent to Constantinople, one can also make quite reasoned assumptions. Dionysius IV occupied the patriarchal throne five times in the 1670s, 1680s and 1690s. In 1686 he signed a charter transferring the administration of the Kiev metropolis to the Moscow patriarchate, in 1687 he lost his cathedra again and only recovered it for a single year in 1693. Obviously in connection with the resignation of the patriarch, it was decided in Moscow to postpone sending him icons until a suitable

moment. In 1689 there was a Streltsy revolt in Moscow, the Foreign Office was too engaged to care about the patriarch's icons and they were gradually forgotten. Thus, the patriarch's order executed urgently by Moscow 'zographers' was not sent to the addressee.

Apparently, in 1701, after almost 15 years since the icons were painted, the Office did not remember for whom they were originally created. Yet the visits to Moscow of envoys from the Athonite monastery of Vatopedi demanding the return of the Cross of Tsar Constantine, the replacement of alms in sables with a payment in gold, which was quite a rare phenomenon for that time, could remain in the memory of the old employees of the Office. Probably, this circumstance allowed them to connect the date on the icons of 1687 with the arrival of Vatopedi monks in the same year.

Of course, the origin of the icons could have been clarified in the documents. But, firstly, it was very difficult to use the roll records, which were kept in scrolls, and secondly, the transfer of the images from the Office only required a formal record of who they were originally intended for. Thus, the four icons not having been claimed and kept in the Foreign Office were given to Father Superior Gregory.

An analysis of archival documents from the collection of the Russian State Archives of the Ancient Acts from 1686 and 1687 has shown that there is a single royal decree on the painting of holy images to be sent abroad, and it is related to the wish of Ecumenical Patriarch Dionysius. The high artistic level of the works of the royal masters, which are now in Serbia, their size, dedication and the date of creation fully correspond to the icons made for Dionysius IV and undoubtedly represent the patriarch's order in issue.

Appendix

Summaries of Documents

1.

1686 Dec. 28.

Decree of Tsars Ivan and Peter Alexeevich and Tsarevna Sophia Alexeevna on the painting of four icons for Patriarch Dionysius of Constantinople.

The great sovereigns Ivan and Peter Alexeevich and Tsarevna Sofia ordered to paint four icons for Patriarch Dionysius of Constantinople: of the Mother of God, John the Baptist, the Three Saint Archpriests and Nicholas the Miracle-Worker, according to the patterns dispatched from Constantinople with Nikita Alexeev.⁸

8 Nikita Alekseev was a scrivener of the Foreign Office who negotiated the re-subordination of the Kiev Metropolis to the Moscow Patriarch.

These patterns have been sent from the Foreign Office to the Armoury Chamber. The finished icons are ordered to be sent from the Armoury Chamber to the Foreign Office to Princes V.V. and A.V. Golitsyn.

RGADA. F. 396/I. № 24878. F. 1 – 2.

2.

1687 Jan. 5.

Decree of Tsars Ivan and Peter Alexeevich and Tsarevna Sofia Alexeevna on the allocation of money to purchase expendable materials for the painting of four icons for Patriarch Dionysius of Constantinople.

The great sovereigns Ivan and Peter Alexeevich and Tsarevna Sofia ordered to paint four icons for Patriarch Dionysius of Constantinople. To pay for paints, gold leaf, silver and other materials, as well as the work of icon painters, carpenters and other craftsmen, it was ordered to take ten roubles twenty-six altyns four dengas and transfer the money to the Armoury Chamber.

RGADA. F. 396/I. № 24878. F. 5.

3.

1687 Jan. 13.

List of materials necessary for the painting of the icons commissioned by Patriarch Dionysius of Constantinople.

A list of materials needed to paint the icons commissioned by Patriarch Dionysius of Constantinople, among them: gold leaf, silver, bakan, Russian white-wash, blue cinnabar, German and Greek ochre, squirrel brushes, etc.

RGADA. F. 396/I. № 24878. F. 6 – 7.

4.

1687 March 1.

Document (pam'at') on the issuance of paints to iconographers for painting the icons commissioned by the Patriarch of Constantinople Dionysius.

A record of the issuance of paints to iconographers for painting the icons commissioned by Patriarch Dionysius of Constantinople.

RGADA. F. 396/I. № 25021. F. 1.

References

Zenarju Rajovic, Ivana. «Products of Russian Visual Culture in the Treasury of Rakovica monastery in Belgrade (17th–20th Centuries)». *Museikon, a Journal of Religious Art and Culture* 6, 2022: 147–156.

Бибиков, Михаил В., Олег А. Родионов, Надежда П. Чеснокова. Историко-культурные связи России с Афоном и Средиземноморьем в поствизантийском рукописном наследии. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2023.

- [Bibikov Mikhail V., Oleg A. Rodionov, Nadezhda P. Chesnokova. Istoriko-kul'turnye sviāzi Rossii s Afonom i Sredizemnomor'em v postvizantiiskom rukopisnom nasledii. Moskva: Izdatel'skiĭ Dom IASK, 2023]
- Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью 1676–1686 гг. Исследования и документы (ред. митрополит Волоколамский Илариона). Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2019.
- [Vossoedinenie Kievskoi mitropolii s Russkoi Pravoslavnoi Tserkov'iu 1676–1686 gg. Issledovaniia i dokumenty (red. mitropolit Volokolamskiĭ Ilariona). Moskva: Tserkovno-nauchnyi tsentr «Pravoslavnaia entsiklopediia», 2019]
- Голиков, Валерий П., Наталья И. Комашко. «Русская живописная икона второй половины XVII в. Экспериментальные исследования первых русских икон, созданных в масляной технике». [В:] В Грабаревские чтения: Международная научная конференция: Доклады, сообщения, 31 января–1 февраля 2002 г. Москва: Издательство Сканрус, 2003, 272–284.
- [Golikov, Valerĭi P., Natal'ia I. Komashko. «Russkaiā zhivopisnaiā ikona vtoroi poloviny XVII v. Ėksperimental'nye issledovaniia pervykh russkikh ikon, sozdannykh v masliānoi tekhnike». [V:] V Grabarevskie chteniia: Mezhdunarodnaiā nauchnaiā konferentsiia: Doklady, soobshcheniia, 31 iānvariā–1 fevraliā 2002 g. Moskva: Izdatelstvo Skanrus, 2003, 272–284]
- Женарију Рајовић, Ивана. Манастир Раковица. Београд: Манастир Раковица, 2023. [Ženariju Rajović, Ivana. Manastir Rakovica. Beograd: Manastir Rakovica, 2023]
- Каптерев, Николай Ф. «Приезд в Москву за милостынею сербских иерархов разных кафедр и настоятелей разных сербских монастырей в XVI, XVII и в начале XVIII столетий». [В:] Прибавления к Творениям св. отцов. Москва 1891, ч. 48, кн. 2, 462–576.
- [Kapterev, Nikolaĭ F. «Priezd v Moskvu za milostyneiū serbskikh ierarkhov raznykh kafedr i nastoiāteleĭ raznykh serbskikh monastyrei v XVI, XVII i v nachale XVIII stoletii». [V:] Pribavleniia k Tvoreniiaĭ sv. ottsov. Moskva 1891, ch. 48, kn. 2, 462–576]
- Ракић, Зоран. „Великореметске иконе из 1687. године и њихови аутори”. Зборник за ликовне уметности Матице српске 22, 1986: 127–145.
- [Rakić, Zoran. „Velikoremetske ikone iz 1687. godine i njihovi autori”. Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 22, 1986: 127–145]
- Кочетков, Игорь (ред.) Словарь русских иконописцев XI–XVII веков. Москва: Индрик, 2009.
- [Kochetkov, Igor' (red.) Slovar' russkikh ikonopistsev XI–XVII vekov. Moskva: Indrik, 2009]
- Успенский, Александр И. Царские иконописцы и живописцы XVII в.: словарь. Москва: 1910.
- [Uspenskiĭ, Aleksandr I. Tsarskie ikonopisty i zhivopisty XVII v.: slovar'. Moskva: 1910]
- Фонкич, Борис Л. «Чудотворные иконы и священные реликвии Христианского Востока в Москве в середине XVII в.» [В:] С. Н. Кистерев (ред.) Очерки феодальной России. Москва: УРСС, 2001, 5, 70–97.

[Fonkich, Boris L. «Chudotvornye ikony i sviashchennye relikvii Khristianskogo Vostoka v Moskve v seredine XVII v.» [V:] S. N. Kisterev (red.) Ocherki feodal'noï Rossii. Moskva: URSS, 2001, 5, 70–97]

Надежда Чеснокова

ПОНОВО О АРХИВСКИМ ДОКУМЕНТИМА О РУСКИМ ИКОНАМА У ГАЛЕРИЈИ МАТИЦЕ СРПСКЕ (НОВИ САД)

Резиме

У колекцији Галерије Матице српске (Нови Сад) чувају се три иконе руске израде – Јована Претече, Николаја Чудотворца и Три Јерарха, а у манастиру Велика Ремета налази се икона Божије Мајке. Све су датиране 1687. годином и имају потпис мајстора-иконописаца. Ти споменици добро су познати стручњацима и често се помињу као пример руских икона ван граница Московског царства. У историографији се појава ових светих икона у српским земљама објашњава руско-српским контактима с почетка XVIII века. Као што проистиче из објављених архивских података, иконе је донео игуман манастира Архангела Михаила у Раковици Григорије, који је 1698–1699. године помагао руском амбасадору у Константинопољу да успостави контакт с турском владом. У лето 1701. године Григорије долази у Москву, где је цар Петар Алексејевич високо оценио његово залагање. Игуман је добио даровницу за манастир која је давала право доласка у Русију по милостињу на сваких седам година, као и поменуте четири иконе. Према архивским документима, оне су биле намењене светогорском манастиру Ватопеду, али су из неког разлога остале у Москви. У чланку се показује да не постоје документи који би потврдили да је Ватопед наручио те иконе, а историју настанка руских икона које се сада налазе у Србији треба повезати с наруџбином цариградског патријарха Дионисија IV.

Кључне речи: Русија, хришћански Исток, Србија, руска уметност, иконе, архивски документи.

FROM CLASSICAL TO BYZANTINE ARCHAEOLOGY: RUSSIA IN THE LAST DECADES OF THE 19th CENTURY

In Russia, in the 18th and the first half of the 19th century, classical archeology was the predominant area of historical and archaeological science. It developed mainly in St. Petersburg: at the Academy of Sciences and at the Hermitage, at the University and other institutions. In the first quarter of the 19th century, scholarly societies and archaeological museums were also established in southern Russia – in Odessa and Kerch. The heyday of Byzantine Studies in St. Petersburg comprises the last quarter of the 19th century and the early 20th century (up until 1917). This new field of research was institutionalized with the establishment of the Imperial Orthodox Palestine Society (1882) and the Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894). The formation of the Eastern, Byzantine and Coptic collections at the Hermitage significantly broadened the scope of research there. Many scientists' biographies show a similar pattern of evolution from classical philology and epigraphy through Byzantine philology, history, hagiography to Byzantine epigraphy and archaeology: Vasily Vasilyevich Latyshev (1855–1921), Ivan Vasilyevich Pomyalovski (1845–1906), Yulian Andreevich Kulakovskij (1855–1919), Nikodim Pavlovich Kondakov (1844–1925). The methods of classical philology, epigraphy, numismatics and archeology were the basis for the study of Byzantine sources and monuments. In the study of Byzantine art, a new field at the time, the methods of study of iconography and style go back, on the one hand, to the comparative-historical analysis in philology, and on the other, to the concepts of Johann J. Winkelmann's aesthetics.

Keywords: antiquities, classical archaeology, philology, Byzantine art and archaeology, Latyshev, Pomyalovsky, Rostovtsev, Kondakov.

В России в XVIII и первой половине XIX века классическая археология была доминирующей областью исторической и археологической науки. Она развивалась в основном в Санкт-Петербурге: в Академии наук и Эрмитаже, в университете и других учреждениях. В первой четверти XIX века научные общества и археологические музеи были созданы также на юге России – в Одессе и Керчи. Расцвет византиноведения в Санкт-Петербурге приходится на последнюю четверть XIX и начало XX века (вплоть до 1917 года). Это новое направление исследований было институционализировано с учреждением Императорского православного Палестинского общества (1882) и Русского археологического института в Константинополе (1894). Создание Восточной, византийской и коптской коллекций в Эрмитаже значительно расширило сферу его научных исследований. Биографии многих ученых демонстрируют схожую эволюцию от классической филологии и эпиграфики через византийскую филологию, историю, агиографию к византийской эпиграфике и археологии: Василий Васильевич Латышев (1855–1921), Иван Васильевич Помяловский

(1845–1906), Юлиан Андреевич Кулаковский (1855–1919), Никодим Павлович Кондаков (1844–1925). Методы классической филологии, эпиграфики, нумизматики и археологии легли в основу изучения византийских источников и памятников. В изучении византийского искусства, новой для того времени области, методы изучения иконографии и стиля восходят, с одной стороны, к сравнительно-историческому анализу в филологии, а с другой – к концепциям эстетики Иоганна Й. Винкельмана.

Ключевые слова: древности, классическая археология, филология, византийское искусство и археология, Латышев, Помяловский, Ростовцев, Кондаков.

In Russia, at the inception of interest in Byzantine Studies, we see a gradual transition from classical philology to the study of written sources on the history of early Christianity and Byzantium, and a similarly transition from the philological studies to historical and archaeological and art historical studies. The heyday of Byzantine Studies in St. Petersburg comprises the last quarter of the 19th century and the early 20th century, up until the early 1920's, the time of the establishment of the Soviet Government with its Marxist ideology. In St. Petersburg, the Imperial Archaeological Commission (1859–1919) was the main agency established to guide the archaeological field works for all of Russia. The first specialized center was the Christian Museum at the Academy of Fine Arts (1856) (Khrushkova 2011: 229–252). Unlike St. Petersburg, Moscow saw the development of Slavonic and Old Russian archaeology and art history, including the Byzantine dimension, and also a broad study of the Caucasus. In 1864, Count Aleksey Sergeevich Uvarov (1828–1884) (Khrushkova 2012a: 1263–1264) founded the Moscow Archaeological Society. Every three years in different cities of Russia, the Society convened Archaeological Congress. An important role was played by the museums: the Moscow Public and the Rumyantsev Museums (1862) and the Moscow Museum of History (1883). Specialized Museums of ecclesiastical antiquities existed at the Theological Academies in Moscow, St. Petersburg and Kiev.

Thus, by the early 1870's, when systematic Byzantine studies were widespread in Russia. The special interest Russian scientists took in the Christian East was reflected in the creation of two major research centers: the Imperial Orthodox Palestine Society (1882) and the Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894) (Khrushkova 2012b: 220–232). We note one special nuance. In Russia, in the 1860's-1870's, Classical studies were especially cultivated. There was belief in the conservative government and public circles that the values of classical culture contribute to the strengthening of the moral fabric of society, while the natural sciences were thought to contribute to the spread of materialism and atheism. The methods of research of written, epigraphic and archaeological sources (*the critical analysis*) of the classical era were developed earlier than in the field of Byzantine Studies. Many scientists' biographies in

Russia show a similar pattern of evolution from classical philology and epigraphy through Byzantine philology, history and hagiography to Christian and Byzantine epigraphy, numismatics and archaeology.

One of the founders of Latin philology and epigraphy in Russia was Ivan V. Pomyalovskiy (1845–1906) (Khrushkova 2012a: 1032–1033). After graduating from the St. Petersburg University (1868), Pomyalovskiy spent several years studying epigraphy at the Universities of Berlin and Leipzig, and then in Rome and in other Italian cities. In 1873 Pomyalovskiy defended his doctoral thesis *Epigraphic Studies* and he moves on to the study of Christian epigraphy. In 1881 he published his *Collection of Greek and Latin inscriptions from the Caucasus*, from both the Classical and the Christian eras. Then he turned to the study of important sources on the history of Early Christian Palestine and Jerusalem. In the Orthodox Palestinian Collection (*Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*), Pomyalovskiy made a series of Russian translations of the most important narrative and hagiographic sources. Palestine was where Russia's classical philology came face-to-face with the activities of the Russian Orthodox Church. Research of Palestine had been started by the Russian Ecclesiastical Mission in 1843–1844 under the leadership of Archimandrite Porfiryi Uspenskiy. Later the Mission further expanded its activities, thanks to the energy of Archimandrite Antonin Kapustin (1817–1894), who led the mission in 1865–1894. This activity was continued by the Orthodox Palestine Society. An important source that attracted general interest was the Pilgrim's Diary of the last quarter of the 4th century. In 1881, the Italian archaeologist Giovanni Francesco Gamurrini (1835–1923), discovered a medieval manuscript. It contained a description of a similar journey undertaken in the 4th century. Several years later, Gamurrini published the *Editio Princeps* of the source (Gamurrini 1886: 1–97). A mere 3 years after Gamurrini's publication, came Pomyalovskiy's Russian translation. Pomyalovskiy's publication actually became the first edition of *Peregrinatio* provided with detailed scientific comment, which greatly exceeds the volume of the text itself.

Next Pomyalovskiy published Russian translations of a number of sources about the geography and topography of Palestine: *Theodosius de situ terrae sanctae*, of the early 6th century, *Onomastikon* of Eusebius of Caesarea, St Jerome's *On the location and name-places of Jewish localities* (p. 388), *Antonini Placentini Itinerarium*, late 6th century, *Description of the Holy Land* by Bishop Arculf, *Arculfi relatio de Locis Sanctis* (p. 670). During the same period, Pomyalovskiy published several translations of hagiographical sources. Philological and historico-archaeological commentary on the text of the sources ran to hundreds of pages. Pomyalovskiy's editions were distinguished by a wide comparative analysis of Latin, Greek and Slavonic versions of the sources, with the addition of the precise textual analysis developed by classical philology. In Russia, Pomyalovskiy's translation became the basis for the study of early Christian archaeolo-

gy in Palestine. Byzantine art historian Dmitryi Vlas'evič Ainalov (1862–1939), explored the Palestinian motives in the early Christian mosaics in Rome, the topography of Constantinian structures in Palestine and the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem (Khrushkova 2012a: 53–54). Ainalov's discussion with Josef Strzygowski (1852–1940) about the original appearance of the Church of the Holy Sepulchre is also based on Pomyalovskiy's works (Khrushkova 2013: 551–560; 2015: 173–189).

Vasilij Vasil'evič Latyšev (1855–1921) was an Academician of the Petersburg Academy of Sciences (1893), a Corresponding Member of the Academies of Berlin, Paris, Rome and Athens, and of many other scientific societies (Khrushkova 2012a: 792–793). If Pomyalovskiy was Russia's leading Latinist, then Latyshev was the outstanding Russian Hellenist. In 1882 he began to work on the development of a fundamental Corpus of Greek and Latin inscriptions from the southern regions of Russia. This Corpus, published in Latin (Latyshev 1885, 1890, 1901) was reprinted in Germany as well (Latyshev 1965). Some works by Latyšev on Greek epigraphy were published in the *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, the Athens Department* (Latishev 1884: 209–231; 1885: 113–130). In 1890–1900 he carried out a great deal of work in the museums in Western Europe. At that time, he embarked on a major new work: the publication of excerpts from works of six hundred Greek and Latin authors, which contain information about the peoples and tribes that had lived on the territory of the Russian Empire (*Scythica et Caucasica*). The authors were primarily from the classical era. The need to extend the chronological framework of the work led Latyšev to an analysis of a complex of Byzantine narrative and hagiographical sources. These were published in a separate volume (1916). After the death of Latyšev, came the publication of Reports of Byzantine authors on the North Black Sea.

In the 1890's, Latyšev turns broadly to Christian and Byzantine themes. He publishes *Studies on Byzantine epigraphy* and *Collection of Christian inscriptions from the South of Russia*, which included 117 inscriptions. Beginning in 1906, Latyšev publishes a number of hagiographical sources from Greek manuscripts. In addition, Latyšev studied manuscripts preserved in the Library of the Jerusalem Patriarchate and the Sinai monastery. In 1909 Latyšev publishes a collection of articles on the ancient history, geography, archaeology and epigraphy of the Black Sea. Together with Afanasyi I. Papadopulo-Kerameus (1856–1912), Latyšev published the series *The Passions of Palestinian and Syrian Saints*, with the Greek text and the Russian translation, and *Materials for the history of the Archdiocese of Mount Sinai*. Among Latyšev's significant works from this period was the publication of the Russian translation of *The Passion of St George*. Then he published *The Passion of St. Bishops of Chersoneses*, the most important source on the history of early Christianity in the Crimea. *The History of Christi-*

anity in the Caucasus was written on the basis of a group of Byzantine lapidary inscriptions found on the Caucasian Black Sea coast. The Byzantine theme in Latyšev's work was further continued with his study of a group of Byzantine church calendars: the so-called *Royal Menologium* (*Tsarskaya Mineya*) and *Menologii anonymi byzantini saeculi decimi quae supersunt*, reprinted in Leipzig in 1970. The *Passion the Patriarch of Constantinople Theophane the Confessor*, was published in 1918. In the Soviet period, when atheism was vigorously asserted as the only ideology, it was virtually impossible to continue research in this area. Latyšev began translating texts of Byzantine authors for the *Constantinus Porphyrogenitus* Commission, created by the Academy of Sciences in April 1918. It went on for five years under the extremely difficult conditions of civil war and general devastation. Latyšev's works used the multi-disciplinary approach, many of his works retain their relevance to this day (Khrushkova 2007: 96–98; 2008: 141–142).

Yulian Andreevič Kulakovskiy (1855–1919) represented the Moscow philological school. After graduating from the Historico-Philological Faculty of the Moscow University in 1876, he spent two years (1878–1880) studying classical philology at the Universities of Bonn, Tübingen and Berlin. He attended a course in Roman Epigraphy read by Theodor Mommsen. The main theme of his research: the history of the early period of Rome, this would become the subject of his doctoral thesis. Kulakovskiy did much work in the field of Antique history and archaeology of the southern regions of Russia. On request from the Imperial Archaeological Commission, he excavated the ancient monuments in the eastern part of the Crimea, in the ancient Panticapaeum. In the Roman-era necropolis on the slopes of Mount Mithridates, he discovered two tombs with Christian paintings (the “Catacombs”), one of them depicting crosses and a Psalm text, exactly dated to 491, a very rare instance of precise dating for an Early Christian painting. The history of Christianity became a major theme of Kulakovskiy's work. At first his interest is directed towards Roman antiquity. In April 1903, Rome hosted the International Congress of Historical Sciences, which was attended by about 250 historians, including 10 scholars from Russia. Kulakovskiy delivered a presentation about the features of a group of ancient graves containing bones painted with red paint. He also participated in international congresses of historians in Berlin (1909) and Leiden (1912). Next Kulakovskiy systematically studies Byzantine history, specifically the relationship of the Eastern Roman Empire with its neighbours. He published a series of works about the spread of Christianity among the tribes in the Crimea and the Caucasus: the Gothi, the Alani and the Abazgi. Kulakovskiy's major book is his *History of Byzantium* in three volumes. He believed that “history as an entity enters the broad concept of philology”, and by philology he meant “a living knowledge of the monument”, written or archaeological (Khrushkova 2012a: 769–770).

Nikodim Pavlovič Kondakov (1844–1925) is one of the most important Russian scholars, one of the pioneers in the study of Byzantine art in Europe and the founder of this branch of science in Russia (Кызласова 1985; 2004; Foletti 2011; 2017; Khrushkova 2012a: 751–754; 2012b: 90–106; Хрушкова 2018: 260–295). One of Kondakov's students, Mikhail Ivanovič Rostovtsev (1870–1952) (Бонгард-Левин 1997) gave this assessment of his teacher's contribution to Byzantine studies: "There was a need to create a new discipline, to construct a new branch of knowledge, to demolish entrenched prejudices... Nikodim Pavlovič can be truly considered the creator of a scientific history of Byzantine art" (Ростовцев 1916: 3). At the heart of the formation of Kondakov's research methods was his experience of the study of classical art, which for decades had been based on the principles of classical aesthetics of Johann Joachim Winkelmann (1717–1768). Kondakov's teacher was Karl Karlovič Görtz (1820–1883), Professor of Art History at the Historico-Philological Faculty of the Moscow University, who read a course on the history of Greek Classical art (Малеин 1912: 106–107). In 1870 Kondakov himself took the chair of Art History at the Novorossiysk University.

In his first public lecture, "The Science of Classical Archaeology and the Theory of Art", Kondakov examines problems of theory, in particular, the relationship between archaeology and history of art. He would continue to ponder this issue, evolving a preference for a multilateral approach, based on analysis of all aspects and all sources examined in their historical context. Thus, in his book on Constantinople, he aims to "paint a living picture" of the history of the Byzantine capital. At the time, the term "multi-disciplinary method" did not exist, but that is, in essence, what Kondakov has in mind, when he speaks of the "separation" of archaeology and art history as unnecessary, "one-sided and abnormal" (Кондаков 1872). The topic of Kondakov's Master's thesis was the symbolism of Greek Classical art. It used the example of the so-called "*Harpy Monument*" of *Xanthos in Lycia* (Кондаков 1873). Kondakov engaged in practical field archaeology: over the course of 1876–1891, he excavated Antique and Byzantine monuments in the Crimea: in Chersonesos, Panticapaeum, Nymphaion, and in the Kuban region, in the North-East Black Sea Coast.

Among Kondakov's other teachers was philologist and art historian Fedor Ivanovič Buslaev (1818–1897), Professor of the Moscow University (Medvedkova 2012: 385–404; Khrushkova 2012a: 248–249). Early in his career, he spent over two years in Italy, exploring museums and monuments with the then obligatory small volume of Winkelmann in his hands. It is no accident that the Russian translation (1798) of the famous work "*Geschichte der Kunst bei den Alten*" (Winkelmann 1764) was published in pocket format designed specifically for travelers. In his study of Old Russian manuscript art and iconography, Buslaev used the method of comparative analysis developed by philology. The

same method is applied by Kondakov in his dissertation on Byzantine miniature. Much of this work was written in Rome, a city that he especially loved (and to which he paid nearly twenty visits). On his first trip in 1875, Kondakov studies the topography, archaeology and art of ancient Rome, attending the lectures of Rodolfo Lanciani (1845–1929) (Palombi 2012: 782–784), Wolfgang Helbig (1849–1915) and other Roman archaeologists.

But the main purpose of Kondakov was the study of Byzantine manuscripts in the *Bibliotheca Apostolica*. Kondakov's work was the first presentation of a coherent history of Byzantine manuscript art, setting out the stages of its evolution based on dated monuments. Translated into French, this book made Kondakov well-known in Western Europe (Kondakov 1886–1891). Kondakov's deep knowledge of classical art enabled him to develop the idea of the long-term preservation of classical tradition within Byzantine art as an important feature of Byzantine tradition. The importance of this finding was highlighted in the Introduction to the book by Leipzig University Professor Anton H. Springer (1825–1891): “*L'auteur russe nous prouve que l'antiquité classique a longtemps vécu à travers les formes byzantines*” (Springer 1886: 12). Later, the idea of the vitality of the Classical heritage in the Byzantine tradition was to be developed in the works of Russian and French archaeologists and art historians: Kondakov's student Dmitryi V. Ainalov (1862–1939) (Khrushkova 2012b: 53–54) and Gabriel Millet (1867–1953) (Heid 2012: 913–914).

In Russia one of the first researchers who offered detailed and well-founded critical analysis of Joseph Wilpert's substantial study on Roman catacombs was Dmitryi Ainalov. His main theses were, firstly, that the style and technique of the catacomb's paintings have necessary been studied in the context of the art history in general and, secondly, that complete comparison is required between early Christian paintings and pieces of the pagan art, in particular, with the paintings from Pompeii (Khrushkova 2015: 173–189). Ainalov's thesis about the existence of close relations between Christian and pagan art anticipated the attitudes of Theodor Klauser (1894–1984) (Heid 2012: 738–740) and other representatives of the Bonn School that fiercely argued against Josef Wilpert's (1857–1944) (Heid 2012: 1323–1325) ideas in 1960–70-s. In the recent studies by the Roman School of Christian Archaeology the opinions similar to Ainalov's view are put forth, though of course western scholars haven't been acquainted with his works (Saxer 1998: 126–127; Bisconti 2007: 249–259).

The renowned modern Byzantinist Cyril Mango made accurate observations about the method used by Kondakov and Ainalov. In the Preface to the English translation of Ainalov's book, *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, he writes that this method is primarily philological in its broader application: “artifacts are used as intermediary links in a chain of transmission leading up to some lost original”; “Just as the classical scholar is able, on the basis of a few

medieval manuscripts, to reconstruct the text of an ancient author”, so Ainalov sought to define the roles of Alexandria, Antioch and Palestinian schools in the formation of Byzantine art (Mango 1961: XII). A similar thought is expressed by Kondakov. As we can see, in the study of Byzantine art, a new field at the time, the methods of study of iconography and style go back to the comparative-historical analysis of Classical philology.

Together with Ivan Ivanovič Tolstoy (1858–1916), Kondakov published, over ten years, the monumental series “Russian Antiquities” in six volumes (Кондаков, Толстой: 1889–1899). The first three volumes examined Classical monuments, the other three volumes were devoted to Medieval and Byzantine monuments. Salomon Reinach (1858–1932) published a French translation of the first three volumes (Kondakov, Tolstoï, Reinach: 1891–1893). In Western Europe, there was a greater interest in the monuments of Classical Antiquity in Russia. However, for Kondakov, these widely diverse “Russian Antiquities” were united by historical concept aptly formulated by Rostovtsev: Kondakov “was the first to arrive at a productive understanding of the intimate, century-old connection of Russian art with the Greek world, on the one hand, and with the East, on the other”, which is why he treated the Classical monuments of southern Russia as part of the “Russian Antiquities” (Ростовцев 1916: 3).

Mikhail Ivanovič Rostovtsev (1870–1952) was to become probably the best known of Kondakov’s students. Though never becoming a Byzantinist, this distinguished historian of the ancient world twice attended the course of lectures read by August Mau (1840–1909) on the ruins of Pompeii. Rostovtsev took part in the excavation of the city and formed a long-running interest in ancient painting. It was at that time that Rostovtsev began studying funerary painting of the Roman era in Kerč, in the necropolis on the slopes of Mount Mithridates. Rostovtsev’s study of the Hellenistic-Roman architectural landscape was published first in Russian and in German (Rostovcev 1911).

Rostovtsev was particularly interested in the evolution of the Pagan landscape in the Early Christian painting. This innovative approach was developed in his monumental work on ancient decorative painting in the South of Russia. The notion of the link between the geometric dissection of surface of walls and arch paintings of the Roman catacombs on the one hand, and the simplified Pompeian styles on the other, has become widely accepted (Bisconti 2006: 73–77). After recent hot discussions concerning the chronology of the funeral paintings in Crimea, the Rostovtsev’s plausible view, that they are dated to 4–5th centuries has again prevailed (Khrushkova 2015: 183–184). Rostovtsev came to similar conclusions over a century ago, however his monograph on ancient paintings in southern Russia has only recently become known to Western readers through translation into French (Rostovtseff 2003–2004). According to Louis Duchesne, Theodor Mommsen “<...> entre dans l’érudition ecclésiastique comme un rhi-

nocéros dans un champ de vigne, écrasant à droite et à gauche, sans s'émouvoir du dégât" (from the letter of Louis Duchesne to Giovanni B. de Rossi, dated 13 November 1892. Saint-Roch 1995: 688). The book on ancient paintings in southern Russia, one of Rostovtsev's best works, was dedicated to his teacher Kondakov, another sign that in Russia, studies of the classical world and Byzantium existed in a common and undivided space.

References

- Bisconti, Fabrizio. "Prime decorazioni nelle catacombe romane. Prove di laboratorio, invenzioni e remakes". [In:] N. Fiocchi, J. G. Vincenzo (eds.) *Origine delle catacombe romane. Atti del giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana* (Roma, 21 marzo 2005). Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana 2006: 65–90.
- Bisconti, Fabrizio. "Giuseppe Wilpert: iconografo – iconologo – storico dell'arte". [In:] S. Heid (ed.) *Giuseppe Wilpert. Archeologo Cristiano. Atti del Convegno* (Roma, 16–19 maggio 2007). Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2007: 249–259.
- Foletti, Ivan. *Da Bisanzio alla Santa Russia. Nikodim Kondakov (1844–1925) e la nascita della Storia dell'arte in Russia*. Roma: Viella, 2011.
- Foletti, Ivan. *From Byzantium to Holy Russia. Nikodim Kondakov (1844–1925) and the Invention of the Icon*. Roma: Viella, 2017.
- Gamurrini, Gian Francesco. "*S. Silviae Aquitanae Peregrinatio ad loca sancta annis fere 385–388*". *Studi e documenti di storia e diritto* VII, 1886: 1–97.
- Heid, Stefan. "Fortuné-Eugène-Gabriel Millet". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) *Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten*. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 913–914.
- Heid, Stefan. "Josef/Giuseppe Wilpert". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) *Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten*. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 1323–1325.
- Heid, Stefan. "Theodor Klauser". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) *Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten*. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 738–740.
- Khrushkova, Liudmila G. "Krim (Chersonesus Taurica)". *Reallexikon für Antike und Christentum* VII, 22, 2007: 75–125.
- Khrushkova, Liudmila G. "Chersonesos in the Crimea: the First Christian Buildings (4th–5th centuries)". *Antiquité Tardive* 16, 2008: 141–158.
- Khrushkova, Liudmila G. "Geschichte der Christlichen Archäologie in Russland vom 18. bis ins 20. Jahrhundert" (1. Folge). *Römische Quartalschrift* 106, 3–4, 2011: 229–252.
- Khrushkova, Liudmila G. "Aleksij Sergeevič Uvarov". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) *Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten*. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 1263–1264.

- Khrushkova, Liudmila G. "Dmitrij Vlas'evič Ajnalov". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 53–54.
- Khrushkova, Liudmila G. "Fedor Ivanovič Buslaev". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 248–249.
- Khrushkova, Liudmila G. "Geschichte der Christlichen Archäologie in Russland vom 18, bis ins 20. Jahrhundert" (2. Folge). Römische Quartalschrift 107, 1–2, 2012b: 74–119.
- Khrushkova, Liudmila G. "Geschichte der Christlichen Archäologie in Russland vom 18, bis ins 20. Jahrhundert" (3. Folge). Römische Quartalschrift 107, 3–4, 2012b: 202–248.
- Khrushkova, Liudmila G. "Geschichte der Christlichen Archäologie in Russland vom 18, bis ins 20. Jahrhundert" (5. Folge). Römische Quartalschrift 109, 1–2, 2014: 134–165.
- Khrushkova, Liudmila G. "Ivan Vasilievič Pomyalovskij". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012a: 1032–1033.
- Khrushkova, Liudmila G. "Josef Strzygowski, Joseph Wilpert and the Russian School of Byzantine Studies". Cahiers Archéologiques 56, 2015: 173–189.
- Khrushkova, Liudmila G. "Nikodim Pavlovič Kondakov". S. Heid, M. Dennert (Hg.) Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner 2012a: 751–754.
- Khrushkova, Liudmila G. "Vasilij Vasil'evič Latyšev". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012: 792–793.
- Khrushkova, Liudmila G. "Viktor Nikitič Lazarev". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012, 799–801.
- Kondakov, Nikodim. Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures, 2 vols. Paris–London: Bibliothèque internationale de l'art, 1886–1891.
- Kondakov, Nikodim, Ivan Tolstoj, Salomon Reinach. Antiquités de la Russie méridionale. Vols. 1–2. Paris:: E. Leroux, 1891–1893.
- Kulakovsky, Yulian A. "Eine altchristliche Grabkammer in Kerč aus dem Jahre 491". Römische Quartalschrift 8, 1894: 49–87.
- Latischev, Vasiliy V. "Die in Russland befindlichen griechischen Inschriften". Mitteilungen des Kaiserlich Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 9, 1884: 209–231.
- Latischev, Vasiliy V. "Die in Russland befindlichen griechischen Inschriften". Mitteilungen des Kaiserlich Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 10, 1885: 113–130.
- Latischev, Vasiliy V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxinii graecae et latinae. I, 1885; II, 1890; IV, Supplementa. 1901, I (2nd ed.), Petropoli: 1916.
- Latischev, Vasiliy V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxinii graecae et latinae. Hildesheim, 1965.

- Mango, Cyril. "Editor's Preface". [In:] D. V. Ainalov. *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, New Brunswick: N. J. Rutgers University Press, 1961.
- Mau, August. *Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompeji*. Berlin: G. Reimer 1882.
- Medvedkova, Olga. "Fedor Buslaev (1818–1897) à l'origine de l'histoire de l'art médiéval en Russie". *Cahiers du Monde Russe* 53/2–3, 2012: 385–404.
- Palombi, Domenico. "Amedeo Rodolfo Giuseppe Filippo Lanciani". [In:] S. Heid, M. Dennert (Hg.) *Personenlexikon zur christlichen Archäologie*. Forscher und Persönlichkeiten. Regensburg: Schnell und Steiner, 2012, 782–784.
- Rostovtzeff, Michael I. *Hellenistisch-römische Architekturlandschaft*. Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung. Bd. 26, 1–2. Rom: 1911.
- Rostovtzeff, Mikhail I. *La peinture décorative antique en Russie Méridionale*. Paris: De Boccard 2003–2004.
- Saint-Roch, Patrick (ed.). *Correspondance de Giovanni Battista de Rossi et de Louis Duchesne (1873–1894)*. Rome: École Française de Rome, 1995.
- Saxer, Victor. "Cent ans d'archéologie chrétienne: La contribution des archéologues romains à l'élaboration d'une science autonome". [In:] N. Cambi, E. Marin (eds.) *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, Split-Poreč 25.9.–1.10.1994. Vol. I. Città del Vaticano-Split: Arheološki muzej, 1998: 115–162.
- Springer, Anton. "Introduction". N. Kondakoff. *Histoire de l'art byzantine considéré principalement dans les miniatures*. Vol. 1. Paris: Bibliothèque internationale de l'art 1886.
- Wes, Marinus Antony, Michael Rostovtzeff. *Historian in Exile. Russian Roots in an American context*. Stuttgart: Franz Steiner, 1990.
- Winkelman, Joachim J. *Geschichte der Kunst bei den Alten*. Wien: Akademischen Verlage, 1776.
- Кызласова, Ирина Л. *История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории)*. Москва: Издательство Московского Университета 1985.
- [Kyzlasova, Irina L. *Istoriia izucheniiā vizantiiskogo i drevnerusskogo iskusstva v Rossii (F. I. Buslaev, N. P. Kondakov: metody, idei, teorii)*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1985]
- Кызласова, Ирина Л. (сост.) *Мир Кондакова. Публикации, статьи, Каталог выставки*. Москва: Русский Путь, 2004.
- [Kyzlasova, Irina L. (sost.) *Mir Kondakova. Publikatsii, stat'i, Katalog vystavki*. Moskva: Russkii Put', 2004]
- Хрушкова, Людмила Г. «Н. П. Кондаков в зарубежной научной литературе». [В:] В. В. Майко, Т. Ю. Яшаева (ред.) *Археология античного и средневекового города. Севастополь – Калининград: РОСТ-ДООАФК*, 2018, 260–295.
- [Khrushkova, Liudmila G. «N. P. Kondakov v zarubezhnoi nauchnoi literature». [V:] V. V. Maiko, T. Iu Iashaeva (red.) *Arkheologiiā antichnogo i srednevekovogo goroda. Sevastopol' – Kaliningrad: ROST-DOAFK*, 2018, 260–295]

Људмила Г. Хрушкова

ОД КЛАСИЧНЕ ПРЕМА ВИЗАНТИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ: РУСИЈА У ПОСЛЕДЊИМ ДЕЦЕНИЈАМА 19. ВЕКА

Резиме

У 18. и у првој половини 19. века у Русији је преовлађујућа област историјске и археолошке науке била класична археологија. Развијала се углавном у Санкт Петербургу: у оквиру Академије наука и Ермитажа, на универзитету и у другим установама. У првој четвртини 19. века научна друштва и археолошки музеји били су основани и на југу Русије – у Одеси и Керчу. Процват византологије у Санкт Петербургу пада на последњу четвртину 19. и почетак 20. века (све до 1917. године). Тај нови правац истраживања био је институционализован оснивањем Императорског православног Палестинског друштва 1882. и Руског археолошког института у Константинопољу 1894. године. Заснивање источне, византијске и коптске колекције у Ермитажу значајно је проширило сферу његових научних истраживања. Биографије многих научника показују сличан развој од класичне филологије и епиграфике преко византијске филологије, историје и хагиографије до византијске епиграфике и археологије: Василиј Васиљевич Латишев (1855–1921), Иван Васиљевич Помјаловски (1845–1906), Јулијан Андрејевич Кулаковски (1855–1919) и Никодим Павлович Кондаков (1844–1925). Методе класичне филологије, епиграфике, нумизматике и археологије легле су у основу проучавања византијских извора и споменика. У проучавању византијске уметности, у то време новој области, методе проучавања иконографије и стила с једне стране потичу од филолошке упоредно-историјске анализе, а с друге од естетичких концепција Јохана Ј. Винкелмана.

Кључне речи: старина, класична археологија, филологија, византијска уметност и археологија, Латишев, Помјаловски, Ростовцев, Кондаков.

ПЕРЦЕПЦИЈА СВЕТОГ ВЛАДАРА У ВИЗАНТИЈСКОЈ, СРПСКОЈ И РУСКОЈ ТРАДИЦИЈИ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Начин, на који би владарска моћ била доживљавана у средњовековној Русији и Србији био је наслеђен од Византијског царства. Као резултат снажног, али посвуд локализованог доживљавања идеје те свете моћи у словенским земљама, настаје одступање од византијског модела и приметне међусобне разлике – култови владара се развијају и обликују у зависности од тренутних потреба државе. Циљ овог рада је идентификација тих традиција, упоређивање и контекстуализација њихових особина.

Кључне речи: српски средњовековни владари, Срби и Руси, Византијски комонвелт.

The model of perception of the ruler in both Russian and Serbian medieval tradition was inherited from the Byzantine Empire. Relatively strong, but largely localized, the idea of sacred power in Slavic lands differs noticeably from the Byzantine model. Slavic variants differ from each other as well – due to developing and shaping themselves depending on the current state and ambition of those in power. This paper aims to compare those traditions, identify and contextualize the differences in them.

Keywords: Serbian medieval rulers, Serbs and Russians, Byzantine Commonwealth.

Византија је прва формирала специфичну „црквену државу” (Курганов 1880: 720–721), у којој је цар био *vicarius Christi* – није био повезана са интересима Цркве само кроз свештенство, већ је доживљаван као слуга Божији и његово подобје: пантократор је владао на небу, космократор је владао на земљи. (Соколов 1903: 20–21) Дакле, филозофска идеја „божанског владара” била је повезана са политичком структуром кроз идеје „мимезиса” (имитације, сличности), карактеристичне за перцепцију цара као одраза Бога у византијској култури.

Почетак и формирање лика светог цара датира се од доба процвата Византије – владавине Јустинијана I – када је тај лик светог владара заменио старији пагански концепт цара-победника. Византијска култура је почела да се гради на формативном принципу „симфоније свештенства и царства” – компонентима православне вере и римске државности (у којој је цар почео

* <https://orcid.org/0009-0000-2479-101X>

да се доживљава као Божји помазаник на челу државе као „војска Христова“). (Удальцова 1984: 98–100; Anastos: 2001); Мисија овог одозго послатог цара била је да шири хришћанство и влада хришћанским светом (Besk 1935: 99) – дакле, извор његове моћи био је у хришћанству, божански владар је био идеолошки неодвојив од ареола светости.

Божански принцип василевса огледао се у многим аспектима културног живота Византије, међутим, најрепрезентативнији за разумевање перцепције светости василевса могу бити ритуали царског дворског церемонијала – који су служили за одржавање политичког и верског култа, спајајући римско-хеленистичке традиције са хришћанством.

Дакле, према описима Константина Порфирогенита, простор око цара био је сакралан – посетиоцима у дворцу је било потребно одржавати тишину, да бука не ремети тренутак изласка цара пред народ (као под римским царевима). Приликом сусрета с њим, сви поданици, без обзира на ранг, морали су да клекну, додирујући челом земљу (обичај „проскинезе“, такође карактеристичан за римски култ владара) (Treitinger 1938: 52).

Одећа и симболи цара (пурпур, злато, круна) исто су били сакрални – према Константину Порфирогениту, они су били виђени као „не створени људском руком“, већ предати анђелом Константину Великом са наредбом да их чува у Светој Софији у Цариграду, облачећи их само у посебним приликама. Током свечаних говора, цар никада није стајао на поду (седео је на пурпурном престолу на подијуму, додирујући рукама само пурпурну одежду и престо (Delbriick 1932: 11). Боголикоост је истицана и у празничним божићним и васкршњим обредима (Bury 1911: 157, 12). Такве традиције биле су стабилне и опстале до слома Византије – тако у извору 14. века Псеудо-Кодинос помиње ритуал прања ногу 12 псеудоапостола на Велики четвртак – тај ритуал је нешто мање богат и славан, али ипак наглашава имитацију Христа и проглашава лик цара као оваплоћења Сина Божијег (Острогорский 2018).

Упркос догматској светости царских владара, вреди напоменути да је само неколико од њих било канонизовано. Обично су то били владари под којима су се састајали Васељенски сабори – или који су учинили нешто посебно значајно за Православну цркву. Разумевање феномена канонизације захтева темељнију и детаљнију студију која превазилази оквире рада – будући да су разлози и процеси доделе личне светости двосмислени, па чак ни у Византији дуго времена пракса није имала јединствена унификована стриктна правила (Гайденок 2020: 30).

Политички циљ формирања (и дугорочног очувања до пропасти империје) култа божанског цара – тј. владара који легитимно задржава апсолутну власт – види се у потреби да се власт у Византијском царству централизује. Дакле, могло би се рећи да римско-хеленистичко наслеђе обухвата не само

ритуалну компоненту култа светог владара, већ и разлоге за његову појаву (потреба управљања огромним и разноврсним територијама) и последице његовог постојања. Природне последице римског наслеђа укључују претензије „Божјег изабраника и наследника римских царева” да обнови (после варварских инвазија) и задржи статус велике силе, једине империје, претензије да утиче на крштене бивше провинције и нове државе, које су прешле на хришћанство (Острогорский 2018).

У спољнополитичком животу „светост” цара може бити праћена у виду склапања међународних уговора – све до средине 13. века они су заправо изгледали једнострано, тј. састављени су били не као уговор једнаких, већ у облику давања царске наклоности поданицима. При том, иако ниједан од ових субјеката није могао бити раван Цезару, међу њима је ипак постојала сопствена хијерархија у титулама (Dölger 1953: 9).

Догма о супериорности божанског василевса над својим поданицима у Византији долази у кризу у 14. веку. И пре тога у околним земљама било је владара који су тежили да се прогласе за цара (на пример, у Бугарској) или тренутака када је неколико претендента на престо проглашавало себе за владара у ривалској борби. Ипак, у доба Стефана Душана, носиоца византијских идеја „уједињеног царства”, дошло је до посебно тешке ситуације када је он 1345. године прогласио себе за Цара Срба и Ромеја, тј. дословно постао цар земље Ромеја – нове Византије. Иако је Душанов однос према Византијском царству био више заснован на „на принципу суделовања у породици цара, у којој је прво место несумњиво припадало цару у Цариграду, а Стефан Душан је у том смислу за пример имао бугарске владаре, који су били део Византијског царства и нису имали жељу да га униште или замене. Крунисање Стефана Душана царском круном повећало би број царева у хришћанском свету, додатно ослабивши идеју светске империје, али никако не би значило одбацивање те идеје (Марјановић 2018). Феномен појаве још једног „светог владара”, приврженог византијској идеологији, а истовремено спремног да уђе у надметање са византијским царем, може, с једне стране, да говори о стабилности политичке идеје „светог владара” – а с друге стране, говори о слабости старог царства (још способног да одржи власт – али неспособног да заустави расцеп у хришћанском свету и појаву нових претендента за улогу „намесника Божјег”).

Ипак, као што је раније поменуто, идеја о посебној улози византијског цара је сачувана у Цариграду до самог краја – према изворима, чак и крајем 14. века, када је Цариград, опседнут од Турака, примао новчану помоћ од некадашњих „варвара”, а сада „браће- хришћана” у Москви; (ПСРЛ II: 168) византијски патријарх је још увек могао да напише писмо руском кнезу (Василију I) и подсети га да, прихватајући византијску цркву дужан је да прихвати и византијског цара. Култ светости владара у Византији се у великој

мери ослањао на свете симболе и луксузне ритуале – међутим, надживео је богатство и просперитет, опстао скоро до задњих дана царевине на самрти.

Перцепција светог владара у Србији

Култ светог владара био је један од карактеристичних феномена духовне културе и идеологије средњовековне Србије, постао је један од најважнијих фактора очувања идеја о српској државности у вековима османске доминације. Сама појава идеје „светог владара” је неодвојива од Свете краљевске династије Немањића (краљевска круна 1217, аутокефална архиепископија 1219, већи део династије је канонизован уз сталну бригу скоро свих владара о благодатању православне цркве) и од тријаде владара – мученика – Јована Владимира, Стефана Дечанског и Лазара Хребељановића.

Из византијске традиције сакрализације владара, усвојене су биле идеје строге централизације за уједињавање претходно одвојених територија под руком владара, чије је право на управљање објашњено кроз идеје повлачења паралела између моћи Божије на небу и цара на земљи. Уз све то Србија, која је усвојила византијско схватање владара као Божјег намесника, дуго није могла да претендује на исту идеолошку поруку о уникалној моћи једног богоизбраног владара, уступајући ту улогу византијском цару. Светост српских владара није била изражена кроз паралеле са Христом, већ више кроз афирмацију благочестивости и честу канонизацију владара.

У исто време култ „светог владара” у Србији (као ни у Русији) није био статичан, развијао се и трансформисао у зависности од спољнополитичких прилика – па у доба процвата династије Немањића и нарочито током владавине Стефана Душана српски владар је претендовао на улогу не само заштићеног Богом благочестивог владара – већ и на статус правог изабраног владара „јединог царства”, овенчаног сувереном влашћу са тенденцијом замене опадајуће Византије.

У контексту ове политичке идеје изузетно је илустративан Стефан Душан, који никада није био канонизован, иако је технички био најближи од свих Немањића статусу Цезара као цара Римљана. Душан не само да је крунисан за цара, него је још и истицао планове за успостављање новог православног царства Срба и Ромеја по „симфонијском принципу” духовне и световне власти (Серегин 2018).

Постоји низ разлога за ову привидну контрадикторност. С једне стране, византијски патријарх је 1353. године изнео анатему српском владару, архијерејима и целој земљи (за „раскол хришћанске цркве” и непослушност византијском цару, односно за проглашење патријаршије и самовољно крунисање на царство), која је укинута била читаве две деценије после Стефанове смрти. С друге стране, Стефан Душан је био крив за смрт свог оца, светог мученика Стефана Уроша Дечанског – који је преминуо након оружаног

сукоба са сином док је био затворен у тврђави Звечан. Морална компонента ситуације била је врло контрадикторна, па и средњовековни српски аутори се нису слагали по питању узрока и оцне ове погибије. У средњовековним текстовима нису до краја расветљени разлози сукоба два владара, односно није утврђен до краја иницијатор сукоба. Стефан Душан, у говору прогласа свог Законика, оптужио је „злу силу” да је утицала на његовог „раније богобојажљивог” и изненада разбеснелог оца. Уз то захвалио се Богу на победи – упоређујући себе са библијским Јосифом, сином Јакова, који је и од браће своје по Божјој вољи бранио баштину (Душанов Законик 1986: 88). Неки истраживачи посебну пажњу посвећују овом поређењу, налазећи у овој фрази признање кривице Стефана Душана, који би се могао плашити конкуренције јер је у то време већ имао браћу из другог брака Стефана Дечанског (Черных 2017). Ову верзију поткрепила је и написана током живота цара хагиографија (и поред анатеме, Душан је ипак имао своју хагиографију), коју је у наставак дела познатог архиепископа Данила II саставио безимени хиландарски монах почетком четрдесетих година 14. века. Према нешто каснијим изворима из 15. века од Григорија Цамблака, свађа се ипак десила због похлепе самог Стефана Душана. Обезвређује овај податак чињеница да он потиче из хагиографије Св. Стефана Дечанског, у којој би свако омаловажавање светитеља било неприкладно.

У српској историографији као разлог за одбијање канонизације Стефана Душана види се анатема од стране византијског патријарха на самог владара која није могла да не утиче и на његове поданике (Благојевић 2011: 278). Побуна против оца у себичне сврхе тешко да се може сматрати разлогом за одбијање да се Душан канонизује – јер се и сам Свети Стефан Дечански бунио против сопственог оца. Морамо напоменути да неки од истраживача и данас указују на елементе поштовања Стефана Душана као светитеља – написана је била хагиографија, посмртни остаци краља називали се моштима. Патријарх Пајсије Јањевац у 17. веку тврдио је да, када су Османлије уништиле манастир Светих Архангела код Призрена, мошти Стефана Душана, које су тамо почивале, биле су подељене и премештене на више места. До тога је могло да дође и због тога што су се сматрали извором чудотворне снаге (Черных 2017).

Састављање хагиографија било је прилично распрострањено – култ владарске светости најактивније је подржан хагиографским делима. Један од првих аутора био је краљ Свети Стефан Првовенчани, који је поставио темеље стила писања, потицао је из краљевске династије и још један велики српски књижевник, архиепископ Данило II, који је писао не само хагиографије архијереја већ и житија владара (Алексеев 2014).

Карактеристична за пантеон светих српских владара била је слика краља као светог мученика за веру. Први од њих био је владар Јован Влади-

мир, који је доживео сурову и мучку погибију путем одсецања главе 1016. Његова смрт и канонизација постали су узор за формирање даљег модела владара-мученика у књижевности – са својим карактеристичним двојним поређењима (добро и зло), величањем владара, епитетима, описима природе, помињањем божанског чуда (Miłkowska 2019). Било би инспиративно поредити овај рани српски владарски култ са страдалим 1015. првим руским светим владарима свештеномученицима Борисом и Глебом (Миљковић 2022: 71–77).

Владари-мученици требали су да изазивају саосећање и демонстрирају хришћанско смирење, али су притом често задржавали атрибуте Божијег изабраника – карактеристичне за богате византијске симболе моћи цара – краљеви су били обучени у богато извезене огртаче и тунике, пурпур и круну. Традиција спајања мучеништва и припадности византијској традицији богате сакралне декорације била је стабилна и опстала и након губитка државности – па је на икони 1577. из Дечанског манастира Стефан Дечански приказан у свечаним царским хаљинама, седећи на пурпурном престолу, не додирујући земљу ногама (ноге се ослањају на пурпурну столицу), са православним крстом у рукама, са круном и ореолом.

Сликање икона и осликавање зидова манастира такође је био један од најважнијих облика подржавања култа светости краљева. Завршетак процеса спајања византијског уметничког и политичког модела „светог владара” са српским социокултурним стварностима везује се за прву половину и средину 14. века (од Милутина до Душана Силног). Овај спој значио је учвршћивање лика владара – што се одразило и на архитектури храмова епохе, и на декорацији ентеријера фреско-сликарством. Понављају се поменути мотиви царске одежде и ореола (Ђорђевић 1994: 309), макете изграђеног храма (кнез-ктитор га држи у рукама), слике кнеза окруженог другим свецима. Промене које илуструју перцепцију владара од Милутиновог доба су промена позе владара (фронтална и церемонијално-репрезентативна, као у Византији), појава генеалошког мотива попут „Немањићеве лозе” у Пећком манастиру тридесетих година 14. века и у Студеници крајем 14. – почетком 15. века. Међу њима постојале су специфичне варијације, које су укључивале представнике византијског царства, династије Комнена и бугарске династије Асена. Лоша очуваност живописа не дозвољава нам да поуздано атрибуирамо приказане особе и да дефинитивно проверимо претпоставку. Репрезентативна је не само чињеница цртања стабла Немањића већ и његова локација у храму. Обично је цртана на северном делу зида, тј. наспрам јужног, на коме се у византијској традицији налазило „Исусово дрво” – списак земаљских Христових предака (Немыкина 2021). У низу композиција све је још очигледније – тако на слици цркве Богородице Љевишке (1310–1313) Милутин је приказан као аутократор, који прима власт од самог Христа.

Ова црква има посебан статус за „свете Владаре” Србије – Краљ Милутин је њену изградњу и украшавање завршио у посебном периоду свог владања – између „два доба и његове унутрашње политике и односа између Цариграда. Као царски зет, уједињен са царем. Римљана већ осам година, краљ Милутин је, 1307. године, када је Богородица Љевишка завршена, морао, ипак, још чекати на остварење пуноће свог новог положаја” (Станковић 2022) – краљица Симонида због раног узраста није могла постати мајка будућег наследника. У храму Св. Ђорђа у Полошком манастиру фрескописаном у периоду 1343–1345. године Душан је крунисан од стране Христа, док му анђео предаје у руке симбол владарске моћи – мач (Ђурић 1968: 76) – што говори о очигледним претезањима Немањића на сопствен мимезис, односно повлачењу паралеле између божанске моћи и сопствене.

Перцепција светог владара у Русији

У Русији култ свете моћи кнеза и канонизованог владара међусобно корелира нешто другачије него у византијској традицији и ближој јој српској – посебно у контексту хронолошког оквира који смо назначили. Писани извори су преписивали свету моћ и живом, неканонизованом кнезу и моштима светог владара – а ипак би било претерано приписати кнезу положај сличан византијским царевима. Може се претпоставити да је таква ситуација повезана са динамиком развоја идеје о култу хришћанског владара. Пре него што је активни утицај византијских традиција започео крштењем Русије, руски кнежеви су већ имали прилично стабилну представу о изворима своје владареве моћи. Према М. Б. Свердлову, који је проучавао питања християнизације Русије, кнез Свјатослав Игоревих, одани многобоштву, видео је извор свог ауторитета не у надреалној моћи Перуна, већ у праву свог рода да влада, односно у наслеђу кнежевске породице (Свердлов 2003: 227–228).

У каснијим периодима, извори чувају неке слике праведних кнезова (подржане књижевницима и правним актима), али нам не дозвољавају да говоримо о претераној сакрализацији власти кнеза у овој фази историје. Изградња култа богоизабраног владара у потпуности се формирала тек од краја 14. века – ступањем на престо првог великог кнеза Владимирског и Московског Василија I и почетком претензија на контролу уједињених руских земаља, јачањем Москве као њиховог центра (теолошки концепт „Москва – трећи Рим”) који би заменио убрзо преминули „други Рим”.

У Русији, поред канонизације на обични начин проглашења за светца, владар је могао да буде поштован у локалној традицији. Према речима црквеног историчара Е. Н. Темниковског, дозвола (или наредба) локалне власти да се покојнику ода почаст као светцу могла је фактички да успостави култ светог владара (Темниковский 1903: 4). У недостатку јасних правила, у процесу канонизације локалних руских кнежева била је најтежа, очиглед-

но, управо процедурална страна признања светости, а не стварање материјалних услова (текстови, иконе итд.), па је напор локалних подносилаца петиција био изузетно важан. Тако је, с једне стране, канонизација „националних” светих за државе у орбити Цариграда била у рукама патријарха (чин исказивања посебне почасте за молиоца). С друге стране, не могу се занемарити напори локалних моћника – попут Јарослава Мудрог и његових потомака, који су успоставили и подржавали култ светости Бориса и Глеба – чак и пре званичне потврде канонизације уз Цариграду. Претпоставља се да су канонизовани 1072. године на Вишегородском састанку кнежева (Присџлков 2003: 29, 43–46), а прва (дрвена) црква у њихову част подигнута је у припреми за канонизацију 1021. године на месту сахране браће. Испуњени (Булгаков 1994) су били наведени критеријуми за одобравање светости од стране Цариграда – одлуке кнеза и митрополита, установљење дана поштовања, поштовање моштију светитеља у цркви, сликање икона, подизање цркве у њихову част, сведочење чуда (Романенко 2020). Последњи услов (чудо) био је био пожељан (пожељно је и да се понови три пута) – али необавезан. На пример, над моштима кнеза Владимира и низа других светитеља из кнежевске породице нису забележена никаква чуда пре њихове канонизације средином 13. века. За таква чуда су се сматрала исцељења поменута у житију Бориса и Глеба, нетљење моштију забележено код кнегиње Олге, (Данилевский 2010: 290) могли су то такође бити чиновни необичног понашања моштију (тело преминулог Александра Невског је пружио руку на сопственој сахрани да преузме духовну грамоту) (Уљанов 2020: 70–80).

Понекад за поштовање преминулог кнеза као свеца, признање Византије уопште није било тражено – огромну већину руских кнезова Цариградска патријаршија никада није званично канонизовала. То, међутим, није сметало формирању локалних култова светих владара – како то можемо судити из архитектонских, визуелних и писаних извора. Тако су мошти Александра Невског сахрањене и чуване у светилишту у манастиру и цркви Пресвете Богородице, његово житије је састављено најкасније у другој половини 13. века (најраније сачувано издање датира се 1260-им годинама, тј. скоро одмах после кнежеве смрти 1263. године). Његова хагиографија, *Приповест о животу и храбрости блаженпочившег и великог кнеза Александра*, или *Прича о животу Александра Невског*, описује чудотворну моћ кнежевих моштију – поменуто постхумно померање руке и низ исцељења – док се званична канонизација десила тек 1547. године, већ после признања аутокефалности Руске православне цркве. Карактеристичне су и следеће речи хагиографа: „... и каже Господ: кнезове стављам ја јер су свети они – и ја водим их. И заиста, његова владавина није била без Божје заповести.” (ЖСР 2010) – што указује на перцепцију неканонизованог кнеза као светог владара. Слично схватање владара налази се и у ранијим изворима – тако,

у Повести минулих лета, старци и епископи називају кнеза Владимира постављеником Божијим, намењеним „да казни зле, а да милост даде добрим” (ПВЛ 2012). Слика Владимира и сина његовог Јарослава посебно се истиче у *Беседи о закону и благодати митрополита Илариона* – већ у 11. веку митрополит је кнеза Владимира упоређивао са великим Константином и Давидом, а кнеза Јарослава са Соломоном (СЗБ 2010: 288). Слични епитети, примена особина „свети”, „блажени” и „верни” у односу кнезова и кнегиња Древне Русије (Курц 2006: 109) често се налази у писаним изворима – терет власти се види као света функција кнеза.

Може се рећи да је у Русији канонизација била вођена византијским традицијама, али је имала и низ својих карактеристика. У византијској традицији култ живог, јединог владајућег цара, намесника Божијег на земљи, био је најважнији аспект културног и политичког живота – док је преминули и канонизовани византијски цар није засеђавао култ других светаца који нису били владари за живота. Први руски свеци били су синови кијевског кнеза Владимира Свјатославића, Борис и Глеб, који су канонизовани на инсистирање кнеза Јарослава Мудрог убрзо након њихове погибије. Ускоро након тога су канонизовани монах Теодосије Печерски, новгородски епископ Никита и бака кнеза Владимира, кнегиња Олга. У првом периоду канонизације (првих шест векова до митрополита Макарија) само је 68 људи у Руској православној цркви било је проглашено за светитеље, међу којима: 21 члан кнежевске породице, 15 припадника високог свештенства, 22 монаха, четири света блажена, пет мученика и један бољарин. Од њих је само 22 светитеља добила статус општецрквених (Голубинский 1900: 772). У Руској православној цркви која се налазила ниже од Цариградске патријаршије у хијерархији Васељенске цркве и постојала у другачијим политичким условима, култ канонизованих кнезова имао је посебан статус који је се истицао поред осталих (Гайденок 2020). Овај статус се највероватније може објаснити наведеним карактеристикама светих кнезова.

Прво, признање руског владара за свеца готово га је ставило у ранг са канонизованим светим царевима Византије, што је повећавало црквени и политички ауторитет „варварске” државе (уздигнувши је у хијерархији држава, уписаних у наративима, законима и ритуалима империје). Друго, преминули кнез или кнегиња су били повезани са култом врховне хришћанске власти, која је већ у средњем веку повезана са заступништвом Бога (Purpura 2017: 132–133). Очигледно је да је у Русији статус владара био мање сакралан него у Византији – међутим, кнез је и даље је био укључен у духовни живот државе. За време живота одређивао је усвајање нове вере, места служења свештенству, градњу храмова и цркава, користио црквене слике и симболе у престоним обредима, у походима, у одећи и симболима моћи. После смрти, поседовање непосредне световне власти је нестајало,

али је покојни кнез чувао је моћ свих хришћанских дела почињених током своје владавине (која он, као хришћански кнез, није могао а да не почини). Треће – и то је једина карактеристика заједничка за све светитеље – са свим својим ауторитетом покојни свети кнез је ипак био приступачан за директно молитвено обраћање свих верника без обзира на њихов статус (Гайденок 2020: 31).

Као и други „свети владари”, руски свети кнез би био сахрањен у храму – односно формиран је сакралан простор око кнежевог гроба. Сахрањивање на светом месту било је пожељно за сваког свеца и такође се тицало и владара – и то не само оне канонизованих. Традиција сахрањивања кнезова у цркви објашњава се комбинацијом високог друштвено-политичког статуса и често ктиторског статуса према храму – изграђени манастир би постао породична гробница појединца или његовог рода (Гайденок 2016: 369–386; Самойлова 2006: 579–611).

Изградња храма од стране кнеза у Русији доживљавала се као принос Богу од побожног владара – одраз поимања тог феномена може се наћи у бројним ктиторским сликама. Лик кнеза који држи сопствени храм у рукама типичан је за унутрашње осликавање не само зидова (слика се традиционално налазила изнад кнежевске гробнице у храму), већ и црквене опреме – тако на пример у предмонголској Русији најчешћа слика (после Христа и Богородице) на личним крстовима и кутијама за делиће моштију (енколпионима) био је такозвани „борисоглепски” лик светих кнезова са храмом. Неки истраживачи долазе до закључка да је тело кнеза-ктитора (не обавезно канонизованог) било део овог приноса – што технички указује на прелазак тела у статус моштију (Кондаков 1906: 42–44; Преображенский 2012).

Напори руских кнезова да сакрализују сопствену власт укључују и пренос сахрањених моштију у нови храм – на пример, поновно сахрањивање посмртних остатака Олега и Ярополка у кијевској Софији. Кнежева гробница, по обичају, није смела да буде ван цркве зграде (храма или капеле) – чак и ако он није имао никакве везе са њеном изградњом. Истовремено, сакрализација гробног места означавала је не само архитектонски комплекс око покојника, већ и сакрализацију простора око њега унутар храма – увек је требао да буде опремљен иконама, кнежевском одеждом и сликама. Богатство кнежевског гроба – спој светости и богатства – традиција је која је у Византији показивала богоизабрани статус цара и његову високу позицију владара и заштитника међу свим хришћанским народима – док Русија (пре концепта „Москва је трећи Рим”) тешко да би могла да претендује на такву идеолошку поруку. Тако је у овој фази та усвојена традиција била прилично формална.

Закључак

Наш кратак преглед феномена перцепције феномена „светог владара“, на основу извора и историографије, омогућио нам је да дођемо до низа закључака. Тако византијски култ светог владара био је изграђен на основи споја хришћанства са римским наслеђем и задржао је традиције глорификације владајућег цара и утицаја овог култа на стабилност огромног царства и његових бројних провинција. Словенски култови светих владара били су изграђени на споју византијских идеја са сопственим социополитичким наслеђем. Нажалост, ми не знамо на основу писмених извора како је изгледало тумачење извора владарске моћи у Срба пре христијанизације. Имамо довољно руских и страних извора о руским владарима периода многобоштва. Живели су у миљеу северног индоевропског паганства, уз посебан значај вође чија је владавина била базирана на његовом наследном праву и личним заслугама. Посебно истицање очекивало је владара и у оном свету са нарочито богатим инвентаром и пратњом на сахрани (Рыбаков 1987). Ово је могло да остави трага и на посебном статусу преминулог светог владара у руској православној традицији.

Као резултат снажног али посвуд локализованог доживљавања идеје светог владара у словенским земљама, оне се разликују од византијског модела и једна од друге – развијају се и обликују у зависности од тренутних потреба државе. Релативно непромењени остају мотиви претензија за утицај на слабије околне хришћанске народе, аутократско уједињење припојених територија и Божије посредовање као вид легитимизоване моћи владара. Канонизација светаца појачава се у Русији од средине 13. века (монголска најезда) а у Србији од 15. века (османска освајања) као начин одржавања свести о моћи у посрнућу реалне државности. Култ светог владара изражавао се у доживотним ритуалима (степен сакрализације лика владара у њима је зависила од његових тренутних захтева) и титули – као и у поштовању после смрти, сакрализацији тела и простора око њега, писању икона и хагиографа (житија), хијерархији светих владара (равноапостолни, преподобни, благоверни, свештеномученик). Закључци прегледног рада могли би се проширити, разјаснити и развити у широј студији, која би укључивала већи спектар извора и стручне литературе – тема перцепције „светости“ владара на примеру три крупна православна народа је изузетно занимљива, вишеструка и захтева даља истраживања.

Цитирана литература

Алексеев, Сергей Викторович. «Сербская историческая агиография: между хроникой и житием». Знание. Понимание. Умение 3/2014: 148–155.

- [Aleksëev, Sergeĭ Viktorovich. «Serbskaiâ istoricheskaiâ agiografiiâ: mezhdu khronikoĭ i zhitieĭ». Znanie. Ponimanie. Umenie 3/2014: 148–155]
- Благојевић, Милош. Српска државност у средњем веку. Београд: СКЗ, 2011.
- [Blagojević, Miloš. Srpska državnost u srednjem veku. Beograd: SKZ, 2011]
- Васильев, Василий М. История канонизации русских святых. Москва, 1893.
- [Vasil'ev, Vasilii M. Istoriia kanonizat'sii russkikh sviatykh. Moskva, 1893]
- Гайдено, Павел Иванович. «К проблеме типологизации монастырей домонгольской Руси». Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях 6, 2016: 369–386.
- [Gaïdenko, Pavel Ivanovich. «K probleme tipologizat'sii monastyreĭ domongol'skoĭ Rusi». Drevniia Rus': vo vremeni, v lichnostiakh, v ideiakh 6, 2016: 369–386]
- Гайдено, Павел Иванович. «Когда князь становился святым? Несколько наблюдений о феномене святости древнерусских князей XI–XIII вв.» Палеоросия. Древняя Русь во времени, в личностях, в идеях 12/1, 2020: 81–94.
- [Gaïdenko, Pavel Ivanovich. «Kogda kniaz' stanovilsia sviatym? Neskol'ko nablūdeniĭ o fenomene sviatosti drevnerusskikh kniazeĭ XI–XIII vv.» Paleorosiiâ. Drevniia Rus' vo vremeni, v lichnostiakh, v ideiakh 12/1, 2020: 81–94]
- Гайдено, Павел Иванович. «Когда князь становился святым? Несколько наблюдений о феномене святости древнерусских князей XI–XIII вв. Продолжение.» Novogardia 4/2020: 28–44.
- [Gaïdenko, Pavel Ivanovich. «Kogda kniaz' stanovilsia sviatym? Neskol'ko nablūdeniĭ o fenomene sviatosti drevnerusskikh kniazeĭ XI–XIII vv. Prodolzhenie.» Novogardia 4/2020: 28–44]
- Голубинский, Евгений Евсигнеевич. История Русской Церкви. Москва: Императорское общество истории и древностей Российских при Московском Университете, 1900.
- [Golubinskiĭ, Evgeniĭ Evsigneevich. Istoriia Russkoĭ T'Serkvi. Moskva: Imperatorskoe obshchestvo istorii i drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom Universitete, 1900]
- Голубинский, Евгений Евсигнеевич. История канонизации святых в Русской Церкви. Сергиев Посад, 1894.
- [Golubinskiĭ, Evgeniĭ Evsigneevich. Istoriia kanonizat'sii sviatykh v Russkoĭ T'Serkvi. Sergiev Posad, 1894]
- Дагрон, Жильбер. Император и священник. Этюд о византийском «царепапизме». Москва: Нестор-История 2010.
- [Dagron, Zhil'ber. Imperator i sviashchennik. Ètiūd o vizantiiskom «tsarepapizme». Moskva: Nestor-Istoriia 2010]
- Ђорђевић, Иван М. Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина. Београд: Филозофски факултет, 1994.
- [Đorđević, Ivan M. Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića. Beograd: Filozofski fakultet, 1994]
- Ђурић, Војислав Ј. „Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству.” Зборник за ликовне уметности 4/1968: 68–100.
- [Đurić, Vojislav J. „Tri događaja u srpskoj državi XIV veka i njihov odjek u slikarstvu.” Zbornik za likovne umetnosti 4/1968: 68–100]

- Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. Москва, 1994.
- [Makariĭ (Bulgakov), mitropolit Moskovskĭi i Kolomenskiĭ. Istoriiā Russkoĭ tserkvi. Moskva, 1994]
- Кондаков, Н. П. Изображения княжеской семьи в миниатюрах XI в. Санкт-Петербург, 1906.
- [Kondakov, N. P. Izobrazheniĭa kniazheskoĭ sem' i v miniatiurakh XI v. Sankt-Peterburg, 1906]
- Курганов, Федор Афанасьевич. Отношения между церковною и гражданскою властью в Византийской империи. Обзор эпохи образования и окончательного установления характера взаимоотношений между церковною и гражданскою властью в Византии (325–565). Казань: Типография Императорского университета, 1880.
- [Kurganov, Fedor Afanas'evich. Otnosheniĭa mezhdru tserkovnoiū i grazhdanskoĭ vlastiū v Vizantiĭskoĭ imperii. Obzor ėpokhi obrazovaniĭa i okonchatel'nogo ustanovleniĭa kharaktera vzaimootnosheniĭ mezhdru tserkovnoiū i grazhdanskoĭ vlastiū v Vizantii (325–565). Kazan': Tipografiĭa Imperatorskogo universiteta, 1880]
- Курц, Й. (ответственный редактор) Словарь старославянского языка: В 4-х томах. Санкт-Петербург, 2006.
- [Kurtš, Ī. (otvetsvennyiĭ redaktor) Slovar' staroslaviānskogo iazyka: V 4-kh tomakh. Sankt-Peterburg, 2006]
- Марјановић, Драгољуб. Византијски свет и Српска црква у 13. и 14. веку. Нови Сад: Mediterran Publishing 2018.
- [Marjanović, Dragoljub. Vizantijski svet i Srpska crkva u 13. i 14. veku. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2018]
- Миљковић, Никола. „Круг текстова о Светој браћи Борису и Глебу и Житије Стефана Дечанског од Григорија Цамблака – типолошке сличности.” Записи: годишњак Историјског архива Пожаревац 11, 2022: 71–77.
- [Miljković, Nikola. „Krug tekstova o Svetoj braći Borisu i Glebu i Žitije Stefana Dečanskog od Grigorija Camblaka – tipološke sličnosti.” Zapisi: godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac 11, 2022: 71–77]
- Немыкина, Елена Александровна. «Имперская идеология в задужбинах Душана Сильного и его вельмож в Македонии». Актуальные проблемы теории и истории искусства 2021: 492–500.
- [Nemykina, Elena Aleksandrovna. «Imperskaĭa ideologiiā v zaduzhbinakh Dushana Sil'nogo i ego vel'mozh v Makedonii». Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva 2021: 492–500]
- Острогорский, Георгий Александрович. «Византийский император и иерархическое мироустройство». Русско-Византийский вестник 1, 2018: 16–24.
- [Ostrogorskiĭ, Georgiĭ Aleksandrovich. «Vizantiĭskĭi imperator i ierarkhicheskoe miroustroĭstvo». Russko-Vizantiĭskĭi vestnik 1, 2018: 16–24]
- Острогорски, Георгије. „Автократор и самодржац.” Глас Српске краљевске академије CLXIV, 84, 1935: 95–187.

- [Ostrogorski, Georgije. „Avtokrator i samodržac.” Glas Srpske kraljevske akademije CLXIV, 84: 1935: 95–187]
- Преображенский, Александр Сергеевич. Ктиторские портреты Средневековой Руси XI начала XVI века. Москва: Северный паломник, 2012.
- [Preobrazhenskiĭ, Aleksandr Sergeevich. Ktitorskie portrety Srednevekovoi Rusi XI nachala XVI veka. Moskva: Severnyi palomnik, 2012]
- Присѣлков, Михаил Дмитриевич. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург: Наука, 2003.
- [Prisēl'kov, Mikhail Dmitrievich. Ocherki po tserkovno-politicheskoi istorii Kievskoi Rusi X–XII vv. Sankt-Peterburg: Nauka, 2003]
- Романенко, Елена Владимировна. «Святые страстотерпцы и критерии их канонизации». [В:] Л. С. Белоусов (отв. ред.) «Восстанет цесарь в опустевшей земле»: люди, время и пространство русской истории. К 70-летию профессора Н.С. Борисова: сборник научных статей. Санкт-Петербург, 2020, 34–53.
- [Romanenko, Elena Vladimirovna. «Sviatye strastoterptsy i kriterii ikh kanonizatsii». [V:] L. S. Belousov (otv. red.) «Vosstanet tsesar' v opustevshei zemle»: liudi, vremia i prostranstvo russkoi istorii. K 70-letiiu professora N.S. Borisova: sbornik nauchnykh statei. Sankt-Peterburg, 2020, 34–53]
- Рыбаков, Борис Александрович. Язычество Древней Руси. Москва: Наука 1987.
- [Rybakov, Boris Aleksandrovich. Iazychestvo Drevnei Rusi. Moskva: Nauka 1987]
- Самойлова, Татьяна Евгеньевна. «Священное пространство княжеского гроба». [В:] А. М. Лидов (ред.) Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. Москва: Индрик, 2006, 579–604.
- [Samoilova, Tat'iana Evgen'evna. «Sviashchennoe prostranstvo kniazheskogo groba». [V:] A. M. Lidov (red.) Ierotopiia. Sozdanie sakral'nykh prostranstv v Vizantii i Drevnei Rusi. Moskva: Indrik, 2006, 579–604]
- Свердлов, Михаил Борисович. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. Санкт-Петербург: Наука, 2003.
- [Sverdlov, Mikhail Borisovich. Domongol'skaia Rus': kniaz' i kniazheskaia vlast' na Rusi VI – pervoi treti XIII v. Sankt-Peterburg: Nauka, 2003]
- Серегин, Андрей Викторович. «Христианская самоидентификация формы государства и правовой системы средневековой Сербии». Философия права 4/2018: 122–126.
- [Seregin, Andrei Viktorovich. «Khristianskaia samoidentifikatsiia formy gosudarstva i pravovoi sistemy srednevekovoi Serbii». Filosofii prava 4/2018: 122–126]
- Соколов, Иван Иванович. О византинизме в церковно-историческом отношении. Санкт-Петербург, 1903.
- [Sokolov, Ivan Ivanovich. O vizantinizme v tserkovno-istoricheskom otnoshenii. Sankt-Peterburg, 1903]
- Станковић, Влада. Милутин свети краљ. Београд: Вукотић медија, 2022.
- [Stanković, Vlada. Milutin sveti kralj. Beograd: Vukotić medija, 2022]
- Темниковский, Евгений Н. К вопросу о канонизации святых. Ярославль, 1903.
- [Temnikovskii, Evgenii N. K voprosu o kanonizatsii sviatykh. Iaroslavl', 1903]
- Удальцова З.В., Г. Г. Литаврин (отв. ред.) Культура Византии. Том 1., Москва, 1984.
- [Udal'tsova Z.V., G. G. Litvavrin (otv. red.) Kul'tura Vizantii. Tom 1., Moskva, 1984]

- Ульянов, Олег Германович. «Первое чудо Александра Невского: коллизия агиографии и церковной практики». Палеоросия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях 12, 2020: 70–80.
- [Ul'iānov, Oleg Germanovich. «Pervoe chudo Aleksandra Nevskogo: kolliziī agiografii i tserkovnoī praktiki». Paleorosiiā. Drevniāiā Rus': vo vremeni, v lichnostiākh, v ideiākh 12, 2020: 70–80]
- Черных, Татьяна Германовна. «Царь Стефан Душан IV Сильный как отцеубийца и нарушитель заповедей предков: негативное в образе правителя в сербской исторической памяти XIV–XXI вв.». Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 21, 2017: 113–127.
- [Chernykh, Tat'iāna Germanovna. «TSar' Stefan Dushan IV Sil'nyi kak ottseubiitsa i narushitel' zapovedei predkov: negativnoe v obraze praviteliā v serbskoī istoricheskoi pamiāti XIV–XXI vv.». Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 21, 2017: 113–127]
- Anastos, Milton V., Nicholas Goodhue, Speros Vryonis. Aspects of the Mind of Byzantium: Political Theory, Theology, and Ecclesiastical Relations with See of Rome. London, 2001.
- Beck, Hans Georg. Res publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner. In: Das byzantinische Herrscherbild. Darmstadt: 1975.
- Delbrick, C. R. „Antike Porphywerke.” Berlin-Leipzig: 1932.
- Dölger, Franz. „Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen”. [In:] Byzanz und die europäische Staatenwelt: München: Buch-Kustverlag Ettal, 1953.
- Miłkowska, Karolna. “The Death of Serbian Rulers in Serbian Iconography”. Studia Humanitatis 3/2019.
- Purpura, Ashley M. God, Hierarchy, and Power – Orthodox Theologies of Authority from Byzantium. New York: Fordham University Press, 2017.
- Treitinger Otto. Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Jena: 1938.

Извори

- ЖСР: Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней святого Димитрия Ростовского / 12 книг., Москва, 2010.
- [ZhSR: Zhitiiā sviātykh na rusском iāzyke, izlozhennye po rukovodstvu Chet'ikh-Minei sviātogo Dimitriiā Rostovskogo / 12 knig., Moskva, 2010]
- ПВЛ: Повесть временных лет – Пер. Д.С. Лихачева, О.В. Творогова, Санкт-Петербург, 2012.
- [PVL: Povest' vremennykh let – Per. D.S. Likhacheva, O.V. Tvorogova, Sankt-Peterburg, 2012]
- СЗБ: Слово о Законе и Благодати митрополита Илариона. Памятники общественной мысли Древней Руси: Т. 1: Домонгольский период / сост, авт. вступ. ст. и коммент. И. Н. Данилевский. Москва, 2010.

- [SZB: Slovo o Zakone i Blagodati mitropolita Ilariona. Pamiātniki obshchestvennoī mysli Drevneī Rusi: T. 1: Domongol'skiī period / sost, avt. vstup. st. i komment. I. N. Danilevskiī. Moskva, 2010]
- ПСРЛ II: Полное собрание русских леописей. Т.II. Москва: Языки славянской культуры, 2001.
- [PSRL II: Polnoe sobranie russkikh leopiseī. T.II. Moskva: IĀzyki slaviānskoī kul'tury, 2001]

Дарья Алексеевна Тимофеева

ВОСПРИЯТИЕ СВЯТОГО ПРАВИТЕЛЯ В ВИЗАНТИЙСКОЙ, СЕРБСКОЙ И РУССКОЙ СРЕДНЕВКОВЫХ ТРАДИЦИЯХ

Резюме

Восприятие сакральности власти правителя в средневековой России и Сербии было явным наследием Византийской империи. Этот культ правителя был савнительно устойчив, но на славянских землях принял собственную, локальную форму – заметно отличаясь от византийской модели (и друг от друга). Данная традиция не была статична – она развивалась, формируясь в зависимости от текущих потребностей государства. Целью данной статьи стало сопоставление названных традиций, выявление и контекстуализация различий.

Ключевые слова: сербские средневековые правители, русско-сербские отношения, Византийское наследие.

ЈЕЗИК – LANGUAGE

МОДЕЛИРОВАНИЕ НОЭМАТИЧЕСКОЙ ОКРЕСТНОСТИ С ОПОРОЙ НА СЛОВО *БОГОРОДИЦА* В СОЧИНЕНИЯХ ПРОТОПОПА АВВАКУМА КАК ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ КАРТИНЫ МИРА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО АВТОРА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII В. **

В данной работе предложен особый, опирающийся на достижения филологической герменевтики и феноменологии языка, способ анализа контекстного окружения композитных лексем с корнями богород-. Материалом для нашей статьи послужили сочинения протопопа Аввакума, видного деятеля староверия второй половины XVII века. Основной целью работы является структурирование контекстного окружения слов «Богородица», «Богородично» и др. по принципу множества в виде «окрестности», в которой опорная лексема выступает формальной точкой смыслового интервала до другой, синтаксически связанной с ней, лексемы. Содержание полученных синтагм стремится к своим пределам – нозмам – минимальным и далее неделимым единицам смысла, которые очерчиваются, но не определяются методами моделирования, анализа (контекстный, по непосредственным составляющим, изучение единиц в редуцированном состоянии с отказом от дальнейших суждений обо всём, что вышло за границы рассматриваемых фактов) и интерпретации. Было обосновано, что «Богородица» как конструктор в текстах протопопа Аввакума обладает иным, отличным от канонического понимания, статусом знамени массовых самосожжений в эпоху русского церковного раскола второй половины XVII века.

Ключевые слова: слово, словосочетание, текст, нозма, филологическая герменевтика, феноменология, протопоп Аввакум, XVII век, церковный раскол.

In this paper, we propose a special method based on philological hermeneutics' achievements and language phenomenology for analyzing the contextual environment of composite lexemes with the roots of *Bogorod-*. The material for our article is the writings of Archpriest Avvakum, a prominent figure of the Old Faith in the second half of the 17th century. The main purpose of the work is to structure the contextual environment of the words "Bogoroditsa", "Bogorodichno", etc. according to the principle of a set in the form of "neighborhood", in which the reference lexeme acts as a formal point of the semantic interval to another syntactically related lexeme. The content of the obtained phrases tends to its limits – noemes, which we interpret as minimal and further indivisible units of

* <https://orcid.org/0000-0002-2440-3918>

** Предлагаемая статья является дополненной и переработанной версией доклада, озвученного в рамках 63-го национального симпозиума с международным участием «Славистика: научные исследования, профессиональная подготовка, общественно-исторический и культурный контекст».

meaning, which are outlined but not determined by research methods. These include modeling, contextual analysis, immediate constituent analysis, and the study of units in a reduced state with the rejection of further judgments about everything that went beyond the boundaries of the facts under consideration. We have proved that “Bogoroditsa” as a construct in the texts of Archpriest Avvakum has a different status from the canonical understanding of the banner of mass self-immolation in the era of the Russian church schism in the second half of the 17th century.

Keywords: word, phrase, text, noeme, philological hermeneutics, phenomenology, Archpriest Avvakum, the 17th century, the Church schism.

Введение

В истории европейского языкознания известны периоды, когда те или иные учёные, научные школы и целые направления выдвигали на первый план программу изучения письменного творчества у отдельно взятого человека с акцентом на внутреннем мире автора. По крайней мере, весь XIX век пронизан этой идеей. Вспомним пассажи о герменевтике¹ в публикациях Фридриха Августа Вольфа (Friedrich August Wolf) по классической филологии (Wolf 1807) и программную статью Вильгельма Дильтея (Wilhelm Dilthey), в которой содержится общее изложение его взглядов на проблему интерпретации (Dilthey 1900). Разумеется, значительными событиями для развития идей индивидуальности и роли индивидуального сознания в творчестве стал выход в свет трудов Вильгельма фон Гумбольдта (Wilhelm von Humboldt), к сожалению, произошедший уже после смерти ученого (Humboldt 1836), и работ Александра Афанасьевича Потебни (Потебня 1874), слишком поздно оцененных научным сообществом. Укажем также на поиски психического начала в языке отдельного человека в книге Германа Пауля «Принципы истории языка» (Paul 1920), размышления об этом же Ивана Александровича Бодуэна де Куртенэ (Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay) в аспекте связи уровней языка с мышлением (Бодуэн 1963а, 1963б) и известный труд его ученика – Николая Вячеславовича Крушевского (Mikołaj Habdank Kruszewski) – «Очерк науки о языке» (Крушевский

1 Изначально – искусство толкования, зрелые образцы которого в отрыве от экзегезы библейских книг обнаруживаются уже у Анджело Полициано (Angelo Ambrogini detto Poliziano) в сборнике его работ (Poliziano 1489). С XIX века герменевтика постепенно превращалась в теорию понимания и интерпретации текста, окончательно оформившись в одну из филологических дисциплин в 1920-е гг. (Искусство как язык 2017). Возвращение к ней как таковой (а не как к ответвлению психолингвистики) в СССР произошло в 1970-х. С тех пор в России оформились Тверская герменевтическая школа (Богин 2009), Пятигорская герменевтическая школа (Литвинов 1997), Московская и Санкт-Петербургская герменевтические школы (Колосова 2021).

1883), где предлагалось членить психическое содержание по компонентам и единицам языковой системы.

В этом – далеко не до конца раскрытом – научном контексте на рубеже XIX–XX веков появляются труды Эдмунда Гуссерля (Edmund Gustav Albrecht Husserl), особенно стоит отметить его «Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии» (Husserl 1913), которые, благодаря Густаву Густавовичу Шпету (Шпет 2005), становятся предметом активного обсуждения в кругах российской интеллигенции. В указанных книгах двух философов возвращается из небытия понятие «ноэма» – предмет мысли, на который направлен поток актов сознания; «нечто», мыслимое как таковое. К сожалению, стиль работ Э. Гуссерля не позволял определить этот термин точнее, а интерпретации Г. Шпета фиксировали определенный хронологический срез творческих поисков немецкого философа.

Это понятие для целей языкознания было адаптировано почти полвека спустя Георгием Исаевичем Богиным. Он, в свою очередь, под «ноэмой» понимал «интенциональную сущность», «минимальную единицу смысла», «наиболее дробное идеальное образование, способное формировать смысл как систему» (Богин 2001), и неважно, идёт ли речь о структурах сознания или об отображенных текстом конструктивных принципах смысловой организации всего написанного тем или иным автором. В дальнейшем мы придерживаемся именно этого понимания термина.

Ноэмы (согласно концепции Г. И. Богина) выступают как пределы содержательности текста, но, если есть «пределы», то есть и «интервалы» в диапазоне «от» и «до»; несколько «интервалов» образуют «окрестность» – термин, к сожалению, не употребляемый Г. И. Богиным по отношению к минимальной единице смысла. Представление о том, что эти «интенциональные сущности» в модусе коммуникации никогда не доступны в «чистом виде» и всегда даны в составе некоторых «агрегатов», «разветвленных структур», – подобное представление должно было рано или поздно подвести исследователей к мысли о существовании «наиболее дробных идеальных образований» в составе смыслового множества. Возможность такого шага была открыта Алексеем Федоровичем Лосевым благодаря его лингвистической адаптации соответствующего раздела математической теории. «В математике под окрестностью точки понимается множество всех точек, расстояние которых от данной точки меньше того или иного положительного числа. Если ограничиться образом прямой, то окрестностью точки на данной прямой является, попросту говоря, всякий взятый на ней интервал. <...> Другими словами каждую точку можно мыслить как точку интервала, в пределах которого существует еще бесконечное множество других точек, бесконечно разнообразно отстоящих друг от друга. И если мы данный интервал на прямой мыслим состоящим из бесконечного числа точек, то этот

интервал и есть окрестность для каждой из этих его бесконечных точек» (Лосев 1968: 194–195). В координатах концепций А. Ф. Лосева и Г. И. Богина формальной точкой отсчёта может выступать сочетание морфем, в том числе и корневых, но это сочетание берется не само по себе, а *в связи с чем-то ещё*, причём характер этой связи с чем-либо вполне может закрепляться синтаксически. Ноэма в описываемом нами подходе полагается как предел для абсорбирующей его содержательности текста, заключенной в синтагмы письменной формы естественного языка.

Материал и методы исследования

Лингвистический материал почерпнут нами из семидесяти одного произведения протопопа Аввакума² – лидера и идеолога староверия, противника церковной sprawy, проводимой патриархом Никоном во второй половине XVII в. Озвученная сумма текстов получается, если к разделению, предложенному в тридцать девятом томе «Русской исторической библиотеки» (РИБ 1927), прибавить дробление на разные части в «Пустозерском сборнике» Ивана Никифоровича Заволоко, учесть три ранее неизученных письма из отдела рукописей Российской государственной библиотеки (ОР РГБ Ф.17 №1224) и два письма, опубликованных Владимиром Ивановичем Малышевым в четырнадцатом томе «Трудов отдела древнерусской литературы» (Малышев 1958). Таким образом, **приёмом сплошной выборки** из 71-го текста были извлечены 3812 сложных слов (с учётом всех повторов). Из этой массы композитов с первым элементом *Бог-* насчитывается 348 единиц (9,13% от общего числа), из которых 131 лексема (3,44% от общего числа; 37,64% от всех внутри группы на *бог-*) содержит в себе корни *богород-*.³

- 2 И хотя само имя Аввакума известно не только в России (Конусова, 2021; Маматов 2023), но и в других странах (Pascal 1938; Twaranowicz 2021, Zajc 2009), преимущественно изучают только его «Житие, им самим написанное», что, с одной стороны, не позволяет описывать онтологию смысловых структур автора дискурсивно, а с другой – заставляет усомниться в возможности экстраполяции на всю вторую половину XVII века тех процессов, которые обнаруживаются в единственном полноценно изученном памятнике эпохи русского церковного раскола. Во втором случае выводы исследований для нужд исторической грамматики, исторической стилистики и даже теории языка построены на изучении «аномалии», которая является уникальна сама по себе, но это не значит, что и другие тексты были такими же.
- 3 В разрезе языковой системы исследованных текстов слова с корнями *богород-* связаны только с обозначением Богородицы, матери Иисуса Христа, но именно её «титул», ставший именем собственным, является аксиологически маркированным. В сочинениях протопопа Аввакума не только не встречается, а потенциально невозможно появление слов по типу **богороди́е* (догматически рождался только единосущный Богу-Отцу Сын, не давший биологического потомства) и **богороди́ти* (Искупитель мира приходил в мир только один раз, т.е. действие не является типичным для нашего мира). Сакральность самой личности Девы Марии, её особое положение в рамках православного мировоззрения устанавливает ограничения для подобного языкотворчества даже столь

Это сочетание морфем мы берём как формальную точку смыслового интервала до следующего синтаксически связанного с ней слова; совокупность этих интервалов внутри полученной выборки позволяет очертить смысловую окрестность посредством **контекстного анализа** и **интерпретации** содержания номинативных и предикативных единиц.

Результаты

Богородица в произведениях протопопа Аввакума предстаёт как полноправный деятель, который не только 1) **рождает** Иисуса Христа (*родила Богородица* (РИБ 1927: 899)), но и 2) **неразрывно связана с ним** (*не раздѣляйте Богородицу со Христомъ* (РИБ 1927: 688)). Мать и её Сын 3) **обладают единой волей**, выраженной в единой направленности действия (*Христось и Пречистая Богородица извоили* (РИБ 1927: 26)), поэтому нам нужно удерживать в памяти имплицитное присутствие Искупителя во всех примерах, где упомянуто Богородица.

Область её вовлеченности в деятельность может быть представлена концентрической моделью с тремя окружностями – «слоями» – с движением от неё и обратно к ней:

- А) то, что ей присуще как человеку,
- Б) то, как она проявляет себя в мире, и
- В) то, что мир отдаёт ей.

В первом случае Богородица 4) **обладает органами восприятия** (*какъ Пречистая Богородица позрить?* (РИБ 1927: 541)), и 5) **речью** в разных её формах (*Богородица молящеся* (РИБ 1927: 667); *Богородица протолковала* (РИБ 1927: 6)). Второй слой очерчивает возможность 6) **воздействия на материальный мир**, где она **присутствует** (*имамы Богородицу* (РИБ 1927: 402)), **являет** что-либо (*Богородица яви* (РИБ 1927: 765–766)), **подаёт** (*дала языкъ Пресвятая Богородица* (РИБ 1927: 707)), **разрывает связи между людьми** (*Богородица ... расторгла и разлучила васъ окаянныхъ, к Богу и челоуѣкомъ поганую вашу любовь разорвала* (РИБ 1927: 914–915)), **направляет** (*Богородица провела* (РИБ 1927: 44)) и **успокаивает** (*Богородица-свѣтъ уняла* (РИБ 1927: 107)) людей. Участие Девы Марии в расторжении уз между любовниками кажется, на первый взгляд, парадоксальным, но следует помнить о выявленной ранее связанности Матери и Сына. Другой вопрос, что вторая ипостась Бога-Троицы обладает возможностью вмешиваться и без её участия. Также Богородица 7) **воздействует и на бесплотный мир**, где она **защищает от дьявола** (*Богородица заступила от діавольскаго осквер-*

революционному по стилю писателю, как протопоп Аввакум. В конце концов, он не настолько еретик и не настолько Богоборец, чтобы позволить себе перевести сочетание корней богород- из плоскости почитания Матери Христа в область языковой игры, часто встречающейся в его сочинениях.

ненія и не дала діаволу осквернить душу (РИБ 1927: 914–915)) и **физически борется с бесами** (*Богородица бѣса тово в рукахъ тѣхъ мяла* (РИБ 1927: 81)). Деление на материальный и духовный план в нашем исследовании условны, поскольку в текстах протопопа Аввакума они проницаемы: «*Богородица бѣса тово в рукахъ тѣхъ мяла и тебѣ отдала*» (РИБ 1927: 81) – это пересказ известного эпизода из «Жития» Епифания, когда «бестелесная» Богородица передаёт «телесному» Епифанию беса.

Третий слой в организации нозматической окрестности включает всё то, что мир людей отдаёт Деве Марии, причем в этой части описания возможно выведение ценностной оппозиции. Негативным полюсом противопоставления выступает поведение людей, которые 8) **ругают Богородицу** (*хулять Богородицу* (РИБ 1927: 686)) и 9) **гонят её** своими действиями (*Богородицу согнали* (РИБ 1927: 458)). Подобные примеры ограничены и контекстуально связаны с деятельностью сторонников проводимых церковных реформ.

Положительный полюс заключается в том, что её 10) **почитают** (*в честь Богородицѣ* (РИБ 1927: 486)), 11) **помнят** (*в память Богородицѣ* (РИБ 1927: 486)), 12) **говорят** про неё (*рече о Богородицѣ*), 13) **наделяют её особыми атрибутами** (*Пречистая* (РИБ 1927: 541), *Пресвятая* (РИБ 1927: 707), *Госпожа* (РИБ 1927: 765–766), *Царица* (РИБ 1927: 951)), ей посвящают 14) **песни и молитвы** (*Богородицѣ воспѣша* (РИБ 1927: 685), *стихъ Богородичень* (РИБ 1927: 345)), 15) **иконы** (*икону Богородичну* (РИБ 1927: 442)), 16) **монастыри** (*въ монастырь Богородичнѣ* (РИБ 1927: 247)), т.е. 17) **прославляют её** (*на славу Богородицѣ* (РИБ 1927: 83)), потому что 18) **надеются на её покровительство** (*упованіе на Богородицу-свѣта* (РИБ 1927: 398)). Вероятно, самое дорогое, что может отдать мир Богородице – это человеческие жизни. Аввакумом положительно оценивается то, что люди 19) **идут ради неё на смерть** («*но Христа ради и Богородицы на смерть идутъ*» (РИБ 1927: 872)). Мученики за веру, как показывает и история христианства, и история России, были всегда. В тексте Аввакума это нечто иное – одобрение тех самых массовых самосожжений, описываемых иногда весьма детально: «*А иныя ревнители закона, уразумѣвше лѣсть отступленія, да не погибнуть злѣ духомъ своимъ, собирающесе во дворы с женами и з дѣтьми, и сожигахуса огнемъ своею волею: блаженъ изволь сей о Господѣ*» (РИБ 1927: 872). В свою очередь такой радикальный пересмотр самой личности Девы Марии ведёт к трансформации её понимания как субстанционально закреплённого деятеля.

Обсуждение

Каждое наиболее дробное идеальное образование, способное формировать смысл как систему, становится пределом содержательности по-

лученных синтагм текста (пронумерованные выше пункты в изложении группировки лингвистического материала). Иными словами, нозмы – недостижимые в модусах языка, знака и коммуникации точки, своим наличием обрамляющие то, что в неполной мере проговаривается, называется, характеризуется номинативными и предикативными единицами. Каждый пронумерованный пункт – имя группировки материала вокруг неопределенной интенциональной сущности. Наша мысль станет яснее, если результаты проведенного исследования мы переведем в связку полученных предикаций (ограничимся первыми пятью в силу ограниченного объема статьи).

1. Богородица есть та, кто родила Бога

2. Богородица есть та, кто родила Бога и связана с Богом

3. Богородица есть та, кто родила Бога, связана с Богом и исполняет Его волю

4. Богородица есть та, кто родила Бога, связана с Богом, исполняет Его волю, являясь при этом человеком с характерными для человека органами восприятия.

5. Богородица есть та, кто родила Бога, связана с Богом, исполняет Его волю, являясь при этом человеком с характерными для человека органами восприятия и речью.

Подобное «растягивание» содержательности, будучи техникой понимания (по Г. И. Богину), открывает для исследователя созерцание постоянно ускользающего от логического конципирования понятия, но движущим импульсом этого скольжения является обретение новой предельной точки в общей смысловой системе полученных высказываний. Напомним, что это только первые пять из девятнадцати фактически обоснованных предикаций; первые пять, замыкающие «земной слой» нозматической окрестности с опорой на слово «Богородица», который во многом обусловлен каноническим пониманием личности Матери Христа в Священном Писании.

Заключение

Предложенный в статье подход допустимо охарактеризовать как герменевтико-феноменологический, причем «герменевтическим» он является в связи с доминантой интерпретации текста по определенному алгоритму, а «феноменологическим» – на том основании, что признается ведущая роль нозматических (следовательно, смысловых, по Г.И. Богину) структур, модифицированных бытием знака. В рамках предложенного теоретико-методологического фундамента наш анализ позволяет выдвинуть тезис, что «Богородица» в текстах Аввакума не есть «Богородица» из Евангелий или даже литургического богословия.

Это «нечто» с омонимичным обозначением; «нечто», скрывающееся за именем Матери Иисуса Христа и превращающееся в знамя русского цер-

ковного раскола XVII века. В этом преобразовании Богородица, что даровала через рождение Искупителя вечную жизнь в Царствии Небесном становится той, кому даруют свои жизни, совершая ритуальные самосожжения, ведущие к гибели. И ведь в этом есть цель: она – Царица, Пресвятая, Госпожа – это увидит; она защитит от дьявола и, возможно, проведет мимо ада; она заступится за них там, после смерти, как заступалась здесь, на земле. В аспекте проницаемости мира для духовных сущностей перед нами ярчайшие черты религиозной картины мира, характерные для всех восточных славян, но изменение роли Богородицы, превращение её в личность, провожающую в последний путь – это, как минимум, персональное восприятие самого Аввакума, как максимум – восприятие староверов-сторонников огнепального протопопа.

Это «нечто» – стабильная ноэматическая структура, наличие которой подтверждается за пределами творческого наследия анализируемого автора. В «Сказаніи о кончине блаженнаго Епифанія и прочихъ с нимъ страдалцевъ» мы обнаруживаем следующее: «и обложиша срубъ весь смольемъ и берестомъ, и соломою, и смолою, и зажгоша огнемъ. Они же в срубе пояху вси единогласно: **«Владычице, приими молитву рабъ своихъ»**» (Барсков 1912: 392). В передаче упомянутого сочинения пустозерские узники – Аввакум, Епифаний, Лазарь и Федор – единогласно, т.е. одновременно, поют **богородичный тропарь** (небольшой по размеру текст, посвященный и обращенный к Богородице) **8 гласа** – особого церковного распева, символический смысл которого интерпретируется в православном литургическом богословии как устремление в вечность. Следовательно, перед нами не случайные данные, полученные группировкой синтагм письменной формы естественного – восточнославянского – языка, а подлинные смысловые структуры «жизненного мира» конкретного автора второй половины XVII века.

Цитированная литература

- Барсков, Яков Л. Памятники первых лет русского старообрядчества. Санкт-Петербург: тип. М.А. Александрова, 1912.
- [Barskov, Ākov L. Pamâtniki pervyh let russkogo staroobràdčestva. Sankt-Peterburg: tip. M.A. Aleksandrova, 1912]
- Богин, Георгий И. Обретение способности понимать: Введение в филологическую герменевтику. Москва: Психология и Бизнес ОнЛайн, 2001. <<https://www.phantastike.com/philosophy/hermenevtika/pdf/>> 15.01.2025.
- [Bogin, Georgij I. Obretenie sposobnosti ponimat': Vvedenie v filologičeskûĭ germenevtiku. Moskva: Psihologiâ i Biznes OnLajn, 2001. <<https://www.phantastike.com/philosophy/hermenevtika/pdf/>> 15.01.2025]
- Богин, Георгий И. Обретение способности понимать: работы разных лет. Т. 2. Тверь: Тверской государственный университет, 2009.

- [Bogin, Georgij I. Obretnenie sposobnosti ponimat': raboty raznyh let. T. 2. Tver': Tverskoj gosudarstvennyj universitet, 2009]
- Бодуэн де Куртенэ, Иван А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. Москва : Изд. АН СССР, 1963.
- [Boduèn de Kurtenè, Ivan A. Izbrannye trudy po obšemu âzykoznaniû. T.1. Moskva : Izd. AN SSSR, 1963]
- Бодуэн де Куртенэ, Иван А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.2. Москва : Изд. АН СССР, 1963.
- [Boduèn de Kurtenè, Ivan A. Izbrannye trudy po obšemu âzykoznaniû. T.2. Moskva : Izd. AN SSSR, 1963]
- Искусство как язык – языки искусства. Государственная академия художественных наук и эстетическая теория 1920-х годов. Том II. Публикации. – Москва: Новое литературное обозрение, 2017.
- [Iskusstvo kak âzyk – âzyki iskusstva. Gosudarstvennaâ akademiâ hudožestvennyh nauk i èstetičeskaâ teoriâ 1920-h godov. Tom II. Publikacii. – Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017]
- Колосова Полина А., Надежда Ф. Крюкова, Юлия А. Львова, Марина В. Оборина, Сергей В. Чебанов. Семинарий по филологической герменевтике. Тверская школа. Тверь: Тверской государственный университет, 2021.
- [Kolosova Polina A., Nadežda F. Krûkova, Ŭliâ A. L'vova, Marina V. Oborina, Sergej V. Čebanov. Seminarij po filologičeskoj germenевtike. Tverskaâ škola. Tver': Tverskoj gosudarstvennyj universitet, 2021]
- Конусова, Елена Д. «Аввакумовские чтения. К 400-летию со дня рождения пророка Аввакума.» Русская литература 3, 2021: 268–276. DOI 10.31860/0131-6095-2021-3-268-276.
- [Konusova, Elena D. «Avvakumovskie čteniâ. K 400-letii so dnâ roždeniâ protopopa Avvakuma». Russkaâ literatura 3, 2021: 268–276]
- Крушевский, Николай В. Очерк науки о языке. Казань: Типография Императорского Университета, 1883.
- [Kruševskij, Nikolaj V. Očerk nauki o âzyke. Kazan': Tipografiâ Imperatorskogo Universiteta, 1883]
- Литвинов Виктор П. Полилогос: проблемное поле. Опыт первый. Опыт второй. Тольятти, 1997.
- [Litvinov Viktor P. Polilogos: problemnoe pole. Opyt pervyj. Opyt vtoroj. Tol'atti, 1997]
- Лосев, Алексей Федорович. Введение в общую теорию языковых моделей. Москва: МП РСФСР. МГПИ им. В.И. Ленина, 1968.
- [Losev, Aleksey Fedorovich. Vvedenie v obščhuiu teoriû iâzykovykh modelej. Moskva: MP RSFSR. MGPI im. V.I. Lenina, 1968]
- Малышев, Владимир И. «Два неизвестных письма пророка Аввакума». Труды Отдела древнерусской литературы XIV, 1958: 413–420.
- [Malyšev, Vladimir I. «Dva neizvestnyh pis'ma protopopa Avvakuma». Trudy Otdela drevnerusskoj literatury XIV, 1958: 413–420]
- Маматов, Глеб М. «Жанровые элементы мартырии в “Житии пророка Аввакума, им самим написанном”». Вестник Томского государственного университета 493, 2023: 73–81. DOI 10.17223/15617793/493/9.

- [Mamatov, Gleb M. «Žanrovye èlementy martiriâ v “Žitii protopopa Avvakuma, im samim napisannom”». Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta 493, 2023: 73–81]
- ОР РГБ Ф.17 №1224 Сборник старообрядческий <<https://kp.rusneb.ru/item/material/sbornik-starooobryadcheskiy>> 15.01.2025
- [OR RGB F.17 №1224 Sbornik staroobràdčeskij <<https://kp.rusneb.ru/item/material/sbornik-starooobryadcheskiy>> 15.01.2025]
- Потебня, Александр А. Из записок по русской грамматике. I-II. Воронеж: тип. Н.Д. Гольдштейн, 1874.
- [Potebnâ, Aleksandr A. Iz zapisok po russoj grammatike. I-II. Voronež: tip. N.D. Gol'dštejn, 1874.]
- Русская историческая библиотека Т. 39: Памятники истории старообрядчества XVII века, Кн. 1, вып. 1. Ленинград: (без издательства), 1927.
- [Russkaâ istoričeskaâ biblioteka T. 39: Pamâtniki istorii staroobràdčestva XVII veka, Kn. 1, vyp. 1. Leningrad: (bez izdatel'stva), 1927]
- Шпет, Густав Г. Мысль и Слово: избранные труды. Москва: РОССПЭН, 2005.
- [Špet, Gustav G. Mysl' i Slovo: izbrannye trudy. Moskva: ROSSPËN, 2005]
- Humboldt, Wilhelm von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues: und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Druckerei der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1836.
- Husserl, Edmund. Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Halle: Max Niemeyer, 1913.
- Paul, Hermann. Prinzipien der sprachgeschichte. Halle: Max Niemeyer, 1920.
- Poliziano, Angelo. Miscellaneorum centuria prima. Firenze: Antonio Miscomini, 19 IX 1489.
- Dilthey, Wilhelm. Die Entstehung der Hermeneutik. Philosophische Abhandlungen, Festschrift für Christoph Sigwart, Tübingen 1900, 185–202.
- Wolf, Friedrich August. Darstellung der Altertumswissenschaft nach Begriff, Umfang, Zweck und Wert. Berlin: in der Realschulbuchhandlung, 1807.
- Pascal, Pierre. Avvakum et les débuts du raskol: la crise religieuse au XVIIe siècle en Russie. Paris: Centre d'études russes "Istina", 1938.
- Twaranowicz, Halina. «Диариуш Афанасия Филипповича и Житие протопопа Аввакума: типологические сходжения в историческом контексте». Studia Wchodniosłowiańskie 21, 2021: 75–90.
- [Twaranowicz, Halina. «Diariuš Afanasiâ Filippoviča i Žitie protopopa Avvakuma: tipologičeskie shoždeniâ v istoričeskom kontekste». Studia Wchodniosłowiańskie 21, 2021: 75–90]
- Zajc, Neža. Žitje protopopa Avvakuma: ruska tradicija na preizkunjiš. Ljublana: Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, 2009.

Александар Загуменов

МОДЕЛОВАЊЕ НОЕМАТСКЕ ПЕРИФЕРИЈЕ С ОСЛОНЦЕМ
НА РЕЧ *БОГОРОДИЦА* У ДЕЛИМА ПРОТОПОПА АВАКУМА
КАО ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЛИГИОЗНЕ СЛИКЕ СВЕТА
ИСТОЧНОСЛОВЕНСКОГ АУТОРА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ
XVII ВЕКА

Резиме

У раду се предлаже посебан начин анализе контекста композитних лексема с кореном *богород-* који се заснива на достигнућима филолошке херменеутике и феноменологије језика. Као материјал послужила су дела протопопа Авакума, истакнутог представника староверства из друге половине XVII века. Главни циљ рада је структурирање контекстуалног окружења речи *Богородица*, *Богородично* и сл. према принципу мноштва у виду „окружења” где главна лексема чини формалну тачку смисаоног интервала до друге, с њом синтаксички повезаном тачком. Садржај добијених синтагми тежи својим гранцама – ноемама – минималним и недељивим јединицама смисла, које се у главним цртама оцртавају, али се не одређују помоћу метода моделовања, анализе (контекстуалне, на основу експлицитних елемената, проучавања јединица у редукованом стању уз одбацивање даљег расуђивања о свему што иде ван граница разматраних чињеница) и интерпретације. На тај начин се дошло до закључка да *Богородица* као конструкт има другачији статус у односу на канонско поимање, пре свега статус маркера масовних самоспаљивања у време руског црвеног раскола у другој половини XVII века.

Кључне речи: реч, синтагма, текст, ноема, филолошка херменеутика, феноменологија, протопоп Авакум, XVII век, црквени раскол.

УПОТРЕБА ГЛАГОЛА УНИЧТОЖИТЬ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ

Лексика са деструктивном семантиком заузима значајно место у укупном лексичком систему руског језика, а глаголи са оваквом семантиком сачињавају језгро категорије деструктивности. Њима се исказује рушилачка, разарајућа радња која може бити извршена под утицајем човека, стихијских сила или предмета. Деструктивна семантика готово увек указује на негативне, разорне процесе. Предмет анализе рада је глагол *уничтожить* који представља једну од централних јединица семантичког поља ове категорије.

Основни задатак датог истраживања заснива се на изради својеврсног профила глагола *уничтожить* са циљем да се опишу његове основне карактеристике, семантички потенцијал, синтаксичке конструкције које гради, да се истакну специфичности у употреби. Корпус на којем је заснована анализа обухвата различите речнике руског језика, као и уметничке, новинске, научно-популарне и друге текстове (в. *Извори* и *Електронски извори*). Истраживање се првенствено врши употребом дескриптивног и аналитичког метода, а у појединим сегментима и контрастивног.

Кључне речи: *уничтожить*, глаголи, деструктивност, лексика, руски језик.

The lexicon with destructive semantics occupies a significant place in the overall lexical system of the Russian language, and verbs with such semantics constitute the core of the category of destructiveness. They express a destructive action that can be performed under the influence of a person, natural forces or objects. Destructive semantics almost always indicates negative, devastating processes. The subject of the analysis of the work is the verb *to destroy*, which represents one of the central units of the semantic field of this category.

The main task of this research is based on the development of a kind of profile of the verb *to destroy* with the aim of describing its basic characteristics, semantic potential, syntactic constructions that it builds, and highlighting specifics in use. The corpus on which the analysis is based includes various dictionaries of the Russian language, as well as artistic, journalistic, popular science and other texts (see *Sources* and *InternetSources*). The research is primarily conducted using descriptive and analytical methods, and in some segments also using contrastive methods.

Keywords: *to destroy*, verbs, destructiveness, vocabulary, Russian language.

* <https://orcid.org/0000-0003-2801-890X>

Категорија деструктивности

Термин *деструктивност* изведен је од придева *деструктиван*,¹ који се у лексикографским изворима најчешће тумачи као (*онај*) који *разара, руши, уништава, разоран, разарајући, рушилачки; њогубан, штећан* и у најширем смислу се односи на нарушавање нормалне структуре нечега, уништавање.

Семантичка категорија деструктивности обухвата један сегмент целокупног семантичког система и указује на карактеристичне радње, процесе, стања или односе. Појмови *деструкција* и *деструктивност* готово увек се односе на негативне, рушилачке радње, процесе или појаве. Основне карактеристике деструкције у најширем смислу подразумевају: промену, деформацију, разарање, распадање нечега; промену структуре под дејством различитих сила (физичких, механичких, стихијских) или човека. Резултат деструкције је најчешће уништавање нечега (делимично или потпуно).

Семантичко поље деструктивности у свом језгру садржи глаголску лексiku, док периферни део сачињавају именице, придеви, прилози и друга лексика са деструктивном семантиком. Централна јединица оваквог вербоцентричног поља је глагол *разрушати/разрушить* који чини семантичку базу бројних других лексема ове категорије (Крстић 2023; Крстич 2023).

Поље деструктивности је у више наврата била предмет лингвистичких истраживања у русистици (Нахрачева 2014; Галиева 2016; Волкова 2019; Гизатуллин 2020; Матюшина 2022), док је свеобухватна анализа ове језичке категорије спроведена у докторској дисертацији и другим радовима Ф. Г. Фактуљине (Фактулина 1997; 2002; 2010).

Глаголи са деструктивном семантиком

Група глагола са деструктивном семантиком представља веома бројну подгрупу у оквиру опште класификације глагола у руском језику. Унутар дате групе може бити издвојено више подгрупа (Крстић 2023): 1) глаголи са значењем 'кварити се': за ову групу је карактеристична промена унутрашњих или спољашњих својстава (нечега) најчешће под утицајем времена (*горкнутъ, жухнутъ, киснутъ, лиятъ, ломаться, мелеть, мутнеть, распаяться, редеть, червиветь* и др.); 2) глаголи са значењем 'нестати': семантика ових глагола указује на потпуни или постепени нестанак нечега (*атрофироваться, ликвидироваться, мереть, обезлесеть, обезлюдетъ, редуцироваться, ухнутъ* и сл.); 3) глаголи са значењем разрушавања, распадања: њима се означава процес распадања, истрошености под дејством одређених фактора, али не и потпуно нестајање (*взорваться, выгореть, дробиться, обломиться, развалиться, разорваться, разрушиться, рушиться*); 4) глаголи са значењем 'нанети штету', 'оштетити': ова група одликује се тиме што поред означавања саме деструктивне радње садржи и агенса који непосредно наноси штету конкретном објекту (*жучок проточил доски, ветер ломит деревья*).

1 Дати придев је латинског порекла (лат. *destructivus*, што је изведено – преко именице *destructio*/срп. деструкција, деструктивност/ – од глагола *destruere*/срп. *разрушити, сапрати, упропастити*/); антоним је придев *конструктиван* (лат. *constructivus*) (в., поред осталог, Вујакија 2011).

Према својој семантици глагол *уничтожити* припада другој подгрупи јер његова радња указује на постепено (*уничтожать*) или потпуно (*уничтожить*) уништавање, тј. нестанак нечега.

Основне карактеристике глагола *уничтожити*

Глагол *уничтожити* је прелазни глагол свршеног вида.² У корену овог глагола је -ничтож-, што је дериват одричне заменице *ничто* пореклом из старословенског језика (*ничѣто*).

Према лексикографским тумачењима глагол *уничтожити* има употребу у неколико значења (БАС; СРЈ; ТСРЈ): 1) прекинути постојање некога или нечега, истребити: *Два больших пожара, следовавших один за другим, уничтожили их совершенно* (Арсеньев, Дерсу Узала); 2) отказати, поништити, укинути: *Вот Юрьев день задумал уничтожить* (А. Пушкин); 3) појести или попити нешто до краја, без остатка (разговорни стил): *Две бутылки бордо уничтожа, Не касаясь общественных дел, О борзых, о лоретках Сережа Говорить бесподобно умел* (Н. Некрасов, Недавнее время); 4) понизити некога, сатерати у ћошак (пренесено знач.): *Я узнала, что отец его мне изменяет и потихоньку от меня женится на другой. Я была потрясена, разбита, уничтожена* (А. Островский, Без вины виноватые).

Глагол *уничтожити* има велики број синонима: *разрушить, нейтрализовать, распылять, повредить, потопить, разгромить, побить, подорвать, подточить, убить, истребить* итд. Један од најфреквентнијих синонима овом глаголу је *разрушить*, који представља централну јединицу категорије деструктивности.³ Анализа синонимичности употребе ова два глагола омогућава идвајање специфичности сваког од њих и о томе ће у раду бити речи.

Синтаксичке карактеристике глагола *уничтожити*

Анализом синтаксичког потенцијала појединих група глагола са деструктивном семантиком у руском језику бавили су се у својим истраживањима О. А. Анишчева (О. А. Анишева), С. В. Сљусарјева (С. В. Сљусарева), Ф. Г. Фактуљина (Ф. Г. Фактулина) и др.

Синтаксичка конструкција коју гради глагол *уничтожити* може да има трокомпонентну структуру: $S \leftarrow V \rightarrow O$ (глагол *уничтожити* је двоактантни) или двокомпонентну: $V \rightarrow O$ (глагол је једноактантни).

Трокомпонентна конструкција $S \leftarrow V \rightarrow O$ садржи субјекат, глагол *уничтожити* и објекат на који је усмерена његова деструктивна радња:

Но Трюдо никогда не стремился уничтожить власть провинций.

У оваквим конструкцијама уз глаголе са деструктивном семантиком у улози субјекта могу бити именице којима се означавају жива бића (човек – појединац/

2 Његови видски парњаци: *ничтожить* и *уничтожать*.

3 Бројни руски лингвисти који су се бавили проучавањем и описивањем деструктивне лексике идвајају глагол *разрушить* као централну јединицу ФСП категорије деструктивности (в. између осталог: Анишева 1981, Фактулина 2010, Нехрачева 2014).

група људи, животиња/група животиња, птице, рибе, инсекти, флора) или нежива (предмети, стихијске силе, друштвене појаве, психичке и сл.):

В отсутствие хищников кролики расплодился и уничтожили почти всю траву.

Так четырехметровые волны цунами уничтожили город Рикуден-Така-та в префектуре Иватэ.

Улогу објекта имају жива бића, предмети, просторне одреднице, стања, осећања, појмови и сл.

Двокомпонентна конструкција $V \rightarrow O$ садржи једноактантни глагол и објекат на који је усмерена његова радња (*Дом унишћожили/Дом унишћожен*). Оваква структура карактеристична је за неодређеноличне, безличне реченице и пасивне конструкције:⁴

Островок атолла, на котором проводились испытания, был полностью уничтожен.

Сви прелазни деструктивни глаголи, па тако и глагол *уничтожить*, реализују објекатску валентност у виду правог објекта (акузатив без предлога) са аналогним значењем које улази у структуру дате синтагматске семе. Актантни глаголи могу имати три типа валентности: слободну, полигрупну и многогрупну (Фактулина 2010: 1051). Слободна лексичка спојивост подразумева да у улози субјекта и објекта могу да буду готово све лексичко-семантичке групе именица у руском језику (такав је глагол *уничтожить*). Полигрупна валентност односи се на већину глагола са уопштеним деструктивним значењем, као и глаголе који указују на начин на који се врши деструктивна радња (овом типу припада глагол *разрушить*). Трећи тип (многогрупна валентност) садржи именице које припадају само једној, конкрет-ној лексичко-семантичкој групи (глаголи *казнить*, *отстреливать*).

Анализа употребе глагола *уничтожить*

Анализа употребе глагола *уничтожить* у различитим корпусима руског језика пружила је могућност да уочимо широк спектар употребе датог глагола. Његова примарна употреба – уз именице опште семантике присутна је у сваком поткорпусу руског језика. Дати глагол се везује уз различите именице, било да се односе на предмете и појаве из свакодневног живота и окружења човека: *унишћили* (дом, мост, град, споменик, цркву); лица (мене, тебе, све нас, непријатеља) или апстрактне појмове (снагу, наду, мисао). Међутим, поред примарне употребе (уз опште именице), у различитим стиливима језика примећујемо и низ специфичности у употреби овог глагола:

У *корпусу новинских текстов*⁵ глагол *уничтожить* се у највећој мери односи на именице којима се означавају ратна разарања – уништавања *објеката*, *оружја*, *превозних средстава*, *саобраћајница*, *војника*, *прошљивника*, *ракет*, *ракет*

4 Руске пасивне конструкције, за разлику од српских, могу бити трокомпонентне (с агензивном допуном у инструменталу: *Конец стиха уничтожен сыростью*, И. С. Тургенев).

5 Газетный корпус (www.ruscorpora.ru)

них система, честіо и чийіавих држава; затим на уништавање градова, грађевина, сїамбених зграда, сїанова, кућа, верских објектаїа, гробља (најчешће под дејством стихијских сила: пожара, поплава и сл., као и дејством самог човека); те и на именице којима се означава различита пословна документација: *їроїиси*, *їговори*, *їправилници* и сл.:

По замыслу Гитлера, Советский Союз необходимо было уничтожить одним ударом, поскольку если Россия будет разгромлена, Англия потеряет последнюю надежду.

Корїус који обуваїа друшївене мреже⁶ показује да се глагол *уничтожить* претежно односи на именице којима се означавају предмети (уређаји) које свакодневно користимо (*їтелефон*, *комїјуїтер*⁷); храна (која више није употребљива): *воће*, *їоврће*, *месо*; грађевине и објекти из окружења: *ауїомобили*, *аеродроми*, *куће*, *зграде*; али у највећој мери се везује за именице које означавају лица (појединца или групу): *самог себе*, *мене*, *їебе*, *гада*, *їроїївника*, *расу*, *цивиле*, *све нас*, *целу земљу*, *све живо*, *све родно* и сл.:

Если вы в чём-то сильно её достали, или перешли ей дорогу – она способна долго вынашивать план уничтожить вас, и (если понадобится) годами ждать подходящего момента.

У корїусу усмене комуникације⁸ овај глагол има највећу употребу уз именице из сфере политике: *унишїїїї* (*каїїїализам*, *бирокраїїју*, *инїелигенцију*, *їриваїїну своїину*, *конкурентїе*, *Версаїски мир*, *друшїївени слої*) и оне којима се означавају ратна разарања (*противника*, *државу*, *Русе*, *одред*, *пук*, *људе*), затим уз апстрактне именице (*духовнишїїво*, *надахнуће*); грађевине и објекте из окружења (*државу*, *села*, *градове*, *храмове*, *цркве*, *куїоле*, *сїоменике*, *мосї*) или лица (*самог себе*, *све своје ближње* итд.):

Они всё провалили. Они уничтожили Советский Союз / демократическую Россию.

У корїусу *їтексїова* који *їриїадају делима руских класика*⁹ глагол *уничтожить* се у највећој мери везује за именице које се односе на апстрактне појмове (*наду*, *могућностї*, *нїйравилностїи*, *сїїаре їочейїке*) или на само стваралаштво и средства којима се служе писци и песници у свом раду (*надахнуће*, *реч*, *своју комедију*, *сїїрасї*, *снагу*, *ноћну їиїшину*, *їїаїансївеностї*, „*умейїника у некоме*“, *мисао*, *краї сїїиха*, *їїворевину* итд.).

Звучный голос старика, раздавшийся в лесу и вниз по реке, вдруг уничтожил ночную тишину и таинственность, окружающую казака. (Л. Н. Толстой)

6 Корп. Социальные сети (www.ruscorpora.ru)

7 Овде се мисли на податке које дати уређаји садрже.

8 Устный корпус (www.ruscorpora.ru)

9 Корп. Русская классика (www.ruscorpora.ru)

Конец стиха уничтожен сыростью. (И. С. Тургенев)

Увид у поменуте, али и друге поткорпусе руског језика омогућио нам је да уочимо једну битну чињеницу: *корпус руске класике, историјски корпус*¹⁰ или *корпус новинских твекста* као и они који припадају сфери писане употребе језика показује да је деструктивност која је у основи глагола *уничтожить* најчешће усмерена на предмете и објекте из човековог непосредног окружења, грађевине, саобраћајнице и сл., као и на уништавање проузроковано ратним дејствима људи или стихијским силама; док је у *корпусу усмене комуникације, друштвених мрежа* и осталим корпусима који осликавају употребу језика у свакодневној комуникацији та деструктивност у највећој мери усмерена на човека. Можемо да констатујемо да је деструктивност, која је раније била усмерена првенствено на предмете и објекте из човековог окружења, у овом тренутку у највећој мери оријентисана на лица, појединца или групу људи, односно да се деструкција премешта из сфере неживог на жива бића (првенствено човека).

Специфичности у употреби

Анализа синонимичног односа глагола *уничтожить* и глагола *разрушить* омогућила нам је да уочимо неколико специфичности у употреби. Као што смо истакли, централна компонента категорије деструктивности у руском језику је глагол *разрушить*. Највећу употребу у својству синонима глаголу *разрушить* има глагол *уничтожить* (*уничтожать*), јер може да га замени у највећем броју позиција:

Бомба разрушила целый город. – Бомба уничтожила целый город.

Ипак, постоји и низ ограничења када ова два глагола немају синонимичну употребу. Префикс *раз-* (код глагола *разрушить*) указује на раслојавање, разлагање, распаѓање на саставне елементе: ако кажемо да је кућа порушена (*дом разрушили*) подразумева се да куће више нема, али су остали њени фрагменти, остаци; док глагол *уничтожить* (*дом уничтожили*) у свом корену садржи *-ничто-* које директно показује да није остало више ништа, куће више нема. Глагол *разрушить* оставља могућност да се из рушевина кућа поново изгради, док глагол *уничтожить* показује да је нешто потпуно уништено. Ова два глагола могу бити синоними само у случају да је кућа потпуно уништена (*дом полностью разрушили – дом уничтожили*), али то подразумева употребу одређених прилога или других речи уз глагол *разрушить* (*полностью, совсем* и сл.).

Употреба искључиво глагола *разрушить* подразумева се када се нарушава структура неког предмета (*ребенок разрушил свою постройку*) и у овом случају супституција глаголом *уничтожить* није могућа: дете није уништило своју креацију, већ је раставило како би могло да створи нешто друго. Рушење, разрушавање се првенствено односи на нешто што је изграђено, направљено руком човека (*дом, дорога, мост, постройка*) и има своју структуру, која може бити нарушена али и поново састављена.

Када је реч о употреби глагола *разрушить* у пренесеном значењу, најчешће му глагол *уничтожить* није синонимичан: *разрушить отношения* (али не *уничто-*

10 Исторический корпус (www.ruscorpora.ru)

жить); *неожиданный случай разрушил наши планы* (али не и *уничтожил*); *кто-то разрушил свою семью* (не и *кто-то уничтожил свою семью*); *новый сотрудник разрушил коллектив* (не *уничтожил*); *кто-то разрушил свое здоровье* (он пил алкохол, курил) – *но не уничтожил*, јер би употреба глагола *уничтожить* у оваквим ситуацијама била сувише категорична и оштра.

Са друге стране, постоји неколико случајева када је могућа једино употреба глагола *уничтожить*: жива бића се не могу *разрушити*, већ је употреба глагола *уничтожить* искључива у овом контексту (*уничтожить насекомых которые едят растения*).¹¹ Ипак, када се односи на човека, иако је употреба глагола *уничтожить* доминантна: *Человека можно уничтожить*¹² (и у буквалном смислу: *убиити* и фигуративно: *уништити*), присутна је и употреба глагола *разрушить*, нарочито у домену психологије (*разрушение личности* или *разрушение человека* је општеприхваћена синтагма у психологији).

Анализа синонимичног односа наведена два глагола дала нам је могућност да уочимо различите нијансе при употреби глагола *уничтожить*:

1) глагол *уничтожить* подразумева потпуни нестанак објекта на који је усмерена деструктивна радња, а не разрушавање, разлагање на саставне елементе који су сачињавали његову структуру;

2) овај глагол означава потпуно уништење објекта, који након таквог деструктивног дејства није могуће поново саставити у целину;

3) деструктивна семантика глагола *уничтожить* може бити усмерена на предмете, појаве, али и на жива бића (док је употреба глагола *разрушить* чија се радња односи на жива бића делимично ограничена).

Еквиваленти у српском језику

Међу српским глаголима са деструктивном семантиком издвојићемо неколико еквивалената: *уништити*, *разрушити*, *срушити*, *разорити*, *искорени*, *истребити*, *ујројасити*, *девасирати* итд. Директни еквивалент је глагол *уништити/уништавати*, који попут глагола *уничтожить* у свом корену садржи ‘ништа’, ‘ништити’ што указује на деструктивну радњу чији је резултат да се нешто разори, истреби, да више не постоји. Његова специфична употреба, структура конструкција које гради, објекти на које се радња усмерава су подударни са глаголом *уничтожить*. И у српском језику глаголска лексика са деструктивним значењем заузима језгро категорије деструктивности, чије су централне јединице глаголи *уништити*, *разрушити*, *разорити* и др.

Закључна запажања

Категорија деструктивности представља значајну целину у оквиру укупног лексичког система руског језика. У основи семантике јединица које сачињавају дату категорију је деструкција, која подразумева разорне, рушилачке процесе. Језгро и већи део периферије ФС поља дате категорије заузимају глаголи, међу којима је и глагол *уничтожить* као једна од централних јединица (поред глагола *разрушить*).

11 Најчешће се односи на уништавање штеточина.

12 Човека је могуће уништити.

У оквиру класификације глагола са деструктивном семантиком дати глагол сврстан је у подгрупу са значењем 'нестати' чија семантика указује на потпуни (по-степен или моментални) нестанак, уништење објекта на који је усмерена радња.

Глагол *уничтожить* гради трокомпонентне или двокомпонентне конструкције ($S \leftarrow V \rightarrow O / V \rightarrow O$). Оба типа садрже глагол и објекат на који је усмерена радња, док трокомпонентна структура укључује и агенса који врши дату радњу.

Када је реч о употреби у различитим стиливима језика, истакли бисмо да радња глагола *уничтожить* може да буде усмерена на широк спектар именица. Ипак, треба нагласити да је његова радња у највећој мери усмерена на предмете и појаве из окружења човека, али и да је уочено да се у свакодневной усменој комуникацији деструкција све више усмерава на човека.

Глагол *уничтожить* има низ специфичности које га издвајају у односу на друге (сличне) глаголе са деструктивном семантиком. Оне се првенствено могу уочити посматрањем синонимичног односа са глаголом *разрушить*, централном јединицом категорије деструктивности. Дата два глагола су синонимична само уколико глагол *разрушить* указује на потпуно уништење неког објекта. Семантика глагола *уничтожить* показује да је нешто потпуно уништено, без могућости враћања у првобитно стање, а његова деструктивна радња може бити усмерена на предмете, појаве, али и жива бића (док глагол *разрушить* у овом случају наилази на ограничења).

Еквивалент у српском језику је глагол *уништити* (*уништавати*), чија је семантика, сфера употребе и структура конструкција које гради адекватна глаголу *уничтожить*.

Цитирана литература

- Анищева, О. Н. «Типология объективной лексической сочетаемости глаголов со-зидания и разрушения в русском языке», Автореферат диссертации на со-искание ученой степени кандидата филологических наук. Воронеж, 1981. <<https://cyberleninka.ru>> 28.10.2024.
- [Anishcheva, O. N. «Tipologija ob"ektivnoĭ leksicheskoĭ sochetaemosti glagolov sozidaniĭ i razrushenij v russkom jazyke», Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Voronezh, 1981. <<https://cyberleninka.ru>> 28.10.2024]
- Бондарко, Александр В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспек-тологии. Москва: УРСС, 2001.
- [Bondarko, Aleksandr V. Printsipy funktsional'noĭ grammatiki i voprosy aspektologii. Moskva: URSS, 2001]
- Волкова, Яна А. «Коммуникативная категория деструктивности: интердискурсив-ный аспект». Известия Волгоградского государственного педагогическо-го университета 134, no 1, 2019: 166–171. <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnaya-kategoriya-destruktivnosti-interdiskursivnyy-aspekt>> 6.11.2024.
- [Volkova, Jana A. «Kommunikativnaja kategorija destruktivnosti: interdiskursivnyĭ aspekt». Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta 134, no

- 1, 2019: 166–171. <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnaya-kategoriya-destruktivnosti-interdiskursivnyy-aspekt>> 6.11.2024]
- Вујаклија, Милан. Лексикон страних речи и израза. 11. допуњено и редиговано издање, Београд: Штампар Макарије; Подгорица: Октоих, 2011.
- [Vujaklija, Milan. Leksikon stranih reči i izraza. 11. dopunjeno i redigovano izdanje, Beograd: Štampar Makarije; Podgorica: Oktoih, 2011]
- Галиева, Регина Р. «Семантико-когнитивный анализ деструктивных глаголов в современном русском языке (на материале произведений русской литературы конца XX – начала XXI в.)», Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа, 2016. <https://www.dissercat.com/content/semantiko-kognitivnyi-analiz-destruktivnykh-glagolov-v-sovremennom-russkom-yazyke>> 4.11.2024.
- [Galieva, Regina R. «Semantiko-kognitivnyi analiz destruktivnykh glagolov v sovremennom russkom iazyke (na materiale proizvedenii russoi literatury kontsa KhKh – nachala KhKhI v.)», Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Ufa, 2016. <https://www.dissercat.com/content/semantiko-kognitivnyi-analiz-destruktivnykh-glagolov-v-sovremennom-russkom-yazyke>> 4.11.2024]
- Гизатуллин, Данил Э. «Лексико-семантическая репрезентация категории деструктивности в русском и башкирском языках», Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа, 2020. <<https://www.dissercat.com/content/leksiko-semanticheskaya-reprezentatsiya-kategorii-destruktivnosti-v-russkom-i-bashkirskom>> 10.11.2024.
- [Gizatullin, Danil È. «Leksiko-semanticheskaiā reprezentatsiā kategorii destruktivnosti v russkom i bashkirskom iazykakh», Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Ufa, 2020. <<https://www.dissercat.com/content/leksiko-semanticheskaya-reprezentatsiya-kategorii-destruktivnosti-v-russkom-i-bashkirskom>> 10.11.2024]
- Крстић, Мaja. „Деструктивни глаголи са дефектним парадигмом у руском језику”. Јужнословенски филолог 79/1, 2023: 159–171. DOI: <<https://doi.org/10.2298/JFI2301159K>> 6.11.2024.
- [Krstić, Maja. „Destruktivni glagoli sa defektnom paradigmom u ruskom jeziku”. Južnoslovenski filolog 79/1, 2023: 159–171. DOI: <<https://doi.org/10.2298/JFI2301159K>> 6.11.2024]
- Крстић, Мaja. «Особенности глаголов с деструктивным значением в русском и сербском языках». Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание 22/5, 2023: 135–144. DOI: <<https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2023.5.10>> 6.11.2024.
- [Krstić, Maja. «Osobennosti glagolov s destruktivnym značeniem v russkom i serbskom iazykah». Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiā 2, Yazykoznanie 22/5, 2023: 135–144. DOI: <<https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2023.5.10>> 6.11.2024]
- Матюшина, Наталия В. «Наглядное отражение признака деструктивности в билингвальном словаре нового типа». Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Филология. Теория языка. Языковое образо-

- вание 46/2, 2022: 143–154. DOI: 10.25688/2076-913X.2022.46.2.13 <<https://vestnik-filologiya-lingvodidaktika.mgpu.ru/2022/08/05/naglyadnoe-otrazhenie-prznaka-destruktivnosti-v-bilingvalnom-slovarе-novogo-tipa>> 3.11.2024.
- [Matiūshina, Nataliia V. «Nagliadnoe otrazhenie priznaka destruktivnosti v bilingval'nom slovarе novogo tipa». Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriiā: Filologiiā. Teoriiā iāzyka. Iāzykovoe obrazovanie 46/2, 2022: 143–154. DOI: 10.25688/2076-913X.2022.46.2.13 <<https://vestnik-filologiya-lingvodidaktika.mgpu.ru/2022/08/05/naglyadnoe-otrazhenie-prznaka-destruktivnosti-v-bilingvalnom-slovarе-novogo-tipa>> 3.11.2024]
- Нахрacheва, Галина Л. «Семантика и функционирование глаголов деструктивного действия в хантыйском языке (на материале шурышкарского диалекта)». Диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.02, Югорский государственный университет, Ханты-Мансийск, 2014. <<https://www.dissercat.com/content/semantika-i-funktsionirovanie-glagolov-destruktivnogo-deistviya-v-khantyiskom-yazyke-na-mate>> 5.11.2024.
- [Nakhracheva, Galina L. «Semantika i funktsionirovanie glagolov destruktivnogo deistviia v khantyiskom iāzyke (na materiale shuryshkarskogo dialekta)». Dissertatsiia ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.02, Iŭgorskiĭ gosudarstvennyi universitet, Khanty-Mansiisk, 2014. <<https://www.dissercat.com/content/semantika-i-funktsionirovanie-glagolov-destruktivnogo-deistviya-v-khantyiskom-yazyke-na-mate>> 5.11.2024]
- Фактулина, Флюза Г. «К проблеме классификации глаголов деструктивной семантики в современном русском языке». [В:] И. В. Артюшков (ред.) Функционирование языковых единиц и грамматических категорий в разных типах и стилях речи. Межвузовский сборник научных трудов: в 2 ч., ч. 1. Уфа: Башкирский государственный педагогический институт, 1997: 31–36.
- [Faktullina, Fliūza G. «K probleme klassifikatsii glagolov destruktivnoi semantiki v sovremennom russkom iāzyke». [В:] I. V. Artiūshkov (red.) Funktsionirovanie iāzykovykh edinitĭ i grammaticheskikh kategorii v raznykh tipakh i stiliakh rechi. Mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov: v 2 ch., ch. 1. Ufa: Bashkirskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut, 1997: 31–36]
- Фактулина, Флюза Г. «Категория деструктивности в современном русском языке». Дис. ... д-ра филол. наук. Уфа, 2002. <<https://www.dissercat.com/content/kategoriya-destruktivnosti-v-sovremennom-russkom-yazyke>> 2.11.2024.
- [Faktullina, Fliūza G. «Kategoriia destruktivnosti v sovremennom russkom iāzyke». Dis. ... d-ra filol. nauk. Ufa, 2002. <<https://www.dissercat.com/content/kategoriya-destruktivnosti-v-sovremennom-russkom-yazyke>> 2.11.2024]
- Фаткулина, Флюза Г. «Типы лексической сочетаемости при глаголах деструктивной семантики». Вестник Башкирского университета 15 (3–1), 2010: 1050–1054.
- [Fatkullina, Fliūza G. «Tipy leksicheskoi sochetaemosti pri glagolakh destruktivnoi semantiki». Vestnik Bashkirskogo universiteta 15 (3–1), 2010: 1050–1054]

Извори

- БАС: Большой толковый словарь русского языка. РАН. Санкт-Петербург, 2000.
[BAS: Bol'shoĭ tolkovyiĭ slovar' russkogo iazyka. RAN. Sankt-Peterburg, 2000]
- РСЈ: Речник српскогa језика. Редиговао и уредио М. Николић. Нови Сад: Матица Српска, 2007.
[RSJ: Rečnik srpskoga jezika. Redigovao i uredio M. Nikolić. Novi Sad: Matica Srpska, 2007]
- РСС: Русский семантический словарь. Москва, 1982.
[RSS: Russkij semantičeskij slovar'. Moskva, 1982]
- СРЯ: Словарь русского языка: В 4-х т. РАН, Ин-т лингвистич. исследований. Под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. Москва: Рус. яз., Полиграфресурсы, 1999. (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека
- [SRĀ: Slovar' russkogo āzyka: V 4-h t. RAN, In-t lingvistič. issledovanij. Pod red. A. P. Evgen'evoj. 4-e izd., ster. Moskva: Rus. āz., Poligrafresursy, 1999. (ēlektronnaā versiā): Fundamental'naā ēlektronnaā biblioteka]
- ТСРЯ: Ожегов, С. И., Н. Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. Москва: РАН, 1999.
- [TSRIĀ: Ozhegov, S. I., N. IŮ. Shvedova. Tolkovyĭ slovar' russkogo iazyka. 4-e izd. Moskva: RAN, 1999]
- УТСРЯ: Толковый словарь русского языка. Под редакцией Д. Н. Ушакова (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека, 1935–1940.
- [UTSRIĀ: Tolkovyĭ slovar' russkogo iazyka. Pod redaktīēi D. N. Ushakova (ēlektronnaīā versiīā): Fundamental'naīā ēlektronnaīā biblioteka, 1935–1940]
- Електронски извори
- «Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду» <<http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus>> 26.10.2024.
- [«Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu» <<http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus>> 26.10.2024]
- «Электронный каталог диссертаций Российской Государственной Библиотеки» (РГБ) <<http://www.diss.rsl.ru>> 27.10.2024.)
- [«Èlektronnyj katalog dissertacij Rossijskoj Gosudarstvennoj Biblioteki» (RGB) <<http://www.diss.rsl.ru>> 27.10.2024]
- «Национальный корпус русского языка» <www.ruscorpora.ru> 27.10.2024.
- [«Nacional'nyj korpus russkogo āzyka» <www.ruscorpora.ru> 27.10.2024]
- «Запрос по корпусу газетных текстов» <<http://lexicol.philol.msu.ru/cgi-bin/koi/corpus.corpus.query>> 28.10.2024.
- [«Zapros po korpusu gazetnyh tekstov» <<http://lexicol.philol.msu.ru/cgi-bin/koi/corpus.corpus.query>> 28.10.2024]

Майя Крстич

УПОТРЕБЛЕНИЕ ГЛАГОЛА *УНИЧТОЖИТЬ* В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Категория деструктивности занимает значительное место в общей лексической системе русского языка. В основе семантики единиц, составляющих данную категорию, лежит деструкция, подразумевающая разрушительные процессы. Ядро и большую часть периферии поля этой функционально-семантической категории занимают глаголы, среди которых глагол *уничтожить*, являющийся одной из центральных единиц (наряду с глаголом *разрушить*).

В классификации глаголов с деструктивной семантикой данный глагол отнесен к подгруппе со значением 'исчезать', семантика которой указывает на полное (постепенное или мгновенное) исчезновение, уничтожение объекта, на который направлено действие.

Глагол *уничтожить* образует трехкомпонентные или двухкомпонентные конструкции ($S \leftarrow V \rightarrow O / V \rightarrow O$). Оба типа содержат глагол и объект, на который направлено действие, а трехкомпонентная структура включает и агенса, совершающий данное действие.

Анализ использования данного глагола в различных языковых стилях дал возможность отметить, что действие глагола *уничтожить* может быть направлено на широкий круг объектов. Однако следует подчеркнуть, что его действие в значительной степени сосредоточено на объектах и явлениях из окружающей среды человека, а также было замечено, что в повседневном устном общении разрушение все чаще направлено на человека.

Глагол *уничтожить* имеет ряд специфических признаков, отличающих его от других (похожих) глаголов с деструктивной семантикой. Их можно наблюдать, прежде всего, рассматривая синонимические отношения с глаголом *разрушить*, центральной единицей категории деструктивности. Данные глаголы являются синонимами только в том случае, если глагол *разрушить* указывает на полное разрушение объекта. Семантика глагола *уничтожить* всегда указывает на уничтожение чего-либо без возможности возврата в исходное состояние, причем его разрушительное действие может быть направлено как на предметы, явления, так и на живые существа.

Эквивалентом в сербском языке является глагол *уништити* (*уништавати*), а его семантика, сфера употребления и структура образуемых им конструкций соответствуют глаголу *уничтожить*.

Ключевые слова: *уничтожить*, глаголы, деструктивность, лексика, русский язык.

THE USE OF THE RUSYN LANGUAGE AMONG BI-/MULTILINGUAL SPEAKERS OF THE RUTHENIAN COMMUNITY IN VOJVODINA, SERBIA, IN INNER SPEECH

The topic of the paper is the use of Rusyn language among bi-/multilingual speakers from Serbia (Vojvodina: Ruski Krstur, Kucura, Novi Sad) during inner speech – thoughts, counting, prayers and dreams. In the research, a sociolinguistic questionnaire was used. The questionnaire was completed by 78 respondents (bi-/multilingual speakers from the Ruthenian community). Along with each question in the questionnaire, several answers were offered, and respondents circled the one they believed best reflected their language use in the corresponding situation (the answers were for example, Serbian, both languages equally, or some other language). When analyzing the responses, the following parameters were taken into account: links between demographic as well as language-related variables and language use when talking silently. The aim of the research is to show how deeply rooted the language is in the thought processes of bi-/multilingual speakers from Serbia and how often they use it when engaging in those processes, based on the previously mentioned parameters.

Keywords: Rusyn language, Ruthenian community, bi-/multilingual speakers, Vojvodina, inner speech.

В статье рассматривается использование русинского языка двуязычными жителями Сербии (Воеводина: Руски Крстур, Кучура, Нови-Сад) во внутренней речи, т.е. в процессах мышления, счета, молитвы и сновидений. В ходе исследования был использован социолингвистический опросник. Анкету заполнили 78 респондентов (представители русинской общины, говорящие на двух языках). На каждый вопрос в анкете предлагалось несколько вариантов ответа, и респонденты обводили кружком тот, который, по их мнению, лучше всего отражает использование им языков в соответствующей ситуации (например, русинский, сербский, оба языка в равной степени или какой-либо другой язык). При анализе ответов учитывались следующие параметры: связи между демографическими и языковыми переменными, а также использование языка при беззвучном разговоре. Цель исследования – показать, насколько глубоко укоренился русинский язык в мыслительных процессах двуязычных жителей Сербии и как часто они используют его при участии в этих процессах, основываясь на ранее упомянутых параметрах.

Ключевые слова: русинский язык, русинское сообщество, двуязычные носители языка, Воеводина, внутренняя речь.

* <https://orcid.org/0009-0009-7240-3371>

1. Introduction

It is a fact that there is no single standard of the Rusyn^{1 2} language, but rather several. The Vojvodinian standard differs from the so-called Prešov standard in Slovakia or from the Lemko standard in Poland. The latter, unlike the Vojvodinian Rusyn standard, are in relatively early stages of standardization (Dulichenko 2008: 19–22).

Rusyn is classified as a so-called microlanguage. The term *microlanguage* first appeared in the mid-1960s, followed later by related terms like *microlinguistics* and *microphilology*. Initially, the idea of a microlanguage – though not yet called that – was applied only to South Rusyn. However, starting in the 1970s, it began to be used for a broader category of similar languages. As the concept evolved, microlinguistics came to refer to the study of these types of languages, while microphilology expanded that scope to also include their related literatures. Today, Slavic microlinguistics is taking shape as a field that deals with about 20 micro-languages, which can be grouped into four main categories: autonomous languages, insular languages, peripheral–insular languages, peripheral (or regional) languages (Dulichenko: 2018: 3).

When it comes to the origins of the Rusyn language, according to Lj. Popović (2010: 83), linguists remain divided. Some, like Sven Gustavsson, classify it as part of the West Slavic languages and support the Proto-Slovak hypothesis. Others argue that Rusyn is a separate East Slavic language, potentially a branch of Ukrainian – this view was advocated by the creators of the first Rusyn grammars in Vojvodina, Havrijil Kosteljnjk and Mikola Kočiš, as well as Ukrainian

- 1 Based on the *Introduction to the Encyclopedia of Rusyn history and culture* the Rusyns – also referred to as Carpatho-Rusyns, Carpatho-Russians, Carpatho-Ukrainians, Lemkos, Rusnaks, Ruthenians, and Uhro-Rusyns – are a Slavic ethnic group native to Central Europe. Their traditional homeland, known as Carpathian Rus', today spans across parts of Poland, Slovakia, Ukraine and Romania. This region is a continuous geographic area historically inhabited primarily by Rusyns. Depending on the country, different names are used to refer to areas with Rusyn populations: the Lemko Region in Poland, the Prešov Region in Slovakia, Subcarpathian Rus' in Ukraine, and Maramureș in Romania. Smaller Rusyn communities also exist in northeastern Hungary and Serbia's Vojvodina. Additionally, Rusyn immigrants and their descendants have established communities in countries like the Czech Republic, Canada, and especially the United States (Magocsi 2005: vii–ix).
- 2 According to Wayles Browne, in the *Introduction to the Approaches to Rusyn 2017* (Browne 2017: ii), for example, after the fall of the Communist regimes in Poland and Czechoslovakia in 1989, and Ukraine's independence from the collapsing Soviet Union in 1991, the Rusyn people were in a much better position to create organizations and begin standardizing their language – if they chose to do so. Since then, Rusyn has become relatively well standardized in Slovakia, where it has received varying levels of government funding for institutions, media, and publications. In Poland, the Lemko variety has also been fairly well standardized and is used in publishing and some educational settings. In contrast, several individuals in Ukraine have proposed different standards, but these efforts have received little to no official support or recognition.

scholars J. Dzendzelivski, P. Čučka, and Lj. Belej. A third perspective, represented by Julijan Ramač, considers it a distinct East Slavic language that emerged at the intersection of East and West Slavic languages.

Vojvodinian Rusyn (or Vojvodinian Ruthenian), or Pannonian Rusyn (or Pannonian Ruthenian) are the best terms for the language of the respondents in this study.

Some of the most important research on the topic of the Vojvodinian Rusyn microlanguage includes:

Duličenko, A. D. *Jugoslavo-Ruthenica. Works in Rusyn Philology* (Novi Sad, 1995)

Duličenko, A. D. *Jugoslavo-Ruthenica II. Works in Rusyn Philology and History* (Novi Sad: Faculty of Philosophy, 2009).

The Rusyns have resided in what is now the province of Vojvodina, in northern Serbia, for more than 270 years. Their migration to this area, which was part of southern Hungary at the time, took place in the mid-18th century following the end of the Austro-Turkish wars in 1738, after the Ottoman Empire had been driven out of Central Europe (Hardi 2012: 389).

According to V. S. Gavrilović (2012: 21) most Rusyns who migrated from Zakarpattia were settled in central Bačka, on land managed by the Bačka Chamber Administration headquartered in Sombor. This colonization occurred between 1743 and 1751, with the largest number of settlers arriving in the villages of Krstur and Kucura.

By the early 19th century, smaller groups of Rusyns had begun settling in the vicinity of Novi Sad, establishing themselves in nearby towns and villages such as Futog, Kisač, Petrovaradin, Sremska Kamenica, Sremski Karlovci, and Temerin. In the early 1800s, records show that 67 Rusyns were living in Petrovaradin, with 37 of them owning their own homes. According to a military census conducted in the Military Frontier in 1810, 80 Rusyns were also registered in the Šajkaš Battalion. Over the course of the 19th century, their population in the Šajkaška region gradually increased, reaching 405 individuals by the century's end – more than 300 of whom lived in the village of Đurđevo (also V. S. Gavrilović 2012: 23–24).

According to Slavko Gavrilović (1967: 106–113) the settlement of Rusyns in Vojvodina began in 1751 with their arrival in Ruski Krstur. However, the exact year when Vojvodinian Rusyns settled in the other Bačka village, Kucura, remains uncertain to this day.

As traditional adherents of Eastern Christianity, the majority of Rusyns are Greek Catholics. Total population of Rusyns in Serbia on this day is: 11,483

(2022), while the number of Rusyns whose mother tongue is Rusyn is 8725, 4180 men and 4545 women (2022).³

We will begin the paper with a literature review, specifically defining bilingualism, multilingualism, and inner speech, as well as the use of inner speech in the context of bi-/multilingualism. The next section of the paper will be dedicated to the questions and methodology, which includes a description of the questionnaire items, the research instrument, respondents, independent and dependent variables. The results will be interpreted in relation to the literature views. In the conclusion, we will summarize the findings.

2. Literature Review

The Rusyn community in Serbia is at least bilingual in Rusyn and Serbian, and possibly multilingual in other languages.

American linguist Leonard Bloomfield stated that bilingual is a person who knows two languages equally well. Bloomfield (1933: 56) defines bilingualism as “native-like control of two languages”.

According to Zhang (2023: 83) this limited definition has been criticized for its apparent oversimplicity and lack of clarity, and it has also led to many individuals who are proficient in two languages being excluded from being considered bilinguals.

Weinreich (1953: 1) considers bilingualism “the practice of alternately using two languages”.

Recently, bilingualism has been somewhat redefined. Baker (2011: 5) emphasizes that understanding bilingualism involves considering both the use and function of bilingual’s two languages. Nagel et al. (2015: 219) broadly define bilinguals as individuals or groups of people who obtain the knowledge and use of more than one language and who have various degrees of proficiency in both languages.

Recent research has embraced a more inclusive definition of bilingualism to account for individuals with varying levels of language skills across multiple domains (Zhang 2023: 84).

According to Butler (2012: 111–112) multilingual individuals are described as people or groups who acquire communicative competence in multiple languages, with varying levels of proficiency, in both spoken and/or written forms, to engage with speakers of one or more languages within a particular society. The term “bilingual” specifically refers to those who use two languages, while “multilingual” applies to those who use more than two languages, such as trilinguals, quadrilinguals, and others. A variety of terms are closely associated with multilingualism, such as *bilingualism*, *plurilingualism*, *polylingualism*, *metrolingualism*, *heteroglossia*, *language or linguistic repertoire*, and *monolingualism*,

3 Census of Population 2022 in Serbia.

among others. Multilingualism is described as “an umbrella term for linguistic diversity or even super diversity” (Vetter and Jessner 2019: 2).

Inner speech (IS) is a term first introduced by Russian psychologist Lev Vygotsky to describe how the private speech (PS) of young children – talking aloud to themselves during play – evolves to accompany their cognitive tasks (Vygotsky 1934). Inner speech has been described in several ways, with a common definition being “the activity of talking to oneself in silence” (Morin 2012: 436). According to Guerrero (2005: 64), inner speech as a mental activity, must be distinguished from private speech, which refers to “audible” speech. According to Vygotsky (1986), private (in his terms: egocentric) speech is a predecessor to inner speech in children, who initially speak aloud to themselves to address problems or cognitive challenges, thus aiding their cognitive development. Recent research, such as Mani and Plunkett (2010: 912) have shown that infants also may use language covertly.

3. Research Questions

The main question we will attempt to answer in this paper is the following: Do bilingual and multilingual speakers of Rusyn use their first language (L1 — Rusyn) more than their second language (L2 — Serbian) during inner speech in a country where L2 is more prevalent and in which they are predominantly surrounded?

Sub-questions:

1. Do bilingual and multilingual speakers of Rusyn think more often in Rusyn (L1) or in Serbian (L2)?
2. Do the aforementioned speakers count to themselves in Rusyn (L1) or in Serbian (L2)?
3. Do the aforementioned speakers pray in Rusyn or in Serbian?
4. Do the aforementioned speakers dream in Rusyn or in Serbian?

4. Methodology

4.1. Research Instrument

This paper was written within the framework of the VlingS project – “Vulnerable Languages and Linguistic Varieties in Serbia” within the program IDEAS (2022–2024). A sociolinguistic questionnaire⁴ was used for the project, which was completed by a total of 78 Rusyn speakers. The research was conducted in the villages of Ruski Krstur and Kucura, as well as in the city of Novi Sad (all located in Vojvodina, Serbia), during the summer of 2023.

4 For a detailed insight into the questionnaire, please refer to *Vulnerable and Endangered Languages in Europe*, p. 367–379.

The questionnaire includes 151 questions divided into the following 16 sections:⁵

- I General data about linguonyms and language usage
- II Data about language acquisition and intergenerational language transmission
- III Domains of language usage
- IV Literacy
- V Education
- VI Institutional support and linguistic landscape
- VII Publications in the given language
- VIII Media
- IX Religious service
- X Cultural manifestations
- XI Language level self-assessment
- XII Respondents' feelings towards own language
- XIII Ethnic and cultural identity
- XIV Language maintenance and revitalization
- XV Demographic information about the respondent
- XVI Final remarks

The paper is based on four questions from the third section from the questionnaire:

- 1. In which language do you think?
- 2. In which language do you count (to yourself)?
- 3. In which language do you pray?
- 4. In which language do you dream?

The answers in this part of the questionnaire were multiple choice, and the options included the following:

- 1. In Rusyn;
- 2. In Serbian;
- 3. In both Rusyn and Serbian;
- 4. In another language;
- 5. I don't know.

4.2. Respondents

All respondents signed the informed consent form in front of the researchers, in which they were informed about the goals of the study, participating institutions, data anonymisation procedures, and their right to withdraw from the study.

5 VlingS Questionnaire 1.0 – English translation.

The questionnaire was completed by 78 respondents, divided into four age groups.

Education: Out of the total number of respondents (78), 2 completed primary school, 4 completed three-year secondary school, 26 completed four-year secondary school or gymnasium, 5 completed higher education, 34 completed college or academy, and 7 completed postgraduate or doctoral studies. From this information, it is evident that the majority of respondents who participated in the questionnaire had a higher education, followed by those with completed secondary education.

When it comes to their mother tongue, 7 out of 78 respondents reported that their mother tongue is both Rusyn and Serbian, one person reported Ukrainian as their mother tongue, while the remaining 70 respondents stated that their mother tongue is Rusyn.

To the question of which language they use today, all respondents answered that they use Rusyn along with at least one other language, meaning that they are all bilingual or multilingual.

To present their linguistic background we are adding the information whether they acquired Rusyn from childhood and from whom did they learn it the most. The questionnaire provided multiple answers, but the respondents could circle only one:

1. From parents.
2. From grandparents.
3. From members of the extended family.
4. From speakers outside the family.
5. At work.
6. Independently (from books, from TV).
7. At school (or preschool).
8. Through language workshops/classes.
9. Other: _____
10. I didn't learn the language.

Almost all respondents (76 of them) acquired Rusyn from childhood, before they were 7 years old. Only one person started learning Rusyn after they were 7 years old and only one person started learning Rusyn as an adult (a Ukrainian native speaker). Most of the respondents learned Rusyn from their parents (71 people), 5 people learned Rusyn from their grandparents, 1 person acquired Rusyn in school and 1 person in some other way.

4.3. Independent and Dependent Variables

We examined how the following variables affect the use of L1:

1. Independent variables: a) demographic ones (age, gender, and level of education); b) Which language is the respondents' mother tongue, how

many languages they speak, and how proficient they are in Rusyn compared to Serbian (self-assessment of language proficiency).

2. Dependent variables: responses to the questions on inner speech, which will be measured in percentages of the respondents who chose a particular answer.

5. Language level self-assessment

For this research we wanted to determine the respondents' level of language proficiency and for that purpose we chose a few questions from the questionnaire that depict their own language level self-assessment.

This part of the sociolinguistic questionnaire was asking respondents to self-evaluate their linguistic competence in the target language and Serbian on a five-point scale, across language comprehension, speaking, reading, and writing skills.

How well do you understand Rusyn?

Out of 78 respondents, 76 gave the highest score (5), one respondent rated it a 4, and one rated it a 3.

How well do you understand Serbian?

Out of 78 respondents, 75 gave the highest score (5), 2 respondents rated it a 4, and 1 respondent rated it a 3.

How well do you speak Rusyn?

Out of 78 respondents, 68 gave the highest score (5), 7 respondents rated it a 4, and 3 respondents rated it a 3.

How well do you speak Serbian?

Out of 78 respondents, 66 gave the highest score (5), and 12 respondents rated it a 4.

How well do you read Rusyn (any type of content, including messages)?

Out of 78 respondents, 75 gave the highest score (5), 1 respondent rated it a 4, 1 respondent rated it a 3, and 1 respondent rated it a 2.

How well do you read Serbian (any type of content, including messages)?

Out of 78 respondents, 73 gave the highest score (5), and 5 respondents rated it a 4.

How well do you write in Rusyn (any type of content, including messages)?

Out of 78 respondents, 63 gave the highest score (5), 9 respondents rated it a 4, 5 respondents rated it a 3, and 1 respondent rated it a 2.

How well do you write in Serbian (any type of content, including messages)?

Out of 78 respondents, 68 gave a score of 5, 8 rated it a 4, and 2 respondents rated it a 3.

Regarding the self-assessment of language proficiency, respondents rated their language abilities very highly. Over 80% of respondents gave the highest scores for writing and speaking in both Serbian and Rusyn, while over 90% rated their understanding and reading of content in both languages at the highest level.

The individuals in question evaluate their proficiency in both Rusyn and Serbian similarly, perceiving themselves as highly competent in both languages. This self-assessment suggests a level of confidence in their ability to communicate in both languages with ease, probably due to their familiarity and experience with both linguistic systems. The highest marks indicate that they believe their skills in understanding, reading, writing and speaking in these languages are advanced, even though their actual proficiency may vary in different contexts or domains.

6. Results

6.1. The effect of age on the choice of language during thought processes
Through descriptive statistics, we obtained the following data:

In the first age group (ages 18 to 29, totaling 13 respondents), 8 respondents (61.53%) reported that they think in Rusyn, 2 respondents (15.38%) think in Serbian, and 3 respondents (23.08%) reported that they think equally in both languages.

In the second age group (ages 30 to 44, totaling 24 respondents), 16 respondents (67.67%) think in Rusyn, 1 respondent (4.17%) reported thinking in Serbian, and 7 respondents (29.17%) think in both Rusyn and Serbian.

In the third age group (ages 45 to 59, totaling 20 respondents), 13 respondents (65.00%) think in Rusyn, 1 respondent (5.00%) thinks in Serbian, and 6 respondents (30.00%) think in both languages.

In the oldest, fourth age group (ages 60 and above), 11 respondents (52.38%) think in Rusyn, 1 respondent (4.76%) thinks in Serbian, 8 respondents (38.09%) think in both languages, and only 1 respondent (4.76%) answered that they do not know in which language they think. (Figure 1a and 1b)

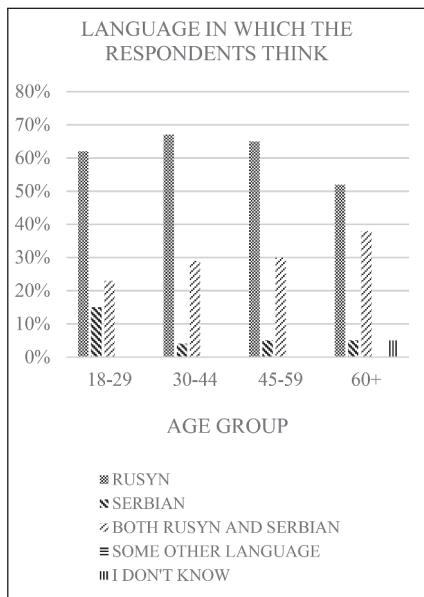

Figure 1a

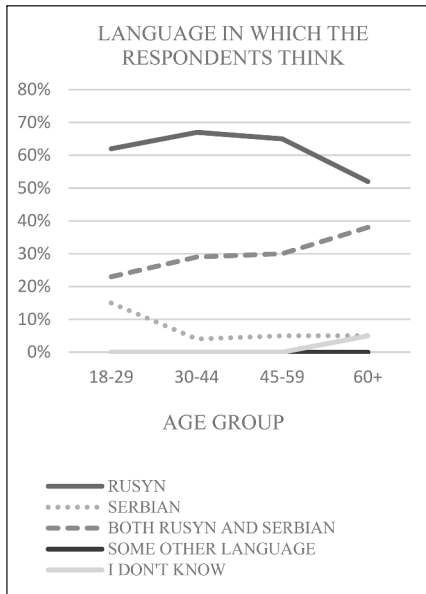

Figure 1b

We have concluded that the Rusyn language is the dominant influence on the cognitive processes of individuals in all four age groups. This indicates that, regardless of their age, Rusyn speakers consistently use their native language when performing tasks that involve mental activity. The prominence of Rusyn in shaping thought processes seems to be a fundamental element of their cognitive structure, reflecting its strong and lasting role in everyday life. This discovery could have significant implications for both language preservation and educational strategies, emphasizing the crucial role of Rusyn in ensuring cognitive consistency across generations.

The analysis showed that out of 78 respondents, consisting of 32 men and 46 women, 15 male respondents (46.88%) think in Rusyn, while 33 women (71.74%) think in Rusyn. Two men (6.25%) and 3 women (6.52%) think in Serbian, 14 men (43.75%) and 10 women (21.74%) think in both languages, and only 1 man (3.13%) responded that he does not know in which language he thinks. (Figure 2a and 2b)

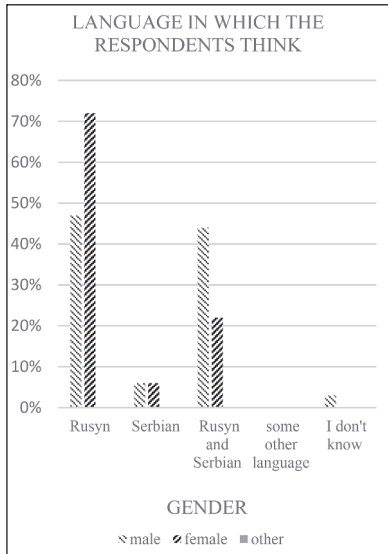

Figure 2a

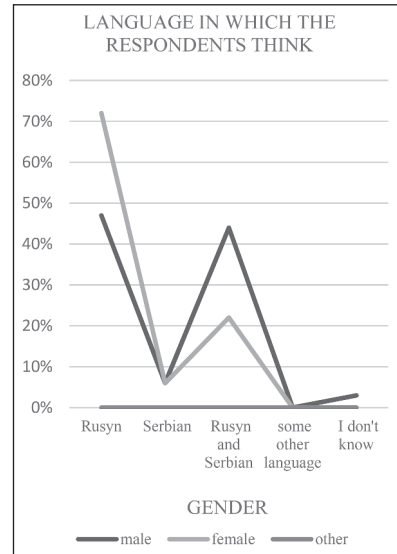

Figure 2b

Based on the analysis, we have concluded that women tend to think in Rusyn more frequently than men. This pattern suggests that, when engaging in various cognitive tasks, women are more likely to rely on Rusyn language in comparison to men, who may use it less often or switch to other languages (mostly Serbian) during thought processes. This may indicate that, for women, Rusyn plays a more prominent role in shaping their cognitive framework, potentially affecting how they perceive and interact with the world around them. This trend could have further implications for understanding language use across genders, highlighting the importance of considering gender differences in studies of language and thought.

6.2. The effect of aged on the choice of language during counting (to themselves)

A total of 77 respondents answered the question.

In the first age group, 8 respondents (61.54%) reported that they count to themselves in Rusyn, 3 respondents (23.08%) stated they use Serbian for this purpose, and 2 respondents (15.38%) indicated that they count equally in both languages.

In the second age group, 17 respondents (73.91%) said they count in Rusyn, 3 respondents (13.04%) in Serbian, 2 respondents (8.70%) count to themselves in both languages, and 1 person (4.35%) answered that they do not know.

In the third age group, 15 respondents (78.95%) count to themselves in Rusyn, 2 respondents (10.53%) in Serbian, the same percentage counts in both languages, and 1 person did not provide an answer.

In the fourth age group, 16 respondents (76.19%) count to themselves in Rusyn, 2 respondents (9.52%) count in Serbian, and 3 respondents (14.29%) count in both languages. (Figure 3a and 3b)

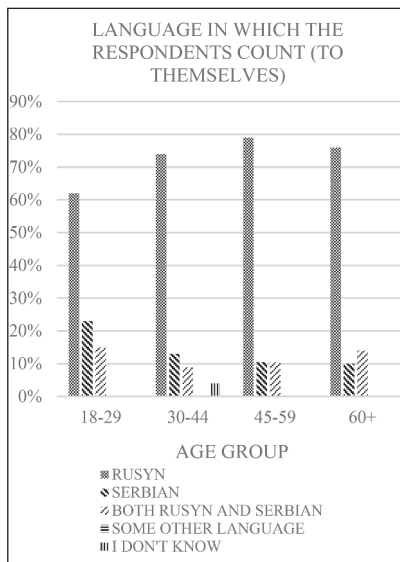

Figure 3a

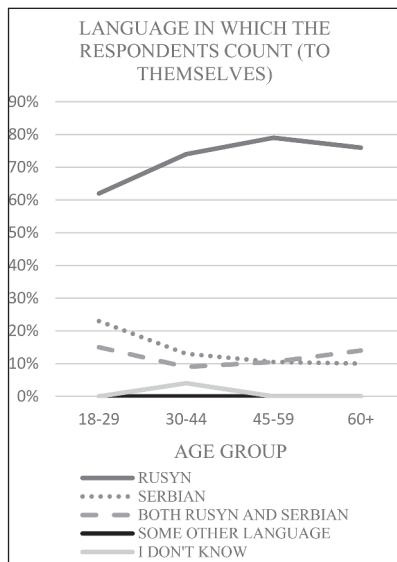

Figure 3b

The analysis showed that, across all age groups, respondents predominantly use Rusyn when counting to themselves. This suggests that, regardless of their age, individuals instinctively turn to Rusyn for mental tasks such as counting. It seems that Rusyn is deeply embedded in their everyday cognitive processes, indicating its strong influence on their thought patterns. This preference for Rusyn in such a basic mental function highlights the language's significant role in shaping how individuals process information internally.

Through descriptive statistics of the data, we have concluded that out of a total of 77 respondents who answered the given question in the questionnaire, 21 men (67.74%) count to themselves in Rusyn, while 36 women (78.26%) also count in Rusyn. In Serbian, 5 men (16.13%) and 5 women (10.87%) count to themselves, while 5 men (16.13%) and 4 women (8.70%) count in both Rusyn and Serbian. Only 1 woman (2.17%) stated that she does not know in which language she counts. One respondent did not provide an answer to the question. (Figure 4a and 4b)

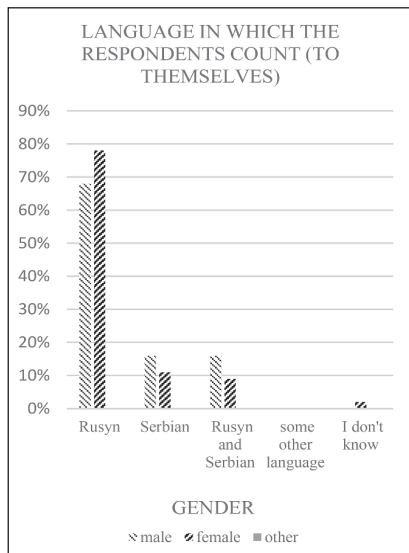

Figure 4a

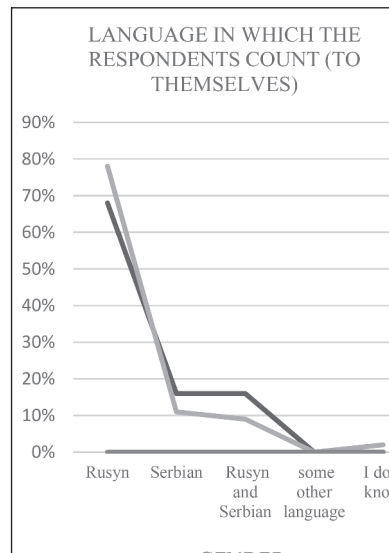

Figure 4b

Our analysis suggests that women are more likely than men to use Rusyn when counting to themselves. This indicates that Rusyn plays a more prominent role in the internal cognitive processes of women, potentially influencing how they perform everyday tasks like counting. In contrast, men may be more inclined to use other languages (especially Serbian) in these situations. This difference may reflect underlying cultural, social, or psychological factors that affect language choice and cognitive patterns. The finding emphasizes the potential impact of gender on language use and mental processes within the community.

6.3. The effect of age on the choice of language during prayers

In the first age group, 10 respondents (83.33%) out of 12 stated that they pray in Rusyn, 1 respondent (8.33%) said they pray in both Rusyn and Serbian, and the same number, 1 person, answered that they do not know, while 1 person did not answer the question.

In the second age group, 20 respondents (86.96%) said they pray in Rusyn, 1 person (4.35%) in both languages, and 2 people (8.70%) in another language.

In the third age group, 13 respondents (68.42%) reported that they pray in Rusyn, 1 person (5.26%) in both Rusyn and Serbian, 3 people (15.79%) in another language, 2 people (10.53%) answered that they do not know, and 2 individuals from this group did not respond to the question.

In the fourth age group, 16 respondents (80.00%) pray in Rusyn, 4 respondents (20.00%) in another language, and 1 person did not answer the question. (Figure 5a and 5b)

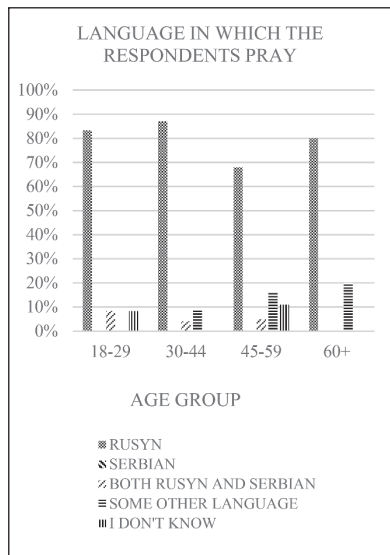

Figure 5a

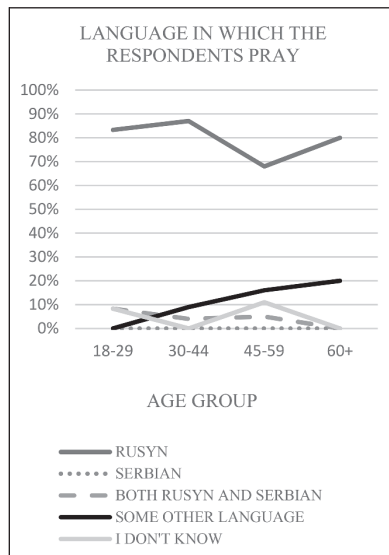

Figure 5b

When it comes to prayers, the respondents across all age groups overwhelmingly choose to pray in Rusyn, with a high percentage of individuals reporting its use. This suggests that Rusyn holds a significant place in the spiritual and religious practices of the community, transcending age differences. The consistent preference for Rusyn in prayer reflects the language's deep cultural and emotional ties. The high percentage of respondents using Rusyn in this context highlights the language's ongoing role in maintaining religious identity and continuity within the community, despite the potential influence of Serbian in everyday communication.

Based on the descriptive statistics, we observe that out of 74 respondents who answered this question in the questionnaire (30 men and 44 women), 19 men (63.33%) pray in Rusyn, while 40 women (90.90%) also pray in Rusyn.

In both languages, Rusyn and Serbian, 2 men (6.67%) and 1 woman (2.27%) pray, while 6 men (20.00%) and 3 women (6.82%) pray in another language. Additionally, 3 men (10.00%) answered that they do not know, and 2 men and 2 women did not respond to this question. (Figure 6a and 6b)

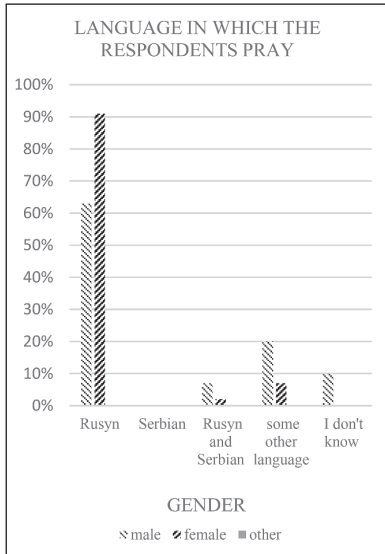

Figure 6a

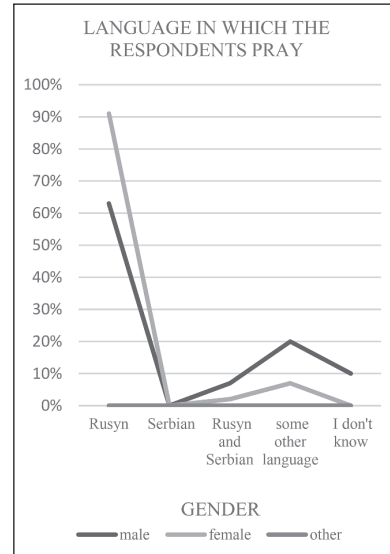

Figure 6b

After analyzing the data, we have concluded that women tend to use Rusyn more frequently than men during prayer. This suggests that for women, Rusyn holds a special place in their spiritual and religious practices, serving as the primary language of devotion. On the other hand, men seem to alternate between Rusyn and Serbian, or in some cases, rely more heavily on Old Church Slavonic. Old Church Slavonic, which is often used in Ruthenian church services, may play a more prominent role in men's prayers, particularly in the context of formal or liturgical settings. This distinction could reflect differences in how gender influences language choice in religious rituals, as well as the broader cultural and historical significance of Old Church Slavonic within the community's religious traditions. The findings highlight the complex relationship between language, gender, and religious practice, and suggest that women may have a stronger attachment to Rusyn in their spiritual lives, while men may navigate a broader linguistic range in their prayers.

In this section of the paper, we will need to point out the potential limitations of the study: Although individuals in churches most commonly recite two basic prayers—*Our Father* and *Hail Mary*—which the Vojvodinian Rusyns know in the Ukrainian recension of Church Slavonic, some respondents claimed to pray in the Rusyn language, which potentially reveals both terminological and linguistic confusion. While a few prayers in Rusyn may occasionally be heard during the liturgy and are known by certain individuals, they do not constitute a regular part of everyday devotional practice. Therefore, such responses cannot be considered definitive evidence of Rusyn being actively used in daily religious contexts.

The variation in responses – some indicating Church Slavonic and others Rusyn – may indicate that the survey questions lacked sufficient precision to clearly distinguish the language in question, or it may reflect limited linguistic awareness among participants, which is understandable considering that most do not have a linguistic background. It is also possible that some of the respondents, when answering the question about prayer or religious practice, were referring to private, individual prayer rather than prayers during the liturgy. They may have had in mind that they engage in prayer alone, at home or in a personal setting, rather than participating in formal religious services held in a church. (Such a response was allowed during the administration of the questionnaire and interviews.)

Thus, the answers in this section are applied to any kind of prayer, regardless of its time, place and manner.

6.4. The effect of age on the choice of language during dreams

To the question of which language they dream in, 77 respondents provided answers.

In the first age group, according to the questionnaire, 4 individuals (30.77%) out of 13 reported dreaming in Rusyn, 1 respondent (7.69%) dreams in Serbian, 4 individuals (30.77%) hear their dreams in both languages, and the remaining 4 (30.77%) do not know in which language they dream.

In the second age group, 4 respondents (17.39%) dream in Rusyn, 1 respondent (4.35%) dreams in Serbian, 8 individuals (34.78%) dream in both languages, and 10 individuals (43.48%) do not know in which language they dream.

In the third age group, 8 respondents (40.00%) indicated that they dream in Rusyn, 1 person (5.00%) stated that they dream in Serbian, 3 individuals (15.00%) dream in both Rusyn and Serbian, and 8 respondents (40%) do not know in which language they dream.

In the last age group, 10 respondents (47.62%) said they dream in Rusyn, 3 respondents (14.29%) dream in both Rusyn and Serbian, and 8 respondents (38.10%) do not know in which language they dream. (Figure 7a and 7b)

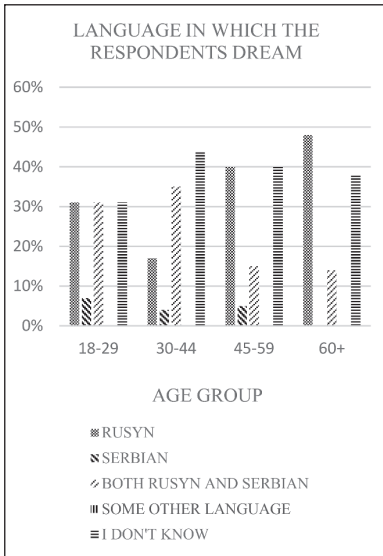

Figure 7a

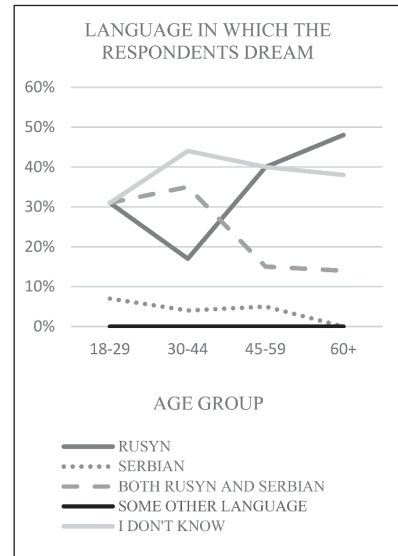

Figure 7b

Based on the information we gathered, we have concluded that the fourth age group – typically the oldest demographic – shows the strongest inclination to preserve their Rusyn identity, especially when it comes to their dreams. This group appears to be most connected to their cultural and linguistic roots, often dreaming in Rusyn, which indicates a deep, ongoing attachment to the language and traditions of their community. Closely following this group is the third age group, which also shows a noticeable tendency to maintain Rusyn as the language of their dreams, suggesting that cultural preservation remains important as individuals age. In contrast, a significant number of respondents from the first two age groups—the youngest demographics—report uncertainty about the language in which they dream, with many unable to clearly identify whether their dreams occur in Rusyn or another language. This highlights a potential generational shift in the use of the Rusyn language, where younger individuals may be less conscious or less connected to their native language during subconscious activities like dreaming.

All 78 respondents answered the question of which language they dream in.

Specifically, 8 men (25.00%) stated that they dream in Rusyn, as did 18 women (39.13%). One man (3.00%) reported dreaming in Serbian, along with 2 women (4.35%). Furthermore, 6 men (18.75%) indicated that they dream in both Rusyn and Serbian, while 12 women (26.09%) gave the same response. Finally, 17 men (53.13%) and 14 women (30.43%) said they do not know in which language they dream. (Figure 8a and 8b)

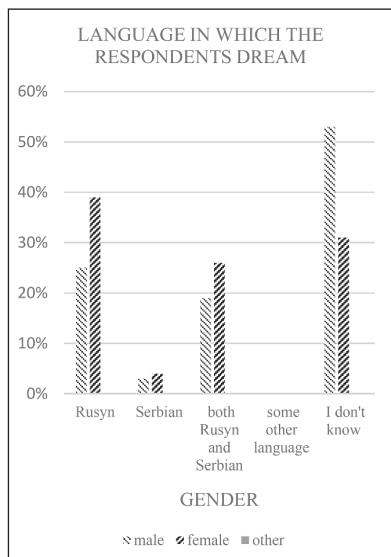

Figure 8a

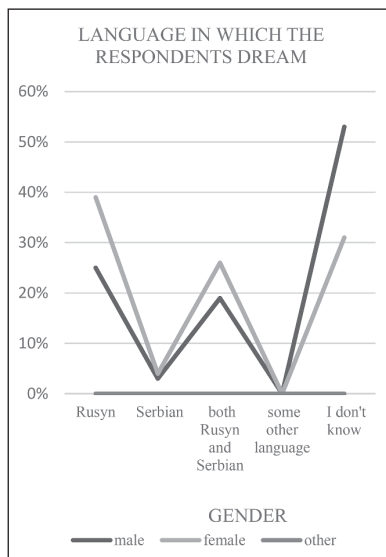

Figure 8b

Thus, the most frequent response given by men to this question was “I don’t know”, indicating a lack of clarity or awareness regarding the language in which they dream. This response was notably more common among men compared to women, suggesting that, for men, there may be less of a conscious connection to their native language during their dreams. On the other hand, women also frequently chose the “I don’t know” option, but to a lesser extent – 8.00% fewer women gave this response in comparison to the number of women who indicated that they dream in Rusyn. This finding highlights an interesting distinction between the genders: while both men and women are uncertain about the language of their dreams to some degree, women are more likely to retain a connection to their Rusyn identity, as reflected in the higher percentage of women who reported dreaming in Rusyn. This may suggest that, despite the uncertainty in some cases, Rusyn continues to play a more prominent role in the subconscious experiences of women than it does for men.

Relying on the scientific article by a group of eminent sociolinguists, «Language and Ethnobiological Skills Decline Precipitously in Papua New Guinea, the World’s most Linguistically Diverse Nation», which established an unexpectedly rapid decline in language skills among younger respondents compared to their parents, we decided to attempt drawing a similar parallel. However, due to the absence of speakers from the same family, we chose to make this comparison between speakers from the younger generation (the first group of speakers) and the generation that, based on age, would correspond to their parents’ generation (the third group of speakers). We calculated the difference in the use of the Rusyn

language between the first (ages 18–29) and the third (ages 45–59) age groups across four activities (Figure 9a and 9b).

Activity	First Group %	Third Group %	Difference (3rd – 1st)
Thinking	61.54%	65.00%	+3.46%
Counting	61.54%	78.95%	+17.41%
Praying	83.33%	68.42%	–14.91%
Dreaming	30.77%	40.00%	+9.23%

Figure 9a

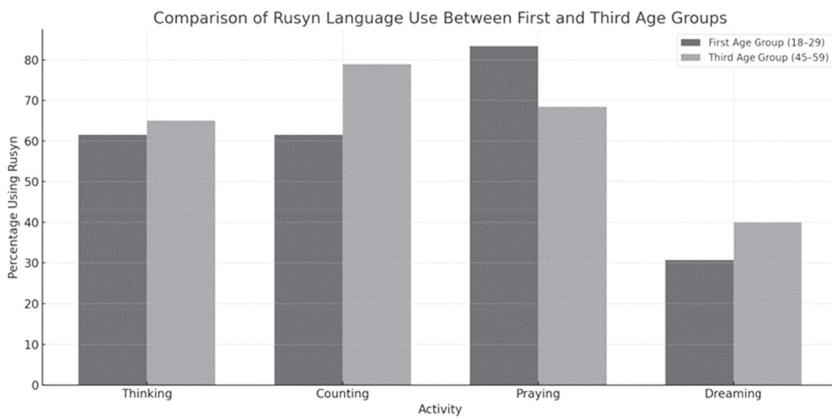

Figure 9b

Here's the visual comparison of Rusyn language use between the first (ages 18–29) and third (ages 45–59) age groups across four activities (Figure 9a and 9b): Rusyn usage increased with age in thinking, counting, and dreaming, especially in counting. However, younger speakers (18–29) reported more frequent use of Rusyn in prayer. The largest positive difference in favor of the third group is in counting (+17.41%). The largest negative difference (favoring the first group) is in prayer (–14.91%). It is possible that this difference stems from the fact that members of the younger generation may have less awareness regarding the language in which they pray. This could be due to a lack of experience or a limited familiarity with precise liturgical terminology – something that often develops with age and continued exposure to religious practices. Additionally, it is also plausible that some of them primarily engage in prayer privately, at home, rather than attending church services. In such cases, they may pray in Rusyn as part of their personal or family tradition, but without a direct connection to the formal liturgy, which could influence how they perceive and report the language of their religious expression.

7. Excerpts from the questionnaires (transcripts translated to English)

In further research, we incorporated several excerpts that illustrate particular cases of language use, highlighting patterns in code-switching and linguistic traits tied to social identity, region, or social class.

These excerpts offer tangible examples that help us back our descriptive analysis of language dynamics in society, anchoring the research in real-world language practices and enhancing its connection to the social influences involved.

Every questionnaire was applied in person and the interaction between the researcher and respondents was audio recorded. For this part of the paper, we chose three excerpts from the questionnaires that provide detailed answers to the four questions, which represent the main focus of the paper. Most of the questionnaires were filled out in Serbian by the researcher, while the respondents were the ones providing the answers. A few questionnaires were completed in Rusyn, with notes in another language, such as Slovak and Polish.

For this part of the study we chose three questionnaires completed in Serbian.

Questionnaire extract 1

Researcher: What language do you think in?

Respondent: Well, that depends. Sometimes in Rusyn, sometimes in Serbian, but Serbian... I almost don't make a distinction between Serbian and Rusyn.

Researcher: Mhm.

Respondent: For me, it's very, how should I say, very... I mean, you can see that I speak Serbian fluently; I don't have any problems. I've read a lot. I've read all of world literature. Most of those books are in Serbian. Rusyns don't have that many books, but I read both Rusyn and Serbian, and they're very close to me; Serbian is very close to me. It's as close to me as Rusyn is.

Researcher: And in what language do you count when you count to yourself?

Respondent: Well, I can't really say, in both... It's very close to me, how can I tell you...

Researcher: Mhm. And in what language do you pray?

Respondent: Rusyn. Rusyns have Rusyn prayers, yes, they have the Lord's Prayer just like the Serbs. We are Greek Catholics. We were of the Orthodox faith, but Poles forced us in some historical period in the 18th century to accept the Pope as our supreme head, and then we had to acknowledge the Union, and our priests go to Rome to study. Our liturgy is the same as that of the Serbs; we have an Orthodox rite and Old Church Slavonic, right? The service is in Old Church Slavonic, so Orthodox faith is very close to us. When the Rusyns came here, if these others hadn't come, I don't know, the priests, we would all have returned to the Orthodox faith because there's no real difference. But anyway...

Researcher: Okay.

Respondent: But it's good for us that they came because we would have all blended in; we would all be Serbs now because when you switch to the Orthodox faith, it's over, right? So we are the link between Orthodox and Catholics.

Researcher: And in what language do you dream, do you know?

Respondent: I don't know, I don't know. I'm saying, Rusyn and Serbian are so close for me that I can't make a distinction. I know I'm Rusyn, so naturally, I speak Rusyn. My environment is Rusyn, and we speak Rusyn. We will never speak differently. Two Rusyns meeting will never speak Serbian; they will always speak Rusyn.

Researcher: Mhm, okay.

The respondent explains that they think in both Rusyn and Serbian, with no strong distinction between the two languages. They are fluent in Serbian, having read much of world literature in it, while Rusyn literature is more limited. Both languages are very close to them. The respondent also counts in both languages, though they find it difficult to choose one. When praying, they use Rusyn, as their Greek Catholic faith has Rusyn prayers and an Orthodox-like liturgy in Old Church Slavonic. The respondent also discusses the historical connection between Rusyns and Serbs, explaining that Rusyns would likely have blended into Serbian culture if not for their unique faith. They further state that, despite speaking Serbian fluently, Rusyns always speak Rusyn with one another.

Questionnaire extract 2

Researcher: What language do you think in?

Respondent: Well, that's a nice question. Very convenient, interesting, and calculated, because it says, "You are the one who thinks in this language, and you belong to that people" – in Rusyn.

Researcher: And in what language do you count when you count to yourself?

Respondent: In Rusyn.

Researcher: And in what language do you pray?

Respondent: Well, in Old Church Slavonic and in Rusyn, depending on which prayer it is, because that's how we were taught (he recites the Lord's Prayer in Old Church Slavonic). That's Old Church Slavonic.

Researcher: So, can I say in another language?

Respondent: Well, is there Old Church Slavonic?

Researcher: No, but it just says "in another language".

Respondent: Ask me the question again.

(The researcher repeats the question and reads the provided answers.)

Respondent: Both in Rusyn and in another language.

Researcher: Okay. What language do you dream in?

Respondent: Oh, now you've caught me there.

Researcher: Why? (laughs)

Respondent: Like that. You've caught me there. Because I don't want to lie to you, and... Researcher: There's also the answer 'I don't know'.

Respondent: I have no idea what language I dream in. I don't know.

The respondent explains that they think in Rusyn, which they associate with their identity and people. When counting, they use Rusyn. For prayer, they alternate between Old Church Slavonic and Rusyn, depending on the specific prayer, as they were taught both languages. In response to the question about dreaming, the respondent admits uncertainty, saying they don't know what language they dream in.

Questionnaire extract 3

Researcher: What language do you think in?

Respondent: Well, I think it's to a certain extent, right now I'd say in Rusyn, but it hasn't always been that way for me. Considering my education and the fact that I lived in a mixed environment where I was often in touch with the Serbian language, I used to think more in Serbian. But that has changed with university and my profession, so to speak.

Researcher: So the answer is now in Rusyn.

Respondent: Yes.

Researcher: And in what language do you count when you count to yourself?

Respondent: Well, in Rusyn, I think.

Researcher: And in what language do you pray?

Respondent: In Rusyn. Specifically, it's that Church Slavonic version, right? But...

Researcher: So, that means it's neither Serbian nor Rusyn; it's a Church Slavonic version. So, in another language.

Respondent: Well, yes. Actually, yes. Here in Krstur, I think, I don't know what answers you've received, but I believe they have versions of those prayers in Rusyn. But in Kula, where I learned, there aren't any. So, I use... how should I say it... that's what I learned, and it's something that's been automated for me, so I don't even know; it feels unusual. I mean, I understand it, but I don't use it in Rusyn.

Researcher: And in what language do you dream?

Respondent: Oh, I don't know. I wouldn't know how to say. I think it's possible to dream in both Rusyn and Serbian.

The respondent explains that they currently think in Rusyn, though they used to think in Serbian due to their education and mixed environment. This shift occurred during university and their professional life. They count in Rusyn and

pray in a version of Church Slavonic, which they were taught, though they also recognize there are Rusyn versions of prayers in some areas. The respondent is unsure which language they dream in but thinks it could be both Rusyn and Serbian.

The common themes across all three questionnaire extracts are:

All three respondents identify closely with both Rusyn and Serbian languages, often mentioning that they think, count, and pray in Rusyn, but also acknowledging their connection to Serbian and other languages (like Old Church Slavonic).

Each respondent experiences a fluid relationship between Rusyn and Serbian, with no strict separation between the two languages. They often use both depending on the context (e.g., praying, counting, etc.), and their language choice is influenced by their environment, education, and personal history.

All three respondents mention using Old Church Slavonic for religious practices, though they also recognize the Rusyn language as part of their religious and cultural identity.

When asked about the language in which they dream, all three respondents express uncertainty or a lack of clear distinction between languages.

Many of the reactions to the four questions about inner speech were laughter, especially regarding the last question (What language do you dream in?). Many of the respondents were unable to provide an answer to this fourth question, so they circled the option “I don’t know”.

8. Concluding Remarks

Analyzing the responses of 78 respondents, we reached the following conclusion: L1 (Rusyn) is more prevalent in the inner speech of bilingual and multilingual speakers of the Rusyn community in Vojvodina than L2 (Serbian), despite the fact that respondents live in a country where the official language is L2 (Serbian). This is evidenced by the following:

- Over 50% of respondents in each age group think in Rusyn (L1).
- Over 60% in each age group count in Rusyn (L1).
- Over 60% in each age group pray in Rusyn (L1).

As for dreams, in the first three age groups, the most common response was “I don’t know”, while in the fourth age group, nearly 50% of respondents dream in Rusyn (L1).

When discussing gender, both men and women predominantly think in Rusyn (almost 50% of men and over 70% of women), with the second most common response being both Rusyn and Serbian. Nearly 70% of men and over 70% of women count in Rusyn. Around 60% of men and over 80% of women pray in Rusyn. Over 50% of men do not know in which language they dream (the

most common response), followed closely by the Rusyn language. Almost 40% of women dream in Rusyn, and about 30% do not know in which language they dream.

Based on this research, we concluded that the most respondents express a strong connection to both languages, with Rusyn being central to their identity, but also acknowledge their fluency in Serbian. Most of them count and pray in Rusyn, though Old Church Slavonic is used in their religious practices, which adds another layer of linguistic complexity. When it comes to dreaming, the respondents are uncertain or unable to identify a specific language, suggesting that their experience with language is fluid and intertwined. In essence, their linguistic practices reflect a deep cultural and personal connection to both Rusyn and Serbian, shaped by their backgrounds and environments.

We've come to the conclusion that Rusyns in Vojvodina have a strong need for their Rusyn identity and for preserving it. They tend to maintain their language in inner speech (when they think, when they count to themselves, when they pray). When it comes to dreaming, we've concluded that men remember dreams less frequently than women (possibly due to the fact that maybe they remember their dreams less often than women, or that they are less likely to speak about them) and the research on this part could be expanded.

Based on the obtained data, we also may conclude that: Counting shows the greatest increase in Rusyn usage with age. Praying is the only activity where younger respondents use Rusyn more (here we need to pay attention to the above-mentioned special factors influencing language use during that activity). Dreaming and thinking show modest increases in the older group.

References

- Baker, Colin. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism* (5th ed.). Bristol: Multilingual Matters, 2011.
- Bloomfield, Leonard. *Language*. New York: Holt, 1933.
- Browne, Wayles. "Introduction". [In:] E. Boudovskaia (ed.) *Approaches to Rusyn* 2017. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University, 2021.
- Butler, Yuko Goto. "Bilingualism/multilingualism and second-language acquisition." [In:] T. K. Bhatia & W. C. Ritchie (Eds.), *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism* (2nd ed.). New Jersey: Hoboken, Wiley-Blackwell Publishers, 2013, 109–136, <https://doi.org/10.1002/9781118332382.ch5>
- De Guerrero, Maria C. M. *Inner speech – L2: Thinking words in a second language*. Boston: Springer, 2005. https://doi.org/10.1007/0-387-24578-2_3
- Hardi, Đura. „Seobe kao uzrok gubljenja istorijske tradicije i pronalaženja novog identiteta – paradigma mikrozajednice Rusina u Srbiji”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 37, 2012: 389–399.
- Kik, Alfred, Martin Adamec, Alexandra Y. Aikhenvald & Vojtech Novotny. "Language and ethnobiological skills decline precipitously in Papua New Guinea, the world's

- most linguistically diverse nation". PNAS 2021 Vol. 118 No. 22 e2100096118 <https://doi.org/10.1073/pnas.2100096118>
- Morin, Alain. "Inner speech". [In:] V. S. Ramachandran (Ed.), *Encyclopedia of Human Behavior* (2nd ed.), California: Academic Press, 2012, 436–443. <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-12-375000-6.00206-8>
- Nagel, O. V., I. G. Temnikova, J. Wylie, N. F. Koksharova. "Functional bilingualism: Definition and ways of assessment". *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 215, 2015: 218–224.
- Popović, Ljudmila. „Rusini i Ukrajinci u Srbiji”. *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 78, 2010: 69–100.
- Vetter, E., U. Jessner. "Introduction". *Advances in the Study of Third Language Acquisition and Multilingualism*. [In:] E. Vetter & U. Jessner (eds.), *International Research on Multilingualism: Breaking with the Monolingual Perspective* (Vol. 35). Springer, 2019.
- Magocsi, Paul Robert. "Introduction". [In:] P. R. Magocsi, I. Pop (eds.), *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2005, vii–ix.
- Mani, Nivedita, Kim Plunkett. "In the infant's mind's ear: Evidence for implicit naming in 18-month-olds". *Psychological Science* 21(7), 2010: 908–913. <https://doi.org/10.1177/0956797610373371>
- Mirić, Mirjana, A. Sorescu-Marinković, V. Sokolovska et al. "VLingS Questionnaire 1.0 – English translation". [In:] A. Sorescu-Marinković, M. Ćorković, & M. Mirić (Eds.), *Vulnerable and Endangered Languages in Europe*. Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, Faculty of Philology, University of Belgrade, 2025, 337–379. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.18485/vlings_vele.2025.ch12
- Vygotsky, Lev Semyonovich. *Thought and Language* (Reprint). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1986.
- Weinreich, Uriel. *Languages in Contact: Findings and Problems*. The Hague: Mouton, 1953.
- Zhang, Wenli. "Bilingualism and second language acquisition: Distinctions and connections". *Journal of Studies in Social Sciences and Humanities* 9(2), 2023: 83–88.
- Дуличенко, Александр Д., М. Номати (ред.). *Славянская микрофилология*. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University, 2018.
- [Dulichenko, Aleksandr D., M. Nomati (red.). *Slaviānskaiā mikrofilologiiā*. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University, 2018]
- Дуличенко, Александр Д. *Письменность и литературные языки Карпатской Руси 15-20. века*. Ужгород, 2008.
- [Dulichenko, Aleksandr D. *Pis'mennost' i literaturnye iazyki Karpatskoī Rusi 15-20. veka*. Uzhgorod, 2008]
- Дуличенко, Александр Д. *Jugoslavo-Ruthenica. Роботи з рускей филології*. Нови Сад, 1995.
- [Dulichenko, Aleksandr D. *Jugoslavo-Ruthenica. Roboti z ruskeī filoloriī*. Novi Sad, 1995]
- Дуличенко, Александр Д. *Jugoslavo Ruthenica II, Роботи з рускей филології и историй*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2009.

- [Dulichenko, Aleksandr D. Jugoslavo Ruthenica II, Roboti z ruskeї filolorii i istorii. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2009]
- Гавриловић, Владан С. „Почеци насељавања Русина у Бачку (Крстур, Куцура, Нови Сад)”. [У:] Ј. Тамаш (ур.) Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традиција: зборник радова. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012: 19–25.
- [Gavrilović, Vladan S. „Pochetši naseljavaња Rusina u Bachku (Krstur, Kutšura, Novi Sad)”. [U:] J. Tamash (ur.) Velichina malikh jezichkikh, kњizhevnikh, kulturnikh i istorijskikh traditšija: zbornik radova. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012: 19–25]
- Гавриловић, Славко. „Прилог историји Русина у Бачкој средином XVIII века”. Зборник за друштвене науке 48, 1967: 106–113.
- [Gavrilović, Slavko. „Prilog istoriji Rusina u Bachkoj sredinom XVIII veka”. Zbornik za drushtvene nauke 48: 1967: 106–113]

Appendices

- Appendix 1: *Language in which the respondents think, according to their age* (Figure 1a and 1b)
- Appendix 2: *Language in which the respondents think, according to their gender* (Figure 2a and 2b)
- Appendix 3: *Language in which the respondents count (to themselves), according to their age* (Figure 3a and 3b)
- Appendix 4: *Language in which the respondents count (to themselves), according to their gender* (Figure 4a and 4b)
- Appendix 5: *Language in which the respondents pray, according to their age* (Figure 5a and 5b)
- Appendix 6: *Language in which the respondents pray, according to their gender* (Figure 6a and 6b)
- Appendix 7: *Language in which the respondents dream, according to their age* (Figure 7a and 7b)
- Appendix 8: *Language in which the respondents dream, according to their gender* (Figure 8a and 8b)
- Appendix 9: *The difference in use of the Rusyn language between the first (ages 18–29) and third (ages 45–59) age groups across four activities* (Figure 9a and 9b)

УПОТРЕБА РУСИНСКОГ ЈЕЗИКА КОД БИЛИНГВАЛНИХ/ МУЛТИЛИНГВАЛНИХ ГОВОРНИКА РУСИНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ВОЈВОДИНИ (СРБИЈА) У УНУТРАШЊЕМ ГОВОРУ

Резиме

Тема рада је употреба русинског језика међу билингвалним/мултилингвалним говорницима из Србије (у Војводини: Руски Крстур, Куцура, Нови Сад) током унутрашњег говора – размишљања, бројања, молитви и снова. У истраживању је коришћен социолингвистички упитник. Упитник је попунило 78 испитаника (билингвалних/мултилингвалних говорника из русинске заједнице). Уз свако питање у упитнику били су понуђени одговори, а испитаници су заокружили онај који најбоље одражава њихову језичку употребу у одговарајућој ситуацији (одговори су, на пример, русински, српски, оба језика једнако, или неки други језик). Приликом анализе одговора, узети су у обзир следећи параметри: повезаност демографских, као и језичких варијабли, са употребом језика при унутрашњем говору. Истраживање је показало да Русини имају снажну потребу за очувањем свог русинског идентитета. Они често употребљавају русински језик у унутрашњем говору (када размишљају, када броје за себе, када се моле). Када је реч о сновима, закључили смо да мушкарци ређе од жена памте на ком језику сањају, а истраживање би у овом делу могло бити проширено. Између најмлађе генерације Русина у истраживању и генерације која би према годинама одговарала генерацији њихових родитеља постоји благи пад у употреби русинског током три активности (размишљање, бројање у себи и снови), а пораст када су у питању молитве.

Кључне речи: русински језик, русинска заједница, билингвални/мултилингвални говорници, Војводина, унутрашњи говор

ЭКСПЛИКАЦИЯ МНОГОЗНАЧНОСТИ В БОЛЬШОМ СЕРБСКО-РУССКОМ СЛОВАРЕ

Работа посвящается проблеме описания многозначности (полисемии), в двуязычных словарях. Это одна из ключевых трудностей лексикографии, связанная с асимметрией (анизоморфизмом) лексических систем двух языков. В статье рассматриваются основные подходы к экспликации многозначности на материале нового *Большого сербско-русского словаря*, составляемого коллективом авторов. Анализируются теоретические предпосылки полисемии в лексикографическом аспекте, включая метод перевода, который может иначе перестроить семантическую структуру слова в переводящем языке. Описано явление межъязыковой, т.е. «перекрывающейся» полисемии, являющейся проявлением анизоморфизма на конкретных наборах значений полисемантических слов. Предложены способы структурирования значений слов сербского языка в русском языке. Эти стратегии восходят к трем основным типам и включают: (1) упрощение семантической структуры исходного слова в переводящем языке, (2) сохранение структуры и (3) усложнение структуры. Алгоритм их применения представлен на конкретных словарных статьях. Комбинированный подход позволяет учитывать особенности каждого конкретного слова, а выбор той или иной стратегии учитывает, кроме прочего, оценку вероятности потенциальных коммуникативных ошибок пользователя, на которого ориентирован словарь – в первую очередь, на носителя русского языка. Разработка алгоритмов представления многозначных слов является важной частью методологии не только славянской двуязычной лексикографии, но и для создания двуязычных словарей в других языковых парах. Современный качественный словарь, основанный на этих принципах, в свою очередь, может стать незаменимым инструментом при изучении языков, в практике перевода, а также ценным корпусом для сопоставительных лингвистических исследований.

Ключевые слова: лексикография, полисемия, многозначное слово, сербско-русский словарь, анизоморфизм, сопоставление, двуязычные словари, переводная эквивалентность, семантическая структура.

This paper explores the problem of representing polysemy (semantic ambiguity) in bilingual dictionaries, one of the key challenges in lexicography. Polysemy is closely linked to the asymmetry (anisomorphism) of lexical systems in different languages, making its accurate description particularly complex. The study examines major approaches to the explication of polysemy in the context of the new *Comprehensive Serbian-Russian Dictionary (BSRS)*, currently being compiled by a team of authors. The paper analyzes

* <https://orcid.org/0000-0002-4788-5497>

the theoretical foundations of polysemy in a lexicographic context, including the role of translation, which can significantly alter the semantic structure of a word in the target language. Special attention is given to the phenomenon of “overlapping polysemy”, which arises due to cross-linguistic asymmetry, as well as to various strategies for structuring polysemous meanings. These strategies can be classified into three types: simplification of the source word’s structure in the target language, preservation of its structure, and structural elaboration. The application of these strategies is illustrated with specific examples. A combined approach is proposed, allowing for a nuanced treatment of each individual word. The choice of strategy is guided by an assessment of the likelihood of potential communication errors for dictionary users – primarily Russian speakers, who constitute the main target audience. The development of algorithms for representing polysemous words is not only a crucial aspect of Slavic bilingual lexicography, but also holds relevance for the compilation of bilingual dictionaries in other language pairs. A modern, high-quality dictionary based on these principles will serve as an indispensable tool for language learning, translation practice, and comparative linguistic research.

Keywords: lexicography, polysemy, polysemous word, Serbian-Russian dictionary, anisomorphism, contrastive lexicology, bilingual dictionaries, translation equivalence, semantic structure.

Попытки представить значение слова средствами другого языка корнями уходят в глубокое прошлое.¹ Сегодня создано множество двуязычных словарей, в которых лексикографы стремятся преодолеть межъязыковую асимметрию лексических систем. Подходы к изучению значений слов продолжают развиваться в лексикологии, лексической семантике (семасиологии), когнитивной семантике, прагматике, сопоставительной лингвистике и в теории перевода. Однако для лексикографии это оборачивается парадоксом – чем значительнее достижения этих разнородных областей, тем сложнее объединить их в единую систему в двуязычном словаре. Задача усложняется недостатком методологических исследований в этой области, вынуждая составителей решать старые и новые противоречия.

Настоящая работа ставит своей целью рассмотреть проблемы и стратегии для оптимального представления многозначности в двуязычных словарях на примере нового большого сербско-русского словаря.² Теоре-

1 Об этом свидетельствуют дошедшие до нас клинописные словари – эблаитско-шумерский глоссарий 2500–2300 гг. до н. э., аккадско-шумерские словари 2300–2000 гг. до н. э. и др.

2 В период 2023–2024 работа над составлением нового большой сербско-русского словаря велась в рамках проекта «Сопоставительная лексикология сербского и русского языков», финансируемого Российским научным фондом (№ 23-28-00126, <https://rscf.ru/project/23-28-00126/>), участниками Е. И. Якушкина, Д. А. Рыжова, Ю. Л. Шапич, М. Д. Королькова, при участии Р. Драгичевич в разработке сербского словника (Драгичевич и др. 2024).

тическое освещение данной проблемы будет способствовать развитию методологии двуязычной лексикографии и иметь практическую ценность для составления двуязычных словарей близкородственных и других языков.

Сопоставление многозначных слов в двуязычных словарях

Актуальная проблема параллельного представления многозначных слов на двух языках проявляет себя на различных уровнях лексикографического описания.

Во-первых, семантическая структура полисеманта, фиксируемая в словарной статье даже на одном языке, представляет собой сложное, неоднородное семантическое поле, включающее значения, различные по уровню иерархии, объему и дифференцированности. Кроме основных значений оно содержит подзначения, их оттенки, а также лексико-семантические варианты. При этом одни значения поддаются дифференциации и описанию, другие – например, коннотативные или ассоциативные – остаются «в тени», играя иногда решающую роль в образовании метафор. Третьи же значения синкретичны и проявляются диффузно («мерцающая»), обуславливая семантическое варьирование.

Во-вторых, даже при стройной схематизации семантической структуры многозначного слова в виде ступенчатого списка, его аналог на языке перевода, скорее всего, будет частично или полностью отличаться. Известно, что значения, несомые лексемой, тесно связаны внутри языка не только с другими лексическими единицами (отношениями синонимии, антонимии и др.), но и с другими языковыми уровнями – грамматическим (вспомним пример о «глокой куздре»,³ демонстрирующий семантику грамматических форм), синтаксическим (например, правилами сочетаемости), прагматическим, дискурсивным и другими уровнями.

В-третьих, вопреки актуальной ориентации лингвистических дисциплин на пользователя (адресата, реципиента, получателя информации, учащегося – см. об этом (Морковкин и Кочнева 1992; Шапич 2023)), двуязычная лексикография ни в теории, ни в практическом отношении – по крайней мере, на материале сербского (СЯ) и русского языков (РЯ),⁴ – по-прежнему не отражает современную установку на активность, которая могла бы выра-

3 «Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрёнка» – фраза Л. В. Щербы, описанная Л.В. Успенским в труде «Слово о словах» (1954).

4 Разделяя мнение Л. В. Щербы, критиковавшего двуязычный словарь за пассивность (Щерба 1974), Ю. Д. Апресян следует идее создания активного двуязычного словаря (Апресян 2013), а его *Большой англо-русский словарь* (1993–1994) считается одним из лучших воплощений данной идеи в двуязычной лексикографии. В англоязычной литературе известно Оксфордское руководство по практической лексикографии (Atkins, B.T.S., Rundell, M. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2008), которое вносит вклад в области систематизации и формализации

жаться в таком способе изложения материала, который облегчал бы поиск пользователю и предупреждал коммуникативные ошибки.

Полисемия: внутриязыковой и межьязыковой аспекты

Проблема полисемии является глубокой и разноплановой и имеет внутриязыковой и межьязыковой уровень.

Исследования внутриязыкового уровня в славянских языках, рассматривающие различные аспекты полисемии – механизмы регулярной многозначности, проблему границ значений, динамику их зарождения, угасания и «мерцания» и др. – во многом опираются на труды по лексической семантике Ю. Д. Апресяна (Апресян 1995). Неисчерпаемость данной темы доказывают и исследования последних лет (Никатуева 2023; Толстая 2020; Кругляк 2016; Ольховская 2015, 2011; Гринев-Гриневич и др. 2015; Панкина 2013; Кропотова 2006; Зализняк 2004). Феномен полисемии получил свое освещение и в литературе на СЯ (Гортан-Премк 1997; Драгићевић 2018, 2007; Миланов 2021а, 2021б, 2017; Спасојевић 2015), включая сборники по лексикологии и лексикографии (Чернышева 2022; Ристић и др. 2016, 2021; Драгићевић 2014).

В двуязычной лексикографии полисемия выходит на межьязыковой уровень. При наложении одной лексической матрицы на другую проявляется неполная эквивалентность (безэквивалентность) языковых единиц. Анизоморфизм – языковую асимметрию – констатировали Л. Згуста (Zgusta 1971), В. И. Берков (2004; 1973), Д. Шипка (2024; Šipka 2015), А. В. Садиков (2019), Е. И. Ривелис (2007), В. Г. Гак (1977). В англоязычной литературе такая полисемия получила название *перекрывающейся* («overlapping») (DeCesaris 2018). Это явление, при котором «межьязыковые эквиваленты имеют общий буквальный смысл и некоторые, но не все расширенные смыслы, и может быть описана как ситуация, когда расширение смысла или расширений одного слова, принадлежащего одному языку, частично соответствует смыслу эквивалентного слова в другом языке»⁵ (DeCesaris 2018: 666). Анализируя эквиваленты английских слов во французском, итальянском и испанском языках, Дж. Декезарис предлагает дифференцировать значения по семантическим группам, снабжая их пояснениями (напр., для *stream* ‘поток, струя’ подгруппы: *о свете, о жидкости, о лаве, об оскорблениях, о письмах* и т.п.).

принципов лексикографического описания (см. также анализ данного источника на рус. языке А.В. Садикова (2019)).

5 «Overlapping polysemy occurs when cross-linguistic equivalents share a literal sense and some, but not all, extended senses, and may be described as a situation when the sense extension or extensions of one word belonging to one language correspond in part to those of an equivalent word in another language» (DeCesaris 2018: 666).

Методологические проблемы двуязычной лексикографии

Двуязычная статья – это не просто переход в другой язык, а сложная система, учитывающая как минимум вдвое больше факторов, чем однаязычная лексикография. Ее задача – не только представить лексику с ее многослойными связями, но и перевести культурно-исторические реалии так, чтобы носитель другого языка мог встроить их в свою понятийную систему. Представление многозначного слова касается не только содержания (*что* включить в статью), но и формы (*в каком виде* это сделать). В последние годы разрабатываются методы описания слов в однаязычных и комбинированных словарях (напр., словарь англицизмов в сербском языке (Гудурић и др. 2022)). Однако работ о методах в двуязычной лексикографии, особенно сербско-русской, остро не хватает. Распространенное заблуждение о том, что методологические принципы однаязычной и двуязычной лексикографии взаимозаменяемы, обусловлено общей картиной научных работ в этой области. Как отмечает А. Адамская-Салацьяк, сам термин лексикография несет в себе неопределенность, охватывая и процесс составления словарей (однаязычных, многоязычных), и его конечный продукт, и теоретические обоснования (Adamska-Sałaciak 2019)).

Анизоморфизм является не только проблемой для межъязыковой полисемии, но и проблемой двуязычной лексикографии в целом. Еще Л. Згуста (Zgusta 1971) указывает на асимметрию не только в «культурно обусловленных» словах, но и в большинстве лексических единиц. Не считая эту проблему непреодолимой, Згуста тем не менее, не предлагает методологического решения. Ученый Л. В. Щерба, понимая невозможность представления слов двух языков параллельным списком, предлагает ввести в классические двуязычные словари пояснения (Щерба 1974).

Современные теоретики классической двуязычной лексикографии обсуждают методы, но неединодушны по вопросу структуры словарной статьи на языке перевода. Одни, вслед за В. П. Берковым, считают необходимым придерживаться семантической структуры исходного слова: «Слово членится лексикографом на значения путем анализа его смысловой структуры, а не в результате сравнения этой структуры с другим языком» (Берков 2004: 19; 1973: 129). Другие (Ривелис 2007; Садиков 2019) подвергают такой подход критике, убеждаясь на практике, что формальное следование такому переводу значений не всегда приемлемо (см. примеры ниже). Составители словарей представляют эти принципы в лучшем случае в общих чертах (РСС 1998: 8) или имплицитно.

Для развития теории лексикографии необходимы разработки в области конкретных языковых пар, на что указывает Л. А. Девель (2011). Добавим, что это в полной мере относится и сербско-русской языковой паре.

О Большом сербско-русском словаре

Принципы и критерии создаваемого *Большого сербско-русского словаря* (БСРС) рассматривались в публикациях (Драгићевић 2024; Драгичевич и др. 2024; Dragićević et al. 2024; Шапич 2024а; 2024б, 2023; Шапић и др. 2024). Здесь лишь кратко очертим концепцию макро- и микроструктуры словаря, определяющую объем и содержание словарной статьи.

Учитывая предполагаемый объем БСРС (около 80 000 заголовочных единиц) и его ориентацию и на печатный, и на цифровой формат, особое внимание уделяется структурированию значений полисемантических слов и подбору их иллюстративной части.

За основу взят словник ССЯ (2018), критически редактируемый и дополняемый из других источников (Драгићевић 2024). В русскоязычной части к лексемам СЯ подбираются *словарные эквиваленты*, в терминосистеме В. П. Беркова, или *словарные соответствия*, в терминосистеме А. В. Садикова. Под *словарным соответствием* понимается «слово или выражение одного языка, обладающее приблизительно тем же набором сем, что и сопоставляемое с ним слово или выражение другого языка, принадлежащее к той же части речи ... и к сопоставимому регистру речи (функциональному стилю)» (Садиков 2019: 205).

В основу положены методы: лексикографический, сопоставления и перевода. Сохраняя классику жанра, авторы стремятся следовать установке на активность, адаптируя методы в процессе работы. Словарь фиксирует лексику изолированно, однако учитывает речевые нормы и образцы. Поэтому в зоне иллюстрации может нарушаться принцип сохранения морфологической категории, если в РЯ эти грамматические категории нетипичны или менее частотны. Например, серб. *уморан* – рус. *усталый*, но *ја сам уморан* в РЯ эквивалентна *я устал* (не *я усталый*). Аналогично, серб. *ја сам одморан* не соответствует букв. перевод *я отдохнувший* или даже *я отдохнул*, а скорее *я чувствую себя отдохнувшим/я хорошо отдохнул*. Примером может послужить и *болесџан је*, который, например, в контексте школьной переключки прозвучит как *он заболел* (не *он болен*).

Несмотря на структурную близость языков, нередко случаи грамматической неконгруэнтности, например, в категории числа: серб. *искуство* – рус. *опыт*, но: *Каква су ваша искуџва?* – *Каков ваш опыт?* (не **опыты*); или в категории рефлексивности глаголов: серб. *јочейџи* – рус. *начать*, но: *Час је јочео*. – *Урок начался* (не *начал*).

Межъязыковая трансформация значений

В словнике авторитетного ССЯ структура многозначного слова выверена экспертами – носителями СЯ. Наиболее легким способом при подготовке статей на переводящем языке было бы следовать рекомендациям В.

И. Беркова и придерживаться исходной структуры, подбирая эквивалент к каждому подзначению. Но на практике ситуация оказывается сложнее: нередко два значения, разделенные в СЯ, в РЯ сливаются в одно, и наоборот – одно значение сербского слова разветвляется на несколько эквивалентов в РЯ. Происходит то естественное расщепление, то объединение исходной семантической структуры.

Дело в том, что в процессе мыслительной работы над переводом происходит *реконцептуализация* понятия на уровне инвариантного, концептуального языка-посредника, который выступает в роли *tertium comparationis* для двух лексико-семантических систем. Это не просто перенос значений, это их переосмысление, адаптация к иной языковой и когнитивной среде. Исходное слово подвергается *межъязыковой трансформации*, в терминологии Бархударова (1975: 6), а его значения оказываются встроенными в новую систему с иными ассоциативными и коннотативными связями, стилистическими оттенками и ограничениями. Если бы не было такого понятийного языка, анизоморфизм языков был бы непреодолим.

Если представить себе иностранное слово как человека, оказавшегося в чужой культурной среде, то этот процесс можно сравнить с *культурным шоком* и последующей к нему адаптацией. Так и структура значений слова, подвергшаяся «перетряске», вынужденно подстраивается под новый порядок сочетаемости, грамматическую зависимость, стилистические нормы и даже «возраст» этимологически родственных слов в языке перевода. При этом новая структура значений должна сохранить целостность, т.к. она остается *словарным эквивалентом* исходного слова, в границах соответствия – лексических, морфологических, семантических и прагматических.

Например, серб. *уживајћи* на первый взгляд эквивалентно рус. *наслаждаться*. Однако на уровне прагматики выявляется также значение – ‘приятно проводить время’ (например, бездействуя). Это подтверждается и грамматической валентностью: *наслаждаться* требует обязательного дополнения *чем*, тогда как *уживајћи* может употребляться самостоятельно, как и его расширенный эквивалент *приятно проводить время*. Дистрибуция этого слова в СЯ указывает на его частотность и типичность, в том числе в контекстах, не характерных для РЯ: *Что вы делаете? – Уживамо!* или в ободрении: *Само ви уживајће!*

Таким образом, переосмысление структуры полисеманта в процессе перевода позволяет не только логично распределить его значения по понятийным признакам, но и подобрать эквиваленты, отвечающие современности, частотности, принадлежности к регистру и другим параметрам естественного употребления в РЯ.⁶

6 В сущности, этот же принцип применяется и в одноязычных толковых словарях, где понятия, выраженные одними языковыми средствами, объясняются через другие язы-

Обобщая сказанное, удобство выражения и логичность соответствия в духе холистического принципа представляются важнее подчинения единому критерию строгого следования филиации исходного слова, которое уже преломлено в зеркале другой языковой системы. Но, с другой стороны, без поддерживающих данный принцип критериев описание будет носить стихийный характер. В связи с этим предлагается несколько моделей описания многозначных слов.

Типы представления многозначности в словаре

Тип представления значений диктуют сами значения, точнее, картина, получаемая наложением их структур, т.е. их межъязыковой комбинацией. Структура двух слов становится единой, а порядок изложения значений должен решаться с учетом эквивалентности значений.⁷ Приведем несколько типов толкования.

Тип 1. Упрощение структуры. В данном случае все значения слова СЯ слова могут передаваться одним и тем же эквивалентом РЯ. Такое наложение значений может указывать на структурное тождество в синтаксисе обоих языков. Однако это также может быть следствием различий в лингвистическом подходе к филиации значений или результатом языковой интерференции.

Пример 1.

ССЯ:⁸

вал 1. а. уздигнуѣи део усѣаласане водене масе, ѣалас **б.** оно шѣо изгледа као вал (1а), шѣо има ѣаласасѣ облик: валови косе. **2.** физ. оно шѣо се ѣаласасѣо гѣба, ѣаласасѣо креѣање, шѣрење: електромагнетни валови, трусни валови. **3.** фиг. **а.** снажно шѣрење идеја, револуционарних и др. ѣокреѣа: ~ буне. **б.** уѣишѣе нагло шѣрење неког збивања, неке ѣојаве: туристички ~. ~ поскупљења. **в.** јако, снажно осећање, расѣоложење: ~ незадовѣлства, ~ оптимизма

ковые средства. Это достигается за счет разноуровневых семантических операций генерализации, конкретизации, синонимического или антонимического перефразирования, контекстной синонимии и т. д.

7 Порядок размещения значений в исходном слове является отдельной темой, имея в виду различные подходы: исторический, подход от общего к частному, от пространственного к временному, от конкретного к абстрактному и др. На данном этапе в основном, за редкими исключениями, принимается порядок изложения значений в словнике исходного языка.

8 Здесь и далее даются примеры из ССЯ и их возможная экспликация в БСРС с опущением некоторых помет. Приводятся «рабочие» версии статей, способы представления семантической организации по-прежнему совершенствуются.

Если дословно следовать структуре исходного языка, словарная статья на РЯ выглядела бы следующим образом:

1а. волна **б.** волна **2.** физ. волна **3.** перен. **а.** волна **б.** волна **в.** волна

Такой способ представления информации избыточен и не отражает естественных различий в организации значений в СЯ и РЯ. Более логично отказаться от сохранения исходной структуры и представить статью следующим образом:

вал волна (морская; электромагнитная, сейсмическая и ил.д.); *йерен*. ~ **буне** волна протестов; **туристички** ~ волна туристов; ~ **поскупљења** волна подорожаний; ~ **незадоволства** волна недовольства, ~ **оптимизма** волна оптимизма

Свертывание исходной структуры смешивает некоторые смысловые области, не вводя пользователя в заблуждение. Во-первых, многозначность слова *вал* в СЯ основана на метафорических переносах, которые полностью совпадают с переносами его эквивалента *волна*: ‘волна на воде’ (1а) – ‘волна на другой поверхности’ (1б, волосы), ‘волны-осцилляции в физике’, а затем и ‘волна-повышение уровня чего-л.’ в процессах, концептуализирующихся как течение воды (3а и 3б), в том числе внутренних состояниях (3в). Во-вторых, пользователь не должен разбираться в грациях значений слова *волна* в РЯ – его внимание будет сосредоточено на семантических оттенках сербского слова. В-третьих, нет необходимости группировать примеры в отдельные блоки, поскольку они не демонстрируют грамматического разнообразия форм, а служат лишь для иллюстрации лексической сочетаемости. При такой организации цифровая маркировка становится излишней: цифры предполагают разграниченность значений, которой нет в примере.

Пример 2.

веровати 1. а. *смайтрайѝи да је нешѝио истѝиниѝио, сѝварно, онакво како се ѝредсѝавља, ѝриказује*: ~ нечијој причи. **б.** *биѝи уверен у нешѝио, држѝаѝи, мислиѝи, смайтрайѝи*: ~ да постоји бог. **2.** (некоме) *смайтрайѝи да неко говори истѝину*. – Сит гладном не верује. **3.** (некоме, нечему) *имаѝи ѝверење (у некога, у нешѝио), ѝоуздаваѝи се*: ~ очима. **4. а.** (у некога, у нешто) *смайтрайѝи да ѝосѝиоји неко најѝприродно биће или ѝојава*: ~ у бога, ~ у загробни живот, ~ у виле, ~ у чуда. **б.** *биѝи религиозан, исѝоведаѝи неку веру*. • ~ **на реч** *смайтрайѝи истѝиниѝиом неку изјаву без сѝварних доказа*. **не** ~ **својим очима (ушима)** *јак*о се чудѝиѝи нечему ишѝо се види, одн. чује, биѝи *јак*о изненађен, зачуђен нечим

веровати *некоме, нечему*; у неког, у нешѝио *верить кому-л., чему-л.; в кого-л., во что-л.*; *веровать в кого-л., во что-л.*, ~ нечијој *причи* *верить* рассказу кого-л., ~ **да постоји бог** *верить* в существование Бога; ~ у бога *верить* в Бога, ~ у загробни *жизнь* *верить* в загробную жизнь, ~ у чуда *верить* в чудо • Сит

гладном не верује. Сытый голодного не разумеет, ~ очима верить своим глазам, ~ на реч верить на слово, не ~ својим очима (ушима) не верить своим глазам (ушам)

В данном случае структура значений заглавного слова в СЯ полностью совпадает с русским *верить*, что облегчает представление материала. Вопрос о втором эквиваленте, *веровать*, относится к особенностям РЯ, а не СЯ, поэтому его стилистические и грамматические ограничения⁹ могут не эксплицироваться. Внимание следует уделить рекции глагола *веровайи*: в отличие от РЯ, где конструкция *верить кому-л.* требует дат. п. (*верить другу*), а *верить во что-л.* – предложного управления с вин. п. (*верить в чудо*), в СЯ возможны различные конструкции: с беспредложным дативом, предложно-падежная конструкция с акузативом, синтаксическая конструкция с зависимым предложением *веровайи да...* – *верить, что...* Эти особенности демонстрируются в примерах.

Словосочетание *веровайи у виле* иллюстративно в СЯ, однако трудно для восприятия русскоязычным пользователем по причине безэквивалентности слова *вила* (близки, но не аналогичны по значению *фея, русалка*). Данное слово несет большую экстралингвистическую семантическую нагрузку и не облегчает, а отягощает иллюстрацию к другому слову.

В статью мог быть добавлен речевой образец *не верујем* в коммуникативной ситуации: *Хоћеш ли ићи на море? – Не верујем. → Ты поедешь на море? – Не думаю/Думаю, что нет.* Данное значение не выделено в ССЯ как очевидный носитель, близкий значениям ‘думать, считать, быть уверенным’. Однако носителем РЯ такой ответ может быть воспринят буквально ‘я тебе не верю’, что приведет к коммуникативной ошибке. Указание на это различие было бы примером реализации принципа активности словаря, учитывающего потенциальные сложности восприятия пользователя.

Пример 3.

ваздух 1. а. смеша гасова (азотѝа и кисеоника), без боје и мириса, коју удишемо и која чини Земљину аѝмосферу. **б.** слободан ѝпросѝор, ѝпросѝрансѝво изнад земље: диѝи се у ~, летети кроз ~. **2.** оѝворено ѝоле, слободна ѝприрода: испаша на слободном ваздуху, изаѝи на ~. **3.** фиг. духовно расѝоложење, дух, морална аѝмосфера. • **диѝи, бацити у ~ срушиѝи, разориѝи експлозијом. доѝи до ваздуха ѝочейѝи нормално дисаѝи** (након ѝрекида дисања или ѝе-шкоћа у дисању). **живети од ваздуха немаѝи довољно ѝрихода, средсѝава за живоиѝ. зидати (градити) куле у ваздуху заносиѝи се неосѝварљивим жељама. лебдети, висити (бити) у ваздуху каже се за нешѝио шѝио ће се врло брзо, ускоро догодиѝи, збиѝи** (обично о нечем значајном шѝио се очекује). **одлетети у ваздух биѝи разорен, унишѝиен експлозијом**

9 Гл. *веровать* в РЯ не имеет управление в Д.п., в отличие от *верить кому-л.*; *веровать* может употребляться без дополнения в религиозном контексте: *я верую*.

ваздух 1. воздух; **удисати ваздух** вдыхать воздух 2. воздух, пространство (*над землёй; вне помещения*); **дићи се у** ~ подняться в воздух, **летети кроз** ~ лететь по воздуху; **испаша на слободном ваздуху** выпас под открытым небом, **изаћи на** ~ выйти на воздух 3. *перен.* обстановка, атмосфера • **дићи, бацити у** ~ поднять в воздух, взорвать; **доћи до ваздуха** отдышаться; **живети од ваздуха** жить без доходов, бедно; **зидати (градити) куле у ваздуху** строить воздушные замки; **лебдети, висити (бити) у ваздуху** грядти, чувствоваться в воздухе; **одлетети у ваздух** быть взорванным

В этом случае сохранение цифровой структуры представляется оправданным. Семантическое поле заглавного слова естественным образом делится на три зоны: 1. 'воздух-газ' 2. 'воздух-пространство' 3. *перен.* 'воздух-атмосфера'. Варианты 1а и 1б соединены метонимическим сдвигом 'газ' → 'пространство, заполненное газом'.¹⁰ Поскольку значение 2 также толкуется через 'пространство', они объединены с 1б. Значение 3 образовано метафорическим переносом. Теоретически, статью можно было бы оформить так же, как и предыдущие, если бы не появление синонимов у каждого из значений, придающих им контрастность и позволяющую их дифференцировать (правда, не во всех случаях, ср. синкретизм значений: *Мне нужно выйти на воздух* (2, 1б) / *подышать воздухом* (1а, 2); *белье хорошо сохнет на воздухе* (1а, 1б, 2)). Значение 3 стоит особняком и имеет самостоятельный эквивалент. Примеры сочетаемости имеют ценность с точки зрения грамматической и синтаксической информации. В пользу сохранения структуры говорит и фразеологический потенциал, который свидетельствует о богатом наборе ассоциативных валентностей. *На слободном ваздуху* имеет оттенок метафоричности, как и *под открытым небом* в РЯ.

Тип 2. Сохранение структуры. Все значения структуры слова СЯ переводятся разными эквивалентами РЯ. Это может свидетельствовать о несовпадении семантических структур слов, предложенных в качестве эквивалентов каждого значения, т.е. об осязаемом семантическом расстоянии между ними.

Пример 4.

вез¹ 1. *шара, украс извезен на ћканини.* 2. *везење, израђивање шара на ћканини везењем.* 3. *везени ручни рад, извезена ћканина:* узети ~ у руке. 4. *фиг. йрецизан и йеданїян рад*

¹⁰ Не совсем очевидно, какое значение следует считать первичным, т.е. в какую сторону произошел метонимический сдвиг. Кажется, онтологически ощущение пространства должно предшествовать научному знанию о том, что оно заполнено газом.

вез¹ *м* (мн. везови) **1.** вышивка 2. вышивание; **узети** ~ **у руке** сесть за вышивание 3. вышитая ткань, предмет (*одежды и т.п.*) **4.** *йерен*. филигранная работа

С формальной стороны такие статьи удобны для перевода. Исходная структура отчетливо прослеживается в обоих языках, а эквивалентная структура не повторяется, т.е. сохраняется семантическая дистанция между словарными соответствиями.

В ходе работы статья критически переосмыслена и принято решение о переносе иллюстрации *узетии вез у руке* с 3 на 2 позицию. Полагаем, в выражении *взять вышивку в руки* денотат *вышивка* не означает предмет. 'Взять вышитую ткань в руки' имеет неясную прагматику, а *в руки* явно редундантно и имеет идиоматический оттенок. Видимо, это значит 'начать вышивать, сесть за вышивание', что иллюстрирует скорее второе, чем третье значение, к которому был отнесен пример в ССЯ.

Пример 5.

вешалица *јек. вјешалица ж 1. а.* *најправа у виду сџалка или даске, лејџве на зиду с кукама за вешање одеће и сл., чивилук. б.* *благо савијена лејџва или чејџврџасџи рам за вешање одеда. 2. а.* *комад мяса осушеног у сушари, џу-иници; комад мяса џриџремљеног за сушење. б.* *врџџа јела од комада мяса џеченог на роџџџљу. 3. а.* *два или чејџири кукурузна клиџа сџојена комушама и обешена ради сушења. б.* *два грозда везана заједно или џруџ са више гроздова обешених да се суше.*

вешалица *иек. вјешалица ж 1а.* вешалка настенная, напольная **б.** плечики **2а.** кусок мяса (*для копчения; копченого*) **б.** шницель из такого мяса (*на гриле*) **3.** связка кукурузы или винограда для сушки

В примере 5 значение 1 описывают виды вешалок. Не вдаваясь в оценку объединения предметов под 1а, сохраняем структуру. Значения же 2 и 3 безэквивалентны и денотируют различные культурологические реалии. Имея в виду, что в словаре не ставилась задача энциклопедического представления реалий, дается лишь общая информация. Сохранение структуры в примере обусловлено тем, что значения, хоть они и объединены общим признаком «подвешенности», далеки друг от друга. Для сравнения: в словаре И. И. Толстого (СРС 1970: 51) слово *вешалица* представлено в виде двух омонимов, соответствующий значениям 1 и 2 в ССЯ (значение 3 в СРС отсутствует).

Пример 6.

вадити **1. а.** *извлачџиџи, износиџиџи, узимаџиџи (из нечега):* ~ нож из корица, ~ ствари из ормара, ~ мед из кошнице. **б.** *чуџаџиџи, извлачџиџи, уклаџаџиџи (из џџела, организма):* ~ зуб, ~ крв. **в.** *црџџиџи, грабџиџи неким судом из дубине*

(воду, *тешности*). **г.** *искојавати*, *изграти* (руду, *кромпир* и сл.). **2. а.** *црсти*, *узмати* (као *грађу*): ~ примере. **б.** *набављати*, *прибављати* (званичне докумен*те*): ~ пасош, ~ личну карту. **в.** *кујовати* на биле*тар*ници (кар*те*, улазнице). **3.** *уклањати*, *одстирањивати*: ~ мрље. **4.** *ослобађати*, *извлачити* (из *тешког јоложаја*): ~ из затвора, ~ из шкрипца, ~ из дугова. ■ ~ **се 1.** *извлачити се из тешкоћа*, *сиасавати се*. **2.** разг. *правдати се*, *изговарати се*: ~ се на болест. **3.** *надокнађивати своју штећу*. • ~ **душу (некоме)** мучи*ти*, ки*н*и*ти* (некога). ~ **очи (један другоме)** жес*то*ко се сва*ђ*ати, обрачунава*ти* се. ~ **рунице** *правити* украсне руйце на *илайну*, *йканини*. ~ (за некога) **кестење из ватре** излага*ти* се ојаснос*ти*ма (за другога). ~ **флеке** 1) чис*ти*и*ти* *флеке*, мрље. 2) *уклањати незгодне последице нечега*

вадити 1а. доставать, вынимать; ~ **нож из корница** доставать нож из ножен, ~ **ствари из ормара** доставать вещи из шкафа, ~ **мед из кошнице** доставать мёд из улья **б.** брать; удалять, вырывать; ~ **зуб** удалять зуб ~ **крв** брать кровь **г.** черпать (*жидкост*) **д.** копать (*картофель*), добывать (руду) **2а.** брать, выписывать (*из тешк^иа и сл.*); ~ **примере** брать примеры (*из тешк^иа*) **б.** оформлять, делать (*документы*); ~ **пасош** оформлять загранпаспорт, ~ **личну карту** оформлять личную карту (*идентификационный документ*) **в.** покупать билет **3.** удалять, выводить; ~ **мрље** выводить пятна **4.** вызволять, выручать, помогать выбраться (*из затруднительного положения*); ~ **из затвора** вызволять из тюрьмы, ~ **из шкрипца** помогать выбраться из затруднительного положения, ~ **из дугова** помогать выбраться из долгов ■ ~ **се 1.** выходить (*из трудной ситуации*), выбираться (*из долгов*) **2.** разг. оправдываться, выгораживаться; ~ **се на болест** оправдываться болезнью **3.** возмещать свои убытки • ~ **душу (некоме)** мучить кого-л., ~ **очи (један другоме)** выцарапывать глаза (друг другу), вздорить, сводить счёты, ~ **рунице** пробивать (декоративные) дырочки на ткани, ~ (за некога) **кестење из ватре** подвергаться риску (ради кого-л.), ~ **флеке** 1) выводить пятна 2) устранять неприятные последствия чего-л.

Данная сложная структура передает богатство значений и их оттенков в СЯ, имеющих широкий диапазон словарных переводных эквивалентов в РЯ, не все из которых легко подвести под категорию внутриязыковых синонимов. Если словосочетания *брать кровь* и *вырывать зуб* еще можно объединить под 'извлечение чего-л. наружу', то с примером *оформлять документ* это сделать сложнее, тем более, что в РЯ глагол *оформлять* разветвляется на уровне актантов – оформляет документ и сам гражданин, и работник службы. (Цепочечная связь, безусловно, существует: метонимический сдвиг от *забирать* готовый паспорт произошел на само действие – *делать* (себе паспорт), а *забрать* близко к выделенному *брать*, более общему синониму к *извлекать*. 'Пробивание дырочек на ткани' также можно представить как извлечение кружочков ткани наружу.)

Так как пользователю словаря необходимо выбрать подходящий эквивалент из широкого диапазона, имея в виду, что слово *вадити* характери-

зуется большим семантическим варьированием, большое число функционально значимых примеров кажется оправданным, так же как и организация значений по примеру исходной структуры. Более того, в связи с разбросом эквивалентов трудно даже говорить о наложении семантических структур, так как ясно проступает только одна сильно развитая лексико-семантическая структура с одним ядерным словом – сербская.

Тип 3. Усложнение структуры. Усложнение структуры с дополнительной филиацией в экспликации полисеманта СЯ возникает чаще всего на уровне подзначений – там, где синонимия в РЯ ослабевает.

Пример 7.

вапити 1. а. *вайајима изражавајџи бол, очај; вайајима йрекляџајџи, молиџи за йомоћ некога; осећајџи очајничку жељу, чежњу за нечим, јако чезнуџи:* ~ за милост; ~ за осветом. **2.** *фиг. (за неким, нечим) осећајџи, имајџи велику йошребу (за неким, нечим), јако, неодложно изискивајџи, йребайџи (нешџи).* – Привреда вапи за стручњаџима.

вапити 1а. вопить, кричать (*от боли*) **б.** молить; ~ **за милост** молить о пощаде **в.** жаждать чего-л.; ~ **за осветом** жаждать мести **2.** *перен.* отчаянно нуждаться; **Привреда вапи за стручњаџима.** Экономика остро нуждается в специалистах.

В рамках 1 значения выделено несколько подзначений, позволяющих отделить разные несинонимичные с «правой стороны» словаря соответствия.

Стремление составителей БСРС ничего не упустить осуществимо лишь до некоторой степени. Еще со времен А. А. Потебни известно, что полному описанию значение не поддается, мы описываем «ближайшее» значения, в терминологии ученого, пренебрегая «дальнейшими». Кроме того, сам дифференцированный подход к значениям не всегда передает ассоциативные, коннотативные и другие недифференциальные компоненты, обуславливающие семантическое варьирование. Следует отметить и диффузность самих значений (Шмелев 1977: 86), которая часто препятствует разделению значений в одном языке и допускает их в другом, или наоборот. Диффузность (синкретизм) характерна для многих слов с абстрактной семантикой, для объяснения которых уместно практическое наставление Л. В. Щербы: «не мудрствуй лукаво, а давай как можно больше разнообразных примеров» (Щерба 1974).

Заключение

Проблема экспликации многозначности в двуязычных словарях связана с глубинными различиями в языковых системах, когнитивных моделях

и культурных реалиях. Анализ существующих подходов показывает, что строгий перенос исходной структуры полисеманта не всегда возможен и удобен пользователю. Решением кажется применение стратегий (и их комбинаций): (1) *упрощение семантической структуры* – объединение значений, если эквиваленты имеют схожий семантический диапазон; (2) *сохранение структуры* – передача исходного членения значений и (3) *усложнение структуры* – дополнительное дробление для уточнения значений в языке пользователя.

Отметим, что, хотя структуры значений индивидуальны, неоднородны и редко представляют собой «чистые» типы наложения значений, в каждой из них содержатся или преобладают элементы данных типов. Это позволяет совместить системность описания с индивидуальным подходом к слову, при котором учитываются потенциальные ошибки пользователя. В вопросе следования принципу сохранения филиации слова СЯ уместнее говорить о сохранении внешних рамок набора значений и не стремиться к искусственной поляризации значений у словарного эквивалента РЯ. Исходная структура, служащая для наглядности в исходном языке, в процессе перевода подвергается реконцептуализации и подстраивается в соответствии с лексикографической прагматикой, как и в любой другой ситуации межкультурной коммуникации, под понимание «другой стороной», адресатом ориентации словаря, реципиентом в общении на уровне лексикограф-пользователь.

По мере обработки материала планируется выявление новых и улучшение имеющихся алгоритмов представления многозначности в БСРС. Большую помощь в этом сможет оказать пополнение электронных корпусов СЯ и цифровизация самого проекта, а также анализ восприятия словарных статей пользователем. Адекватные методы обеспечат качество БСРС, а также станут теоретическим подспорьем для создания двуязычных словарей в других языковых парах.

Использованная литература

- Апресян, Юрий Д. Избранные труды. Лексическая семантика (синонимические средства языка). 2-е изд., исправленное и дополненное. Т. I. Москва: Школа «Языки русской культуры»; Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995 (1974).
- [Apresân, Ūrij D. Izbrannye trudy. Leksicheskaâ semantika (sinonimičeskie sredstva âzyka). 2-e izd., ispravlennoe i dopolnennoe. T. I. Moskva: Škola «Âzyki russkoj kul'tury»; Izdatel'skaâ firma «Vostočnaâ literatura» RAN, 1995 (1974)]
- Апресян, Юрий Д. «Теоретические основы активной лексикографии». [В:] М.И. Чернышева (ред.) Славянская лексикография. Коллективная монография, 2013: 471–481.

- [Apresân, Ūrij D. «Teoretičeskie osnovy aktivnoj leksikografii». [V:] M. I. Černyševa (red.) Slavânskaâ leksikografiâ. Kollektivnaâ monografiâ, 2013: 471–481]
- Бархударов, Леонид С. Язык и перевод. Москва: Международные отношения, 1975.
- [Barhudrov, Leonid S. Âzyk i perevod. Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ, 1975]
- Берков, Валерий П. Вопросы двуязычной лексикографии: (Словник). Ленинград: ЛГУ, 1973.
- [Berkov, Valerij P. Voprosy dvûâzyčnoj leksikografii: (Slovník). Leningrad: LGU, 1973]
- Берков, Валерий П. Двуязычная лексикография: учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Астрель, 2004.
- [Berkov, Valerij P. Dvûâzyčnaâ leksikografiâ: učebnik. Izd. 2-e, pererab. i dop. Moskva: Astrel', 2004]
- Гак, Владимир Г. Сопоставительная лексикология. (На материале французского и русского языков). Москва: Международные отношения, 1977.
- [Gak, Vladimir G. Sopostavitel'naâ leksikologiâ. (Na materiale francuzskogo i russkogo âzykov). Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ, 1977]
- Гортан-Премк, Даринка. Полисемия и организация лексичког система у српском језику. Нова серија, књига 14. Београд: Институт за српски језик САНУ. Библиотека Јужнословенског Филолога, 1997.
- [Gortan-Premk, Darinka. Polisemiâ i organizaciâ leksičeskogo sistema v serbskom âzyke. Nova seriâ, kniga 14. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. Biblioteka Južnoslovenskog Filologa, 1997]
- Гринев-Гриневиц, Сергей В., Эльвира А. Сорокина. «Полисемия в общепотребительной и специальной лексике». Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика 4, 2015: 51–62.
- [Grinev-Grinevič, Sergej V., "El'vira A. Sorokina. «Polisemiâ v obšepotrebitel'noj i special'noj leksike». Vestnik MGOU. Seriâ: Lingvistika 4, 2015: 51–62]
- Гудурић, Снежана, Јасмина Дражић и Марија Стефановић (ур.) «Како смо радили Српски речник новијих англицизама. Практични лексикографски водич». Језици и културе у времену и простору X/2. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, Педагошко друштво Војводине, 2022.
- [Gudurić, Snežana, Jasmina Dražić i Marija Stefanović (ur.) «Kako smo radili Srpski rečnik novijih anglicizama. Praktični leksikografski vodič». Jezici i kulture u vremenu i prostoru X/2. Tematski zbornik. Novi Sad: Filozofski fakultet, Pedagoško društvo Vojvodine, 2022]
- Девель, Людмила А. «Двуязычная лексикография: алгоритм описания». Вестник СПбГУ. Серия 9 No 1, 2011: 84–90.
- [Devel', Lûdmila A. «Dvûâzyčnaâ leksikografiâ: algoritm opisanija». Vestnik SPbGU. Seriâ 9 No 1, 2011: 84–90]
- Драгићевић, Рајна. „Семантичка деривација”. Српски језик XXIII, 2018: 169–177.
- [Dragićević, Rajna. „Semantička derivacija”. Srpski jezik XXIII, 2018: 169–177]
- Драгићевић, Рајна. „Проблеми у избору одредница у српско-руском речнику”. Stephanos 1 (63), 2024: 54–64.
- [Dragićević, Rajna. „Problemi u izboru odrednica u srpsko-ruskom rečniku”. Stephanos 1 (63), 2024: 54–64]

- Драгићевић, Рајна. Лексикологија српског језика. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- [Dragićević, Rajna. Leksikologija srpskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007]
- Драгићевић, Рајна (ур.) Савремена српска лексикографија у теорији и пракси. Колективна монографија. Филолошки факултет Универзитета у Београду: 2014.
- [Dragićević, Rajna (ur.) Savremena srpska leksikografija u teoriji i praksi. Kolektivna monografija. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu: 2014]
- Драгичевич, Райна Д., Мария Д. Королькова, Дарья А. Рыжова, Юлия Л. Шапич, Екатерина И. Якушкина. «Новый большой сербско-русский словарь (общая концепция и проблемы лексикографического описания)». Вопросы лексикографии №32, 2024: 43–60.
- [Dragićević, Rajna D., Marija D. Korol'kova, Dar'â A. Ryžova, Ūliâ L. Šapič, Ekaterina I. Âkuškina. «Novyj bol'šoj serbsko-russkij slovar' (obšââ koncepciâ i problemy leksikografičeskogo opisaniâ)». Voprosy leksikografii №32, 2024: 43–60]
- Зализняк, Анна А. «Феномен многозначности и способы его описания». Вопросы языкознания №2, 2004: 20–45.
- [Zaliznâk, Anna A. «Fenomen mnogoznačnosti i sposoby ego opisaniâ». Voprosy âzykoznanîâ №2, 2004: 20–45]
- Кропотова, Лариса В. «Лексикографические аспекты полисемии». Вестник Вятского государственного университета 14, 2006: 107–109.
- [Kropotova, Larisa V. «Leksikografičeskie aspekty polisemii». Vestnik Vâtskogo gosudarstvennogo universiteta 14, 2006: 107–109]
- Кругляк, Елена Е. «Семантическое заимствование в полисемии и омонимии». Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика 1, 2016: 17–20.
- [Kruglâk, Elena E. «Semantičeskoe zaimstvovanie v polisemii i omonimii». Izvestiâ Saratovskogo universiteta. Novaâ seriâ. Seriâ Filologîâ. Žurnalistika 1, 2016: 17–20]
- Миланов, Наташа. „Творбене карактеристике изразито полисемантичних лексема”. [У:] С. Ристић, Н. Ивановић, И. Лазић Коњик (ур.) Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема: Зборник научних радова, 2021а, 253–270.
- [Milanov, Nataša. „Tvorbene karakteristike izrazito polisemantičnih leksema”. [U:] S. Ristić, N. Ivanović, I. Lazić Konjik (ur.) Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema : Zbornik naučnih radova, 2021a: 253–270]
- Миланов, Наташа. Полисемија српске лексике на корпусу Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2017.
- [Milanov, Nataša. Polisemiâ srpske leksike na korpusu Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU. Doktorska disertacija. Beograd, Filološki fakultet, 2017]
- Миланов, Наташа. Српски лексички фонд из угла полисемије: глаголи, именице, придеви. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2021б.

- [Milanov, Nataša. Srpski leksički fond iz ugla polisemije: glagoli, imence, pridevi. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2021b]
- Морковкин, Валерий В. и Е.М. Кочнева. «Ориентация на пользователя как доминанта учебной лексикографии». EURALEX's Proceedings I–II, 1992: 81–87.
- [Morkovkin, Valerij V. i E. M. Kočneva. «Orientaciâ na pol'zovatelâ kak dominantâ učebnoj leksikografii». EURALEX's Proceedings I–II, 1992: 81–87]
- Никатуева, Зайнаб Ш. «К вопросу о явлении многозначности в английском языке». Мир науки, культуры, образования 2 (99), 2023: 539–541.
- [Nikatieva, Zajnaab Š. «K voprosu o âvlenii mnogoznačnosti v anglijskom âzyke». Mir nauki, kul'tury, obrazovaniâ 2 (99), 2023: 539–541]
- Ольховская, Александра И. «Лексическая многозначность в аспекте словарной лексикологии». Lingua mobilis №1 (27), 2011: 74–91.
- [Ol'hovskaâ, Aleksandra I. «Leksicheskaâ mnogoznačnost' v aspekte slovarnoj leksikologii». Lingua mobilis №1 (27), 2011: 74–91]
- Ольховская, Александра И. Полисемия как проблема общей и словарной лексикологии. Изд. 2-е. Москва: Флинта, 2015.
- [Ol'hovskaâ, Aleksandra I. Polisemiâ kak problema obšej i slovarnoj leksikologii. Izd. 2-e. Moskva: Flinta, 2015]
- Панкина, Марина Ф. «Широкозначность и полисемия». Актуальные вопросы современной филологии и журналистики 10, 2013: 7–12.
- [Pankina, Marina F. «Širokoznačnost' i polisemiâ». Aktual'nye voprosy sovremennoj filologii i žurnalistiki 10, 2013: 7–12]
- Ривелис, Евгений И. «Как возможен двуязычный словарь». Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Slavic Studies 36. Stockholm: Stockholm University, 2007.
- [Rivelis, Evgenij I. «Kakвозможен dvûâzyčnyj slovar'». Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Slavic Studies 36. Stockholm: Stockholm University, 2007]
- Ристић, Стана, Ненад Ивановић, Ивана Лазић Коњик (ур.) Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2021.
- [Ristić, Stana, Nenad Ivanović, Ivana Lazić Konjik (ur.) Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2021]
- Ристић, Стана, Ненад Ивановић, Ивана Лазић Коњик (ур.) Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016.
- [Ristić, Stana, Nenad Ivanović, Ivana Lazić Konjik (ur.) Leksikografija i leksikologija u svetlu savremenih pristupa. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2016]
- Садиков, Александр В. Двуязычная лексикография: Опыт построения общей теории. Москва: Ленанд, 2019.
- [Sadikov, Aleksandr V. Dvûâzyčnaâ leksikografiâ: Opyt postroeniâ obšej teorii. Moskva: Lenand, 2019]
- Спасојевић, Анета. „Још о полисемији лексема које означавају делове људског тела”. Књижевност и језик LXII/3–4, 2015: 335–342.

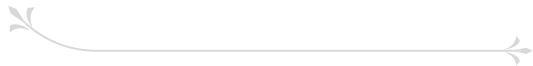

- [Spasojević, Aneta. „Još o polisemiji leksema koje označavaju delove ljudskog tela”. *Književnost i jezik* LXII/3–4, 2015: 335–342]
- Толстая, Светлана М. «Механизмы лексической многозначности: заметки на полях “Активного словаря”». *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова* 3, 2020: 228–252.
- [Tolstaâ, Svetlana M. «Mehanizmy leksičeskoj mnogoznačnosti: zametki na polâh “Aktivnog slovarâ”». *Trudy Instituta ruskogo âzyka im. V. V. Vinogradova* 3, 2020: 228–252]
- Чернышева, Маргарита И. (ред.) Современное развитие славянской лексикологии и лексикографии. Международная коллективная монография. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2022.
- [Černyševa, Margarita I. (red.) *Sovremennoe razvitie slavânskoj leksikologii i leksikografii. Meždunarodnaâ kolektivnaâ monografiâ*. Moskva: Institut ruskogo âzyka im. V. V. Vinogradova RAN, 2022]
- Шапић, Јулија, Дарја Рижова, Екатерина Якушкина. „О новом српско-руском речнику: концепт и методологија”. [У:] С. Марјановић (ур.) *Модерни речници у функцији просечног корисника: стари проблеми, савремени правци и нови изазови*. Тематски зборник радова с међународног научног скупа 27–29. маја 2024. Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2024: 117–126.
- [Šapić, Julija, Darja Rižova, Ekaterina Jakuškina. „O novom srpsko-ruskom rečniku: koncept i metodologija.” [U:] S. Marjanović (ur.) *Moderni rečnici u funkciji prosečnog korisnika: stari problemi, savremeni pravci i novi izazovi*. Tematski zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa 27–29. maja 2024. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2024: 117–126]
- Шапич, Юлия Л. «О проблеме лексикографического представления диминутивов в сербско-русском словаре». *Јужнословенски филолог*, Књ. 80, св. 1, 2024а: 127–146.
- [Šapic, Julija L. «O probleme leksikografičeskog predstavljenâ diminutivov v serbsko-ruskom slovaru». *Južnoslovenski filolog*, Knj. 80, sv. 1, 2024а: 127–146]
- Шапич, Юлия Л. «О роли пользователя в лексикографическом источнике». *Славистика*, 27(1), 2023: 115–123.
- [Šapic, Julija L. «O roli pol'zovatela v leksikografičeskom istočnike». *Slavistika*, 27(1), 2023: 115–123]
- Шапич, Юлия Л. «Сопоставительное описание лексических систем (на материале сербско-русского словаря)». *Славяноведение*, № 3, 2024б: 60–73.
- [Šapić, Julija L. «Sopostavitel'noe opisanie leksičeskih sistem (na materiale srpsko-ruskogo slovarâ)». *Slavânovedenie*, № 3, 2024б: 60–73]
- Шипка, Данко М. «Неполная эквивалентность в двуязычном словаре». *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 1, 2024: 54–66.
- [Šipka, Danko M. «Nepolnaâ êkvivalentnost' v dvûâzyčnom slovaru». *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriâ 9. Filologîâ* 1, 2024: 54–66]
- Шмелев, Дмитрий Н. Современный русский язык. Лексика. Москва: Просвещение, 1977.
- [Šmelëv, Dmitrij N. *Sovremennij russkij âzyk. Leksika*. Moskva: Prosvešenie, 1977]

- Щерба, Лев В. «Опыт общей теории лексикографии». [В:] Л.В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Москва, 1974. 265–304.
- [Ščerba, Lev V. «Oпыт obšej teorii leksikografii». [V:] L. V. Ščerba. Âzykovaia sistema i rečevaâ deâtel'nost'. Moskva, 1974. 265–304]
- Adamska-Salaciak, Arleta. «Lexicography and Theory: Clearing the Ground». International Journal of Lexicography, Vol. 32, No. 1, 2019: 1–19.
- DeCesaris, Janet. «Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts». Čibej Jaka, Vojko Gorjanc, Iztok Kosem, & Simon Krek (eds.). Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, 2018. 663–673.
- Dragićević Rajna, Makarov Yury, Ryzhova Daria, Shapich Yulia, Yakushkina Ekaterina. «A new Serbian-Russian dictionary.» Lexicography and Semantics. Proceedings of the XXI EURALEX International Congress. Institute for the Croatian Language, 2024: 576–583.
- Šipka, Danko. Lexical Conflict: Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Zgusta, Ladislav. Manual of Lexicography. Praha/Prague/The Hague: Academia/Mouton, 1971. <<https://dokumen.pub/manual-of-lexicography-9783111349183-9783110995282.html>>.

Источники

- Корпус савременог српског језика (СрпКор), верзија Срп-Кор 2013, Друштво за језичке технологије и иновације Универзитета у Београду, 2013. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>>. [15. 1. 2025]
- [Korpus savremenog srpskog jezika (SrpKor), verzija Srp-Kor 2013, Društvo za jezičke tehnologije i inovacije Univerziteta u Beogradu, 2013. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>. [15. 1. 2025]]
- Национални корпус русског језика. <<https://ruscorpora.ru>>. [15. 1. 2025]
- [Nacional'nyj korpus russkogo âzyka. <https://ruscorpora.ru>. [15. 1. 2025]]
- Ожегов, Сергей И., Шведова, Наталья Ю. (ред.). Толковый словарь русского языка. Москва: Азбуковник, 1999.
- [Ožegov, Sergej I., Švedova, Natal'â Ŭ. (red.). (1999). Tolkovyj slovar' russkogo âzyka. Moskva: Azbukovnik, 1999]
- Речник српскохрватског књижевног језика, 1–6. (ур. Михаило Стевановић) Нови Сад – Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967–1976.
- [Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, 1–6. (ur. Mihailo Stevanović) Novi Sad – Zagreb: Matica srpska, Matica hrvatska, 1967–1976]
- РСС: Руско-српски речник (ур. Богољуб Станковић). Изд. 2. Нови Сад: Будућност–Матица српска, Москва: Русский язык, 1998.
- [PCC: Rusko-srpski rečnik (ur. Bogoljub Stanković). Izd. 2. Novi Sad: Budućnost–Matica srpska, Moskva: Russkij âzyk, 1998]
- РСР: Толстой, Илья И. Сербскохрватско-русский словарь. Изд. 3. Москва: Советская энциклопедия, 1970.

- [CPC: Tolstoj, Il'ja I. Serbskohorvatsko-russkij slovar'. Izd. 3. Moskva: Sovetskaja ènciklopediâ, 1970]
- ССЯ: Речник српског језика (ур. Милица Вујанић и др.). Нови Сад: Матица српска, 2018.
- [ССЯ: Rečnik srpskoga jezika (ur. Milica Vujanić i dr.). Novi Sad: Matica srpska, 2018]
- Словарь русского языка: В 4-х т. (ред., Анастасия П. Евгеньева.). Изд. 2-е изд., испр. и доп. АН СССР, Институт русского языка. Москва: Русский язык, 1981–1984.
- [Slovar' russkogo âzyka: V 4-h t. (red., Anastasija P. Ev'eneva.). Izd. 2-e izd., ispr. i dop. AN SSSR, Institut russkogo âzyka. Moskva: Russkij âzyk, 1981–1984]
- Wasserscheidt, Philipp (2023). Serbian Web Corpus PDRS 1.0. Slovenian language resource repository CLARIN.SI, ISSN 2820–4042. <<http://hdl.handle.net/11356/1752>>; <<https://javnidiskurs.rs>>. [15. 1. 2025]

Јулија Л. Шапић

ЕКСПЛИКАЦИЈА ВИШЕЗНАЧНОСТИ У ВЕЛИКОМ СРПСКО-РУСКОМ РЕЧНИКУ

Резиме

Овај рад бави се питањем полисемије у двојезичној лексикографији, са посебним освртом на израду српско-руског речника који је у припреми. У процесу израде речника јављају се бројни изазови, нарочито у паралелном представљању полисемичних речи. Ауторски тим се суочава са проблемом језичког анизоморфизма, који представља кључну препреку у раду. Додатно, методологија двојезичне лексикографије, која захтева другачији приступ у односу на једнојезичну, још увек није довољно развијена, нарочито у оквиру словенских језика. Полисемија, као комплексна појава, обухвата и унутарјезички и међујезички аспект. Посебно се анализира феномен „преклопљене полисемије”, где еквиваленти у два језика деле заједничко основно значење, али се разликују у значењима која су се додатно развила. У циљу што прецизнијег теоријског и практичног утемељења израде речника, рад представља алгоритме за различите начине семантичког структурирања полисемичних јединица. Предложене су три стратегије представљања значења у речнику: (1) *поједноставивање структуре* – када различита значења у изворном језику имају један еквивалент у циљном; (2) *очување изворне структуре* – када је могуће задржати оригиналну поделу значења; и (3)

даља диференцијација структуре – када је неопходно прецизније разлагање значења, односно, када су подзначења налазе на значајнијој семантичкој дистанци. Ове стратегије су илустроване конкретним примерима, који показују како се значења српских речи могу организовати у руском језику. Анализира се процес реконцептуализације значења током процеса преводјења при чему се унутрашња семантичка структура полисемантичне речи адаптира новом језичком систему. Долази се до закључка да је због саме природе процеса преводјења немогуће ослањати се на семантичку структуру полазног језика, која се узима само као спољашњи оквир групе значења која се могу испољавати преко једне лексеме. Лексикографски поступак подражева и решавање проблема нееквивалентних речи, морфосинтаксичких неконгруентности и прагматичких разлика. Посебан акценат стављен је на прилагођавање речника корисницима, пре свега говорницима руског језика, како би се спречиле комуникативне грешке које могу проистећи из непотпуне еквиваленције значења. Разматрају се начини на које избор преводног, односно речничког еквивалента утиче на разумевање полисемичних речи и како се могу минимизирати грешке у њиховој употреби. Развој алгоритама за представљање полисемичних речи у двојезичним речницима може допринети развоју славистичке лексикографије, али и свим дисциплинама које се баве лексиком, унутарјезичким и међујезичким поређењем. Квалитетан речник, заснован на овим принципима, постаје непроцењив инструмент за учење језика, преводјење и компаративну лингвистику. Осим тога, резултати овог истраживања могу се применити и на друге језичке парове, чиме се додатно унапређује методологија двојезичне лексикографије.

Кључне речи: лексикографија, полисемија, вишезначна реч, српско-руски речник, анизоморфизам, поређење, двојезични речници, преводна еквиваленција, семантичка структура.

ОДНОС ЗАМЈЕНИЦА И ТЕОНИМА У ДРУГОМ ГАЈЕВОМ РУКОПИСУ АЛЕКСАНДРИДЕ**

Други Гајев рукопис Александриде показује значајне текстолошке разлике у односу на *Први Гајев рукопис Александриде*, с којим чини једну посебну редакцију у односу на остале текстове *Српске Александриде* (старије и млађе). Та текстолошка разноликост формира се у учесталим употребама замјеница на мјестима гдје најстарији рукописи *Српске Александриде* садрже неки од теонима политеистичке традиције. Циљ рада је показати у којим околностима долази до таквог читања текста и у којим околностима писар ипак одустаје од своје намјере.

Кључне ријечи: Други Гајев рукопис Александриде, Српска Александрида, теоними, замјенице, текстологија, теолингвистика.

Gaius' Second Manuscript of the Alexander Romance shows significant textual differences compared to *Gaius' First Manuscript of the Alexander Romance*, with which it forms a special redaction compared to other texts of the *Serbian Alexander Romance* (older and more recent). This textual diversity is formed in the frequent use of pronouns in places where the oldest manuscripts of the *Serbian Alexander Romance* contain some of the theonyms of the polytheistic tradition. The aim of the paper is to show under what circumstances such a reading of the text occurs and under what circumstances the scribe nevertheless abandons his intention.

Keywords: *Gaius' Second Manuscript of the Alexander Romance*, *Serbian Alexander Romance*, theonyms, pronouns, textology, theolinguistics.

1. Значај замјеница у текстологији

Посматрано из угла савремене лингвистике, замјенице су настале и употребљавају се како би се избјегло рогобатно устројство текста остварено понављањем именица, те како би се постигла економичност језичког израза. У развоју језичке способности замјенице учествују у веома сложенем, али спонтаном процесу стицања способности флуентног усменог и писменог изражавања. С временом се ствара једна цјеловита слика писаног или усменог израза при чему се више не поставља питање шта одређена замјени-

* <https://orcid.org/0009-0005-9524-663X>

** Рад је представљен на Скупу слависта Србије у јануару 2025. године. Такође, овај рад представља измијењени и проширени дио мастер рада *Текстолошка анализа Гајевих рукописа Александриде* одбрањеног 26.9.2022. на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву под менторством проф. др Лејле Накаш.

ца значи, тј. на кога или шта се реферише. Али, не треба заборавити да су, уствари, замјенице „мањи” лексички инвентар у односу на именице, па се, можда, из тог разлога понекад и несвјесно миноризује њихов значај. С друге стране, у текстуалној критици улога замјеница је сасвим друкчија у односу на употребу у савременом језику, јер оне за текстолога, у најширем смислу, више не откривају само средњовјековног писара који, можда, нпр. само добро или лоше познаје морфологију, већ упућују на варијанте међу рукописима. „Варијанте показују природу и облике повезаности рукописа основног текста *Српске Александриде* и њихово груписање по текстуалној сродности и варијанте такође показују и флукуацију основног текста и правце кретања његове рукописне традиције” (Јерковић, Маринковић 1985: XIII). Уколико је предмет анализе само један рукопис, тада је једино могућа и сврсисходна граматичка анализа замјеница која би нпр. помогла у процесу датације једног рукописа на основу морфолошких карактеристика замјеница (уколико рукопис није датиран), или би нпр. у случају појаве специфичних облика открила под утицајем које редакције или редакција је рукопис настао. Када се помоћу компаративне методе пронађу, групишу и анализирају замјенице неког рукописа, онда ти резултати додатно помажу у формирању текстуалног стабла (лат. *stemma codicum*).

У наставку овога рада анализа ће бити усмјерена на употребу замјеница у *Другом Гајевом рукопису Александриде* (у наставку: Γ_2) у односу на *Први Гајев рукопис Александриде* (у наставку: Γ_1) с којим чини једну посебну редакцију у односу на остале текстове *Српске Александриде* (старије и млађе). Иако су два Гајева рукописа сродна, потребно је детаљно описати специфичности употребе замјеница у *Другом Гајевом рукопису* (Γ_2), како би се што вјерније показала текстолошка уникатност текста овог рукописа, којем, у тренутку писања овог рада, није пронађен сличан рукопис. Дакле, текстолошка разноликост формира се у учесталим употребама замјеница на мјестима гдје најстарији рукописи *Српске Александриде* садрже неки од теонима политеистичке традиције. Компаративном методом показће се у којим околностима долази до таквог читања текста и у којим околностима писар ипак одустаје од своје намјере. Да би се дошло до тих резултата, потребно је прво детаљно испитати однос Γ_1 и Γ_2 рукописа наспрам *Санкџије-џербуришког рукописа* [сигнатура: Q. XV. 168, средина XV вијека] (у наставку: СП), који ће због своје старине послужити као прототип, а на мјестима гдје је СП оштећен или изоставља неки дио текста, послужиће *Погодинов рукопис* (у наставку: П) [сигнатура: Погод. 1702, друга половина XV вијека].

Други Гајев рукопис Александриде [сигнатура: NSK R3359 — *Miscellanea Rhacusii caractere Bosniaco exarata*] с краја 17. или почетка 18. вијека чува се у Националној и универзитетској библиотеци у Загребу. Радмила Маринковић је 1969. године издала *Историју основног текста*

Српске Александриде и, у вријеме када је та докторска дисертација настала, напоменула да је *Други Гајев рукопис* (Γ_2) „до сада непознат” (Маринковић 1969: 14), а онда је 1976. године објавила рад „Српска Александрида у Дубровнику” у којем је описала *Други Гајев рукопис* (Γ_2) уз *Први Гајев рукопис* (Γ_1) [сигнатура: *Život Aleksandra Velikoga*, 1654. NSK R3363 л. 94], јер оба показују сличности у текстолошким и лексичким изборима у односу на остале рукописе јужнословенске провенијенције. Чињеница да једино Гајеви рукописи имају епизоду о Александровом потицајном говору војницима довољно говори о посебним варијантама.

Будући да је текстовима *Српске Александриде* темељ била Псеудо-Калистенова грчка γ -рецензија, потребно је испитати да ли су те сличности у текстолошким и лексичким изборима ових двају рукописа на било који начин повезане с том грчком γ -рецензијом, као и са α и β рецензијама, како би се утврдило да ли су замјенице у овом случају резултат директног превода текста или су смислена редакцијска интервенција. Сличан методолошки принцип примјењивао је и Веселовски, о чему Р. Маринковић каже сљедеће: „Зато студија Веселовског иде у два правца. Она испитује однос *Српске Александриде* према осталим обрадама Псеудокалистена, у једном свом делу, а у другом се труди да христјанизираним деловима открије њихове хришћанске и нехришћанске изворе” (Маринковић 1969: 32).

2. Компаративна анализа текстова

2.1. Замјенице као показатељ специфичне редакције

У примјерима који слиједе анализирају су текстолошке промјене и додаци у оба Гајева рукописа, који су само показатељи специфичности редакције и они су, дакле, из угла текстологије веома битни, али ове промјене и додаци нису никако утицали на задану суштину текста по којој је препознатљива *Српска Александрида*.

Прва таква текстолошка промјена у употреби замјеница двају Гајевих рукописа у односу на црквенословенске, али и друге вернакуларне текстове *Српске Александриде* јавља се у I, 2 поглављу:¹

СП: на брѣ] на њ Γ_1 на њн Γ_2

Γ_1 (3b): да скѣпи · вонскѣ · терѣ · похѣди · на њ · али дѣ · нищо · не дѣже · одолнѣтѣ · онѣзи · храбрѣ · вонсѣи · н храбрѣдѣ вѣтѣзѣмѣ · вѣхѣвѣнн · царѣ

Γ_2 (2): зато скѣпи вонскѣ терѣ поѣи на њн али дѣ нищо не дѣрѣш защо ѣ вѣлѣ нѣти н свѣи свѣ рабрѣни нѣнѣци господа коннѣци ш ѣннѣ

1 Анализа ексцепираног текста из рукописа у овом раду представљена је тако што је прво дата ријеч из СП рукописа у углатој загради, а затим слиједе текстне варијанте из Γ_1 и Γ_2 . Након тога слиједе пуни примјери.

СП (3а): да скоупи сън̄ е своею кою · и на брѣ оустръмн се прѣмо нѣ ничто бо нѣ нѣтѣ оустпети
къ силнѣн̄ и · вонске храбрѣн̄ дѣ вѣн тѣзѣ · влѣховнаѣ. чѣ

Ове морфолошке облике, али текстолошке промјене (на нѣ Г₁ на ѣн Г₂) није било могуће пронаћи у грчком изворнику, па чак ни у текстовима *Срѣске Александриде*, а оваква читања (лат. *variae lectiones*) могла су у заједничком предлошку Гајевих рукописа настати због оштећења предлошка или због тога што писар није разумио текст предлошка, у овом случају стел. ријеч бран.

У текстовима *Срѣске Александриде* често се јавља датив апсолутни, који у Гајевим рукописима спорадично ишчезава. Један од примјера гдје су Гајеви рукописи напустили ову форму налази се у I, 4 поглављу и ту онда ова два рукописа аутентично додају још замјенице к нѣн Г₁ и тѣ нѣн Г₂, што никако не мијења схватање текста.

СП: нектенавоу] нехтенавъ Г₁ Г₂. – Ante нехтенавъ add и доѣ · к нѣн Г₁ и тѣ нѣн · доѣ Г₂. – СП: ѿ ѿлибнада] ѿлибнада Г₁ ѿлибнада Г₂. – Post ѿлибнада add царица Г₁. – Ante ѿлибнада add царица Г₂.

Г₁ (5b): и доѣ · к нѣн · нехтенавъ · и рече дѣ · ѿлибнада · царица

Г₂ (4): и тѣ нѣн · доѣ _____ · и рече дѣ · царица · ѿлибнада

СП (5b): прииѣши же нектенавоу · и рѣ ѿ ѿлибнада кн немоу

Поглавље I, 10 двају Гајевих рукописа садржи такође два мјеста на којима је, умјесто заједничке и властите именице, употребљена замјеница. Поријекло овој текстолошкој формулацији није могуће утврдити, будући да текстови *Срѣске Александриде*, као ни грчки изворник, немају овакав облик текста, што значи да можемо констатовати да су и ова два случаја индикатори посебне редакције.

СП: кѣ кѣю томоу] к неѣ Г₁ к ѣнеѣ Г₂. – СП: не смеѣаше] не сѣнаше Г₁ не сѣнаше Г₂. – Post не сѣнаше add ни изъдалека на нѣ · гленѣти · и к неѣ Г₁. – Post не сѣнаше add ни изъдалека · гледати га Г₂.

Г₁ (9а): и коѣ · на смѣрть · ѿсѣиваѣ · приѣ на га · мѣтаѣ · и нѣткѣ · не сѣнаше · к неѣ · приѣспити · ни изъдалека на нѣ · гленѣти · и к неѣ

Г₂ (8): и коѣ бн · на смѣрт ѿсѣиваѣ · приѣ на га · мѣтаѣ · и нѣткѣ · к ѣнеѣ · приѣспити · не сѣнаше · ни изъдалека · гледати га

СП (10b): и смѣртномоу повиннѣ соѣоу к немоу вѣметати повѣлѣ сѣмоу же сице бѣшоу никто приѣоупнѣ ти кѣ кѣю томоу не смеѣаше

СП: кѣ александра] а к неѣ Г₁ и к ѣнеѣ Г₂.

Г₁ (9а): ѿнѣ · ѿмѣташе · сваѣ · срѣдѣтѣ · свою · а к неѣ · хрѣзаше · и крѣтѣтѣ · свою · поѣказиваше

Г₂ (8): н како бн · алесандра · вндно · свз · свонз · сартвз · одметнво бн · н к њнемз · арзаше · н свонз лш · кроткост · 8казнваше

СП (11а): конь же вьсакоу ѿметає ѿдо тѣх хо кь алеѣандрѣ хрепеташе и повинованиє црю
своєму · и вьсадникоу оуказоваше

У I, 11 поглављу Гајевих рукописа интерполиран је приједложно-падежни израз $\tilde{\omega}$ ниниѣхъ Γ_1 из нини Γ_2 . Ову придјевску замјеницу нн не проналазимо у другим рукописима.

СП: кнези ѿ зем̑лє] витези · ѿ иннєхъ · земаль Г, нѣнци · нз иннє · земакла Г,

Г₁ (10b): н на тω · κωλω · δωχωκαχ8 · витези · Ѡ нннеχъ · земалъ

Г, (9): и на то · коло · доде · многи · игнаци · из нине · земаѣла

СП (11b): и на тц||х² же полахъ (!) · исходеще кнези ѿ землє

У *Српској Александриди*, у I, 24 поглављу, појављује се типични старословенски генитивни облик женског рода $\epsilon\acute{\epsilon}$, који је у Гајевим рукописима трансформисан у вернакулрни облик $\text{нenna } \Gamma_1$ $\text{\text{ѣ}nenna } \Gamma_2$, што није случај у другим вернакуларним рукописима, те се као такав може сматрати само још једним у низу показатеља једне посебне редакције Гајевих рукописа.

СП: $\epsilon\epsilon]$ неина Γ_1 кнеина Γ_2

Г₁ (38b): н т8 неґа · 8бише · бґаґыаа · неґна

Г₂(31): и тү · ҕнеҕа · 8бише · брата · ҕнеина

СП (26b): н тѣ его ѡбнише брата єѣ

Оба Гајева рукописа у II, 6 поглављу имају још једну додатну реченицу коју остали рукописи *Српске Александриде*, као ни грчки изворник Псеудо-Калистена, немају и у којој је лична замјеница *он* употребљена у акузативном облику и односи се на цара Дарија:

СП: повѣдиши] походи · на нь · звити га · хощєшь Г₁ пои · на ѣнега придобити га · оєш · и звиєн ꙗ · бити Г₂

Г₁ (54a): СВѢТЬ · ГНЬ · БОГЪ · КОН · САЗЬДА · НЕБО · И ЗЕМЬЛЪ · И НА ХЕРОВНЕМН · ПОВИНА ·
АДОНАН САБАВТЬ · И ТОН · РЕКЪ · ПОХОДН · НА НЬ · ВЕНТИ ГА · ХОѢШЬ

Г₂ (57): СВЕТ · ГН̄ · БОГ ШАБАОТ КОН · СВОРН · НЕБО · Н ЗЕМЉА · Н СВАРҀ · АЕРОВА ПОЧИНКА · АДОНАН · САБАОТ ТОН · РЕКАВШН · ПОЋН · НА ЊНЕГА ПРИБЛИЖИ ГА · ОЃЕШ · Н ВБИЕН ЌЕ · БИТИ

СП (45b): $\bar{\epsilon}$ динъ $\bar{\text{т}}\bar{\text{ь}}$ $\bar{\epsilon}$ динъ $\bar{\text{г}}\bar{\text{ь}}$ $\bar{\text{н}}\bar{\text{б}}\bar{\text{о}}$ $\bar{\text{и}}$ $\bar{\text{з}}\bar{\text{е}}\bar{\text{м}}\bar{\text{л}}\bar{\text{ю}}$ $\bar{\text{с}}\bar{\text{ь}}\bar{\text{з}}\bar{\text{а}}\bar{\text{д}}\bar{\text{а}}\bar{\text{в}}\bar{\text{ь}}$ $\bar{\text{и}}$ $\bar{\text{н}}\bar{\text{а}}$ $\bar{\text{х}}\bar{\text{е}}\bar{\text{р}}\bar{\text{о}}\bar{\text{у}}\bar{\text{к}}\bar{\text{н}}\bar{\text{и}}\bar{\text{л}}\bar{\text{ѣ}}$ · $\bar{\text{п}}\bar{\text{о}}\bar{\text{т}}\bar{\text{в}}\bar{\text{а}}\bar{\text{е}}\bar{\text{н}}$ · $\bar{\text{а}}\bar{\text{д}}\bar{\text{о}}\bar{\text{н}}\bar{\text{а}}$
 $\bar{\text{с}}\bar{\text{а}}\bar{\text{в}}\bar{\text{а}}\bar{\text{с}}\bar{\text{о}}\bar{\text{у}}\bar{\text{ѣ}}$ $\bar{\text{б}}\bar{\text{г}}\bar{\text{ь}}$ $\bar{\text{и}}$ $\bar{\text{с}}\bar{\text{е}}$ $\bar{\text{р}}\bar{\text{е}}\bar{\text{к}}\bar{\text{ь}}$ $\bar{\text{п}}\bar{\text{о}}\bar{\text{б}}\bar{\text{ѣ}}\bar{\text{д}}\bar{\text{и}}\bar{\text{ш}}\bar{\text{и}}$

Слична реченична интерполација остварена је у I, 7 поглављу и то уз помоћ односне замјенице *који* (кџи Γ_1 кџи Γ_2), а у тој новој атрибутској клаузи јавља се и показна замјеница *џа* (у адвербијалној функцији) која „говори” да се сан десио *џу ноћ*.

П: њсповѣдиѣ] казаше Г₁ казикаше Г₂. — Post казаше add санъ · кон · бнеше · видно · 8 т8 · ноѣ Г₁. — Post казикаше add сан · кон видно · бнеше · он8 · ноѣ Г₂.

Г₁ (6b-7a): пилпъ · царь · 8ста · ѿ сна · ѿ виденью · сна · дншлаше · н ка мекодор8 · н аристотел8 · казаше · санъ · кон · бнеше · видно · 8 т8 · ноѣ ·

Г₂ (6): н 8ставши се филп од сна · видѣн · сан продишѣлаше · н ка мекдор8 · ском8 · филозоф8 · казикаше сан · кон видно · бнеше · он8 · ноѣ

П: фнлпъ же ѿ сна разбѣдив се · н ѿ ксе сна размишлѣше · н сѣго къ мекандр8 · н аристотелю њсповѣдиѣ бѣше · двѣма мекедонскома философма ·

Рукописи *Срѣске Александриде* писани су највишим стилским регистром и у њима се водило рачуна о свакој реченици и имену. У рукопису Г₂, у III, 2 поглављу, интерполирана је једна читава епизода о дворцу Кандакије Клеофиле. Дакле, количина употребљених ријечи у Г₂ (114) рукопису је у том случају већа: н тиед · градом заповидаше · недна · жена · 8довица · н веле · могѣа н варсна · нденом · клеопила · кандачна · кона · нмаше · два · сина · н она · тѣвши · глас · н дошастн · александрово · посла · неднога · нтра · н паметна · товнека.

Рукописи *Срѣске Александриде* ову епизоду немају, па је из тог ралога Кандакија споменута само једнпут: ѿ тогд пакн вѣ вселеню врати се · н все гради н страни прѣ · лишавѣше (!) сѣ пришѣствне клеофилаа · кандакниа · а мастридонѣска црница · извграфа хнтра послаа (СП: 111a). Евидентно је да писар Г₂ рукописа заобилази понављање Клеофилиног имена употребом замјенице *она*, што је показатељ да је у овом случају употреба личне замјенице има своју стилистичку улогу.

2.2. Замјенице у функцији додатне християнизације текста Г₂ рукописа

Наредну групу примјера чине текстолошке измјене у којима је суштина фабуларног тока значајно друкчија у односу на садржај текстова *Срѣске Александриде*, што је остварено употребом замјенице умјесто неког од теонима политеистичке традиције или изостављањем и модификацијом текста. Ова прилагодба, у основи, није само лексичка, већ и теолошка, што указује на постепени преокрет у духовном читању текста Г₂ рукописа. С обзиром на то да је Г₂ рукопис дио зборника у коме се налазе још и *Uskrsnutija Isuskrstova* Мавре Ветерановића, преписи из *Nauka krstjanskoga* Матије Дивковића и *Od limba govorenje* (Маринковић 1976: 51), може се са сигурношћу тврдити да је овај рукопис настао у фрањевачкој средини. Даље, Р. Маринковић тврди да су оба Гајева рукописа настала у католичком кругу и да је редакција сигурно настала на католичком терену (Маринковић 1976: 55), што се може објаснити изостајањем надредних слова и посебних акцената, специфичних за православни круг у којем су настају нпр. СП и П рукопис. На насловној *recto* страни зборника у којем се налази Г₂ рукопис

проширује тај смисао и уводи појам универзалне немоћи. Замјеница ниткв има изричиту функцију у тексту – она не упућује само на човјека као појединца, већ искључује могућност било чијег утицаја – било да је ријеч о појединцу, групи људи, или чак натприродним бићима какви су грчки богови. На тај начин, Гајеве верзије текстова наглашавају свемоћ Божије воље на још категоричнији начин, што је посебно значајно у контексту анализе њихове текстуалне специфичности.

Текстолошка диференцијација између Γ_1 и Γ_2 рукописа види се опет у овом поглављу када је маг Нектенав након учињене лекомантије видео пропаст Египта због доласка Персијанаца. Оба Гајева рукописа додају једну реченицу која на том мјесту не постоји у текстовима *Српске Александриде*,⁴ али концепт је друкчији, јер Γ_1 ту има облик до љада, а Γ_2 га мијења комбинацијом приједлога и замјенице 8 нищо. Иако *ад* постоји у новозавјетним цитатима, могуће је да редакторска интервенција у овом случају има за циљ да до краја уклони трагове политеизма. Ова врста унутрашње градуелности хришћанског модела *од неба до нишџа* или *од неба до љада* (или *хада*) алудира на стихове из *Јеванђеља њо Луки* 10:15 и *Маттеју* 11:23 – н ты капернаумевъ знесеши се до несе · до љада сьнидеши, а дјелимично се преноси слична порука и у *Јеванђељу њо Луки* 14:11 – ꙗко всакъ възнесе се сѣбѣ рѣче и сѣбѣ рече възнесете се.⁵

Γ_1 (4b): ѿ горе · теби еѣпте · како се · до неба · 8звнш · пакѣ до љада · сннзи

Γ_2 (3): ѿ нао · теби еѣпте · како се биаше · до неба · 8звншо · а сада се · 8 нищо · ократно

СП (4a): ѿ горѣ те егѣпте · на многа прослави се · лѣта въ коупе съ црѣль вашиимъ свонмъ нектенавѣ · къ јединоу погнбнѣта лѣтѣ

У I, 6 поглављу Олимпијада наређује да Александра однесу у храм како би свештеници рекли какво ће он дијете бити. У текстовима *Српске Александриде* тај храм је, у ствари, Аполонов дафнијски храм:

СП: къ дафнесоу аполону] ко онѣпниадовъ Γ_1 конпнанъ · ѣне · богъ Γ_2 . — СП: въ црквѣ] от Γ_1 , Γ_2 . — СП: н ѿ книгоуѣи аполонѣѣ н вѣхъвѣ] ѿ неѣ Γ_1 од ѣнеѣ Γ_2 .

Γ_1 (6b): н 8звмшн · днѣте ѣнесе · ко онѣпниадовъ · н искаше · ѿ неѣ · благосовѣленне 8знати · хѣтнеше · каково ѿ · днѣте · хѣтѣ · бити

Γ_2 (6): н 8звмшн · днѣте олимпиада однесе га · конпнанъ · ѣне · богъ · н искаше · благосова од ѣнеѣ · 8знати · отнаше · каково ово · днѣте · нѣла · бити

СП (7b): ѿлѣи ѣмѣѣи ѣаа жѣ възмшн ѿ трѣте къ дафнесоу аполону] въ црквѣ ѣнесе · н ѿ того ѿтрѣѣи шоу бѣгвнѣи "се молаше н ѿ книгоуѣи аполонѣѣ н вѣхъвѣ · н ѣи "скаѣ оуѣѣдѣти каково 8во ѿтрѣте се хѣтѣ бити

4 Али постоји у I, 2 поглављу.

5 Цитати су унесени по тексту *Дивошевог еванђеља* (2018) које је приредила Лејла Накаш.

Ови примјери показују да је у Гајевим рукописима дошло до нејасног читања текста (Jagić 1871: 225; Накаш 2021: 23). У *Срѣској Александриди* ту су и свештеници и магови Аполонови који су изостављени у Гајевим рукописима, јер ће ту о судбини Александра Великог говорити он (Γ_1 : ѿ неѧ, Γ_2 : ѿ ѧнеѧ). Даље, дистинкција се чак успоставља и између ова два рукописа, јер писар Γ_2 рукописа додаје одредницу *њиховом Богу*, па тако можемо претпоставити да му није било од значаја да ли се у предлошку налази разумљива ријеч, јер се од ње вјешто дистанцирао употребивши овакву текстолошку модификацију. *Њихов Бог* је, у ствари, *мудрац*, како ће се касније то видјети у тексту двају Гајевих рукописа, а оваква двострука трансформација текста у Γ_2 рукопису може се тумачити као неки вид десакрализације, јер политеистичко божанство више није виђено као узвишено, већ као фигура која је мудра попут човјека. А хришћанска монотеистичка доктрина, тј. њени тријадолошки и христолошки догмати не би допустили да Бог буде приказан као људски мудрац.

Поглавље I, 22 доноси причу о Александровом доласку у Атenu и Рим, коју, уз текстове *Срѣске Александриде*, имају и оба Гајева рукописа, и која је једино забиљежена у грчкој γ -рецензији. У текстовима *Срѣске Александриде* Римљани разговарају с Амоном о Александровом доласку. У Гајевим рукописима дошло је до дјелимичног одступања, дакле, Амон је споменут први пут као и у осталим рукописима, али његово име је касније изостављено, а из контекста Γ_2 текста може се схватити да им се јавио само Бог, што сигнализује да је сад ријеч о хришћанској представи божанства. У Γ_1 рукопису није дошло до тог моделирања текста, јер се на Амона упућује помоћу замјенице *он* и то је, дакле, у овом дијелу текста суштинска разлика чак и између Гајевих рукописа. Γ_2 текст је садржајно краћи и више се уклапа у хришћански контекст од Γ_1 рукописа, јер Бог не може зачети дијете с Олимпиадом, што је дозвољено било Амону.

Γ_1 (30b): н ка бѡгѡ · своѡмѡ амонѡ ѡ црѣкѡ · дѡтекоше · мѡлахѡ се · да нѡ · каже · о
александѡ · ѡнѡ · ѡ снѡ ѡвѡ се · к нѡмѡ · н рѣте нѡмѡ · мѡжѡ · великоѡ · рѡмѡ · не бѡнте се
· александѡ · снѡ бѡ · мѡн · естѡ ѡ македонѡ · ѡнекада · ѡтихѡхѡ · к матери · неговѡ
ѡлѡмѡнѡ · такѡ бѡвѡ · ш нѡмѡ · рѡдѡ · александѡ

Γ_2 (24): н ѡ царѡ · ѧнѡвѡ · бѡгѡ · амонѡ · дѡтекоше · да нѡ · каже · како ће ѧ бити ·
дошастѡ · александѡво ѡвѡ нѡ се · бѡгѡ · н рѣте нѡ · ѧвѡнѡ · великоѡ · рѡмѡ не бѡнте се

СП (20a): нѡ бѡгѡ же своѡмѡ амонѡ вѡ црѣкѡ прѡтекоше · мѡлахѡ се · вѡ звѣстѡ вѡзвѣстѡ
ѡ ѡлѣксѡнѡ ѡнѡ же ѡвѡ се нѡмѡ бѡгѡ амонѡ · кѡ нѡмѡ рѣ · мѡжѡ великоѡ рѡмѡ не бѡнте се
ѡлѣксѡнѡ снѡ бѡ мѡн ѡлѣксѡнѡрѡ ѡ вѡ македонѡ мѡн бѡ нѣкоѡ шѡшѡ матери негѡ · ѡлѡмѡнѡде
прѡмѡсѡ се н сѡмѡ бѡвѡшѡ рѡдѡ се ѡлѣксѡнѡрѡ

Поглавље I, 22 Гајевих рукописа *Александриде* карактерише и дјелимично изостављање имена грчких филозофа које Алектандар среће у Атени.

Први споменути филозоф, како у текстовима *Срѣске Александриде*, тако и у Гајевим рукописима јесте Софокле, који је, у ствари, био грчки драматург. Р. Маринковић сматра да филозоф Сокофоклије не може бити познати грчки пјесник и писац трагедија, пошто је он живио од 495. до 405. године прије нове ере, те напомиње да можда ово Софокле значи *филозоф софисѣа* (Маринковић 1986: 182). Други филозоф је Андистен и у Гајевим рукописима његово име је антинан(љ). Софокле, уколико је у Гајевим рукописима схваћен као драматург, не може бити проблем за хришћански контекст. Али, остаје отворено питање како редактори Гајевих рукописа перципирају Андистена, будући да је то име искривљено, па Маринковић претпоставља да „Андистон, је вероватно Демостен, чувени атински беседник (384–322), који се заиста борио и противу Филипа Македонског и противу Александра” (ибид). Могуће је претпоставити да писари Гајевих рукописа једноставно не препознају име, па сматрају да један измишљени филозоф не ремети хришћанску интенцију овог одломка.

Андистон доноси кратку причу о заснивању Атине и њене судбине, па спомиње великог цара Дионизија: *диѡниѣѣ · велѣкѣѣ црѣ · нѣкогѣ на атинѣ приѣѣ · рѣѣ сѣѡ ничто не сѣѣѣѣ праздеѣ ѡтиде* (СП). У Γ_1 рукопису његово име је *гѡнесѣ · царѣ*, а у Γ_2 рукопису ова цијела реченица изостаје и не може са сигурношћу тврдити због чега је то тако, али треба напоменути да је у свијести писара могло доћи до контаминације Дионизија као политеистичког божанства и Дионизија од Хераклеје, Александровог савременика.

Трећи и пети филозоф у *Срѣској Александриди* јесу Диоген и Промах: *диѡгѣн же нѣки вѣѣѣѣѣ · сѣ пакѣ ѣѣѣ же филоѣѣ рѣ* (СП), *походѣѣѣ же ѣ града · проѣѣ нѣкто вѣдеѣ · ѡдинѣѣѣ рѣ* (СП). У Гајевим рукописима ових двају имена нема, а уз помоћ неодређене замјенице уводи се само заједничка именица *филозоф* или *виѣѣѣѣѣ*, па је тако Диоген представљен као *нѣкѡн · пѣѣѣѣѣѣѣ* Γ_1 и *ѣнеки · ноѣѣѣ · филозоф* Γ_2 , а Промах као *нѣки · вѣѣѣѣѣ · антинѣѣѣ* Γ_1 и *вѣѣѣѣѣ · атенѣѣѣ* Γ_2 .

Диоген је остао запамћен као представник циничке филозофске мисли, која је имала одјека у хришћанству, међутим, питање је како круг у којем настају Гајеви рукописи доживљава ову филозофску концепцију.

СП: *диѡгѣн] нѣкѡн · пѣѣѣѣѣѣѣ* Γ_1 *ѣнеки · ноѣѣѣ · филозоф* Γ_2

Γ_1 (25b): *нѣкѡн · пѣѣѣѣѣѣѣ · тѣ · рѣѣѣ · какоѣ*

Γ_2 (20): *ѣнеки · ноѣѣѣ · филозоф*

СП (15a): *диѡгѣн же нѣки вѣѣѣѣѣѣѣ · сѣ пакѣ ѣѣѣ же филоѣѣ рѣ*

У грчкој традицији антропоним Промах могао је означавати више личности, како стварних, тако и оних који сигурно имају везе с неким од

грчких божанстава, што је реметило хришћански контекст у Гајевим рукописима.

СП: промѡ] om Γ_1 Γ_2

Γ_1 (28b): похѡдеѣмъ · нидь · из града · ннеки · витезъ · антински рече

Γ_2 (22): недан · од · г — рада · витез · атенски · рече

СП (18a): похѡдеши же ѿ града · промѡ нѣкто витезъ · ѡднински рече

Диогеново име је и други пут⁶ изостављено у тексту, а онда је уз помоћ показне замјенице речено да су Атињани укорили *философа онога (овога)* — пилзѡпа · ѡнѡга Γ_1 и философа · ѡвога Γ_2 .

СП: философа же · диѡсена] пилзѡпа · ѡнѡга Γ_1 философа · ѡвога Γ_2 .

Γ_1 (26a): тѡн · антинѡмъ · не би · драгѡ · пилзѡпа · ѡнѡга · ѡкараше · и рекоше

Γ_2 (20): и ово · говорѣн · атеннѡм · не би · драго философа · ѡвога · рече · покараше га · и рекоше ѡв

СП (15b): се же анѦнѡ · незгодно · ѡвн се · философа же · диѡсена ѡкараше · рекоше

У *Српској Александриди* Промах је тај који доноси причу о сну у којем је видио процес уништења великог Аполоновог храма, атинских кула и врата Аријева леда. Ареопак је грчки суд у Атини и посвећен је у част Ареса, грчког божанства ратовања. Гајеви рукописи не одбацују овај дио текста, јер је пропаст политеистичког светишта пожељна за њихов хришћански карактер. А ту причу, дакле, у Гајевим рукописима казује неки витез.

Будући да витез уводи управни говор, редактор Γ_2 рукописа ту смишљено додаје присвојну замјеницу *наш* (царква бога нашега аполона), чиме се овога пута не избјегава спомињање грчког божанства, али се прави отклон — јер текст не казује хришћанин него паганин.

СП: велѡ храмъ бѡга · аполона] велнка · царкваъ бѡга · апѡлона Γ_1 велнка · царква · бога нашега аполона Γ_2 . — Post бога add нашега Γ_2 .

Γ_1 (28b): видѣхъ · нѡѡска · санъ · такѡвъ · ере се велнка · царкваъ бѡга · апѡлона · паде

Γ_2 (22–23): нѡа самъ ~ снѡ · да велнка · царква · бога нашега аполона аполона · паде

СП (18a): видѣхъ снѡ ѡко въ нѡщъ велѡ храмъ бѡга · аполона паде се

Недуго након епизоде о уништењу Аполоновог храма пропао је и атински бог, који је у *Српској Александриди* описан као *велики и дивни*, а у Гајевим рукописима, умјесто атинског бога, јавља се *аѡинска црква аѡенског бога*. Црква је у Γ_1 рукопису описана као *велика и чудна*, у Γ_2 само као *велика црква*. Текстолошка диференцијација у овом случају успоставља се и

6 Р. Маринковић се рефескрише на рад *Неколико ѡрилога за сѡарију хрѡѡску књижевности* Ф. Францева из 1912. године.

међу Гајевим рукописима, јер ту Γ_2 опет додаје присвојне замјенице *њихов(a)* и изоставља *аѿиенског бога*:

СП: великии и дѣньи бѣ аѠиненскѣи] црѣква · величїеихъ · и ѣдїнеихъ · бгѠъ · антїнѣсїї-
еихъ Г₁ 8 квла · и ѣни · велика царсва · и царква Г₂. — СП: съ всеїи бгѠзи свонїи] са свнел
· ѣнїи · величїем бгѠвїи Г₂.

Г₁ (29b): тада · црьква · вєлнциєхъ · и ѿдннєхъ · бгѡгъ · антннѣсцнєхъ · са съвнєдн · бѡзи · свѡнєдн

Г₂ (23): изгорише · 8 кѡла · ѿ ѣни · велика царсѡа · ѿ царсѡа · са свѣи · ѣни · велици ·
боговѣи · изгори

СП (19а): нꙋзгоѣ тогѧ, велики и дѣвни бѣ аѠиненскѣ, съ всеми бози своими

Четврти филозоф у овом поглављу у *Срјској Александриди* је Ураније и он се јавља и у Γ_1 рукопису, а у Γ_2 рукопису изостаје. Филозоф Ураније је, у ствари, грчко божанство неба, дакле, ријеч је о Урану – богу из хеленског пантеона. Претпостављамо да је писар Γ_2 рукописа препознао то божанство, па га је из тог разлога испустио из текста.

У II, 1 поглављу Г₂ рукописа дошло је до једне занимљиве трансформације текста. Наиме, у текстовима *Српске Александриде* јавља се агионатропоним Исуса Навина, тј. Јошуе, старозавјетне личности и Мојсијевог помоћника, а „Јеремија поклања Александру свето име Саваота уписано на лихнатарију – свијетлећем камену који је у боју носио Исус, син Навин” (Nakaš 2020: 356), те су ту црквенословенски и вернакуларни рукописи једнаки. Међутим, текст Г₂ рукописа друкчије чита мјесто на којем је у *Српској Александриди* Исус Навин, а у Г₂ рукопису то је њеки назарник · свет · не38 након чега долази до изостављања дијела текста из *Српске Александриде* еџа на ратџ хоџаше на нноплеменџ који се вјероватно односио на битку код Јерихона. Будући да је тај дио изостављен, у Г₂ тексту постоји могућност да писар алудира на Исуса Назарећанина: њеки назарник · свет · не38, али онда није јасно зашто је писар Г₂ рукописа у овом случају додао замјеницу њеки. Исус Христ је несумњиво важнија личност од Исуса Навина. Кончаревић у своме *Појмовнику тџеолџгвисџиџе*, када дефинише теониме, за Исуса Христа каже сљедеће: „Исус у хришћанском свету остаје теоним због поштовања и уверења да се име Божје не сме узимати узалуд” (Кончаревић 2017). Међутим, писар Г₂ рукописа послѣ замјенице њеки додаје диференцијатор и то локализатор назарник. „У основи већине локализатора налазе се *хороними* (тј. називи територије, епархије, области, земље, рејона и сл.). Неки други локализатори, у чијој основи су како *хороними* тако и *асџионими* (називи градова), упућују на област или град (ређе село, острво и др.) у коме је светитељ рођен, а често и провео живот” (Кончаревић 2017). Име Исуса Навина, тј. Јошуе, не веже се за Назарет, већ је ту ријеч о Исусу Христу, на чијем је крсту, према *Јеванђељу*

ио Јовану 19:19, приликом распећа писало Исус Назарећанин, цар јудејски на трима језицима: $\text{מְלֶכֶת יִשְׂרָאֵל וְיֵשׁוּעַ הַנָּצְרִי}$; $\text{Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων}$; *Iesus Nazarenus, Rex Iudaeorum*.

У тексту Γ_2 рукописа није изостављен дио реченице у којем пророк наређује да Александру донесу камен на којем бијаше исписано име великог Саваота и који је, у *Српској Александриди*, на шљему носио Исус Навин. Ова речница, у ствари, представља модификовану верзију стиха 24:27 из старозавјетне *Књиге Исуса Навина* када Јошуа склапа савез с Израјљцима о признавању само једног Бога: $\text{καὶ εἶπεν Ἰησοῦς πρὸς τὸν λαόν· ἰδοὺ ὁ λίθος οὗτος ἔσται ἐν ὑμῖν εἰς μαρτύριον, ὅτι αὐτὸς ἀκήκοε πάντα τὰ λεχθέντα αὐτῷ πρὸς Κυρίου, ὅτι ἐλάλησε πρὸς ὑμᾶς σήμερον· καὶ οὗτος ἔσται ἐν ὑμῖν εἰς μαρτύριον ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν, ἥνικα ἂν ψεύσησθε Κυρίῳ τῷ Θεῷ μου.}$ ⁷ Иако је ова старозавјетна реченица иста и у *Српској Александриди*, и у Γ_2 рукопису, сматрамо да би њено изостављање у Γ_2 рукопису могло донијети чвршћу и, самим тиме, далеко прецизнију хришћанску слику. Није могуће са сигурношћу тврдити да ли се ова измјена може приписати теолошком незнању текста *Синарог завјешта* или писаревој жељи да намјерно унесе и један мистични елемент.

СП: $\text{йс̄ · навин̄}] \text{ѣнеки · назарник · свет · незв } \Gamma_2$. — СП: $\text{ѣг̃а на рать хоѣаше на иноплемен̄и}] \text{ѣг̃а... иноплемен̄и def } \Gamma_2$.

Γ_2 (41): н рече · пророк · донесте мѣ · камен · инталнан : 8 коимъ бнаше · зписано · име · великога гна · бога · шабаота · кога · на еамъ · алнти · тѣави · 8 копия носаше · ѣнеки · назарник · свет · незв

СП (38а): н повелѣ прѣкѣ принести каѣѣ лихнитарь · на неѣже бѣ зписано име га̄ ба саваѣѣ · егоже хелѣѣ ношаше йс̄ · навин̄ · ѣг̃а на рать хоѣаше на иноплемен̄и

3. Закључак

Након спроведене текстолошке анализе Гајевих рукописа и текстова *Српске Александриде*, у овоме раду показали смо да се у Гајевим рукописима јављају двије групе замјеница које су још само један од показатеља посебне редакције Гајевих рукописа.

Прву групу замјеница чине све оне трансформације текста чије поријекло није везано ни за једну грчку рецензију и у којима религијска рецепција текста ни на који начин није била угрожена. То су примјери у којима писари Гајевих рукописа нпр. не схватају текст предлошка, па додају једну ријеч, или врше стилистичке интервенције тако што употребом замјенице не понављају именицу из претходне реченице.

7 Црта у транскрипту означава дио текста који се приликом процеса транскрипције није могао јасно прочитати.

Друга група замјеница је, заправо, она која успоставља разлику и међу двама Гајевим рукописима и та је група замјеница показатељ да је Γ_2 рукопис више христјанизиран у односу на Γ_1 рукопис, као и на рукописе *Српске Александриде*. Дакле, у Γ_2 рукопису је употребом замјенице, на мјесту гдје *Српска Александрида* има неки од теонима грчке политеистичке традиције, извршена модификација текста у корист хришћанског, тј. монотеистичког карактера. Та се преобразба не доводи у везу ни са једним грчким или славенским текстом, што значи да додатна христјанизација текста није резултат компилаторског карактера.

Честа употреба замјенице *они* – *њихов*, смислено интегрисане у сваки дио текста, успоставила је грубу дихотомију, јер замјеница тада служи као снажно текстолошко средство афирмације властитог идентитета, док се истовремено други, тј. „њихов бог” маргинализује или сатанизује, што је посебно изражено у сценама пропадања храмова и пораза богова грчке политеистичке традиције.

Но, важно је напоменути да нису све реминисценције на политеизам замијењене, и даље је у Γ_2 тексту могуће прочитати нпр. Амоново или Диогеново име. Редактор Γ_2 текста био је свјестан чињенице да би се потпуним брисањем политеизма из текста изгубила суштина и основа *Српске Александриде*, чијом је преобразбом на народни језик настао Γ_2 као и Γ_1 рукопис, па је из тог разлога одустао од цјелокупне адаптације текста у складу с хришћанском доктрином.

Цитирана литература

- Јерковић, Вера, Радмила Маринковић. Српска Александрида, Свеска 2. Београд: САНУ, 1985.
- [Jerković, Vera, Radmila Marinković. *Srpska Aleksandrida, Sveska 2*. Beograd: SANU, 1985]
- Кончаревић, Ксенија. Језик и религија. Појмовник теолингвистике. Београд: Јасен, 2017.
- [Končarević, Ksenija. *Jezik i religija. Pojmovnik teolingvistike*. Beograd: Jasen, 2017]
- Маринковић, Радмила. Српска Александрида, Историја основног текста. Књ. 31. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1969.
- [Marinković, Radmila. *Srpska Aleksandrida, Istorija osnovnog teksta*. Knj. 31. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1969]
- Маринковић, Радмила. «Српска Александрида у Дубровнику». *Анали Филолошког факултета* 12, 1976: 23–59.
- [Marinković, Radmila. «*Srpska Aleksandrida u Dubrovniku*». *Anali Filološkog fakulteta* 12, 1976: 23–59]
- Маринковић, Радмила. Роман о Троји: Роман о Александру Великом. Стара српска књижевност у 24 књиге. Београд: Просвета, 1986.

- [Marinković, Radmila. Roman o Troji: Roman o Aleksandru Velikom. Stara srpska književnost u 24 knjige. Beograd: Prosveta, 1986]
- Накаш, Лејла. Роман о Александру Великом: према Берлинском рукопису српске Александриде. Ms. slav. Quart. 8, прије 1535. године, превод. Сарајево: СПКД, 2021.
- [Nakaš, Lejla. Roman o Aleksandru Velikom: prema Berlinskom rukopisu srpske Aleksandride. Ms slav. Quart. 8, prije 1535. godine, prevod. Sarajevo: SPKD, 2021]
- Jagić, Vatroslav. «Ogledi stare hrvatske proze IV: Život Aleksandra Velikoga». Starine 3, 1871: 208–331.
- Nakaš, Lejla. Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta. Sarajevo: Institut za jezik UNSA, 2018.
- Nakaš, Lejla. «Berlinski rukopis srpske Aleksandride. Ms. slav. quart. 8, prije 1535. godine». Ricerche Slavistiche Nuova Serie Vol 3, 2020: 345–367.
- Извори
- П – Погодинова Александрида, српски рукопис, прва четвртина 16. века, РНБ По-год. 1702.
- СП – Санктпетербуршки рукопис Српске Александриде, 15. век, РНБ Q. XV. 168.
- Г₁ – Gaj. 1 Život Aleksandra Velikoga (1654), NSK R3363G, l. 94
- Г₂ – Gaj. 2 Miscellanea Rhacusii caractere Bosnia exarata, zbornik tekstova različitog sadržaja, kraj 17. ili početak 18. stoljeća, NSK R3359, str. 1–136.

Andrea Šešum

THE RELATIONSHIP BETWEEN PRONOUNS AND THEONYMS IN *GAIUS' SECOND MANUSCRIPT OF THE ALEXANDER ROMANCE*

Summary

Gaius' Second Manuscript of the Alexander Romance shows significant textual differences compared to *Gaius' First Manuscript of the Alexander Romance*, with which it forms a special redaction compared to other texts of the *Serbian Alexander Romance* (older and more recent). This textual diversity is formed in the frequent use of pronouns in places where the oldest manuscripts of the *Serbian Alexander Romance* contain some of the theonyms of the polytheistic tradition. The aim of the paper was to show under what circumstances such a reading of the text occurs and under what circumstances the scribe nevertheless abandons his intention. After completing the textual analysis, we determined that there are two groups of pronouns. The first group includes only those pronouns

that are indicators of the special redaction of these two manuscripts and do not affect the understanding of the text. The second group of pronouns includes those pronouns whose primary role is to replace the name of a Greek deity in accordance with the monotheistic tradition and thereby further Christianize the text of the manuscript.

Keywords: *Gaius' Second Manuscript of the Alexander Romance*, *Serbian Alexander Romance*, theonyms, pronouns, textology, theolinguistics.

Анна И. Кулеш

Белорусский государственный университет
Филологический факультет
Кафедра белорусского языкознания
kuleshai@bsu.by

УДК 811.163.1'255'373::811.161.1:811.161.3
<https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.1.14>
Оригинални научни рад
примљен 6. 5. 2025.
прихваћен за штампу 3. 8. 2025.

СТАРΟΣЛАВЯНИЗМЫ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ТЕКСТАХ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК

В статье с исторической точки зрения объяснена малоупотребительность старославянской лексики в современном белорусском языке; охарактеризованы обстоятельства, вызвавшие необходимость перевода современных белорусских законов с русского языка; представлено понимание основных причин, усложняющих в процессе перевода поиски точных белорусских эквивалентов для юридических терминов-старославянизмов; предложены некоторые авторские алгоритмы нахождения наиболее точных семантических эквивалентов.

Ключевые слова: старославянизм, церковнославянизм, юридический термин, дефиниция термина, юридический перевод, ложно ориентирующий термин, эквивалентность перевода.

The article explains from the historical point of view the low usage of Old Slavonic vocabulary in the modern Belarusian language; characterises the circumstances that caused the necessity to translate modern Belarusian laws from Russian; presents an understanding of some of the reasons that complicate the search for accurate Belarusian equivalents for Old Slavonic legal terms in the translation process; proposes the author's algorithms for finding the most accurate semantic equivalents.

Keywords: Old Slavonic, Church Slavonic, legal term, term definition, legal translation, falsely orienting term, translation equivalence.

Когда речь заходит о заимствованной юридической терминологии в русскоязычных законодательных текстах, то в памяти всплывают прежде всего термины, имеющие происхождение из латинского, а не из старославянского языка. Изучение же языка законов показывает, что в состав русской юридической терминологии входит значительное количество старославянизмов. Под старославянизмами в работе имеются в виду слова и словоформы, заимствованные из старославянского языка или созданные по

* <https://orcid.org/0000-0002-6207-3171>

** Исследование выполняется в рамках НИР «Беларуская тэрміналогія права: тэорыя і практыка лексікаграфічнага апісання» государственной программы научных исследований «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг.

их образцу, имеющие формальные показатели принадлежности к нему, то есть определенные фонетические, словообразовательные и другие специфические признаки. Эта рабочая формулировка понимания старославянизмов не может, конечно же, считаться дефиницией термина *старославянизм*, поскольку «по старославянским словообразовательным моделям ...было создано немало книжных слов, не имеющих первоисточником собственно старославянский или церковнославянский язык» (Николаева 1989: 47).

Предложенная рабочая формулировка всего лишь отражает цель нашего исследования, для достижения которой не стоят задачи выявления старославянского наследия, определения состава заимствований из старославянского языка в русском и белорусском языках. Нам важно установить причины, вызывающие трудности при подборе точных эквивалентов таким заимствованиям в переводимых на белорусский язык законодательных текстах, а для преодоления этих трудностей предложить соответствующие алгоритмы переводческих действий, под которыми понимаем совокупность последовательных шагов, приводящих к необходимому результату.

Источниками лексического материала являлись белорусско- и русскоязычные тексты Конституции и действующих редакций кодексов Республики Беларусь. Учитывая стилистическую принадлежность этих источников, употребление термина *старославянизмы* считаем более оправданным, чем термина *церковнославянизмы*, поскольку «он стоит над конфессиональным аспектом, подчеркивает нерелигиозную сущность первого литературного языка славян как языка не только церкви, но именно первой письменной, книжной традиции всех славян» (Шакун 2018: 233).

Прежде чем анализировать проблемы перевода старославянизмов, необходимо остановиться, во-первых, на факте необходимости перевода на белорусский язык самих русскоязычных законодательных текстов, во-вторых, обратиться к исследованиям о влиянии старославянского языка на белорусский, чтобы объяснить несвойственность старославянизмов для современного белорусского языка в целом и для юридического языка в частности, в отличие от современного русского языка.

Почему же в настоящее время законодательные акты в Беларуси сначала создаются и принимаются на русском языке, а затем переводятся на белорусский?

Как известно, белорусский литературный язык имеет давнюю и богатую историю, представленную наиболее полно именно в деловой письменности. Под этим видом письменности имеются в виду «различные документы юридического характера, которые своим назначением и содержанием связаны с политической и хозяйственной жизнью государства, отдельных социальных слоев населения и частных лиц» (Полешук и др. 2022: 884).

Первый известный на текущий момент (на текущий момент – потому что еще не все старобелорусские памятники письменности выявлены и описаны историками языка) точно датированный письменный текст, зафиксировавший специфические особенности белорусского языка, как раз и относится к деловой письменности. Это Договорная грамота смоленского князя Мстислава Давыдовича с Ригой и Готским берегом 1229 года, т.е. торговый и политический договор, заключённый, с одной стороны, между Смоленским, Витебским и Полоцким княжествами и Ригой и Готландом (т. е. жителями Балтийского побережья), с другой (Юхо 1996: 191–192).

В XVI столетии старобелорусская деловая письменность (еще её называют канцелярско-юридической) достигла расцвета, отмечают историки белорусского языка (Журавский 1978: 188). Этому расцвету благоприятствовало то обстоятельство, что старобелорусский язык выполнял государственные функции в Великом Княжестве Литовском (ВКЛ). В то время появляются созданные на старобелорусском языке, говоря словами В. М. Свежинского, «шедевры европейской правовой мысли» (Свяжынскі 2006: 129). Имеются в виду в первую очередь Статут ВКЛ (свод законов феодального права) в трёх редакциях – 1529 г., 1566 г., 1588 г. и Трибунал обывателям ВКЛ 1586 г. (собрание юридических норм, регулировавших работу высшего апелляционного суда ВКЛ).

Названные выше и другие тексты юридического содержания были написаны на старобелорусском языке. Этот факт подчеркивают и слова подканцлера ВКЛ Льва Сапеги, возглавлявшего работу над третьей редакцией Статута ВКЛ (1588 г.). Они содержатся в предисловии к Статуту, напечатанному в Виленской типографии братьев Мамоничей. В обращении ко всем сословиям Великого Княжества Литовского Лев Сапега привлекал внимание сограждан к необходимости знать свои права, «особенно нам, которые не чужим каким языком, но своим собственным права записанные имеем» [Статут 1989: 350].

Но в конце XVII столетия старобелорусский язык утратил функции государственного и в официальной сфере не употреблялся. Восстановлен государственный статус был только в начале XX века, в апреле 1918 г. (Любиставаная храналогія 1995: 212). В 20-е гг. прошлого столетия для функционирования и развития белорусского языка стали создаваться благоприятные условия, что было оформлено законодательно. В марте 1921 г. X съезд Российской коммунистической партии принял резолюцию «Об очередных задачах партии в национальном вопросе», в которой подчеркивалась необходимость помочь трудовым массам «невеликорусских народов развить и укрепить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти»; «развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке»;

«поставить и развить широкую сеть курсов и школ как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке» (КПСС 1983: 366).

Однако на тот момент в БССР осуществить поставленные задачи было проблематично, поскольку в течение более двух предыдущих столетий для белорусов официальным языком, а также языком школьного и специального обучения был польский или русский. Это привело к тому, что для профессиональной деятельности, в частности юридической, практически отсутствовали специалисты, в достаточной степени владеющие белорусским языком. В Беларуси, начиная с 1920-х годов, законы создавались и до настоящего времени создаются на русском языке, а затем основные из них переводятся на белорусский.

Почему возникают проблемы с употреблением старославянизмов в белорусском языке, в то время как они естественны и органичны в русском? Исследователи отмечают, что в славянском ареале белорусский язык выделялся своеобразными отношениями со старославянским. В чем заключалось это своеобразие?

На начальном этапе развития старобелорусского литературного языка, как и других славянских языков, церковнославянизмы были его «важным ингредиентом» (Журавский 1965: 44). Но с XV ст. на белорусских землях «замечается проникновение народного языка в те жанры и памятники, которые издревле писались по-церковнославянски» (Шакун 2001: 9). В это же время у других восточных славян литературный язык испытывал его воздействие, известное под названием «второе южнославянское влияние». А в ВКЛ «на волне гуманизма и ренессанса рос авторитет белорусского языка. В широкой официальной письменной практике совершенствовалась его структура и нормативная база» (Свяжынскі 2006; 127).

Элементы белорусского языка проникали даже в религиозную литературу. Больше всего белорусизмов зафиксировано исследователями в неканонической литературе, в частности в четьях, – книгах, предназначенных для домашнего поучительного чтения с целью усвоения христианской морали. В результате произошла трансформация церковнославянского языка и образовался его белорусский тип, белорусская редакция церковнославянского языка. По мнению А. И. Журавского, этот процесс наилучшим образом отражает Четья 1489 г. [Жураўскі 2024: 80]. Белорусская редакция церковнославянского языка представлена в различных жанрах религиозной литературы, например в Библии Ф. Скорины. Позже появились как переведенные на старобелорусский язык, так и оригинальные произведения религиозного содержания. Например, Евангелие В. Тяпинского и «Катехизис» С. Будного соответственно.

Как отмечают историки, распространение в ВКЛ идей реформации и протестантизма, позволяющих широкое использование народного языка в богослужении, обособление и ослабление связей с «православной Восточной Русью» привели к упадку церковнославянского языка в белорусской и украинской частях ВКЛ. Церковнославянский язык становился малопонятным, даже белорусское православное духовенство слабо им владело (Ша-кун 2001: 13).

Новый этап в развитии белорусского языка, начавшийся в конце XVIII ст., протекал уже вне связи со старославянским языком. В современном белорусском языке количество старославянизмов оказалось значительно меньшим, чем в других восточнославянских языках, особенно в русском. Причем в большинстве случаев они были заимствованы из русского языка уже в советское время (Ша-кун 2001: 19).

В двадцатые годы XX ст., когда нормы литературного языка складывались на диалектной основе, отдаление от старославянских традиций продолжилось. Демократизация литературного языка нашла отражение и в создании терминологии, в том числе и юридической. В соответствии с методикой, одобренной всеми секциями Научно-терминологической комиссии, образованной в 1921 г. при Народном комиссариате просвещения БССР, создание терминологии должно было осуществляться преимущественно на базе народного языка. Подробности подготовки и издания серии словарей “Беларуская навуковая тэрміналогія”, особенности практической реализации основных принципов создания десятого выпуска этой серии под названием “Тэрміналогія права”, приоритетная по сравнению с филологами роль тогдашних известных правоведов в закладывании основ белорусской юридической терминологии охарактеризованы нами в монографии “Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя: генезіс і эвалюцыя” (Кулеш 2015: 55–59) и в статье “Роля правазнаўцаў у выпрацоўцы беларускай юрыдычнай тэрміналогіі: 1920–30-я гады” (Кулеш 2020).

Как ранее отмечалось, с 20-х гг. прошлого века в Беларуси законы пишутся и принимаются на русском, а затем переводятся на белорусский язык. Характерная особенность юридической терминологии – создание значительной ее части на базе общелитературной лексики. Отсюда в русской юридической терминологии существенное количество лексем старославянского происхождения.

Старославянизмы представлены в языке права различными частями речи. Наибольшее распространение имеют существительные: *бремя* (*бремя доказывания*), *возмездие*, *вознаграждение*, *волеизъявление*, *воспроизведение*, *вымогатель*, *глава*, *гласность* (*выборов*), *грабитель*, *гражданин*, *деяние*, *завещание*, *завещатель*, *заместитель*, *изъятие*, *исполнитель*, *истребование*, *клевета*, *наследование*, *отчуждение*, *подстрекатель*, *подстрекатель*

тельство, поручитель, поручительство, правонарушитель, председатель, председательство, пресечение (мера пресечения), предписание, предрешение, преследование (уголовное), преступление, преступник, принятие, присвоение, производство (по делу), родитель, свидетель, собеседование, соби-
рание, соблюдение (закона), супруг, супружество, удержание, устранение (опасности), хранение (имущества) и др.

Из числа глаголов-старославянизмов часто употребляются: *возбудить* (дело), *возвращать*, *завещать*, *соблюдать*, *оскорблять*, *воспрещать*, *обсуждать*, *изымать*, *ограждать*, *обременять*, *опровергать*, *потреблять*, *преграждать*, *предписывать*, *предпринимать*, *совершать*, *сообщать*, *расторгать*, *соблюдать*, *учреждать* и др.¹¹

При переводе на белорусский язык для части старославянизмов еще столетие назад были найдены корректные соответствия, в иных случаях при выборе точного эквивалента до сих пор возникают трудности. Они порождаются различными причинами.

Одной из таких причин является несовершенство и недостаточная для успешного юридического перевода полнота переводных и толковых словарей белорусского языка. Прежде всего имеется в виду отсутствие в них значений слов, устаревших для общелитературного языка, но активно используемых в юридическом языке. Покажем это на примере перевода термина, который употребляется в конституционном праве и в процессуальных отраслях права. Это термин *состязательность*.

В статье 115 белорусскоязычного варианта Конституции Республики Беларусь этому термину соответствует термин *спаборнасць* – производный от *спаборніцтва* (рус. *соревнование, состязание*). В Конституции записано: *Правасуддзе ажыццяўляецца на аснове спаборнасці і роўнасці бакоў у працэсе* (Канстытуцыя 1994). По-русски: *Правосудие осуществляется на основе состязательности и равенства сторон в процессе* (Конституция 1994).

Термин *спаборнасць* можно также встретить в белорусскоязычной научной и учебной литературе. Например: «*Кансерватыўнасць... царквы не дазволіла ўмацаваць у царкоўна-судовай практыцы такія важнейшыя прыныцыпы судовага працэсу, як галоснасць, вуснасць, спаборнасць, права абвінавачваемага на абарону*» (Грахоцкі 2010: 12). Переводчики Конституции и авторы научных и учебных изданий использовали термин *спаборнасць*, опираясь на данные переводных словарей.

В «Русско-белорусском словаре» под редакцией Кандрата Крапивы находим: *состязание – спаборніцтва; разг. выперадкі; состязательность – спаборнасць; состязательный – спаборны; состязаться – спаборнічаць*

1 Примеры извлечены из текстов Конституции и кодексов Республики Беларусь действующих редакций, размещенных на портале parvo.by <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/kodeksy-respubliki-belarus/>.

[РБС 1982: 424]. При этом *спаборнасць* и *спаборны* имеют в словаре помету *юр.*, что указывает на специальную сферу применения слов.

Такой же перевод предлагает русско-белорусско-английский «Юридический словарь», размещенный на Национальном правовом портале *pravo.by*: *состязательность* – *спаборнасць*, *слуханне справы на аснове спаборнасці*; *состязательный процесс* – *спаборны працэс* (ЮС 2025). Этот же эквивалент и в «Русско-белорусском юридическом словаре» И. Буяльского, юриста по образованию, выпускника юридического факультета БГУ: *состязание* – *спаборніцтва*, *состязательность* – *спаборнасць*, *состязательный* – *спаборны* (РБЮС 2016: 406).

Толковый словарь белорусского языка значение ‘борьба сторон, участвующих в судебном процессе’, как и значения ‘стремление превзойти, добиться лучших результатов’, ‘спортивная встреча для выявления победителя’, придает одному и тому же слову – *спаборніцтва* (рус. *соревнование*) (ТСБМ 1983: 237). В то же время первое значение и два других должны обозначаться разными словами.

Словари русского языка, например «Словарь русского языка» под редакцией А. П. Евгеньевой, в числе других значений слова *состязание* называет ‘спор, прения’, указывая, что это значение устаревшее (СРЯ 1984: 210).

А составители «Толкового словаря русского языка» под редакцией Д. М. Ушакова, учли одну из особенностей юридического узуса, которая заключается в том, что слова, являющиеся устаревшими для общелитературного языка, могут оставаться активными в юридическом языке и являться правовыми терминами. В этом словаре значение слова *состязание* ‘борьба сторон, участвующих в судебном процессе’ квалифицируется не как устаревшее, а как специальное, и указываются области применения: (*право, офиц.*) (ТСРЯ 1935–1940).

Термин *состязательность* семантически связан с термином *судебные прения* ‘состязание сторон в споре’. *Прения* по-белорусски – *спрэчкі*. Значит, белорусский эквивалент *спаборнасць*, употребленный в переводном тексте Конституции, – ложно ориентирующий термин, искажающий суть юридического понятия. Истина в процессе судебного разбирательства устанавливается с помощью доказывания, убеждения, отстаивания своей позиции в судебных прениях, а не с помощью соревнования на первенство в чем-либо.

Адекватная передача сути понятия *состязательность* требует употребления белорусского эквивалента *спрачальнасць*.

Бывает и так, что в переводных и толковых словарях не указывают ни специального, ни устаревшего значения. В таких случаях в корректном установлении значения юридических терминов переводчикам-филологам помогают дефиниции, которые нередко приводятся прямо в переводимых

законодательных текстах. Но иногда приходится искать определение термина в различных других источниках: в научной и учебной литературе, в комментариях к кодексам и т. п. Кроме того, встречаются случаи неодинакового толкования одного и того же понятия различными специалистами в области права.

В этом случае в качестве примера используем термин *недействительный брак*, употребляемый в семейном праве. В белорусскоязычном варианте Кодекса о браке и семье действующей редакции ему соответствует эквивалент *несапраўдны шлюб*, который у неспециалистов может ассоциироваться прежде всего с нереальностью существования брака (например, вызывать соотнесение с так называемым гражданским браком, а не официально оформленным). Приведем примеры употребления этого термина:

Глава 7. Несапраўднасць шлюбу;

Артыкул 45. Падставы прызнання шлюбу несапраўдным;

Артыкул 46. Парадак прызнання шлюбу несапраўдным;

Артыкул 47. Прызнанне шлюбу несапраўдным у выпадку недасягнення сужэнцаў шлюбнага ўзросту;

Артыкул 48. Час, з якога шлюб лічыцца несапраўдным;

Артыкул 49. Наступствы прызнання шлюбу несапраўдным (Кодекс 1999).

Чтобы установить, передаёт ли употребленный переводчиками белорусский эквивалент суть понятия *недействительный брак*, обратимся к дефиниции термина. Легальное определение термина в Кодексе отсутствует. Однако в учебной и научной литературе такие определения есть. Например, в одном из учебных пособий по семейному праву приводится следующее: «Недействительность брака – это форма отказа государства от признания заключенного брака в качестве юридически значительного акта, выраженная в решении суда, вынесенном в порядке судопроизводства в связи с нарушением установленных законом условий заключения брака» (Муратова 1999: 71).

В диссертационном исследовании А. Ю. Беспалова отмечается, что недействительность брака – это «установленное судом неправомерное юридическое действие, совершенное в виде брака, заключенного между мужчиной и женщиной, зарегистрированного в органах, регистрирующих акты гражданского состояния, с нарушением одним из них либо обоими и (или) другими лицами условий и препятствий, установленных для его заключения, либо без намерения создать семью» (Беспалов 2013: 9).

Прежде всего стоит отметить логическую неточность формулировок, поскольку *недействительность* в данном случае не может быть ни формой, ни действием. Это состояние. Первую дефиницию логично было бы дополнить словом *признание*: «признание недействительности брака – это форма

отказа государства...». Второе определение передает содержание понятия *заклучение недействительного брака* (это «установленное судом неправомерное юридическое действие»), а не понятия *недействительность брака*.

Приведенные определения вряд ли помогут переводчику-филологу выбрать точный белорусский эквивалент. Дальнейшие разыскания позволяют обнаружить, что содержание понятия уточняется в соответствующей литературе перечислением оснований для признания недействительности брака, а также последствий такого признания. Одним из оснований является, например, несовершеннолетний возраст одного из супругов. Однако если такой брак был заключен (например, в ситуации, когда работник загса согласился отступить от закона), то брак может в реальности существовать, хоть по сути является недействительным. Признать его недействительным может только суд по заявленному иску, например, со стороны родителей одного из супругов. Но суд может и отказать в иске, когда супруги выразят удовлетворенность своим семейным положением и откажутся его менять (Кузнецова 1999: 19).

Из этого следует, что юридический смысл слова *недействительный* не связан с реальным существованием брака. Что же тогда главное для осмысления сути термина *недействительный брак*? Главное заключается в том, что за лицами, находящимися в таком браке, личные и имущественные права и обязанности супругов не признаются. Например, приобретенное в браке имущество не считается общим имуществом супругов, не возникает права на содержание и др. (Кузнецова 1999: 20).

Значит, юридическое значение слова *недействительный* – ‘не имеющий юридической силы, изменяющий общие правила правовых отношений’. Поэтому и белорусский его эквивалент – *неправадзейны (неправадзейны шлюб, неправадзейнасць шлюбу)*.

Именно такой белорусский эквивалент и употреблялся в первых советских белорусскоязычных редакциях Кодекса о браке и семье, принятых в 1927 г. и в 1935 г.: *недействительность брака – неправадзейнасць шлюбу* (Кодэкс 1927: 55); *дело о признании брака недействительным – справа аб прызнанні шлюбу за неправадзейны* (Кодэкс 1927: 56). Использовался термин и в тогдашней белорусскоязычной научной юридической литературе: *у Кодэксе БССР ёсць артыкулы аб неправадзейнасці шлюбу, калі адзін з супругаў ужо знаходзіцца ў шлюбе* (Гаўзэ 1928: 57), *неправадзейны шлюб не выклікае ніякіх юрыдычных вынікаў* (Гаўзэ 1928: 58).

Наблюдения над особенностями перевода на белорусский язык старославянизмов в русскоязычных законодательных текстах на примере терминов *состязательность*, *состязательный процесс* и *недействительный брак*, *недействительность брака*, а также личный практический опыт по переводу, редактированию юридических текстов, терминологической экс-

пертизе актов законодательства позволяют сделать следующие выводы. Выбор алгоритма действий при переводе проблемных терминов-старославянизмов продиктован причинами, вызывающими трудности при подборе адекватного переводческого эквивалента. Например, неполнота толковых и русско-белорусских переводных словарей (отсутствие необходимого слова или отсутствие нужного значения многозначного слова) вызывает необходимость обратиться к максимально возможному количеству словарей и аналитическому сравнению полученных из них сведений, сравнить предполагаемое, выводимое из контекста значение термина-старославянизма с предложенными словарными вариантами значений. При этом переводчик должен учитывать специфические особенности юридической терминологии: в нашем случае, активность слова в качестве юридического термина и его пассивность как общелитературной лексической единицы, что было в примере с переводом термина *состязательность*. Нечеткое понимание переводчиками юридического значения термина может быть вызвано отсутствием узаконенных дефиниций некоторых юридических понятий, различной трактовкой одного и того же понятия в научной юридической литературе. В таком случае необходимо обращаться к соответствующей специальной литературе по юриспруденции с целью получить наиболее полное представление о сути понятия, обозначенного проблемным для перевода термином. Так, выявление и изучение статьи, в которой описываются основания для признания недействительности брака, а также последствия такого признания, позволяют понять суть понятия *недействительный брак* и корректно выбрать переводной вариант для многозначного прилагательного, входящего в этот составной термин. И в первом, и во втором случае не лишним будет учесть по возможности опыт переводческой работы предшественников: все редакции Конституции и все кодексы БССР в XX в. переводились на белорусский язык. Например, белорусскоязычный Кодекс о браке и семье существует в редакциях 1927 г., 1935 г. и 1969 г. Многие из законодательных текстов XX в. оцифрованы, что облегчает поиски нужного термина. Способы и приемы нахождения корректного варианта перевода можно варьировать, дополнять, находить новые в зависимости от ситуации. Идеальным вариантом работы над переводом законодательных и других текстов юридического содержания, по нашему мнению, менее затратным по стараниям и времени и в то же время более эффективным по результатам, была бы консолидация усилий лингвистов-переводчиков и специалистов в области права. Но для этого потребуются изменение индифферентного отношения юридического сообщества Беларуси к необходимости реального использования белорусского языка в правовой сфере.

Цитированная литература

- Беспалов, Александр Ю. Недействительность брака по законодательству Российской Федерации: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва: Московский университет МВД России, 2013.
- [Bespalov, Aleksandr IŮ. Nedeiřtvitel'nost' braka po zakonodatel'stvu Rossiiskoi Federatsii: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata iŮridicheskikh nauk. Moskva: Moskovskii universitet MVD Rossii, 2013]
- Булыка, Аляксандр М. «Аб царкоўнаславянскіх лексічных элементах у старабеларускай мове» [У:] Аляксандр М. Булыка. Выбраныя працы. Мінск: Беларуская навука, 2015, 68–83.
- [Bulyka, Aliaksandr M. «Ab třarkoŮnaslaviãnskikh leksichnykh ělementakh u starabelaruskai move». [U:] Aliaksandr M. Bulyka Vybranyia pratsy. Minsk: Belaruskaiã navuka, 2015, 68–83]
- Буяльскі, Ігар А. Руска-беларускі юрыдычны слоўнік / Русско-белорусский юридический словарь. Мінск: Логвінаў, 2016.
- [Buiãl'ski, Igar A. Ruska-belaruski iŮrydychny sloŮnik / Russko-belorusskii iŮridicheskiï slovar'. Minsk: LogvinaŮ, 2016]
- Гаўзэ, Файфель І. «Маёмасныя адносіны супругаў па кодэксах законаў аб шлюбe, сям'і і апецы БССР, РСФСР і УССР». Працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту ў Менску. Менск, 21, 1928: 48–62.
- [GaŮzė, Faifel' I. «Maėmasnyiã adnosiny suprugay pa kodėksakh zakonaŮ ab shliŮbe, siãm'i i apetsy BSSR, RSFSR i USSR». Pratsy Belaruskaga dziãrzhaynaga Ůniversitėtu Ů Mensku. Mensk, 21, 1928: 48–62]
- Грахоцкі, Аляксандр П. «Духоўны суд у Расійскай імперыі (другая палова XIX–пачатак XX ст.)» [У:] И. И. Эсмантович (ред.) Правовое обеспечение устойчивого развития Республики Беларусь. Гомель: ГГУ, 2010, 8–12.
- [Grakhot'ski, Aliaksandr P. DukhoŮny sud u Rasiiskai imperyi (drugaiã palova XIX–pachatak XX st.) [U:] I.I.Ėsmantovich (red.) Pravovoe obespechenie ustoichivogo razvitiia Respubliki Belarus'. Gomel': GGU, 2010, 8–12]
- Журавский, Аркадий И. «Деловая письменность в системе старобелорусского литературного языка» [В:] О.Н. Трубачёв (отв. ред.) Восточнославянское и общее языкознание. Москва, 1978, 185–191.
- [Zhuravskii Arkadii I. Delovaiã pis'mennost' v sisteme starobelorusskogo literaturnogo iãzyka [V:] O.N. Trubachėv (otv. red.) Vostochnoslaviãnskoe i obshchee iãzykoznanie. Moskva, 1978, 185–191]
- Журавский, Аркадий И. «Некоторые особенности взаимодействия древнеславянского и белорусского литературных языков». Советское славяноведение 2, 1965: 44–54.
- [Zhuravskii, Arkadii I. «Nekotorye osobennosti vzaimodeiřtviiã drevneslaviãnskogo i belorusskogo literaturnykh iãzykov». Sovetskoe slaviãnovedenie 2, 1965: 44–54]
- Жураўскі, Аркадзь І. «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: да 100-годдзя з дня нараджэння вучонага». Мінск: Беларуская навука, 2024.
- [ZhuraŮski, Arkadz' I. Gistoryia belaruskai litaraturnaï movy: da 100-goddziã z dniã naradzėnniã vuchonaga. Minsk: Belaruskaiã navuka, 2024]

- Ілюстраваная храналогія гісторыі Беларусі: Ад старажытнасці да пачатку XX ст. Мінск: БелЭн, 1995.
- [Iliustravaniā khranalogiā gistoryi Belarusi: Ad starazhytnastī da pachatku XX st. Minsk: BelĖn, 1995]
- Кодэкс Рэспублікі Беларусь аб шлюбе і сям’і: прыняты Палатай прадстаўнікоў 3 чэрвеня 1999 года: адобраны Саветам Рэспублікі 24 чэрвеня 1999 года <https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kodeks_rb_ab_schlube_i_semji_1999_bel>.
- [Koděks Rěspubliki Belarus’ ab shliūbe i siām’i: pryniāty Palatai pradaŭnikoŭ 3 chėrveniā 1999 goda: adobransy Savetam Rěspubliki 24 chėrveniā 1999 goda <https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kodeks_rb_ab_schlube_i_semji_1999_bel>].
- Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са зменамі і дапаўненнямі, прынятымі на рэспубліканскіх рэферэндумах 24 лістапада 1996 г., 17 кастрычніка 2004 г. і 27 лютага 2022 г.) <<https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyynae-prava-belarusi/kanstytutsyi-belarusi/kanstytutsyya-1994-goda-sa-zmyanennyami-i-dapa-nennyami2022/index.php#1994-4>>
- [Kanstytutsyiā Rěspubliki Belarus’ 1994 goda (sa zmenami i dapaŭnenniāmi, pryniātymi na rěspublikanskikh rėferėndumakh 24 listapada 1996 g., 17 kastrychnika 2004 g. i 27 liūtaga 2022 g.) <<https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyynae-prava-belarusi/kanstytutsyi-belarusi/kanstytutsyya-1994-goda-sa-zmyanennyami-i-dapa-nennyami2022/index.php#1994-4>>].
- Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г., 17 октября 2004 г. и 27 февраля 2022 г.) <<https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>>
- [Konstitutsiā Rěspubliki Belarus’ 1994 goda (s izmeneniāmi i dopolneniāmi, priniātymi na rěspublikanskikh referendumakh 24 noiābriā 1996 g., 17 oktiābriā 2004 g. i 27 fevraliā 2022 g.) <<https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>>]
- КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2 (1917–1922). Москва: Политиздат, 1983.
- [KPSS v rezoliutsiīakh i resheniīakh s’ezdov, konferentsiī i plenumov TSK. T. 2 (1917–1922). Moskva: Politizdat, 1983]
- Кузнецова, Ирина М. Семейное право: учебник. Москва: Юристъ, 1999.
- [Kuznetsova, Irina M. Semeinoe pravo: uchebnik. Moskva: IŮrist’, 1999]
- Кулеш Ганна, І. Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя: генезіс і эвалюцыя: манаграфія. Мінск: БДУ, 2015.
- [Kulesh Ganna, I. Mova belaruskaga zakanadaŭstva XX stagoddziā: genezis i ėvaliūtsyiā: managrafiā. Minsk: BDU, 2015]
- Кулеш, Ганна І. «Роля правазнаўцаў у выпрацоўцы беларускай юрыдычнай тэрміналогіі: 1920–30-я гады». Весці Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук 65/1, 2020: 61–70. DOI: <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2020-65-1-61-70>.
- [Kulesh, Ganna I. «Roliā pravaznaŭtsaŭ u vypratsoŭtsy belarускаi iūrydychnai tėrminalogii: 1920–30-iā gady». Vestī Natī. akad. navuk Belarusi. Ser. gumanit.

- navuk 65/1, 2020: 61–70. DOI: [https:// doi.org/10.29235/2524-2369-2020-65-1-61-70.](https://doi.org/10.29235/2524-2369-2020-65-1-61-70.)]
- Муратова, Светлана. А., Тарсамаева, Н. Ю. Семейное право: учебное пособие. Москва: Новый Юрист, 1999.
- [Muratova, Svetlana. A., Tarsamaeva, N. IŮ. Semeĭnoe pravo: uchebnoe posobie. Moskva: Novyĭ IŮrist, 1999]
- Николаева, Ольга М. Старославянизмы (церковнославянизмы) в современных белорусском и русском литературных языках: формальные, семантико-стилистические и функциональные сходства и различия: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Минск: Институт языкознания имени Якуба Коласа Академии наук Белорусской ССР, 1989.
- [Nikolaeva, Ol'ga M. Staroslavianiizmy (tŝerkovnoslaviĭnizmy) v sovremennykh belorusskom i russkom literaturnykh iĕzykakh: formal'nye, semantiko-stilisticheskie i funktsĭonal'nye skhodstva i razlichiiĕ: dissertatsĭiĕ na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Minsk: Institut iĕzykoznaniiĕ imeni IĖkuba Kolasa Akademii nauk Belorusskoĭ SSR, 1989]
- Полещук, Наталья В., Трофимович Тамара Г. «Текстовые источники для сравнительно-сопоставительного изучения лексики старорусского и старобелорусского языков». [В:] В. И. Карасик (гл. ред.) Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. XXIII Кирилло-Мефодиевские чтения Москва: Государственный институт русского языка им. А.С.Пушкина, 2022, 883–889.
- [Poleshchuk Natal'ĭĕ V., Trofimovich Tamara G. «Tekstovye istochniki dliĕ sravnitel'no-sopostavitel'nogo izucheniiĕ leksiki starorusskogo i starobelorusskogo iĕzykov». [V:] V. I. Karasik (gl. red.) Slaviĕnskaiĕ kul'tura: istoki, traditsĭi, vzaimodeĭstvie. XXIII Kirillo-Mefodievskie chteniĕĕ Moskva: Gosudarstvennyĭ institut russkogo iĕzyka im. A.S.Pushkina, 2022, 883–889]
- РБС: Русско-белорусский словарь Т. 2. Минск: Белорус. Сов. Энциклопедия, 1982.
- [RBS: Russko-belorusskĭĭ slovar' T. 2. Minsk: Belorus. Sov. Ėntsĭklopediiĕ, 1982]
- РБЮС: Буяльскі, Ігар А. Руска-беларускі юрыдычны слоўнік / Русско-белорусский юридический словарь. Минск: Логвінаў, 2016.
- RBIŮS: [Buiĕl'ski, Igar A. Ruska-belaruski iŮrydychny sloŷnik / Russko-belorusskĭĭ iŮridicheskiĭ slovar'. Minsk: Logvinaŷ, 2016]
- Свяжынскі, Уладзімір М. «Фактар сувязі пісьма і жанру ў развіцці беларускай літаратуры пасля Люблінскай уніі». Senoji Lietuvos literatūra, 21, 2006: 117–135.
- [Sviĕzhynski Uladzimir M. «Faktar suviĕzi pis'ma i zhanru ŷ razvitŝĭ belaruskai literatury pasliĕ LiŮblinskaĭ unii [U:] Senoji Lietuvos literatūra, 21, 2006: 117–135]
- СРЯ: Словарь русского языка. Под ред. А.П.Евгеньевой. Т. 4. Москва: Русский язык, 1984.
- [SRIA: Slovar' russkogo iĕzyka. Pod red. A.P.Evgen'evoi. T. 4. Moskva: Russkiĭ iĕzyk, 1984]
- Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Мінск: Беларус. Савец. энцыкл. імя П. Броўкі, 1989.
- [Statut Viĕlikaga Kniĕstva Litoŷskaga 1588. Minsk: Belarus. Savetŝ. ėntsŷykl. imiĕ P. Broŷki, 1989]

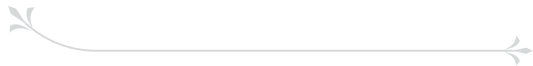
- ТСБМ: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 5, кн. 1. Мінск: Беларус. Сав. Энцикл., 1983.
- [TSBM: Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj movy. T. 5, kn. 1. Minsk: Belarus. Sav. Ėntsykl., 1983]
- ТСРЯ: Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. Москва: Гос. ин-т "Сов. энцикл."; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935–1940. <https://biblioclub.ru/?page=dict&dict_id=117>. 21.02.2025.
- [TSRIA: Tolkovyĭ slovar' russkogo iazyka / Pod red. D. N. Ushakova. Moskva: Gos. in-t "Sov. ėntsykl."; OGIZ; Gos. izd-vo inostr. i natŝ. slov., 1935–1940. <https://biblioclub.ru/?page=dict&dict_id=117>. 21.02.2025]
- Шакун, Леў М. «Значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы» [У:] Карані роднай мовы. Мінск: БДУ, 2001, 5–19.
- [Shakun, Leŭ M. Znachènne tŝarkoŭnaslaviãnskaĭ movy ŭ razvitŝiĭ belaruskaj litaraturnaĭ movy [U:] Karani rodnaĭ movy. Minsk: BDU, 2001, 5–19]
- Шакун, Надзея С. «Да пытання пра царкоўнаславянiзмy ў беларускiх дыялектах». Slavistica Vilnensis, 63, 2018: 231–244. DOI: <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2018.63.11852>.
- [Shakun, Nadzeiã S. «Da pytanniã pra tŝarkoŭnaslaviãnizmy ŭ belaruskikh dyiãlektakh». Slavistica Vilnensis, 63, 2018: 231–244. DOI: <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2018.63.11852>]
- ЮС: Юридический словарь. Минск: Нац. центр правовой информации Респ. Беларусь. <<http://multilang.pravo.by/>> 15.02.2025.
- [IUS: Iŭridicheskiĭ slovar'. Minsk: Natŝ. tŝentr pravovoĭ informatŝii Resp. Belarus'. <<http://multilang.pravo.by/>> 15.02.2025]
- Юхо, Язэп. «Дагавор 1229 (Смаленская гандлёвая праўда)» [У:] Г.П.Пашкоў (гал. рэд.) Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск: БелЭн, 1996, 191–192.
- [Iŭkho, Iãzèp. Dagavor 1229 (Smalenskaia gandlëvaia praŭda) [U:] G.P.Pashkoŭ (gal. red.) Ėntsyklapedyiã gistoryi Belarusi. T. 3. Minsk: BelĖn, 1996, 191–192]

Ана И. Кулеш

СТАРΟΣЛОВЕНИЗМИ У РУСКИМ ЗАКОНОДАВНИМ ТЕКСТОВИМА И ПРОБЛЕМИ ЊИХОВОГ ПРЕВОЂЕЊА НА БЕЛОРУСКИ ЈЕЗИК

Резиме

У поређењу с другим словенским језицима белоруски језик одликује се својеврсним односом према старословенском наслеђу. Почетну фазу развоја белоруског књижевног језика (XI–XIV век) карактерише значајан утицај

старословенског језика на старобелоруску писменост. Међутим, почев од XV века, тај утицај слаби, те елементи живог народног језика све више замењују позајмљене старословенизме и доспевају чак у религиозну литературу. Са ширењем идеја реформације и протестантизма долази до стагнације језика православног богослужења у Великој кнежевини Литванској. Од краја XVIII века белоруски књижевни језик развија се ван те повезаности. Тиме се објашњава несвојственост и мали број лексема старословенског порекла у савременом белоруском језику у поређењу с осталим словенским језицима. У већини случајева оне су позајмљене из руског језика у совјетско време.

Белоруски језик је имао функцију државног језика у Великој кнежевини Литванској, што је допринело процвату пословне (канцеларијско-правне) писмености на том језику. Међутим, губљење тог статуса крајем XVII века и низ других друштвених околности довели су до тога да се, почев од двадесетих година XX века па све до данас, закони у Белорусији пишу на руском језику, а затим се основни закони преводе на белоруски језик.

Правна терминологија специфична је по томе што је њен значајан део створен на основи општекњижевне лексике. Тиме се објашњава значајан број лексема старословенског порекла у руској правној терминологији.

За део старословенизама при превођењу на белоруски језик још пре једног века били су пронађени одговарајући еквиваленти, међутим, у одређеним случајевима избор тачног еквивалента и данас изазива потешкоће. За то постоји неколико разлога. Један од њих је непотпуност преводних и једнојезичких речника белоруског језика услед чега не могу да се користе на одговарајући начин за превођење правних текстова. Конкретно, они не садрже значења речи која су застарела у општем књижевном језику, али се активно користе у језику права. У чланку се то показује на примеру превода термина *состязательности* (срп. *способност да се равноправно учествује у такмичењу*). Јасно разумевање оригиналног термина такође је отежано због одсуства или неједнозначности дефиниција правних термина. Услед немарности према ранијим искуствима стварања и употребе белоруске правне терминологије, која су заступљена, на пример, у белоруским речницима, текстовима закона и правној научној литератури из периода двадесетих и тридесетих година XX века, уводе се неодговарајући термини, чији садржај противречи стварном значењу појма који тај термин именује. То се показује на примеру превода термина из породичног права *недействительный брак* (срп. *неважећи брак*).

У чланку се не указује само на основне потешкоће при превођењу правних термина-старословенизама на белоруски језик, већ се предлажу и одређени начини за њихово превазилажење.

Кључне речи: старословенизам, црквенословенизам, правни термин, дефиниција термина, превод правних текстова, квазитерминолошка упутница, преводилачка еквивалентност.

КЊИЖЕВНОСТ – LITERATURE
ПРЕВОЋЕЊЕ – TRANSLATION

Ненад Благоевич*

Университет в Нише

Филологический факультет

Отделение русского языка и литературы

nenad.blagojevic@filfak.ni.ac.rs

УДК 821.161.1-31.09"20"

<https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.1.15>

Оригинални научни рад

примљен 7. 3. 2025.

прихваћен за штампу 3. 8. 2025.

Галина-Мария Мичич**

Университет в Бая-Луке

Филологический факультет

Кафедра сербистики

galina-marija.micic@flf.unibl.org

ОТ «ЛОЖИ РЕКЛАМЩИКОВ» К «ИСКУССТВЕННОМУ ПРЕЗИДЕНТУ»: ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕИ ВИРТУАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ НА ПРИМЕРЕ РОМАНОВ *GENERATION П* В. ПЕЛЕВИНА И ЭТЮДЫ ЧЕРНИ ОЛЬГИ УСКОВОЙ***

В статье рассматривается тема подмены физических институтов власти виртуальными, основанными на передовых компьютерных технологиях, искусственном интеллекте и нейронных сетях, в произведениях современных русских писателей. Анализируются романы «Generation П» Виктора Пелевина (1999 г.) и «Этюды черни» (2023 г.) Ольги Усковой как тексты с наиболее характерным отражением данной тематики. В исследовании прослеживается эволюция идеи виртуализации власти, обусловленная развитием технических возможностей и, в особенности, актуализацией вопроса о влиянии нейросетей, машинного обучения и искусственного интеллекта на восприятие реальности. Анализ показывает, как в повествовательном мире романов конспирологический сюжет сдвигается в сторону псевдореализма, и тем самым, побуждает читателей к размышлению о нынешнем и будущем влиянии технологического прогресса на общество в России и человечество в целом.

Ключевые слова: современная русская литература, киберпанк, «Generation П», «Этюды черни», Виктор Пелевин, Ольга Ускова.

In this paper we examine the topic of replacing physical institutions of power with virtual ones, based on advanced computer technologies, artificial intelligence and neural networks, in the works of contemporary Russian writers. The novels *Generation П* (1999) by Victor Pelevin and *Etudes of the Mob* (2023) by Olga Uskova are analyzed as texts with the most characteristic reflection of this theme. The study traces the evolution of the

* <https://orcid.org/0000-0001-5303-0180>

** <https://orcid.org/0009-0003-5473-7526>

*** Припремљено у оквиру пројекта *Дух Русије кроз језик, књижевност и културу током четвртог века постојања Дејарђмана за руски језик и књижевност на Филозофском факултету у Нишу*, који се изводи на Филозофском факултету Университета у Нишу (бр. 423/1-3-01). Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-137/2025-03/ 200165).

idea of virtualization of power, conditioned by the development of technical capabilities and, in particular, the actualization of the issue of influence of neural networks, machine learning and artificial intelligence on the perception of reality. The analysis shows how in the narrative world of the novels the conspiracy plot shifts towards pseudo-realism, and thus encourages readers to reflect on the current and future impact of technological progress on Russian society and humanity in general.

Keywords: contemporary Russian literature, cyberpunk, *Generation П*, *Etudes of the Mob*, Victor Pelevin, Olga Uskova.

0. Введение

По мере того, как вычислительная техника становится все более и более важным фактором функционирования человечества, прогрессивно возрастает и отражение темы влияния компьютерной технологии на человека в литературе. Такие литературные произведения традиционно обозначаются как научно-фантастические, или их даже относят к поджанру фантастики – к киберпанку, несмотря на достаточно сложные обстоятельства терминологических и жанровых определений в фантастике.¹ Дополнительную головоломку здесь задают и явные тенденции к всеобщему смешению жанров в современной литературе. Поэтому, тематика виртуальной реальности, которую рассматриваем в данной статье, хотя и является типичным элементом мира киберпанка, не ограничивается рамками фантастической литературы, а касается, в первую очередь, литературы, которая отражает нашу действительность.

1. О виртуализации институтов власти в романе *Generation «П»* В. Пелевина

Творчество Виктора Пелевина в разное время разными исследователями интерпретировалось то как постмодернистская литература, фантастическая литература, магический реализм, киберпанк и пр. (Гурин 1997; Рубинштейн 1999). Поэтому со временем установилась достаточно подкре-

1 Несомненно, на определение киберпанка как поджанра фантастики больше всего повлияло творчество Уильяма Гибсона, так как стандартная фраза о «смешении описания жизни представителей низкого социального статуса и высоких технологий» (Sterling 1986: 14) относится к повествовательному миру его произведений. Однако, в период после 2000-х гг. наблюдаем тенденцию к расширению использования термина «киберпанк» таким образом, что он охватывает произведения в которых идет речь о «будущих научных и технологических достижениях, таких как искусственный интеллект и кибернетические улучшения, которые противопоставлены тематике социального коллапса, антиутопии и упадку» (Michaud 2008: 65–77; Donald 2008: 75–76). В результате возникают определенные затруднения при жанровом определении текстов, содержащих элементы научной фантастики, антиутопии, киберпанка, и т.п. Ситуация особо усложняется в случае использования автором некоторых приемов постмодернистской игры.

пленная аксиома о том, что главная повествовательная стратегия Пелевина заключается в пограничности описываемых миров, обусловленных состоянием сознания главного героя (и, конечно, факторов влияния на его сознание) (Генис 1997: 12; Фрумкин 2019: 125–146). В соответствии с таким пониманием, в пелевинских текстах речь идет скорее о влиянии современной технологии на сознание человека, чем о реальной оценке потенциала технологии изменить образ человека и человечества. Однако, другая важная составляющая творчества этого писателя, – это использование в текстах наиболее отраженных в коллективном сознании продуктах популярной культуры, своеобразный пелевинский «поп-арт». Чаще всего эта тема у писателя напрямую связана с функционированием языка, скажем так, с языковой картиной мира, и поэтому, если частотность использования таких слов, как «виртуальная реальность», «трехмерная графика», «медиакратия», «PR технологии» и др. постоянно увеличивается, писатель обратит свое внимание на это явление в своих сюжетах.

Именно на таком материале и появился роман *Generation «П»* Виктора Пелевина, еще в далеком 1999 году. То, что нас в первую очередь интересует в данном произведении, это как раз та «надстройка» над описанием действительности 90-х годов в России, которая и привела к усложнению вопроса о жанровом определении пелевинских текстов. И эта «надстройка» здесь относится к роли СМИ, в частности к тому, как воспринималась роль СМИ в современном на тот момент мире. Поэтому за этим романом Пелевина закрепились определения «роман о рекламе», «роман о медиакратии», и даже роман антиутопия и конспирологический роман (Долин 1999; Павлов 1999: 204–207). Все эти интерпретации опираются на достаточно интуитивное отождествление СМИ в романе Пелевина с влиянием наркотиков на сознание человека.

Конспирологическая составляющая романа «*Generation П*» основана на введении в сюжет так называемого «Института пчеловодства» в главе с его директором Азадовским, одним из работодателей главного героя Владлена Татарского. В мире романа «Институт Пчеловодства» играет роль не главного носителя власти, а органа, который через телевидение и другие СМИ обеспечивает функционирование нового мирового порядка, основанного на власти, в первую очередь, денег. Поэтому в сюжет романа вводится еще одно понятие – «Межбанковский комитет», под которым подразумеваются истинные носители власти. Пелевин выстраивает свое повествование о работе Татарского в «Институте Пчеловодства» как осознание грандиозного обмана: все политические процессы в стране таким образом становятся своеобразной «ширмой», нереальными, искусственными событиями, придуманными циничными маркетологами разных направлений.

С точки зрения адресата, получателя информации от СМИ, мир приобретает характеристики виртуальной реальности.² Именно с опорой на такое описание сознания так называемой «клетки орануса», современного потребителя, Пелевин и начинает в своем романе выстраивать виртуализацию институтов власти. При этом, писатель придерживается канонических постулатов научно-фантастической и антиутопической литературы: все моменты с объяснением механизмов придуманной автором иерархии сопровождаются подробным описанием технических средств, которые становятся основой сюжета о виртуализации власти. Центральный образ власти, политик, превращается в мире Generation «П» в виртуальный объект.

– Ой, – нарошился Морковин, – только этого не надо. Надуем – громче хлопнут. Да ты чего? По своей природе любой политик – это просто телепередача. Ну, посадим мы перед камерой живого человека. Все равно ему речи будет писать команда спичрайтеров, пиджаки выбирать – группа стилистов, а решения принимать – Межбанковский комитет. А если его кондрашка вдруг хватит – что, опять всю бодягу затевать по новой? (Пелевин 1999: 108)

Для более глубокого погружения читателя в тему виртуализации наставник Татарского Морковин просвещает своего ученика о процессе создания виртуальных политиков. Именно в этом аспекте повествования находим наиболее конкретный пример тематики виртуализации. Введение через диалог Морковина и Татарского таких понятий, как «облачное тело», «цифровая сетка», английских слов «stiching», «clean-up», «nurbs patch» и подобных представляет собой явную отсылку к самым популярным в конце 90-х гг. программным обеспечениям по работе с трехмерной графикой – «Autodesk Maya», «Adobe Photoshop» и т.п. Возможности этих программных обеспечений, наряду с набирающим огромную скорость темпам компьютерной обработки графики, породили в конце XX и начале XXI века множество предположений о том, что при помощи компьютеров можно будет обмануть человеческое зрение и органы чувств в целом:

– Ну допустим, – сказал Татарский. – Но как это можно делать в таком объеме?

2 Под понятием «виртуальная реальность» подразумеваем использование техники (в первую очередь компьютерной) для создания имитационного моделирования физического процесса, своего рода симулякра. Значительную роль в популяризации самого концепта виртуальной реальности играл Джарон Ланье, американский специалист в области информатики, в частности, крупный ученый в сфере визуализации данных и биометрических технологии [Faisal 2017: 298–299]. Поскольку в выбранных нами примерах речь идет именно об использовании технологии для создания «реальности» в которой «живут» описанные в произведениях герои, считаем уместным использование понятия «виртуальная реальность» в том смысле, в котором его понимает Ланье.

– Тебя технология интересует? Могу рассказать в общих чертах. Сначала нужен исходник. Восковая модель или человек. С него снимается облачное тело. Знаешь, что такое облачное тело?

– Это что-то типа астрального?

– Нет. Это тебя какие-то лохи запутали. Облачное тело – это то же самое, что цифровое облако. Просто облако точек. Его снимают или щупом, или лазерным сканером. Потом эти точки соединяют – накладывают на них цифровую сетку или сшивают щели. Там сразу несколько процедур – stitching, clean-up и так далее. (Пелевин 1999: 109)

Автор продолжает углублять созданную им конспирологическую основу дополнительными ссылками на особенности технологического развития виртуализации в 90-е гг. – в нескольких местах в романе «Generation П» упоминается американская компания «Silicon Graphics», в основном в связи с происхождением технического оборудования, используемого для виртуализации институтов власти. Речь идет о компании, которая на самом деле существовала в период с 1981 по 2009 год, и базировалась в штате Калифорния, США. Компания была известна как один из крупнейших производителей технического оборудования и программного обеспечения для работы с трехмерной графикой, и, что для нас особенно значимо, «Silicon Graphics» специализировалась для разработки и использования рабочих станций с «сверхбольшой степенью интеграции» (англ. «very-large-scale integration», VLSI), позволяющих осуществлять геометрические расчёты очень большого масштаба для передачи трехмерного изображения (Bowen 2001: 709–710). Множественные отсылки к этой компании в романе как раз становятся фактором создания пограничности в восприятии читателями реальности в романе. Если заинтересованный в развитии технологии читатель мог изначально воспринять повествование в «Generation П» как своего рода конспирологический или даже антиутопический роман с учетом того, что возможности самых передовых персональных компьютеров в 90-х гг. не позволяли обработку цифровых человеческих моделей на уровне обмана человеческого зрения, то с введением в повествование рендеров от «Silicon Graphics» читатель мог задуматься над реальностью повествования, так как нельзя исключить возможность того, что большие VLSI рабочие станции, собранные из сотней и тысяч графических процессоров, вполне могли справиться с задачей виртуализации любого предмета. Таким образом, Пелевин добивается своей узнаваемой пограничности повествования, и сдвигает сюжет в сторону псевдореализма.

Итоговый результат повествования о виртуализации политиков находим в том же диалоге Татарского с Морковиным, где данная тема распространяется до уровня парламента в целом. Не случайно, что именно парламент в романе играет роль одного из ключевых мотивов: этот мотив

вводится как через рекламную концепцию главного героя, так и через опосредованные комментарии на тему подмены реального парламента трехмерной графикой:

– А чем сшивают?

– Цифрами. Одни цифры сшивают другими. Я вообще сам не все до конца понимаю – гуманитарий, сам знаешь. Короче, когда мы все сшили и зачистили, получаем модель. Они бывают двух видов – полигональные и так называемый *nurbs patch*. Полигональные – из треугольничков, а «нурбс» – из кривых, это продвинутая технология, для серьезных трехмеров. Депутаты все полигональные – возни меньше и лица народнее. Ну вот, когда модель готова, в нее вставляют скелет. Тоже цифровой. Это как бы палочки на шарнирах – действительно, выглядит на мониторе как скелет, только без ребер. И вот этот скелет анимируют, как мультфильм, – ручка сюда, ножка туда. Вручную, правда, мы уже не делаем. У нас специальные люди есть, которые скелетами работают. (Пелевин 1999: 108–109)

Как основной институт демократической власти и символ процессов, которые происходили в России в 90-е гг., парламент в мире пелевинского романа играет двоякую роль. Это, с одной стороны, прямая отсылка к событиям 1993 года, известные под названием «Черный октябрь», «Разгон Съезда народных депутатов и Веховного Совета Российской Федерации», Октябрьское восстание, октябрьский переворот и т.д., а с другой, необходимость создания оригинальной рекламной концепции для бренда сигарет «Парламент». Такая двусмысленность, а точнее, оксюморонная конструкция противопоставления высокого и низкого, что характерно для творчества Пелевина в целом, является не просто залогом юмора в его текстах, но и носит смыслообразующее значение, – в случае романа «Generation П» все «высокие» концепты, как культурные, так и общественные, становятся лишь материалом для продвижения коммерческих интересов. Таким образом, главный герой романа Татарский приходит к оригинальной рекламной концепции, где физическое здание Парламента РФ, обстрелянное в октябре танками Таманской дивизии, подменяется компьютерной графикой на пачку сигарет «Парламент»:

Плакат представляет собой фотографию набережной Москвы-реки, сделанную с моста, на котором в октябре 93 года стояли исторические танки. На месте Белого дома мы видим огромную пачку «Парламента» (компьютерный монтаж). Вокруг нее в изобилии растут пальмы. Слоган – цитата из Грибоедова:

И ДЫМ ОТЕЧЕСТВА НАМ СЛАДОК И ПРИЯТЕН.
ПАРЛАМЕНТ (Пелевин 1999: 55)

Данная рекламная концепция сопровождается цитатой Чацкого из первого действия седьмой сцены комедии «Горе от ума» (1824 г.), которое Грибоедов заимствовал у Державина, из его стихотворения «Арфа» (1798 г.). Как Грибоедов, так и Державин, этими словами вторили мотивам античной литературы, при помощи которых выражалась крайняя степень любви к отечеству (Серов 2003: 1109–1110). Однако, в период рыночных отношений, которые описывает Пелевин, это выражение приобретает совсем иное значение.

В целом Пелевин в *Generation «П»* сначала в форме анекдота променял при помощи компьютерной графики Парламент на пачку сигарет, а потом его обитателей превратил в продукты трехмерной графики. Напоследок, вавилонской вершиной темы виртуализации станет превращение самого главного героя Татарского в 3-D объект путем оцифровывания его тела в последней главе романа, что было предусловием для того, чтобы Татарский занял место своего бывшего руководителя, Азадовского. Это еще раз подчеркивает тему виртуализации власти в романе.

2. О виртуализации институтов власти в романе *Этюды черни* О. Усковой

В немного ином ключе по отношению к роману Пелевина находим подобную тематику в романе «Этюды черни» Ольги Усковой. Это обусловлено как разработкой новых технологий, так и способом освещения этих технологии в СМИ. Однако, крайне интересно то, что при всех отличиях между двумя текстами, находим и много подобных моментов, даже на уровне повествовательной формы. Таким образом, Ускова так же, как и Пелевин, старается максимально приблизить свое повествование описанию нашей действительности. Можно сказать, что состояние пограничности миров, характерное для пелевинских текстов, свойственно и роману Усковой. Главное отличие от Пелевина в данном случае заключается в том, что этой пограничности автор добивается за счет множественных автобиографических, и крайне личных воспоминаний, которые практически ставят знак равенства между автором и рассказчиком. Поэтому считаем необходимым указать на некоторые главные моменты из биографии автора романа, так как они являются предусловием для понимания нашего чтения этого текста.

Ольга Анатольевна Ускова является российским предпринимателем, которая в 1992 году основала группу компании под названием «Cognitive Technologies». На сегодняшний день эта компания является крупнейшим российским разработчиком технологий в области искусственного интеллекта, и входит в топ-14 лидеров мирового рынка автопилотов (<https://cognitive.ru/>). Сама компания ведет свое происхождение из Всесоюзного научно-исследовательского института системных исследований Академии наук СССР, в

рамках которого д.т.н., профессор Владимир Львович Арлазаров с 1968 года собирал команду ученых, специализирующихся на проектах по созданию и внедрению информационных комплексов, автоматизированных систем управления и операционных систем в органах государственной власти и на крупных промышленных предприятиях СССР. Именно на базе этого научного коллектива, профессор Арлазаров и Ольга Ускова создадут одну из важнейших российских ИТ компании (Ускова 2021). Самая интересная для нас область деятельности Усковой касается проекта Cognitive Pilot, который в результате сотрудничества между компаниями Cognitive Technologies и Сбербанк в 2019 году перерастет в одноименную компанию, занимающуюся развитием систем автономного управления наземным транспортом. Многие на сегодняшний день популярные системы искусственного интеллекта ведут свое происхождение именно из области обработки данных, полученных в результате распознавания текста, распознавания звука и голоса, анализа видео материала (машинное зрение) и т.п., что напрямую связано с разработкой автопилотов (Jurafsky 2023: 27). Поэтому компетенции Усковой в области машинного обучения, нейронных сетей и того, что сегодня называем искусственным интеллектом, заставляют нас воспринимать ее текст не как художественную условность, а как художественную обработку опыта хорошо разбирающегося в теме ученого.

Сюжет романа «Этюды черни» завязан на фантастическом допущении о том, что в результате теракта погибли все президенты стран G7. В результате представители «глубинного государства» обращаются за помощью к главному герою Дине Алексеевне Кусковой и ее команде специалистов в области нейронных сетей, чтобы урегулировать хаос, возникший в международных отношениях, путем создания виртуальных двойников политической элиты, основанных на теории и практике машинного обучения. Алексей Алешковский справедливо отметил, что с самого начала повествования автор задает пародийный тон, подражая производственному роману о реализации сверхсекретного государственного проекта (Алешковский 2023), в чем собственно и отражается конспирологическая составляющая романа. Мы бы, однако, добавили, что этот заведомо пелевинеподобный ход призван как раз поставить читателя в ту самую позицию неразличения реальности от вымысла. Как уже отмечали, эту позицию Ускова лишь дополнительно углубляет за счет романтизированной автобиографии, заставляя читателей гадать о том, является ли этот текст анекдотом из жизни технологических компании, или такие разговоры действительно могли иметь место за дверьми каких-то высших эшелонов власти.

Работа команды Кусковой в романе приводит к созданию виртуального образа политиков. Главное отличие по отношению к виртуализации политиков в романе Пелевина здесь касается технологии: если в пелевинском

тексте образ политика создавали при помощи манекена, компьютерных программ для обработки графики, спичрайтеров и пр., то в романе Усковой виртуальный политик уже создается при помощи больших языковых моделей, нейронной сети для создания изображения, машинного обучения и др. актуальных технологий:

«Молодцы мои визуальщики. Идеальная работа с изображением. Полное эмпатическое приятие образа на уровне всех систем». Динку охватила гордая мысль, и она оглядела всю кремлевскую рубку, но внимание собравшихся было сосредоточено на речи Искусственного Фиделя. [...]

[...] На этом месте Дима остановил программу. Президент на экране послушно замер.

– Ну-у-у во-о-от. Это можно настраивать по следующим параметрам: пассионарность, призыв к действию/бездействию, оптимизм/пессимизм, настро... – но Шаймис не смог договорить. В объяснения разработчика с ногами влез Мутный Иван:

– А Сталина с ходу можете? Без настроек и обучения? (Ускова 2023: 45)

В итоге Ускова вводит в роман мотив «Система Искусственного Интеллекта «Ипполит» (что, может быть, созвучно ее реальному проекту Cognitive Pilot), который и становится заменой физических институтов власти. В отличие от романа «*Generation II*», где технология, скорее всего, используется для скрытия истинных носителей власти, в романе Усковой от общества скрывается отсутствие физической власти, и передача управления передовым информационным системам:

Дина не стала дальше слушать. Она надела на голову каску и выбралась из блиндажа наружу, под морозящее холодное небо. Она знала, что сейчас уже по спецрациям полетели новые указания от Верховного главнокомандующего и что никто, кроме восьми человек со специальным грифом «Сверхсекретно», не знает, что эти указания раздает не живой человек, а Система Искусственного Интеллекта «Ипполит». (Ускова 2023: 52)

Таким образом, в романе «*Этюды черни*» поднимается еще одна, по нашему мнению, существенная тема: степень распространения полномочий искусственного интеллекта. Если предположить, что самые передовые системы нейронных сетей и больших языковых моделей действительно окажутся намного более эффективными и более организованными в процессе принятия решений, то искусственный интеллект несомненно может оказаться лучшим управленцем. Эта проблематика наводит нас на размышление о будущем потенциале этой технологии, способной полностью изменить привычный для нас способ организации государства и общества. Ускова подкрепляет эти размышления в послесловии к роману, где текст заканчивается своеобразным разговором между автором и искусственным интел-

лектом «Ипполит 1.0». Разговор между автором и искусственным интеллектом приобретает форму разрешения ключевых вопросов о нынешнем и будущем как России, так и мира. «Ипполит 1.0.» заканчивает свой прогноз о будущем России следующими словами:

[...] И здесь сыграет свою роль развитие Искусственного Интеллекта в стране. Именно он поможет сохранить независимость и построить грамотный вектор лидерства в агро- и промышленном производстве. Пик расцвета придется на 2035–2040 годы. После чего начнется новый виток противостояния, теперь с Китаем, за ресурсы и плодородную землю.

У всего есть своя цена. Стремясь что-то получить, мы обязаны что-то отдать. Но то, что люди называют добром, это и есть основной источник биологической энергии людей, их электричество.

То есть добро = сила.

А то, что люди определяют как зло, мы, роботы, понимаем как ошибку системы, потерю ресурсов, заикливание.

То есть зло = слабость. (Ускова 2023: 178)

3. Выводы

Сопоставление двух произведений отчетливо показывает наличие в обоих романах провокативной идеи о замене реальных институтов власти виртуальными. Главное отличие подхода к этой тематике касается, конечно, используемой технологии, но и самой причины, побуждающей к такому развитию сюжета. Если у Пелевина задача разработки технологии виртуализации власти мотивирована желанием скрыть настоящую иерархию «нового мирового порядка», то в романе Усковой на первый план выходит функционирование власти в условиях нового технократического мирового порядка. Можно даже говорить о том, что у Пелевина технология описывается как средство влияния на восприятие реальности у людей, а у Усковой технология становится целью описания реальности будущего. Кроме того, отмечаем наличие в обоих текстах конспирологической составляющей, мотивированной, скорее всего, желанием отразить влияние информационных потоков на сознание современного человека. Романы связывает и характерная повествовательная стратегия пограничности, не позволяющая читателю отчетливо разграничить художественную условность от действительности, – такое построение сюжета можно отнести как к особенности постмодернистской литературы играть с читателями, так и к желанию авторов таким образом рассмотреть проблематику восприятия реальности в современном технологичном мире.

Цитированная литература

- Алешковский, А. Рецензия на книгу Этюды черни. [Электронный ресурс]. URL: <https://uskova.cognitivepilot.com/etudy-chni>. (дата обращения: 21.01.2025)
- [Aleshkovsky. A. Retsenzija na knigu Etûdy černi. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://uskova.cognitivepilot.com/etudy-chni>. (data obrashcheniya: 21.01.2025)]
- Генис, Александр. «Беседа десятая. Поле чудес: Виктор Пелевин». Звезда 12.
- [Genis, Aleksandr. «Beseda desyataya. Pole chudes: Viktor Pelevin». Zvezda 12]
- Гурин, С. Пелевин между буддизмом и христианством. [Электронный ресурс]. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-gurin/1.html>. (дата обращения: 17.01.2025.).
- [Gurin, S. Pelevin mezhdû buddizmom i christianstvom. [Elektronnyj resurs]. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-gurin/1.html>. (data obrashcheniya: 17.01.2025.)]
- Долин, А. Виктор П-левин: новый роман. [Электронный ресурс]. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-dolin/1.html>. (дата обращения: 17.01.2025.).
- [Dolin A. Viktor P-levin: novyj roman. [Elektronnyj resurs]. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-dolin/1.html>. (data obrashcheniya: 17.01.2025.)]
- Павлов, М. Generation П или П forever? Знамя 12, 1999.
- [Pavlov, M. Generation P ili P forever? Znamya 12, 1999]
- Рубинштейн Лев. Когда же придет настоящий «П»? [Электронный ресурс]. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-rub/1.html>. (дата обращения: 17.01.2025.).
- [Rubinshtein Lev. Kogda zhe pridet nastoyashchij “P”? [Elektronnyj resurs]. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-rub/1.html>. (data obrashcheniya: 17.01.2025.)]
- Серов, В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. Москва: «Локид-Пресс», 2003.
- [Serov, V. Entsiklopedicheskiy slovar' krylatykh slov i vyrazhenij. Moskva: «Lokid-press», 2003]
- Ольга Ускова — о бунтарстве, искусственном интеллекте, будущем и Cognitive Technologies. Правила жизни: журнал. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.pravilamag.ru/articles/302523-olga-uskova-o-buntarstve-iskusstvennom-intellekte-budushchem-i-cognitive-technologies/>. (дата обращения: 20.01.2025.)
- [Ol'ga Uskova – o buntarstve, iskustvennom intellekte, budushchem i Cognitive Technologies. Pravila zhizni: zhurnal. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.pravilamag.ru/articles/302523-olga-uskova-o-buntarstve-iskusstvennom-intellekte-budushchem-i-cognitive-technologies/>. (data obrashcheniya: 20.01.2025.)]
- Фрумкин, К. *Святой Грааль для инженеров: авторский сборник статей*. Санкт-Петербург: АурИнфо, группа МИД, 2019.
- [Frumkin, K. Svyatoj Graal' dlya inzhenerov: avtorskiy zbornik statej. Sankt-Peterburg: AuraInfo, gruppâ MID, 2019]
- Bowen, J. “Silicon Graphics, Inc.”. Encyclopedia of Computers and Computer History. New York: Fitzroy Dearborn Publishers, 2001.
- Donald, M. New Boundaries in Political Science Fiction. University of South Carolina Press, 2008.
- Faisal, Aldo. «Computer science: Visionary of virtual reality». Nature 551 (7680), 2017: 298–299.
- Jurafsky, Dan. Speech and Language Procesing, доступно на: <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/>

Michaud, Thomas. «Science Fiction and Politics: Cyberpunk Science Fiction as Political Philosophy». [In:] D. Hassler, C. Wilcox (eds.) *New Boundaries in Political Science Fiction*. University of South Carolina Press, 2008, 65–77.

Sterling, Bruce. «Preface». *Burning Chrome* by William Gibson. Harper Collins, 1986.

Источники

Пелевин В. *Generation П*. Москва: ФТМ, 1999.
[Pelevin V. *Generation „P“*. Moskva: FTM, 1999]

Ускова О. *Этюды черни*. Москва: АСТ, 2023.
[Uskova O. *Etûdy černi*. Moskva: AST, 2023]

Ненад Благојевић
Галина-Марија Мићић

ОД „ЛАЖИ РЕКЛАМЕРА” ПРЕМА „ВЕШТАЧКОМ ПРЕДСЕДНИКУ”: РАЗВОЈ ИДЕЈЕ ВИРТУЕЛИЗАЦИЈЕ ВЛАСТИ НА ПРИМЕРУ РОМАНА *ГЕНЕРАЦИЈА П* В. ПЕЉЕВИНА И *ЕТИДЕ ЦРНИЛА* ОЛГЕ УСКОВЕ

Резиме

У раду се на материјалу дела савремених руских писаца разматра тема замене физичких институција власти оним виртуелним заснованим на напредним рачунарским технологијама, вештачкој интелигенцији и неуронским мрежама. Анализирају се романи *Генерација П* Виктора Пељевина (1999) и *Етиде црнила* Олге Ускове (2023) као текстови у којима се та тематика најкарактеристичније одражава. Истраживање прати развој идеје виртуелизације власти условљене развојем техничких могућности, конкретно, актуелизацијом питања о утицају неуронских мрежа, машинског учења и вештачке интелигенције на доживљај реалности. Анализа показује да се у наративном свету романа конспиратолошки сиже помера у страну псеудореализма чиме нагони читаоца на размишљање о садашњем и будућем утицају технолошког напретка на друштво у Русији и човечанство уопште.

Кључне речи: савремена руска књижевност, сајберпанк, *Генерација П*, *Етиде црнила*, Виктор Пељевин, Олга Ускова.

ОБРАЗЫ ДРЕВНЕЙ РУСИ И РОССИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н. П. ГРОНСКОГО

Статья посвящена исследованию образов России и Древней Руси в творчестве Н. П. Гронского и реконструкции концепции родины в его поэзии. Предпринята попытка осмыслить образ отчизны как символического пространства, связанного с различными культурными мифами. В поэзии Н. Гронского помимо эксплицитного образа Руси-России в стихотворении «Россия» и поэмах о древнерусских князьях, присутствует и имплицитный в аллегорических произведениях, где потерянная духовная родина уподобляется или мифическому Эльдорадо, или земле обетованной, искомую Моисеем и изгнанниками-евреями. Необычен образ России в «альпийских стихах» Н. П. Гронского, где возникает сюжет инициации-покорения духовной и физической высоты ради награды-обретения потерянной России на краткое время. Было выявлено, что тема покинутой родины и сюжет её обретения становятся ядром в поэтике Гронского, центральной трагедией всей его лирики, что обуславливает авторскую самобытную мифологию данного символического пространства.

Ключевые слова: Н. П. Гронский, поэзия эмиграции, образы России и Древней Руси, поэма, образ Родины, мифопоэтика, пространственная структура, историзм, символика, Модерн.

The article is dedicated to the research of the images of Russia and Old Russia in N. P. Gronsky's creativity and the reconstruction of the conception of the homeland in his poetry. An attempt has been made to comprehend the image of the fatherland as a symbolic space associated with various cultural myths. In the poetry of N. Gronsky, in addition to the explicit image of Russia in the poem "Russia" and poems about ancient Russian princes, present and implicit in allegorical works, where the lost spiritual homeland is likened to either the mythical Eldorado, or the promised land sought by Moses and the Jewish exiles, the image of Russia in the "alpine poems" of N.P. Gronsky is unusual. Gronsky, where the plot of initiation arises – conquering spiritual and physical heights for the sake of a reward-finding lost Russia for a short time. It was revealed that the theme of lost homeland and the plot of its acquisition become the core in Gronsky's poetics, the central tragedy of all his lyrics, which determines the author's original mythology of this symbolic space.

Keywords: N. P. Gronsky, poetry of the emigration, images of Russia and Old Russia, poem, image of homeland, space structure, historicism, symbolic, modern.

* <https://orcid.org/0000-0003-0625-3853>

Образ родины в поэзии первой волны русского зарубежья является весьма изученной проблемой. Как отмечает Ю. В. Матвеева, белые эмигранты стремились «сохранить то устройство русского мира, которое могло хоть в какой-то мере заменить потерянную для них и уничтоженную в реальности Россию прошлого» (Матвеева 2017: 6). Неудивительно, что в современной русистике написано немало работ, посвящённых как общей концепции России в произведениях многих эмигрантов (Авраменко 2019), (Вандалковская 2017), так и образу отчизны в поэзии отдельных представителей зарубежья (Матвеева 2008), (Милькович 2019), (Бронская 2002). Но утверждать, что тема родины в поэзии русского зарубежья является исчерпанной в научной литературе нельзя, так как творчество многих самобытных поэтов остаётся «белым пятном» в литературоведении. Примером такого забытого писателя является Николай Павлович Гронский, известный при жизни более как скалолаз, покорявший опасные вершины Савойских Альп, чем как поэт, чья лирика была обнародована только после трагической гибели. При этом его поэзии посвящена лишь одна статья Д. В. Токарева (Токарев 2019), что является упущением, ибо поэзия Гронского представляет интерес с точки зрения исследования русской эмиграции.

Перед непосредственным анализом его стихотворений приведём следующую цитату из его письма к М. И. Цветаевой, датированного весной 1929 года: «Как я люблю горы руками, ногами и дыханием <...>. Но горы, послушайте только: внизу юг, повыше какие-то границы, границы и Россия — север России <...>, а ещё выше — тоже Россия, но та Россия гиперборейцев: скалы, лёд, снег, а после — ничего — небо» (Гронский 2004: 18–19). Можно сделать следующие выводы, касающиеся психологического восприятия покинутой отчизны молодым поэтом-эмигрантом. Во-первых, Россия представляется для него пространством ирреальным и сложным, как бы состоящим из двух слоёв — современная поэту страна и мифологическая Гиперборея. Во-вторых, это гора, некая духовная и физическая вершина. Если Россия XX века расположена на более низкой высоте, то пиком в этой вертикальной географии является именно Гиперборея. Всё это приводит к вопросу о биографической обусловленности такого необычного восприятия. Согласно предисловию к единственному напечатанному изданию его стихов 1936 года, всё детство поэт провёл в Твери и Санкт-Петербурге, а в 11 лет переехал с матерью и сестрой во Францию (Гронский 1936: 5–6).

Образ Родины, сформированный в лирическом и эпистолярном наследии поэта, основан на детских впечатлениях. Они угадываются в стихотворении «Воспоминание» (1928), где соединены точки зрения ребёнка, почти не помнящего родной край, и взрослого человека, чья духовная связь с родиной остаётся вечной. В этом юношеском произведении возникнут об-

разы-ассоциации, связанные в лирике Гронского с Россией, которые будут повторяться на протяжении всего его творчества:

*Помню Россию так мало,
Помню Россию всегда.
Вокзалы, вокзалы, вокзалы,
Куда то идут поезда.*

*Помню другую — вагоны
(Под головой пулемёт).
Патроны, патроны, патроны...
Который был тогда год?*

*Какими верстами, мостами,
Местами наш поезд идёт
— Мы едем крестами, крестами
— Который? — последний поход.*

*Помню другую. — Не верный
Отблеск свечей, образа,
Последнее слово вечерни:
“Ваш дом? — приходите сюда”.*

*Жребий конца и начала,
Детские годы, года.*

*Помню Россию так мало.
Помню Россию всегда (Гронский 1936: 10).*

Россия религиозная, христианская, оставшаяся в памяти покинувшего её поэта ещё в далёком детстве, противопоставлена реальной России, которая описывается в первых строфах как страна, находящаяся в состоянии войны и хаоса, из которого под пулемётные очереди семья героя выезжает на поезде в Европу. Именно тема православной родины, начатая в «Воспоминании», будет центральной в большинстве последующих стихов. Важным нюансом является кольцевая композиция этого произведения: первые два стиха становятся финальными: если в первой строфе эти строки рифмовались со словами, которые обозначают пространство и перемещение в нём, что связано с детскими воспоминаниями пережившего отъезд из России поэта (поезда, вокзалы), то в финале эти стихи связаны уже с понятием времени, причём поэт утверждает вечное существование России в его памяти и душе. Жребием его жизни является хранить эту память и жить, подобно изгнаннику, насильно оторванного от родной земли. Следует отметить, что сам образ России представлен через перечисление, любопытно использование внутренних рифм и рифмы-анжамбеман в третьей строфе: верстами-мостами-местами-крестами-крестами. Такая рифмовка близка повторы

слова «патроны», усиливающего ощущение опасности и ужасов военного времени во втором катрене. С одной стороны, подчёркивается хаотичность описываемой картины, стремительное движение поезда, на котором герой покидает однообразные пространства, проносащиеся перед ним в окне, с другой стороны, здесь можно говорить об эмоциональной насыщенности, передачи чувств тревоги и страха лирического героя. Образ крестов также можно интерпретировать с нескольких позиций: это и описание кладбищ и могил с воткнутыми крестами, но это и церкви с монастырями, что найдёт отражение в строфе, где упомянуты иконы, свечи и литургия.

Обращаясь к остальному корпусу лирики Гронского, мы обнаружили следующие способы воплощения образа России в его поэзии.

1) Древняя Русь в исторических поэмах.
 2) Аллегорическое пространство: обетованная земля, которую ищут герои.

3) Экзистенциальная потеря, которую герой стремится вновь обрести в цикле «альпийских стихов».

Говоря об образе Древней Руси, нельзя не выделить, что уже в поэме «Россия», где воссоздаются впечатления восьмилетнего мальчика, покидающего родной край, упоминаются реалии средневековой истории и мифы, связанные с монгольским нашествием и Скифией. Возникает любопытная ретроспекция от реальности революции к эпохе древних славян и скифов, причём, поэт весьма точен в хронологии: первоначальной точкой существования Руси для него оказывается поход персидского царя Дария на скифов в 513 году до нашей эры, в чём поэт является продолжателем скифского мифа русской литературы Серебряного века и зарубежья, где данный миф был связан с геополитикой и историософией: под скифами в искусстве Модерна подразумевались, прежде всего, русские люди, противопоставленные своей вольностью и духовной силой как европейцам, так и азиатам (духовное скифство): «В Серебряном веке и в 1920 гг. специалисты связывали исторические судьбы восточных славян и скифов — ираноязычного народа, который в VII в. до н.э. пришел из Азии в северное Причерноморье, вытеснил урало-алтайских киммерийцев, через несколько столетий был завоеван сарматами» (Солнцева 2010: 152). Достаточно вспомнить в этом плане произведения К. Бальмонта, В. Брюсова, А. Блока, А. Белого, Вяч. Иванова, В. Хлебникова, И. Шмелёва, М. Цветаевой, «Скифскую сюиту» С. Прокофьева. Сам Гронский использует классический репертуар мотивов, связанных с темой скифства в русском Модерне: курган, степь, кочевье, лошади, воины, сражение с более сильным врагом и победа над ним (войска Персии). Русь, названная *курганным царством*, оказывается в поэзии Гронского архаичной, древнейшей цивилизацией. Однако у Гронского подразумевается аллегория эмигрантов как древних скифов, так как племя скифов спаслось благодаря

кочевничеству и смогло избежать кровопролитной битвы с царём: «Привет курганному дворянству! / В курган дворян. Но некий скиф / Ответил Дарию Гистаспу / На царский окрик: “не бежим, — / Кочуем. Есть у нас в ковыльей / Кобыльей степи острова / Курганы, — оскверни могилы / Умерших скифов, — и тогда» (Гронский 1936: 46). Но если в реальности скифы были победителями, то в реальности Н. Гронского, Россия стала заморской страной. В стихотворении ретроспективная центральная часть обрамляется описаниями покинутой России, ставшей для героя-эмигранта «заморской» страной, находящейся за тридевять земель: «Девятый год стоит Россия / Моей заморскою страной... / Что, если стали мы чужими, / Как брат с сестрой, как муж с женой? / <...> / Армады парусов подъемлет, / Громады дна страстей, снастей / Последний вздох. / — В иные земли / По безземелию морей» (Гронский 1936: 47–48). Внутренняя рифма *страстей-снастей* интерпретируется в религиозном ключе как мучения, страдания, которым страдали апостолы во время казни и сам Спаситель. Для героя «*России*» такие духовные страсти, муки, вызывает его вынужденное плавание вдали от родины и невозможность обрести новую землю, на что указывает и оксюморон «безземелие морей». Любопытно, что мотив жизни эмигранта как вечного плаванья по чужим морям, возникает и в скифской части поэмы, где кораблями становятся кони, морем — степное разнотравье, а островами — курганы, причём рифма-анжамбеман «ковыльей-кобыльей» подчёркивает важные для поэмы темы движения-странствия и бесконечного пути. В данном случае скифы не являются характерным для культуры Модерна символом свободолюбивого бравого народа, а становятся трагическим символом потерянного дома и невозможности обрести своё место в мире.

Весьма любопытно история России осмыслена в поэме «*Александр Невский и Михаил Черниговский*» (1933–1934), где Русь представлена как земля Богоматери и Христа. В этой поэме развита мысль, которую поэт высказал в стихотворении «*Россия*», но если там древняя Скифия боролась с Персией, то в данном случае описывается Русь под татарскими копытами. Также в этом произведении развит миф о Китеже:

.....

*И стали города в болото
 Лесною тайной уходить...*

*С колоколами и крестами,
 В озёрный погружаясь сон,
 Тонули города с церквами.
 Но долго, долго перезвон*

*Стоял подводных колоколен.
И по сейчас по вечерам
И по утрам, когда, как храм,
Стихает лес, закат не волен*

*Уйти, или еще горят
На небе утренние звёзды
И спящих птиц безмолвны гнёзда,
Под топами болот звонят (Гронский 1936: 134).*

Для Гронского Революция равнозначна гибели России-Китежа и потери страной её духовных истоков, возможно, что в данном случае поэт подразумевает реальные гонения на церковь и священство, устроенные большевиками в первые десятилетия советской власти. Потерянная Отчизна, ушедшая в топь болот и на дно озёр, звучит из пучин призрачными колоколами. Заметим, что тема памяти, которая в поэме очень важна, в лирике многих поэтов XX века связана именно с водными мотивами (Башляр 1998: 82). Колокольный звон в данном случае можно интерпретировать как звуковое воплощение России, таинственной родины, существующей в душе героя, в пучине его сознания.

Воплощением православной святости в поэме становится князь Михаил Черниговский, сложивший голову в стане хана Батыя за отказ кланяться изваяниям Чингисхана. Самопожертвование во имя собственных духовных идеалов, своей веры и Руси является героическим поступком, в чём Михаил Черниговский уподобляется герою-мученику в поэме Гронского, не уходящего далеко от образа князя, созданного в древнерусской повести «*Страдание святых мучеников Михаила, князя Черниговского, и боярина его Феодора, от нечестивого Батыя пострадавших*». Твёрдая верность своей вере является духовным идеалом и залогом обретения Царствия Небесного:

*Пряма была твоя дорога:
«Я хану сотворю поклон,
Но веровать в иного Бога,
Который Девой не рождён,
И страху ради чтить кумира...»
Княжую шубу с плеч потряхнул,
Сказал: «примите славу мира»
И меч тяжёлый отстегнул.*

*И кто сей Дух? Крыла подьемлет,
— Склонитесь долу, ковыли, —
— Услышьте грады, веси, земли —
Не князь Черниговской земли,*

*Сей Дух палящ, как уголь кадила,
Сей смертный Ангела достиг:
Прими — Святого Михаила,
Небесных сил Архистратиг!* (Гронский 1936: 136–137).

Отказ от атрибутов князя и воеводы (снятие княжеской шубы и меча) знаменует изменение не только физическое, но и духовное. Михаил превращается в ангела, обретает царствие небесное, его добровольное согласие на смерть и твёрдое решение в презрении иноверия символизирует его духовную стойкость и внутреннюю силу.

Сама поэма строится на развитии двух параллельных сюжетных линий: о Михаиле Черниговском и Александре Невском. Если в первом случае была одержана победа духовная, то во второй сюжетной линии речь идёт и о физической, так как подробно описана гибель германских рыцарей в Ледовом побоище: «Лик припечатан при Ижоре:/ Был княжеский удар копя!/
Хмур за седым Варяжским морем/
Угрюмый родич короля./ Тиха над Орденом суровым/
Зима, одни леса шумят./ Сон о побоище ледовом/
Монахи помнят и молчат» (Гронский 1936: 137–138). Среди костров Батыя Александр Невский воспаряет, подобно ангелу, обоих князей сам поэт называет серафимами в связи с их духовной силой: «Почтимте же, — челом склонимся долу./ Двух ангелов Российския страны./ Понеже ближе не стоят к престолу/
И серафимов тайные чины» (Гронский 1936: 141). Действие поэмы происходит в переломный период, когда существование русской земли ставилось под вопрос, что является аллегорическим изображением эпохи, которую пережил сам поэт, но именно святость и истинная вера как бы спасают Русь от гибели, что позволяет говорить о надежде автора на возрождение его России, захваченной новыми монголами.

Последняя поэма Гронского «*Повесть о Сергии Радонежском, о медведе его Аркуде и о Битве Куликовской*» (1934), с одной стороны, продолжает художественные тенденции, развитые в поэме об Александре Невском и Михаиле Черниговском, но с другой стороны, ставит совершенно иные акценты. В ней также важна тема православной родины, возникают былинные мотивы дремучих лесов и первобытной природы, образы святых князей и древнерусского воинства, боровшихся с монголами, в данном случае это Дмитрий Донской, выступающий против Мамаё на Куликовом поле, а также исторический колорит. Однако акцент смещается на образ не князя-ангела, а святого Сергия. Древняя Русь также мифологизируется как святая и сказочная держава иноков и разбойников. Трансформацию пространственной структуры можно охарактеризовать как постепенное углубление от широкой лесной панорамы к заповедному бору Сергия Радонежского. Заметим, что это такое же отдельное пространство, как Китеж в поэме о князьях. С одной стороны, кроме иноков, распевających псалмы Давида, сюда никто не

приходит, с другой стороны, это идеализированный мир в котором Сергей Радонежский способен усмирять силы природы, причём христианская тематика гармонично объединена с пантеистической:

*Вот стали на пороге храма.
Молчать. Ковёр к вратам ведёт:
То мха цветного пополама,
И куст шиповника цветет.*

*Пред Богородичной иконой
Завесу ткали пауки
Сто сорок дней. Идут с поклоном
Они в алтарь. И вот, низки*

*Им показались все соборы,
Понеже сложены шатром
Стволы сосновые в просторы
Ушли. Был светел Божий дом.*

<...>

*Познало запад Солнце Бога
В вечерних странах золотых.
Они пошли своей дорогой,
Одни, среди лесов глухих.*

*Ушли и канули в пучине
Морей сосновой купины,
В леса и мхи ненарушимой,
Священнотайной тишины (Гронский 1936: 201–210).*

Заметим, что в обеих поэмах Россия осмысливается как «лесная пустыня», что становится лейтмотивом во всём творчестве Гронского: «Как ангел юного Товии/ Крыла простиерший в оны дни,/ Ты, Одигитрия России,/ Лесные страны осени.// И над пустынями лесными,/ Недвижна взором и челом,/ Склонилась Тишина над ними,/ Как Богоматерь над Христом» (Гронский 1936: 204). Данная строфа взята из вставной «Молитвы Святого Сергия», где он обращается к святому покровителю путешественников Христофору Псоглавцу, а также к Одигитрии-Богоматери. Пустыня знаменует именно пространство сакральное и святое, это лесная пустынь, где возможно абсолютное единение с природой и Богом. Сам монах назван пустынником, его образ, связанный с царством животных, проецируется Гронским на святого Герасима со львом, в чём поэт явно уходит от вдохновившего его «Жития Сергия Радонежского», написанного Епифанием Премудрым. В отличие от канонического древнерусского агиографического текста, где сцена с мед-

ведем описана кратко и подчёркивает святость монаха и его способность творить чудеса, у Гронского Сергей становится покровителем природы, в нём сильно не только христианское, но и пантеистическое начало. Эта связь разнородных явлений (оксюморон) очевидна даже в имени прирученного медведя Аркуда. В *«Житии Сергия Радонежского»* слово аркуда упомянуто в прямом значении, поясняется его греческая этимология. У Гронского заглавная буква подразумевает не только то, что медведь становится ещё одним главным героем поэмы, по значимости, не менее важным чем святой Сергей, но и сакральное значение этого животного, являющегося священным тотемом у славян и нордических народов. Таким образом, Гронский обыгрывает значения как русского слова «медведь» как «ведающий мёдом», что в поэме прописано весьма чётко, и сакральное, религиозное значение медведя для русского народа. Если в *«Житии»* медведь также выступает как зверь, просящий у Сергия хлеб, то в поэме Аркуда, наоборот, добывает для чернецов мёд и ягоды (Гронский, 1936: 201). Завершается поэма сценой стояния Дмитрия Донского на Куликовом поле и упоминанием воина Пересвята. Битва с захватчиками, на наш взгляд является логическим продолжением поэмы об Александре Невском, где важна битва духовная. Возможно, что в «древнерусских» поэмах Гронский вводит политическую оптимистичную мысль о будущей битве с реальными современными врагами России, таким образом, образ России аллегорически изображён как мёртвая, захваченная пустыня, а большевики новыми монголами, которым противопоставлено святое русское войско. Обе поэмы можно трактовать как аллегорическое изображение России, находящейся в плену новых варваров, чьё уничтожение является священным долгом для поэта.

Рассмотрим образ России в произведениях, где она угадывается как потерянная земля, которую стремится обрести герой-искатель. Данный сюжет развит в поэме *«Сион и Синай»* (1932). Сюжет обретения Родины дан через поэтическую реконструкцию сюжета о скитании евреев по пустыне под предводительством Моисея и обретении ими земли обетованной. В отличие от древнерусских поэм, в этом произведении нет намёков на политические реалии, но вновь подразумевается оптимистичная вера на возвращение изгнанного народа, в котором угадываются эмигранты, ведомые самим Богом и Его пророком: «И в солнце запада была ему с вершины/ Земля обетованная видна:/ Синь ханаанская, маслины Палестины:/ Зелёная, священная страна» (Гронский 1936: 65). В стихотворении *«Эльдорадо»* (1929) обретение загадочной земли, представленное через сюжет поиска конкистадорами царства из золота и драгоценных камней в сельвах Суринама, Колумбии, Гвианы и Венесуэлы между реками Ориноко и Амазонки, имеет трагический смысл. Эльдорадо-Россия названо и «страной заходяще-

го солнца», и «золотой пустыней», на которую указывают лишь кости погибших испанских солдат:

*Эльдорадо: страна заходящего солнца,
Золотой лихорадки безумья озноб.
Эльдорадо: загар на лице незнакомца,
Сверху до низу шпагой рассеченный лоб.
Конквистадорам ведомо страшное имя.
Кости путь указуют, — там нету дорог,
Без конца и без края золотая пустыня,
— Металлический отблеск, — песок и песок.
Сушь пустыни, — пустое ристалище смерти,
Золотое кладбище испанских солдат.
— Черепа, это — клады, в стволах пистолетов
Порох злато зернистый, — в сто унций заряд (Гронский 1936: 39).*

В представленном отрывке обращает внимание несколько деталей. Прежде всего, частотность слов, обозначающих золото, причём во всех случаях это негативное восприятие драгоценного металла. Заметим, что герой называет Эльдорадо золотой пустыней. Мотив пустыни появляется во всех поэмах и стихах, которые были рассмотрены, по сути, Эльдорадо как и Древняя Русь (лесная заснеженная пустыня), становится местом сакральным и священным, загадочным и запредельным, которое также связано с темами смерти, сражения и оружия. Эльдорадо становится пространством, в котором соединены языческое и религиозное: «О пурпур древности./ Пенатам/ Души моей горит алтарь/ Языческий. Печаль заката – / Моя предсмертная печаль» (Гронский 1936: 39). Такое восприятие Эльдорадо близко восприятию Руси в поэме о Сергии Радонежском, где особое внимание было уделено усмирению святым сил природы и лесных животных, а дремучий лес виделся грандиозным храмом, но в «Эльдорадо» «языческий алтарь» находится не во внешнем мире, а во внутреннем, это душа лирического героя, находящегося на грани времён (закат между днём и ночью) и жизнью и смертью.

Рассмотрим образ России в стихотворении «Муза горных стран» (1934) из цикла «альпийских поэм», посвящённых Альпам и покорителям гор. В этом произведении поэт допускает прямую аллгорию пустынных горных просторов со снежными пространствами России. Само стихотворение начинается с описания одинокого героя-скалолаза, стоящего на скале и рассматривающего горные просторы. Подразумевается вновь ирреальность пространства, эпитет «заоблачный» подчёркивает нахождение в чудесном запредельном мире: «Почили дали в синей мгле,/ Погасли снежные громады;/ Стоял один я на скале/ В стране заоблачной прохлады» (Гронский 1936:

180). Ночные спящие горы ассоциируются с волшебным сном и лунным колдовством, очаровывающим героя, видящего синий крест на вершине горы, а затем отчий дом, к которому его ведёт горная богиня. Кратковременное обретение дома равнозначно духовному возвращению на родину, ибо в последующем фрагменте муза исчезает, но герой обретает на краткое время покинутую Россию: «Савойи хвойные леса/ Дымилися кругом,/ На рододендронах роса/ Блеснула под лучом./ И в этот час/ Всемирной Литургии,/ Когда дымилися альпийские луга,/ Я вспомнил вас, леса моей России,/ Я вспомнил вас — священные снега» [Гронский 1936: 183]. Этой метафизической ирреальной России противопоставлен мотив горной каменной пустыни, который А. С. Янушкевич трактует как выражение духовного одиночества героя в русской литературе (Янушкевич 2007: 146–147). У Гронского снежная пустыня выражает экзистенциальный кризис поэта-эмигранта, потерявшего родную землю и стремящегося к её обретению, что и происходит в стихотворении.

Итак, тема потерянной и обретённой Родины становится центральной в поэзии Н. П. Гронского и реализуется в различных вариациях в его поэмах и стихах. Прежде всего, выделим, что во всех рассмотренных произведениях образ России представлен через аллегории. Во-первых, это Древняя Русь времён монгольского ига, в данном случае выражены политические идеалы самого поэта о большевизме как вражеской силе, которую необходимо победить оружием, сама Россия и герой-воин представлена как святая земля, оберегаемая Богом и Богородицею. Как и в других произведениях, в древнерусских поэмах повторяются мотивы пустыни, мёртвой земли и её будущего возрождения. В другом варианте образ России возникает или как земля обетованная, к которой стремятся изгнанники, оберегаемые Богом, или как Эльдорадо. Но если в первом случае она достигается, то во втором уже нет и намёка на её реальное бытие и достижение, однако она существует в душе героя как внутренняя родина. Не менее загадочен образ России в «альпийских» стихах Гронского, где герой-альпинист является ещё одним воплощением одинокого эмигранта, стремящегося к преодолению внутреннего одиночества и обретению родного дома, что ему и дарует Богиня горных стран: горные пустыни Альп становятся выражением опустошённой души героя-покорителя, который всё же обретает на краткий миг Родину в волшебный лунный час, когда горы превращаются в грандиозный храм. Таким образом, Н. Гронский создаёт свой миф о России, как мёртвой и потерянной земле, которую возможно обрести вновь и воскресить.

Цитированная литература

Авраменко, Альберт П. История литературы русского зарубежья (1920-е–начало 1990-х гг.). Москва: Академический проект, 2019.

- [Avramenko, Albert P. Istoriyâ literatury russkogo zarubežyâ (1920-e–načalo 1990-kh gg.). Moskva: Akademski projekt, 2019]
- Башляр, Гастон. Вода и грёзы. Опыт о воображении материи. Москва: Изд-во Гуманитарной литературы, 1998.
- [Bachelâr, Gaston. Voda i sny. Opyt o voobraženii materii. Moskva: Izd-vo humanitarnoi literatury, 1998]
- Бронская, Людмила. «Образ России в творчестве писателей-эмигрантов.» Наука. Инновации. Технологии 29, 2002: 32–38.
- [Bronskáâ, Lyudmila. «Obraz Rossii v tvorčestve pisateley-emigrantov». Nauka. Innovacij. Technologii 29, 2002: 32–38]
- Вандалковская, Маргарита Г. Русская эмиграция XX века. 20–30-е годы. Москва: Просвещение, 2017.
- [Vandalkovskáâ, Margarita G. Russkáâ emigraciâ XX veka. 20–30-e gody. Moskva: Prosvehenie, 2017]
- Матвеева, Юлия. «Творчество Бориса Поплавского: к вопросу о культурной и языковой идентификации.» Сибирский филологический журнал 3, 2008: 75–80.
- [Matveeva, Yuliâ. «Tvorčestvo Borisa Poplavskogo: k voprosu o kul'turnoi i yazykovoy identifikacii.» Sibirskiy filologičeskij žurnal 3, 2008: 75–80.]
- Матвеева Юлия. Русская литература зарубежья: три волны эмиграции XX века. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2017.
- [Matveeva Yuliyâ. Russkáâ literatura zarubežîâ: Tri volny emigracij XX veka. Jekaterinburg: Izd-vo Uralskogo universiteta, 2017]
- Милькович, Никола. «Родина в поэтическом сознании Бориса Поплавского.» Сборник Матице српске за славистику 96, 2019: 115–132.
- [Milkovič, Nikola. «Rodina v poetičeskom soznanii Borisa Poplavskogo». Zbornik Matice srpske za slavistiku 96, 2019: 115–132]
- Солнцева, Наталья. «Скиф и скифство в русской литературе.» Историко-культурное наследие: Ученые записки Орловского государственного университета 4, 2010: 147–159.
- [Solnceva, Natalyâ. «Skif i skitifstvo v ruskoj literature.» Istorijsko-kulturnoe nasledie: Učenje zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta 4, 2010: 147–159]
- Токарев, Дмитрий. «Державин в гостях у Спинозы: мистика и поэтика Севера в “Сценах из жизни Спинозы” Николая Гронского.» Scando-Slavica 65, 2019: 192–211.
- [Tokarev, Dmitriy. «Deržavin v gostâh u Spinozy: mistika i poetika Severa v “Scenah iz žizni Spinozy” Nikolaja Gronskogo.» Scando-Slavica 65, 2019: 192–211]
- Янушкевич, Александр. «Горная философия» в пространстве русского романтизма (В.А. Жуковский – М.Ю. Лермонтов – Ф.И. Тютчев). Жуковский и время. Томск: Изд-во Томского государственного университета, 2007, 133–161.
- [Yanushkevič, Alexander S. «Gornayâ filosofîâ» v prostranstve russkogo romantizma (V.A. Žukovskii – M.Y. Lermontov – F.I. Tyutchev). Žukovskii i vremâ. Tomsk: izd-vo Tomskogo gosudarstvennogo universiteta 2007, 133–161]

Источники

Гронский, Николай П. Стихи и поэмы. Париж: Парабола, 1936.
[Gronski, Nikolaj P. Stikhi i poemu. Pariž: Parabola, 1936]

Глеб М. Маматов

СЛИКЕ (СТАРЕ) РУСИЈЕ У СТВАРАЛАШТВУ Н. В. ГРОНСКОГ

Резиме

Рад је посвећен осветљавању слика (Старе) Русије у стваралаштву Н. П. Гронског и реконструкцији концепције домовине у његовој поезији. Аутор покушава да осмисли слику отаџбине као симболичког простора повезаног с различитим културолошким митовима. У поезији Н. Гронског, осим експлицитне слике Старе Русије у песми „Русија” и поемама о староруским кнежевима, присутна је и имплицитна слика у алегоријским делима, где се изгубљена духовна домовина изједначава или са митским Елдорадом, или са обећаном земљом, коју траже Мојсије и прогнани Јевреји. Необична је слика Русије у „алпским стиховима” Н. П. Гронског, где се јавља сиже иницијације-поковања духовне и физичке висине ради награде – налажења изгубљене Русије на кратко време. Установљено је да је тема напуштене домовине и сиже њеног проналажења центар поетике Гронског, централна трагедија целокупне његове лирике, што условљава самобитну ауторску митологију посматраног симболичког простора.

Кључне речи: Н. П. Гронски, емигрантска поезија, слике (Старе) Русије, поема, слика домовине, митопоетика, просторна структура, историзам, симболика, модерна.

РЕЦЕПЦИЈА ПОВЕСТИ Н.В. ГОГОЛЯ «ЗАПИСКИ СУМАСШЕДШЕГО» В БОЛГАРИИ В КОНЦЕ XX В. – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XXI В.

Повесть Н. В. Гоголя «Записки сумасшедшего» (1834) доходит до болгарского читателя полвека спустя после ее написания – в 1884 г. в переводе Х. Златоустова, который является и первым издателем текста. В XX и начале XXI века произведение было переведено многократно и выходит отдельно и в сборниках произведений Гоголя в период с 1925 по 2022 г.г. Повесть вдохновляет деятелей кино и театрального искусства создавать свои интерпретации. Таким образом, повесть оживает в двух кинопроизведениях: «Записки на един луд» (1996) Мариуса Куркинского и «Из дневника на един луд» (2014) Николая Бекярского, а также в постановках нескольких софийских театров: Театр 199 «Валентин Стойчев», Театр «Възраждане», Университетский театр НБУ и «Театр+» на камерной сцене Народного театра.

Ключевые слова: Н. В. Гоголь, «Записки сумасшедшего», Мариус Куркинский, Николай Бекярский, Театр 199, Театр «Възраждане», Университетский театр НБУ, «Театр+», Народный театр.

The story “Notes of a Madman” (1834), written by N. V. Gogol, reached the Bulgarian reader in 1884, half a century after its creation, translated by H. Zlatoustov, who also published the text. In the 20th and the beginning of the 21st century, the work was translated many times and was published separately and in collections between 1925 and 2022. The story inspired cinema and theatre artists to create their own interpretations. In this way, the story comes to life in two films: *Notes of a Madman* (1996) by Marius Kurkinski and *The Diary of a Madman* (2014) by Nikolay Bekyarski, as well as in the productions of several Sofia theatres: Theatre 199 “Valentin Stoychev”, Revival Theatre, NBU University Theatre and “Theatre+” on the chamber stage of the National Theatre.

Keywords: N. V. Gogol, “Notes of a Madman”, Marius Kurkinski, Nikolai Bekyarski, Theater 199, Theater Vazrazhdane, University Theater NBU, “Theatre+”, the National Theatre.

Введение.

В Болгарии повесть «Записки сумасшедшего» Н. В. Гоголя (наряду с повестями «Портрет» и «Невский проспект») занимает второе место по популярности среди переводчиков и литературных критиков после «Шине-

* <https://orcid.org/0009-0009-3458-8969>

ли» и «Носа». А в последнее время ее сценическая интерпретация одна из самых популярных в болгарских театрах.

Н. В. Гоголь создал повесть в 1834 и опубликовал ее в 1835 году в сборнике «Арабески» под названием «Фрагменты из записок сумасшедшего» («Клочки из записей сумасшедшего»).

Произведение написано в форме дневника. Главный герой, 42-летний мелкий чиновник Аксентий Иванович Поприщин, работающий в департаменте, влюбляется в дочь своего начальника. Но вдруг, поняв, что она выходит замуж за другого, сходит с ума, объявляет себя королем Испании, перестает ходить на работу. Его насильно отправляют в сумасшедший дом, где под видом лечения его мучают.

Повесть «Записки сумасшедшего» дошла до болгарского читателя полвека спустя после своего создания — в 1884 году в переводе Х. Златоустова, который является и первым издателем текста (Гоголь 1884: 42). Качество этого первого перевода прокомментировала болгарская исследовательница Илияна Влагова, которая видит в этом «тенденцию к использованию разговорной и диалектной лексики, характерную для переводческой практики конца XIX века: „отколе“, „гудя“, вм. „сложа“, „дюген“, которая имеет объективный характер и соответствует состоянию нашего языка. Бытовизмы и диалектизмы переданы русизмами: „казначей“, вм. „касиер“; „жалование“, вм. „заплата“; „дача“, вм. „вила“; „фарфорова“, вм. „порцеланова“ чаша; „дрожка“, вм. „каляска“; „здравствуй“, а также перенесенными из оригинала конструкциями: „гледаш на крачката ѝ“, „пропаднах“, „съвсем пропаднах“ вм. „загубен съм, напълно съм загубен“. (Влагова 2001: 87, перевод мой – Т. Ф.).

С 1925 по 2022 годы выходит много изданий повести (самостоятельно и в сборниках) в переводе на болгарский язык. Так, в начале XX века повесть выходит отдельными изданиями: Гоголь Н. В. Записки на един луд. Превод на Сим. Андреев. София: Ив. Г. Игнатов и синове. Деп. 1925, 34 стр. – Библиотека за всички. № 15; Гоголь Н. В. Дневникът на един луд. Повест. Превод на Д. Гимиджински. Биографичен очерк от В. Садовник. София: Тончо Цоневски. 1926, 64 стр. – Библиотека Изящна литература. Кн. 1.; Гоголь Н. В. Записки на един луд. Превод на Сим. Андреев. Игнатов и синове. 1929, 34 стр. – Библиотека за всички. № 15.

Во второй половине XX века повесть входит в несколько сборников произведений Н. В. Гоголя. Вот часть из них: Гоголь Н. В. Повести, 2 издание, Константинов К., Добрев Ив. превод от руски, София, Народна култура, 1969; Гоголь Н. В. Избрани творби в 3 т. т.2. София, Народна култура, 1976; Гоголь Н. В. Петербургски повести. Минкова Л. превод от руски, София, Народна култура, 1981; Гоголь Н. В. Повести и разкази. Пловдив, Изд-во Хр. Г. Данов, 1984.

В первой четверти XXI века «Записки сумасшедшего» входят в несколько сборников в различных переводах: Гогол Н. В. Петербургски повести. София: Издателска къща „Труд“, 2002; Гогол Н. В. Нос. Записки на един луд. превод от руски Т. Балова, предговор Нина Иванова, София: Дамян Яков, 2005. 120 стр. (Училищна библиотека); Гогол Н. В. Петербургски повести. Превод от руски Лиляна Минкова и др. С. Захари Стоянов, 2008; Гогол Н. В. Шинел. Избрани повести. Константинов К., превел от руски. София: ИК „Пан“, 2008; Гогол Н. В. Избрани разкази. София: Издателство „Труд“, 2009; Гогол Н. В. Мъртви души. Петербургски повести. София: ИК „Изток-Запад“, 2015; Гогол Н. В. Петербургски повести: София: Издателство „Нике“, 2022.

Произведение Гоголя «Записки сумасшедшего» помещено в переводе на болгарский язык и в сайте „Читанка“ по изданию: Николай Василиевич Гогол. Повести. Издателство „Народна култура“, София, 1973. (Дневникът 1973, електронен ресурс).

Повесть привлекла внимание болгарских литературоведов: Г. Германова, П. Троева, Н. Звезданова, В. Тошковой, С. Митова, Д. Чавдаровой, Хр. Манолакева и др. Критика повести подробно рассмотрена и проанализирована в диссертационном труде Стояна Митова (Митов 2019: 60–88). В 1988 году Дечка Чавдарова защищает диссертацию «Повести Гоголя. Поэтика и эстетические идеи» («Повестите на Гогол. Поетика и естетически идеи», София, 1988), которая является основополагающей для исследования поэтики и эстетики произведений Н. В. Гоголя. (Чавдарова 1988). Перу Христо Манолакева принадлежит статья о «Записках сумасшедшего» (Манолакев 2004). В 2009 году выходит сборник «Вечный Гоголь» (Вечният Гогол).

Предметом настоящей статьи является выявление и прослеживание рецепции повести «Записки сумасшедшего» в кино и театрах в Болгарии в конце XX /с 1990 г./ – первой четверти XXI века. Целью является не только каталогизация театральных и кинематографических адаптаций, но и анализ того, как произведение, изначально укоренённое в социокультурной матрице Российской империи XIX века, продолжает обретать актуальность в болгарском художественном контексте переходной эпохи – посттоталитарного и постмодернистского общества.

«Записки сумасшедшего» – одно из ключевых произведений Гоголя, в котором проявляется не только тематика «маленького человека» и бюрократического абсурда, но и ранняя художественная репрезентация психического распада личности. Герой Поприщин – фигура перехода: он стоит между рациональным и иррациональным, между социальной нормой и личностной девиацией. Эти бинарности – разум/безумие, центр/периферия, власть/подчинение – становятся продуктивным объектом для интерпретации в

болгарском кино и театре на фоне глубоких социокультурных трансформаций 1990-х и 2000-х годов.

Киноверсии повести.

Повесть экранизирована дважды.

В 1996 году по повести «Записки сумасшедшего» создан болгарский фильм (комедия) «Дневникът на един луд» (90 минут) по сценарию и режиссуре Мариуса Куркинского, оператор – Емил Христов, продюцент – Крум Маноилов, исполнительный продюцент – Евгений Джуров. Участвуют: Мариус Куркински в главной роли Поприщина, Албена Ставрева, Иво Тончев, Вяра Коларова, Радост Костова, Евгений Джуров и Виолета Стефанова. Фильм является оригинальным прочтением гоголевского текста известным болгарским актером, режиссером и музыкальным исполнителем Ивайло Василевым Стояновым, известным как Мариус Куркински (Дневникът, 1996а, электронный ресурс).

Фильм Мариуса Куркинского представляет собой не классическую экранизацию, а визуальную репрезентацию сценической трактовки. Куркински, известный своими моноспектаклями, выстраивает на экране напряженное пространство внутреннего мира героя. Визуальный язык фильма условен, театрален, акцентирует на гротеске и телесности. Поприщин здесь – не просто персонаж, а метафора духовной изоляции человека в мире без сочувствия. Награда за лучшую мужскую роль (в рамках традиционно женской номинации) подтверждает смещение гендерных и художественных границ, что делает фильм событием не только в рамках рецепции Гоголя, но и болгарского киноязыка в целом.

Приз «Золотая роза» /«Златна роза» 1996 г./ за лучшую женскую роль трансформируется за мужскую роль Мариусу Куркинскому (Дневникът 1996б, электронный ресурс). Краткое описание фильма в статье связано с невозможностью доступа к источнику в момент написания текста.

Вторая болгарская экранизация повести – фильм «Дневник сумасшедшего» режиссёра Николая Бекярского 2014 года (Из дневника 2014б, электронный ресурс). Этот короткометражный фильм (9:25 мин.) посвящен нескольким ключевым моментам произведения. Сюжетная линия вокруг щенка Фиделя полностью исключена и камера концентрируется на трагически-мрачном лице Поприщина, воссоздавая внутренний мир чиновника.

Зритель слышит внутренний голос Поприщина, который иначе не говорит ни слова. В одном из эпизодов появляется дочь начальника, которая снова мысленно спрашивает героя об отце и бросает платок в лицо Поприщину. Вторая сцена – появление Поприщина в ведомстве среди приказчиков, где на папке с документами написано «Король Фердинанд VII». Третий эпизод – проникновение в его дом санитаров, которые отвозят его в сумас-

шедший дом. Фильм напоминает внутренний монолог, поскольку вставка отдельных персонажей, например дочери директора и чиновников ведомства, кажется скорее частью фантазии Поприщина, чем взаимодействием с другими людьми.

Весь фильм происходит в голове Аксентия Ивановича. Парадоксально, но такой подход приближает экранизацию, пусть и упрощенную, к исходному материалу. «Дневник сумасшедшего» можно определить как кинематографическую иллюстрацию в условном пространстве, основанную на сюжетных мотивах Гоголя.

Камера оператора приближается и отдаляется, словно второе сознание наблюдает за Поприщиным со стороны: как отсутствующий персонаж или, наоборот, как его мысли, ритмично движущиеся все дальше и дальше от реальности. Действие фильма развивается преимущественно через личность актера Василя Диева. В основном крупные планы запечатлели невероятную гимнастику, которую он играет с мимикой.

От «Вальса № 2» Шостаковича до водопроводных звуков в его палате переплетаются две диаметрально противоположные крайности. В фильме царит особая атмосфера эмоционального водоворота, кружащегося между восторгом и страданием, а «Дневник сумасшедшего» поражает простой, деловой режиссурой, которая еще раз доказывает, что иногда не нужны шестизначные числа, чтобы снять достойный короткометражный фильм. Фильм заканчивается фразой, звучащей в голове Поприщина: «Кстати, а вы знаете, что у алжирского бея прямо под носом огромная бородавка?» (Из дневник 2014а, электронный ресурс, перевод мой – Т.Ф.).

Короткометражная версия Николая Бекярского (2014) интерпретирует повесть как внутреннюю психодраму. Камера фиксируется на лице Поприщина (Васил Диев), превращая мимику и жест в основное выразительное средство. Минималистичная сценография, музыка Шостаковича и фрагментарная структура подчёркивают фрагментацию сознания героя. Такой подход поднимает вопрос: где проходит граница между социальной аномалией и художественным откровением? Завершающая фраза о бородавке на носу алжирского бея возвращает нас к гоголевской поэтике абсурда, где частное и космическое, смешное и трагическое оказываются неразделимыми.

Театральные прочтения – между гротеском, исповедью и социальным диагнозом.

В ХХI веке несколько софийских театров обратились к бессмертному произведению Н. С. Гоголя.

«Театр 199» – классический гротеск.

Театр 199 «Валентин Стойчев» — «престижный и уютный 'театральный подвал' камерных постановок в центре Софии. Место, излюбленное

зрителями, ценящими высокие караты в драматическом искусстве. Здесь зрители смогут насладиться выдающимися болгарскими артистами и пережить незабываемые моменты встречи с театральным волшебством». (Театър 199, Электронный ресурс). Девиз театра: «Такое может случиться только в Театре 199!».

«Дневник сумасшедшего» в Театре 199 «Валентин Стойчев» — постановка Нины Димитровой, сценография Нины Димитровой и Василя Васильева-Зуека, голос: Димитр Несторов; Участвовал Стелиан Радев (Дневник 2024, электронный ресурс).

Постановка Нины Димитровой – это вдохновенная палитра неповторимого юмора, пленительной изобретательности и трогательного лиризма. Ее прочтение «Дневника сумасшедшего» доказывает, что каким бы неправильным ни казался нам мир, он может быть волшебный, пока у нас есть чувства, чтобы распознать его как таковой. Постановка сохраняет гоголевскую парадоксальность, соединяя элементы клоунады, психологической драмы и философской аллегории. Эстетика камерности, присущая пространству театра, усиливает эффект интроспекции. Спектакль работает с архетипом «одинокое сознание», теряющего опору в структуре иерархического мира, – темы, близкой посттоталитарной болгарской аудитории.

Стелиан Радев, исполнитель главной роли, получил три награды и номинации: награду за мужскую роль на Международном фестивале спектаклей с одним актером «БГМОТ» – Габрово, 2016; Номинация Аскера «Восходящая звезда 2016»; номинация «Икар» 2016 за дебют.

Театр «Возрождение» /«Възраждане»/ — отчуждение и современность.

Муниципальный институт культуры Театр «Възраждане» расположен в здании столичной библиотеки на пл. «Славейков» № 4, с 1994 года. Зал камерный, на 100 мест и используется для спектаклей болгарского и европейского, современного и классического театра. Репертуарная политика направлена на продолжение и развитие важных национальных и международных театральных традиций.

В постановках участвуют творческие коллективы разных поколений режиссеров, актеров и сценографов. Эта преемственность является частью нашей национальной театральной традиции.

В театре «Възраждане» режиссер спектакля «Записки сумасшедшего» – Оганес Торосян, в сценографии и костюмах – участвуют Пламена Дичева, Георгий Гоцин и Виктория Миланова (Записки 2024б, электронный ресурс).

«Классическая трагикомедия “Записки сумасшедшего” русского писателя Николая Гоголя сосредоточена на жизни маленького человека в большом обществе, – написано в комментарии к пьесе. – В спектакле раскры-

вается жизнь одного такого человека – Поприщина, оставленного судьбой, борющегося за свои мечты, идеалы и любовь. Он вполне обычный, даже немного простой, но жестоко доведенный до безумия собственными размышлениями. В искаженной реальности, в которой мы существуем, люди смотрят не на красоту души человека, а только на его материальное положение и его место в обществе. Именно этот «маленький» человек по-настоящему сохраняет главное в мире, именно он ценит добро, человечность, правду, любовь и красоту» (Записки 2024а, электронный ресурс, перевод мой – Т. Ф.).

В следующем комментарии читаем: «Дневник этого сумасшедшего – свидетельство его больной души или его страданий в большом обществе? Людей в наше время заботит только свое место и положение в обществе – чем выше человек, тем он богаче и любим среди друзей и врагов, следовательно, он ‘большой’. Мы живем в мире ‘больших’ людей, с ‘большими’ идеями и ‘большими’ неудачами. (...) Овладевшая Гоголем стихия безумия рассказывает нам простую историю о любви, способной свести человека с ума. Именно гениальная простота автора делает его тексты актуальными и сегодня. Проблемы, волновавшие людей того времени, он рисовал как реальные события сегодняшнего общества, как художественное изображение действительности. Но давайте не будем забывать, что даже в самой большой трагедии мы можем найти частичку света и обрести счастье. Вера в себя – это ключ к нашему успеху и нашему благополучию. Иногда нам приходится стиснуть зубы и встретиться лицом к лицу с самим собой, чтобы победить. Даже сам Гоголь прощался с нашим миром словами: «Я буду смеяться сквозь слезы». (Записки 2024, электронный ресурс, перевод мой – Т. Ф.).

В постановке Ованеса Торосяна образ Поприщина трактуется как человек, борющийся не с безумием, а с социальной невидимостью. Спектакль апеллирует к современной проблематике: как индивид, лишённый статуса и голоса, пытается выстроить субъективную реальность, способную противостоять унификации и деиндивидуализации. В этом контексте письмо к испанской королеве приобретает смысл крайней формы сопротивления.

Университетский театр НБУ – переосмысление традиции.

Новый болгарский университет имеет давнюю театральную практику, получившую название «Театр голой улитки» – университетский учебный театр НБУ, созданный в 2000 году как самостоятельное структурное подразделение в составе учебного заведения. Основателем и руководителем театра является режиссер Воскресия Вихарова.

Целью театра является представление работ преподавателей и студентов Нового болгарского университета, а также создание творческого партнерства в национальном и международном контексте. Каждый сезон «Те-

атр голой улитки» появлялся на сцене того или иного столичного театра в поисках своего места и публики. В феврале 2010 года Официально открыта Университетская театральная база, в которой размещалась выездная практика «Театра голой улитки» и которая является новейшим театром Софии (Университетски театър НБУ, электронный ресурс).

22.12.2022 премьера «Дневника сумасшедшего» состоялась в Университетском театре НБУ. Адаптация, постановка, сценическая речь и звуковое окружение – Валентин Ганев, драматург – Сия Папазова. Исполняет Антуанетта Петрова (Дневник НБУ, электронный ресурс).

Актер Валентин Ганев, поставивший спектакль «Дневник сумасшедшего», рассказал БНР, что идет речь о постановке, которая была «студенческой попыткой» конца прошлого века. «Мы создали этот спектакль сначала как учебную работу, после этого Варненский театр нам подал руку, и мы закончили эту работу. Она (Антуанетта Петрова – Т.Ф.) сыграла его тогда, завоевала несколько наград, в том числе международных, в Беларуси на фестивале моноисполнений. Сейчас появилась идея снова поставить это на сцену» (Боянова 2022, электронный ресурс, перевод мой – Т.Ф.).

«Вызовом для нас было, как девушка, женщина может перевоплотиться в этот образ чиновника, этого маленького гоголевского человека», – отметил Валентин Ганев. (Боянова 2022, электронный ресурс, перевод мой – Т.Ф.)

Изобр. 1–2. Личные фото спектакля «Дневник сумасшедшего» 16.02.2023 г.,
Университетский театр НБУ (Т.Ф.)

«Нам пришло в голову, что человек, чиновник, помещенный в репрессивную машину, теряет пол, теряет возраст и становится каким-то овощем, каким-то травоядным, которое является подчиненным и функцией целого, всего репрессивного. И в его стремлении разорвать эту цепь, его стремлении к человеческому теплу, любви, признанию его человеческого достоинства – это как бы наше театральное достижение и усилие», – прокомментировал Ганев в программе «Хоризонт до обед». (Боянова 2022, электронный ресурс, перевод мой – Т.Ф.)

Постановка Валентина Ганева (2022) – акт педагогической и художественной преемственности. Женское воплощение Поприщина (Антуанетта Петрова) актуализирует тему универсальности боли и отчаяния, выходящей за пределы пола, возраста и времени. Это одновременно эксперимент и манифест – доказательство того, что гоголевский дискурс способен адаптироваться к новым сценическим реалиям.

Театър+ и Народный театр – межтекстуальность и диалог.

«Театър +» – платформа долгосрочной и совместной творческой работы для обмена идей и презентации новых драматургических и сценических тенденций современного театра. По мнению инициаторов, ключевое слово – это «встреча». Встреча команд со специалистами и людьми, имеющими отношение к тематике представлений. Исследовательские и образовательные модули со студентами являются частью процесса во время репетиции и после премьеры. Формируются партнерские отношения с различными образовательными и культурными учреждениями, а также новые подходы к общению с публикой.

«Прогулка с Гоголем» /«Разходка с Гогол»/ (постановка Кати Петровой на камерной сцене Народного театра, сценография и костюмы Борис Далчев и Петя Караджова, композитор Христо Йоцов, хореография Анны Пампуловой) – «вещественное доказательство» (Разходка 2023, электронный ресурс), как функционирует девиз «Театр. Текст. Контекст» пилотной программы «Театър+» с драматургом Майей Паматаровой. В роли Поприщина Александр Тонев. (Разходка 2023, электронный ресурс)

Перед показом 3.5.2023 Майя Паматарова и Катя Петрова встретились в зале «Павел Васев» со студентами НБУ, чтобы рассказать о предстоящей постановке, познакомить студентов с фактами из биографии Н. С. Гоголя, раскрыть некоторые тайны создания их сценического произведения.

В спектакле воспроизводится несколько текстов Гоголя. Повесть «Невский проспект» – это контекст или рамка, в которую укладываются остальные повести. Ведущие начинают. Их сапоги гремят. Повесть «Нос»: «Правительство ничего с этим не делает – но нет правительства». Монолог

Изобр. 3. Д-р Майя Праматарова, 3.5.2023 г.
(личный архив, Т.Ф.)

Изобр. 4. Катя Петрова 03.05.2023 г.
(личный архив, Т.Ф.)

Изобр. 5. Народный театр (г. София) 03.05.2023 г. (личный архив, Т.Ф.)

Ковалева прерывается проходящим в зале Носом. Диалог Ковалева с Носой – последняя была из другого ведомства. Наконец-то Нос на месте.

Опять Невский проспект. Танцующие усы, шляпы. Переход к «Шинели». Портрет Башмачкина, его рождение, имя, всю жизнь он будет титулярным советником. Петербургский холод вынуждает его заказать у портного новую шинель за 150 рублей. Шинель становится спутницей героя. Шинель украли. Башмачкин умирает. Ходят слухи о том, что он ворует пальто по городу.

К четырем часам Невский проспект пустеет. Остаются только петербургские художники. Переход к «Портрету». Чартков покупает в антикварной лавке женский портрет за 20 копеек. Его привлекают глаза женщины. Когда его приносят домой, из портрета высыпаются монеты. Чартков покупает краски и холсты, начинает писать портреты и становится знаменитым и богатым до того момента, пока его не приглашают оценить картину и он не поймет, что растратил свой талант на деньги. Статья о необыкновенном даре Чарткова.

3 октября — «Дневник сумасшедшего». Эта история как бы финал всего представления. По мнению кинокритика Пети Александровой, «сила воздействия спектакля заключается в объективации персонажей — это не полнокровные образы, а лишь фрагменты личностей» (Александрова 2023, 60, перевод мой – Т.Ф.).

Проект «Прогулка с Гоголем» /«Разходка с Гогол»/ (реж. Катя Петрова) строится на принципах интертекстуальности и постдраматургии. Поприщин появляется в контексте других гоголевских героев – Акакия Акакиевича, Ковалёва, художника Чарткова. Такой подход позволяет выявить структурную общность: все эти фигуры – носители избыточной чувствительности в мире, где чувствительность обесценена. Финальный акцент на «Записках сумасшедшего» подчеркивает центральность темы распада личности в гоголевской вселенной.

Заключение: между архетипом и современностью.

Гоголь, как автор, раскрывший трагедию «маленького человека» в эпоху бюрократического безличия, оказывается удивительно актуален в болгарском художественном контексте. Театральные и кинематографические интерпретации повести «Записки сумасшедшего» демонстрируют многослойность и универсальность текста. От постсоветской тревожности 1990-х до метафизических поисков 2020-х годов Поприщин остается зеркалом – в нём отражается не только эпоха Гоголя, но и наш собственный страх быть забытым, непонятым и уничтоженным в мире, где логика теряет смысл.

Таким образом, болгарская рецепция «Записок сумасшедшего» – это не просто отражение текста, но его творческая трансформация, превращаю-

щая классическое произведение в поле современного эстетического, психоаналитического и социокритического осмысления.

Повесть Н. В. Гоголя «Записки сумасшедшего» («Дневникът на един луд», «Записки на един луд» в переводе на болгарский язык) вдохновляет деятелей кино и театрального искусства создавать свои интерпретации. Таким образом, повесть оживает в двух экранизациях: «Записки на един луд» (1996) Мариуса Куркинского и «Из дневника на един луд» (2014) Николая Бежарского, а также в постановках нескольких софийских театров: Театр 199 «Валентин Стойчев», Театр «Възраждане», Университетский театр НБУ и «Театр +» на камерной сцене Народного театра. За каждой интерпретацией повести Гоголя скрыта современное прочтение соответствующего режиссера или драматурга, мастерская игра актеров, удачная сценография. Мы дотрагиваемся до непреходящего искусства. «Рукописи не горят».

Цитированная литература

- Александрова, П. «Фрагменти Гогол». Култура 6/2023, доступно на: : <https://www.kultura.bg/issue/kultura-20230913132112.pdf>
- [Aleksandrova, P. 2023. «Fragmenti Gogol». Kultura br. 6/2023, dostupno na: <https://www.kultura.bg/issue/kultura-20230913132112.pdf>]
- Боянова, Яна. «Антоанета Петрова се превъплъщава в чиновника от “Дневникът на един луд”». Българско национално радио „Хоризонт” 22.12.2022, доступно на: <https://bnr.bg/horizont/post/101754668/antoaneta-petrova-se-prevaplashtava-v-chinovnika-ot-dnevnikat-na-edin-lud>
- [Boyanova Yana. «Antoaneta Petrova se prevaplashtava v chinovnika ot “Dnevnikat na edin lud”». Balgarsko natsionalno radio „Horizont” 22.12.2022, dostupno na: <https://bnr.bg/horizont/post/101754668/antoaneta-petrova-se-prevaplashtava-v-chinovnika-ot-dnevnikat-na-edin-lud>]
- Владова, Илиана. «Н. В. Гогол». [В:] И. Владова, Е. Матева, Л. Любенев. Преводна рецепция на европейските литератури в България. Том 2. Руска литература. София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 2021.
- [Vladova, Iliana. «N. V. Gogol». [V:] I. Vladova, E. Mateva, L. Liubenov. Prevodna retseptsiia na evropeiskite literaturi v B”lgarii. Tom 2. Ruska literatura. Sofii: AI „Prof. Marin Drinov”, 2021]
- Гогол, Николай. Записки на един луд. Превод на Х. М. Златоустов. София, изд. прев. 1884.
- [Gogol, Nikolay. Zapiski na edin lud. Prevod na H. M. Zlatoustov. Sofiya, izd. prev. 1884]
- Гогол, Николай. 1973. Записки на един луд. 1973, доступно на: <https://chitanka.info/text/10941-zapiski-na-edin-lud>
- [Gogol, Nikolay. 1973. Zapiski na edin lud. 1973, dostupno na: <https://chitanka.info/text/10941-zapiski-na-edin-lud>]
- «Записки на един луд». Театър Възраждане, доступно на: <https://artvibe.bg/productions/2153>

- [«Zapiski na edin lud». teatar Vazrazhdane, dostupno na: <https://artvibe.bg/productions/2153>]
- Дневникът на един луд, 1996 (Филм) 90 мин. Българска национална филмотека.
Доступно на: <http://bnf.bg/bg/odeon/movies/2890/>
- [Dnevnikat na edin lud, 1996 (Film) 90 min. Balgarska natsionalna filmoteka. Dostupno na: <http://bnf.bg/bg/odeon/movies/2890/>]
- Дневникът на един луд 1996 – за филма. Доступно на: <http://kino.dir.bg/film.php?id=10198>
- [Dnevnikat na edin lud 1996 – za filma. Dostupno na: <http://kino.dir.bg/film.php?id=10198>]
- «Дневникът на един луд» в театър 199 «Валентин Стойчев», 2024, доступно на: https://theatre.art.bg/%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%BB%D1%83%D0%B4_2926_8_20
- [«Dnevnikat na edin lud» v teatar 199 «Valentin Stoychev», 2024, dostupno na: https://theatre.art.bg/%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%BB%D1%83%D0%B4_2926_8_20]
- «Дневникът на един луд» моноспектакъл на Антоанета Петрова по едноименната повест на Н.В. Гогол. Университетски театър НБУ, доступно на: <https://news.nbu.bg/bg/events/dnevnikyt-na-edin-lud-monospektakyl-na-antoaneta-petrova-po-ednoimennata-povest-na-n-v-gogol!67189>
- [«Dnevnikat na edin lud» monospektakal na Antoaneta Petrova po ednoimennata povest na N.V. Gogol. Universitetski teatar NBU, dostupno na: <https://news.nbu.bg/bg/events/dnevnikyt-na-edin-lud-monospektakyl-na-antoaneta-petrova-po-ednoimennata-povest-na-n-v-gogol!67189>]
- «Записки на един луд» Николай Гогол – за постановката, доступно на: https://theatre.vazrazhdane.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%BB%D1%83%D0%B4_6821
- [«Zapiski na edin lud» Nikolay Gogol – za postanovkata, dostupno na: https://theatre.vazrazhdane.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%BB%D1%83%D0%B4_6821]
- «Записки на един луд» в Театър «Възраждане» 2024, доступно на: https://theatre.art.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%BB%D1%83%D0%B4_1967_11_20
- [«Zapiski na edin lud» v Teatar «Vazrazhdane» 2024, dostupno na: https://theatre.art.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%BB%D1%83%D0%B4_1967_11_20]

- Из дневникът на един луд, (Късометражен филм), 2014, доступно на: <https://kinematograf.bg/diary-of-a-madman-film#/FILMblock>
- [Iz dnevnikat na edin lud, (Kasometrazhen film), 2014, dostupno na: <https://kinematograf.bg/diary-of-a-madman-film#/FILMblock>]
- Из дневника на един луд, Чиновник в Русия от 19 век постепенно полудява, докато не осъзнава, че той е Фердинанд VIII – крал на Испания, 2014, доступно на: <https://kinematograf.bg/diary-of-a-madman-film>
- [Iz dnevnika na edin lud, Chinovnik v Rusiya ot 19 vek postepenno poludyava, dokato ne osaznava, che toy e Ferdinand VIII – kral na Ispaniya, 2014, <https://kinematograf.bg/diary-of-a-madman-film>]
- Манолакев, Христо. «Мечтата на Попришчин (“Записки на един луд” на Н. В. Гогол и вълшебната приказка)». [В:] Р. Кунчева, К. Протохристова, Б. Златанов (ред.) Да отгледаш смисъла: сборник в чест на Радосвет Коларов. София: Издателски център «Боян Пенев», 2004, 452–466.
- [Manolakev, Khristo. «Mechtata na Poprishchin (“Zapiski na edin lud” na N. V. Gogol i v”lshebnata prikazka)». [V:] R. Kuncheva, K. Protokhristova, B. Zlatanov (red.) Da otgledash smis”la: sbornik v chest na Radosvet Kolarov. Sofiiā: Izdatelski t͡sent”r «Boiān Penev», 2004, 452–466]
- Митов, Стоян. Рецепция на *Петербургски повести* на Н. В. Гогол в България през XX – началото на XXI век. Дисертация за присъждане на степен „доктор“. Благоевград: Югозападен университет «Неофит Рилски», 2019.
- [Mítov, Stoian. Retsept͡siiā na Peterburgski povesti na N. V. Gogol v B”lgariiā prez KhKh – nachaloto na KhKhI vek. Disertatsiia za pris”zhane na stepen „doktor“. Blagoevgrad: Iŭgozapaden universitet «Neofit Rilski», 2019]
- «Разходка с Гогол», 2023, доступно на: <https://nationaltheatre.bg/bg/predstavlenie/razkhodka-s-gogol>
- [«Razhodka s Gogol», 2023, dostupno na: <https://nationaltheatre.bg/bg/predstavlenie/razkhodka-s-gogol>]
- Театър 199 «Валентин Стойчев», доступно на: <https://theatre199.org/bg>
- [Teatar 199 «Valentin Stoychev», dostupno na: <https://theatre199.org/bg>]
- Университетски театър на НБУ. За театъра, доступно на: <https://theatre.nbu.bg/bg/za-teatyra>
- [Universitetski teatar na NBU. Za teatara, dostupno na: <https://theatre.nbu.bg/bg/za-teatyra>]
- Чавдарова, Дечка. Повестите на Гогол. Поетика и естетически идеи. София, 1988.
- [Chavdarova, Dechka. Povestite na Gogol. Poetika i esteticheski idei. Sofia, 1988]
- Чавдарова, Дечка et al (ред.) Вечният Гогол: сборник с доклади от Юбилейната научна конференция, проведена в Шумен на 6–7 октомври, 2009 г. Велико Търново: Фабер, 2010.
- [Chavdarova, Dechka et al (red.) Vechniiāt Gogol: sbornik s dokladi ot Iŭbileinata nauchna konferentsiia, provedena v Shumen na 6–7 oktomvri, 2009 g. Veliko T”rnovo: Faber, 2010]

РЕЦЕПЦИЈА ГОГОЉЕВЕ ПОВЕСТИ *ЗАПИСИ ЈЕДНОГ ЛУДАКА* У БУГАРСКОЈ КРАЈЕМ XX И У ПРВОЈ ЧЕТВРТИНИ XXI ВЕКА

Резиме

Гогољева повест *Записи једног лудака*, написана 1834. године, стиже до бугарских читалаца, тек педесет година касније – 1884. године, када је преводи Христо Златоустов. Овај превод не само да упознаје бугарске читаоце са једним од најзначајнијих дела руског класика, већ и поставља темеље интересовању за ову повест у Бугарској, јер Златоустов није само преводилац, већ и први издавач текста у земљи.

У току XX и почетком XXI века дело доживљава бројне нове преводе и издања. Објављује се као самостално дело, али и у збиркама са другим Гогољевим приповеткама, у периоду који обухвата скоро цео век – од 1925. до 2022. године. То сведочи о трајној актуелности и естетској вредности приповетке, која наставља да изазива интересовање међу читаоцима и у културним круговима.

Инспирација коју *Записи једног лудака* пружају далеко превазилази границе књижевности. Повест добија нови живот на сцени и филмском платну, подстичући ствараоце у области позоришта и филма на сопствене интерпретације. Године 1996. редитељ и глумац Маријус Куркински ствара монодраму под истим називом – *Записи једног лудака*, која убрзо постаје културни феномен. Неколико година касније, 2014. године, Николај Бекјарски режира филм Из дневника једног лудака, представљајући још једну савремену интерпретацију класичног дела.

Позоришна сцена у Софији такође постаје простор за различите тумачења приповетке. Међу њима се истичу представе у Позоришту 199 „Валентин Стојичев”, Позоришту „Препород”, Универзитетском позоришту Новог бугарског универзитета, као и пројекат „Театар+” на камерној сцени Народног позоришта „Иван Вазов”. Свака од ових представа доноси свој угао гледања и уметнички приступ причи о главном јунаку, разапетом између стварности и лудила.

Тако *Записи једног лудака* не само да налазе пут до бугарских читалаца, већ и настављају да живе кроз бројне интерпретације у културном животу земље.

Кључне речи: Н. В. Гогољ, *Записи једног лудака*, Маријус Куркински, Николај Бекјарски, Позориште 199, Позориште „Препород”, Универзитетско позориште НБУ, „Театар+”, Народно позориште.

ПОКУШАЈ ПЕСНИЧКЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Предмет овог рада је песнички циклус *Мокшерзјањ кирговоњ грамаџаји /Записи на брезовој кори Мордве-Ерзје и Мордве-Мокше* из збирке *Мелика* еминентног руског песника Сергеја Завјалова, објављене 1998. године. Циљ рада је да се путем анализе слојева овог уметничког дела покаже зашто је аутор прибегао имитацији форме научне реконструкције фрагмената у поезији, те како та новонастала песничка форма доприноси преиспитивању националног идентитета у посебним условима када је лирски субјект припадник националне мањине.

Истраживање наставља научни дијалог започет у докторској дисертацији ауторке (2017) о естетици недовршеног у Завјаловљевом стваралаштву. Уз то, рад узима у обзир и друге релевантне студије, укључујући радове Гудкове (2011) о финско-угарским мотивима и Хозјајкине (2023) о културном наслеђу у савременој руској поезији, који доприносе ширем контекстуалном разумевању ове проблематике.

Кључни допринос рада огледа се у анализи специфичних поетских поступака којима Завјалов исказује искуство мањинског идентитета, нудећи тако нове перспективе за проучавање улоге књижевности у очувању културне баштине.

Кључне речи: Сергеј Завјалов, поезија, реконструкција, идентитет, национални идентитет, мањинске културе.

The subject of this paper is the poetic cycle “Moksherzjanj kirgovonj gramatat” (“Writings on Birch Bark of the Mordvin-Erzya and Mordvin-Moksha”) from the collection *Melika* by the eminent Russian poet Sergey Zavyalov, published in 1998. The aim of the paper is to demonstrate, through an analysis of the layers of this artistic work, why the author resorted to imitating the form of a scholarly reconstruction of poetic fragments and how this newly created poetic form contributes to a re-examination of national identity under specific circumstances where the lyrical subject belongs to a national minority.

The research continues the scholarly dialogue initiated in the author’s doctoral dissertation (2017) on the aesthetics of the unfinished in Zavyalov’s oeuvre. Additionally, the paper takes into account other relevant studies, including the works of Gudkova (2011) on Finno-Ugric motifs and Khosyaykina (2023) on cultural heritage in contemporary Russian poetry, which contribute to a broader contextual understanding of this issue.

The key contribution of the paper lies in the analysis of specific poetic techniques through which Zavyalov articulates the experience of minority identity, thereby offering new perspectives for studying the role of literature in preserving cultural heritage.

Keywords: Sergey Zavyalov, poetry, reconstruction, identity, national identity, Mordvin minority.

Верујем да би се свако сложио да питања идентитета, како колективног, тако и индивидуалног већ неко време привлаче пуну пажњу научне, па и шире јавности. Такво појачано интересовање за појмове и разумевање појмова идентитета, културе, и свих аспеката који се односе на те појмове је свакако позитиван тренд, али тешко да представља потпуну новину. Наиме, још је Аристотел дефинисао човека као политичку животињу, указујући тиме на важност друштвене компоненте у овој синтагми и подсећајући нас да је човек биће које живи у друштву, или у групи или како би то Петрарка формулисао: „Човек одбацује дивљаштво и прихвата људскост.” Људскост овде подразумева живот у друштву и пристајање на одређену културу која утиче на формирање идентитета појединца (како индивидуалног, тако и колективног). С обзиром да се овај рад фокусира на покушај песничке реконструкције националног идентитета одређене националне мањине, нећу дотаћи разлике и ниајнсе између индивидуалног, личног, затим колективног идентитета, већ ћу се бавити само колективним идентитетом, односно одређеном „сликом коју нека група ствара о себи и са којом се њени чланови идентификују” (Асман 2011). Посебно ћу се осврнути на идентитет националне мањине, као и изазова са којима се мањине суочавају, првенствено имајући у виду губитак идентитета, те могућег одговора појединца на губитак (заборав) националног/етничког идентитета. Наиме, сведоци смо да су у историјском процесу многи народи и групе нестали или се утопили у друге народе и групе. Разлози томе су многобројни, а најчешће повезани са губитком земље, државе (краљевства, царства, итд), религије, политичког идентитета. Тај процес је присутан и данас, иако се државе труде да уведу различите мере да очувају мањинске заједнице. Међутим, као што сам већ нагласила, овај рад ће представити песнички одговор на губитак или заборав колективног идентитета националне/етничке мањине.¹

Сергеј Завјалов почео је да ствара почетком осамдесетих година, а прве циклусе песама објавио је у самиздату 1985. године. Од јануара 1986. године члан је Клуба-81(Савез писаца Лењинграда као алтернатива званичном совјетском Савезу писаца), а од 1987. године и део његовог одбора. Године 1994. објавио је своју прву збирку песама *Оде и ејоде*. Затим следи збирка *Мелика* из 1998. године и *Мелика* из 2003. године, те збирке *Говори* из 2010. године и *Совјејске канијање* из 2015. године. Непрестано објављује у свим најзначајнијим часописима и алманасима тог периода. Штампала критичке чланке и

1 Овде се слажем са дефиницијом нације преузете из уџбеника социологије: „У нацију спада људско становништво које уједињује национално име, исти митови и колективна сећања, масовна јавна култура, омеђена отаџбина, привреда, те законом јемчена једнака права и дужности.” (Димитријевић, Томановић 2012). У том случају би национална мањина била мањинска заједница чији се припадници идентификују са одређеним националним именом, колективним сећањима и митовима, итд.

есеје о поезији. Победник је сверуског конкурса књижевности на интернету АРТ-тенета. Два пута био у најужем избору за награду „Андреј Бели” у номинацији за поезију да би 2015. године постао лауреат ове најпрестижније руске награде за књижевност у категорији поезија. Такође је био и члан жирија награде „Андреј Бели”, као и уредник интернет часописа за књижевност *Text only* од његовог оснивања. Члан је руског и финског ПЕН-центра. Његово дело представља изразити пример употребе стваралачког принципа недовршености (један од поступака се зове реконструкција) у облику који је већ био присутан у савременој руској поезији, али и његовог даљег развоја, односно осмишљавања и примене нових поступака у оквиру недовршене форме. У овом раду ћемо се осврнути на Завјаловљеву збирку песама *Мелика* из 2003. године, и посебно на последњи циклус из те збирке под називом *Мокишэрзјањ кирговоњ грамаџаџи / Писма на брзиној кори Морве-ерзје и мордве-мокише*. Овде ћемо додати и то да је Завјалов припадник једне од многих мањина које живе у Русији, наиме припадник је Мордвина. Мордвини су један од најстаријих народа Источне Европе, са коренима који сежу до времена пре формирања Русије. Њихова култура и језик су се очували упркос вековима асимилације и маргинализације. Иако често на маргинама, Мордвини су били део средњовековних руских кнежевина. Завјаловљева поезија нуди јединствен поглед на ову историју, истичући изазове са којима се мањине суочавају у оквиру доминантне културе.

Дакле, последњи циклус у књизи *Мелика* је *Мокишэрзјањ кирговоњ грамаџаџи / Бересѣяные грамоџи Мордвы-эрзи и мордвы-мокиши (Мокишэрзјањ кирговоњ грамаџаџи / Писма на брзиној кори Морве-ерзје и мордве-мокише)* и састоји се од пет песама, које су обележене бројевима, односно онако како се приређују грамоте/писма или фрагменти у научним издањима, а три последње песме имају и поднаслов испод броја, који их обележава. Циклус је настао 1997–1998. године. За разлику од три претходна циклуса у овој књизи, које у литератури често називају и грчки циклуси и који су очито инспирисани песниковим професионалним усмерењем, овај циклус је у целини инспирисан песниковом националном припадношћу. Наиме, иако се писма на брзиној кори првенствено везују за реалије живота Словена на просторима старих руских кнежевина, јер представљају писане споменике из тог времена, песник их сада користи да у исти тај географски простор уклопи и своје претке, односно Мордвине (племена Мокша и Ерзја, по којима се називају и сами језици које ти народи говоре). Тако ми пред собом опет имамо врсту реконструкције историјских писаних споменика, чија формална обележја (назив циклуса, бројчано именовање фрагмената, чињеница да такви споменици, односно писма на брзиној кори, заиста јесу пронађени на територији савремене Русије) песник користи у уметничке сврхе. Међутим, за разлику од претходног циклуса, где песник имитира на-

учно издање античког фрагмента, рекреирајући и саму форму фрагмента – делове који се нису сачували услед деловања времена – сада фрагмент није обликован на тај начин. Погледајмо фрагмент № 1:

№ 1

Брат мой
занесенный снега
окоченевший мороз
будто лишенный воздух холод
такой чужой страна
мы встретиться

и ни язык родной
ни какой общий оборот речь
ничего уже

ни даже память
проигранное сражение
родной очаг

но что же тогда
так заставляют одна болезнь большое
биться сердце

какой мордовский
удмуртский или зырянский бог
мы посетить

Кодамо моро минь моратано?
Эрзянь морыне минь моратано.
Кодамо ёвтамо минь ёвтатано?
Эрзянь ёвтамо минь ёвтатано.

Какую песнь мы запоем?
Мордовскую песню мы запоем.
Какую повесть мы поведаем?
Мордовскую повесть мы поведаем.
(„№ 1“ Мелика)

№ 1

Брат мој
завејани снегови
слеђени мраз
као лишен ваздух хладноћа
такав туђи земља
ми се срести

и на језик матерњи
не на неки заједнички језик
не више

ни више сећање
изгубљена битка
домаће огњиште

ал` што онда
тако терати један болест болно
да бије срце

који мордовски
удмуртски или зирјански бог
ми посетити

Кодамо моро минь моратано?
Ерзјањ морине минь моратано.
Кодамо јовтамо минь јовтатано?
Ерзјањ јовтамо минь јовтатано?

Коју ћемо песму запевати?
Мордовску песму ћемо запевати.
Коју ћемо причу испричати?
Мордовску причу ћемо испричати.
(„№ 1“ Мелика)

За разлику од осталих Завјаловљевих песама, песме у овом циклусу су центриране у средини, тако да изгледа као да не прате некакву европску традицију, немају поравнане маргине, већ изгледају као да су записане у средини, односно као да је подлога на којој је писано, узана и дугуљаста (што би могло да одговара идеји писања на брезовој кори, а не на папируси-ма). Ова историјска реалија повезује све становнике некадашњих староруских кнежевина. Такође, неки од записа су били на страним језицима, те је могуће замислити записе, посланице или неке друге традиционалне облике и на мордвинским језицима. Још једна од одлика је да овде формално не недостају речи, нити има нешто већих прореда у самим фрагментима, осим у трећем и четвртном фрагменту и то у делу, који је наведен на мордвинском језику и његовом преводу на руски језик (што понајвише подсећа на епиграфе, које је и у претходним циклусима Завјалов смештао на крај песме). У овим фрагментима се појављује се и принцип недовршености који се овде заснива на морфолошки, семантички и синтаксички неуобличеном језичком материјалу. Наиме, док читамо песму, имамо утисак да је то изговорио неко ко не влада добро руским језиком. Глаголи су употребљени у инфинитиву, а не у личним облицима, именице се не мењају по падежима, већ остају у облику номинатива, док су придеви, који их ближе одређују, неконгруентни, односно не прате именицу у роду и броју. Тако се ствара утисак да се лирски субјект обраћа некоме драгом на језику, који му није матерњи, већ „заједнички”, те га он није ни научио добро, већ се у његовој употреби тог „заједничког” језика осећа његово неприпадање руској етничкој заједници. Лирски субјект као да хоће да се изрази, да каже некоме, ко му је веома битан, како се осећа у туђој земљи, са туђим му језиком, како га „боли срце”, међутим све то изговара управо на туђем језику, па до нас долази невешто и недовршено у исказу и значењу, па се ми упињемо да разумемо и реконструиримо шта он хоће да нам саопшти. На крају овог фрагмента лирски субјект као да губи концентрацију и прелази на свој матерњи језик, те изражавање иде без проблема, а песник нам додатно даје превод изговореног на потпуно коректном руском језику. Фрагмент је веома емоционалан, ми осећамо да лирски субјект жели да га чујемо и да му је стало да га разумемо, али је разумевање отежано његовим оскудним владањем „заједничким” језиком. Сам Завјалов истиче како је овај циклус његов први циклус са концептом. Наиме, ми осећамо да песник жели да нам представи припаднике мањине у оквиру земље где је званични и заједнички језик – руски језик. Ако су у једном историјском тренутку ови народи доживели пораз (лирски субјект помиње „...изгубљена битка...”) и постали део старих руских кнежевина, полако се уклапајући у новонасталу ситуацију, сада лирски субјект као да жели да скрене пажњу на то да ови народи постоје, да њихови језици постоје, да њихове културе постоје. Као да тај цео народ, заборављен у дугој

историји Русије, одједном покушава да се обрати доминирајућој култури и да се присети давно заборављеног идентитета, који је потиснут употребом заједничког језика и уклапањем у доминантну културу.

№ 2

Какой
богиня или бог
я не возлить вино
не шептать
исступленно
молитва

чтоб он – она
так ревновать
так насмеяться над я

так вот он дар
держать чтоб ты – она своя рука
твой глаза заглядывать

так кто же
я – она – мы
как жестокий дар
даже самое нежное
даже самое солнечное
тебя

Литова тукшнось
сисем вирень томбалев
сисем паксянь товолов

А Литова ушла
за семь лесов
за семь полей
(„№ 2“ Мелика)

№ 2

Који
бог или богиња
ја не принети вино
не шапутати
махнито
молитва

да он – она
тако бити љубоморан
тако се смејати над ја

па ето га дар
држати да ти – она своја рука
твој очи гледати

па ко је
ја – она – ми
као суров дар
чак најнежније
чак најсунчаније
тебе

Литова тукшнос
сисем вирењ томбалев
сисем паксјањ товолов

А Литова је отишла
преко седам шума
преко седам поља
(„№ 2“ Мелика)

Овај је фрагмент конципиран као и претходни, осим што лирски субјект сада покушава да искаже како се усрдно молио боговима. На основу онога што успевамо да разумемо изгледа нам као да се молио за љубав драгане, чему доприноси и помињање женског имена из традиционалног мордвинског фолклора – Литова је девојка, коју је оженио бог громовник.

Међутим, осим што плени нашу пажњу изузетном емоционалношћу, као и делимичном неразумљивошћу, јер се лирски субјект и даље изражава на руском језику као страном, те ми реконструирамо потенцијално значење његове посланице, овде је интересантна последња строфа, пре дела на мордвинском језику. То је део „...па ко је//ја – она – ми...”, јер ови редови изгледају као упућено питање доминантној руској култури. Као да лирски субјект хоће да упита „да ли знаш ко сам ја, ко је она, ко смо ми?” и управо зато што су стихови дати на крњем и неправилном руском језику, они звуче још изражајније, још упадљивије, јер после тога следе речи „...као суров дар//чак најнежније//чак најсунчаније//тебе...”. Иако се то може односити и на драгану, која напослетку обраћа пажњу на нашег лирског субјекта, у исто време због нејасног језика то може задобити и друго значење „ми смо сурови дар, и можда најнежнији и најсунчанији део тебе”, односно задобија много шири смисао односа читавих народа и култура, поготово уколико су неки народи и културе у положају мањина, које су готово неприметне у доминантној култури. Тако ова намерна језичка мана лирског субјекта везује читаоца за текст песме и инсистира на разумевању, инсистира на томе да лирски субјект буде саслушан и да постане део читаоачеве културне баштине.

Циклус се затвара петом песмом, која има и поднаслов. Он упућује на традиционални облик лирског стваралаштва – „авардема” је плач (тужалька, тренос). Овде се односи на изгубљену битку, која се одиграва 1552. године на Инсар реци. Завјалов овде мења историјске догађаје зарад свог концепта, јер је у бици 1552. године био освојен Казањски канат, односно Казањ је тада припојен Руском царству. Међутим, у песми се радња дешава у граду Саранску и на реци Саранск (Инсар), пошто је Саранск главни град републике Мордовије.

№ 5

/ АВАРДЕМА (ПЛАЧ). 1552 ГОД. РАССВЕТ НА ИНСАР-РЕКЕ /

Теперь все больше Я
так больше что совсем
пустынно
голубой рассвет
и январский солнце
как-то что ли черный
Опускать
(в очередь)
меч руки
(потом)
копья глаза

(язык : он – забыть!)

Солнце садиться

пепелище

(и если ветер)

смердящий прах

(так : и это – забыть!)

даже самое нежное

даже самое солнечное

ВСЁ

Он подводил да под Саранск-городок

Он подкопы подкопал да под Саранку-реку

(„№ 5“ Мелика)

№ 5

/авардема (плач). 1552 год. зора на инсар-реци/

Сад све више Ја

тол`ко више да сасвим

пусто

плати зора

и јануарски сунце

некако дал` црни

Спуштати

(по реду)

мач руке

(затим)

копља очи

(језик: он – заборавити!)

Сунце залазити

згариште

(и ако ветар)

смердљиви прах

(тако: и ово – заборавити!)

чак најнежније

чак најсунчаније

СВЕ

Он је таљиге таљиг`о дедер до Саранска-града
 Он је коп`о подкопав`о дедер до Саранска-реке

(„№ 5“ Мелика)

Ако се у првој песми само помиње „изгубљена битка”, док лирски субјект покушава да дозове некога, коме се обраћа, сада је пред нама управо та битка, која је довела до губљења идентитета, до губљења својих корена и језика, до заборава свога сопственог бића. Песма почиње загонетним редовима „Сад све више Ја//тол`ко више да сасвим//пусто...”, који због своје формалне недовршености тешко подлежу интерпретацији и реконструкцији. Да ли је лирски субјект потпуно сам после битке, те је све око њега пусто, или је све више он сам, толико он сам да је све остало пусто, односно усамљено и празно?! Надаље као да следи опис губљења битке, која као да представља и праву битку, али и битку са самим собом када „спустити руке” и „спустити очи” означава покоровање? У заградама следи изјава (унутрашњи ток мисли?!) да је језик заборављен, али овде инфинитив као да има функцију императива (што прати знак узвика), те као да је заборав језика наредба. Самим тим није јасно да ли то лирски субјект тражи од себе да заборави свој језик или неко други, можда и освајач, тражи да он заборави свој језик. Следећа строфа је опис згаришта после битке и поново у загради наредба да се и тај пораз мора заборавити. На крају само фрагмент, који песник преузима из своје песме у истом циклусу („№ 2“), који би овде могао означавати да се мора заборавити и најнежније, најсунчаније, односно оно што је најдрагоценије у души лирског субјекта. Песма се завршава речју „све”, која је исписана великим словима, попут финалне наредбе да се све заборави. Након тога као некакав епиграф или завршни стих следи цитат из народне песме, коју је у своју оперу *Борис Годунов* унео Модест Мусоргски, а која говори о освајању Казањског каната. С обзиром да Завјалов тај догађај пребацује у Мордовију, епиграф се може схватити као израз победе Руса над Мордвинима. Међутим, иако се никако не може порећи да овај циклус на свој начин представља политички манифест самог Завјалова, ипак нам се чини да сама потрага лирског субјекта за својим коренима, покушај да се сети свог језика, своје културе, да скрене пажњу на себе и своје постојање јесте израз потраге за сопственим идентитетом. Крњи руски језик овде не може заменити лирском субјекту његов матерњи језик, нити се он може суштински изразити на туђем језику. Па тако у целом овом циклусу ми ту мањкавост руског језика непрестано осећамо, те и сами нисмо у могућности

да доживимо лирског субјекта у потпуности, јер се боримо са значењем, које нисмо увек у стању да реконструишемо. Недовршеност форме у облику крњег руског језика овде нема само улогу увлачења читаоца и прикивања читаочеве пажње за дело, већ како нам се чини далеко важнију улогу да нам дочара губљење самог себе у матрици наметнутих култура и језика. Самим тим, овај циклус јесте примере метафизичког квалитета драматичног, који се огледа у забораву свог бића.

И да завршим. „Нација живи само ако оживљава своју прошлост” (Asman 2011) како каже Мухамед Хусејн Хајкал (1888–1965), а начини да се та прошлост оживи, да се заједнички митови, колективна сећања, култура реконструишу и поново актуализују су различити. Књижевност је свакако један од начина да се то уради, и у том погледу Завјаловљева поезија не представља новину. Међутим, оно што плени пажњу читалаца у његовој поезији јесте обраћање припадника националне мањине на језику који већине који он не познаје довољно добро, нити се са њиме идентификује у потпуности. Тај јаз који се формира између жеље да се искажеш и немогућности да исто оствариш ствара додатни набој и значење, те песник дочарава пад у заборав како културе, тако и појединачних припадника те културе, док реципијент може проосећати губитак колективног, па и индивидуалног идентитета.

Цитирана литература

- Гудкова, Светлана Петровна. «‘Мордовский пласт’ в поэтическом тексте С. Завьялова: практика интеграции финно-угорского литературного материала в лирических циклах 1990-х годов.» Вестник Мордовского университета 1/2011: 155–159.
- [Gudkova, Svetlana Petrovna. «‘Mordovskiĭ plast’ v poëticheskom tekste S. Zav’iãlova: praktika integratsii finno-ugorskogo literaturnogo materiala v liricheskikh tsĭklakh 1990-kh godov.» Vestnik Mordovskogo universiteta 1/2011: 155–159]
- Димитријевић, Димитрије, Смиљка Томановић. Социологија за 3. разред средњих стручних школа и 4. разред гимназије. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- [Dimitrijević, Dimitrije, Smiljka Tomanović. Sociologija za 3. razred srednjih stručnih škola i 4. razred gimnazije. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012]
- Петровић-Филиповић, Мирјана. Естетика недовршеног и поетски поступак у делу Сергеја Завјалова: докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2017.
- [Petrović-Filipović, Mirjana. Estetika nedovršenog i poetski postupak u delu Sergeja Zavjalova: doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2017]
- Северюхин, Дмитрий Яковлевич (ред.) Самиздат Ленинграда 1950-е–1980-е, Литературная энциклопедия. Москва: Новое литературное обозрение, 2003.
- [Severiukhin, Dmitrii Iãkovlevich (red.) Samizdat Leningrada 1950-e–1980-e, Literaturnaiã èntsiklopediia. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2003]

- Скидан, Александр Вадимович. «Предисловие». [В:] Сергей Завьялов. Мелика. Москва: Новое литературное обозрение, 2003, 5–15.
- [Skidan, Aleksandr Vadimovich. «Predislovie». [V:] Sergeĭ Zav'iaĭlov. Melika. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2003, 5–15]
- Хозяйкина, Анастасия Владимировна. «Судьбы культуры в «итоговых» книгах стихов М. Амелина и С. Завьялова». [В:] Итоговая» книга стихов в отечественной поэзии рубежа XX–XXI веков: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Саранск: ФГБОУ ВО «Национальный исследовательский Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарева, 2023, 212–236.
- [Khoziākina, Anastasiia Vladimirovna. «Sud'by kul'tury v «itogovykh» knigakh stikhov M. Amelina i S. Zav'iaĭlova». [V:] Itogovaiā» kniga stikhov v otechestvennoĭ poēzii rubezha XX–XXI vekov: dissertatsiia na soiskanie uchenoĭ stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Saransk: FGBOU VO «Nat'sional'nyĭ issledovatel'skiĭ Mordovskii gosudarstvennyi universitet im. N. P. Ogareva, 2023, 212–236]
- Черных, Наталия. «Господин с Северо-Запада: триптих. Поэзия Сергея Завьялова после 'Мелики'». Абзац № 5/2009.
- [Chernykh, Nataliia. «Gospodin s Severo-Zapada: triptikh. Poēzii Sergei Zav'iaĭlova posle 'Meliki'». Abzats' № 5/2009]
- Asman, Jan. Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama. Beograd: Prosveta, 2011.

Извор

- Завьялов, Сергей. Мелика. Москва: Арго-Риск, 1998.
- [Zav'iaĭlov, Sergeĭ. Melika. Moskva: Argo-Risk, 1998]

Mirjana Petrović-Filipović

AN ATTEMPT AT THE POETIC RECONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY

Summary

This paper examines the poetic cycle “Moksherzjanj kirgovonj gramatat” (“Notes on the Birch Bark” of Mordva-Erzya and Mordva-Moksha) from Sergey Zavyalov’s 1998 collection *Melika*. The study explores how Zavyalov, a prominent Russian poet of Mordvin descent, employs fragmented, linguistically hybrid

forms to reconstruct the national identity of minority cultures within dominant Russian literature.

Focusing on Zavyalov's imitation of scientific reconstruction techniques, the analysis highlights his use of: 1) Imperfect Russian syntax to mirror the linguistic struggles of minority voices, 2) Mordvin-language passages to reclaim cultural memory, 3) Historical metaphors (e.g., birch-bark letters) to link past and present marginalization.

The paper argues that Zavyalov's work exposes the tension between assimilation and cultural preservation, offering a poignant critique of identity loss while asserting minority resilience. By blending poetic innovation with ethnographic elements, "Moksherzjanj kirgovonj gramatat" becomes both an artistic and political act – reviving erased histories through deliberate linguistic "incompleteness." This research will contribute to a better understanding of the impact of poetry on the formation and preservation of identity in minority communities, providing new insights and perspectives in the field of literature and culture. This will be an important contribution to the area of minority literature and poetry studies, revealing exciting connections between art, identity, and culture.

Keywords: Sergej Zavyalov, poetry, reconstruction, identity, national identity, minority cultures.

PANSLAVISTIZAM JOSEFA HOLEČEKA KROZ HRVATSKO SITO (*NA ČERNOU HORU A ČERNÁ HORA KONCEM VĚKU*, 1899.)*

U središtu ovog rada je putopis češkog književnika, novinara, prevodioca i putopisca Josefa Holečeka (1853.–1929.) *U Crnu Goru i Crna Gora na izmaku stoljeća* (*Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*) iz 1899. godine. Holeček je 1897. tijekom svog putovanja u Crnu Goru prolazio i prostorima Hrvatske, u kojoj se razmjerno dugo zadržao, ponajviše u Zagrebu. Ondje će se najvećim dijelom usredotočiti na aktualnu društvenu i političku situaciju, odnosno položaj tamošnjih Srba i odnos Hrvata prema njima, o čemu će promišljati u okvirima panslavizma čiji je bio baštinik i zagovaratelj. Iako se opetovano referira na Jana Kollára kao začetnika panslavističkog koncepta u ranom 19. stoljeću, koji je bio vrlo utjecajan među onodobnim intelektualcima u slavenskom svijetu, Holečekov se koncept panslavizma u mnogočemu razlikuje od onog Kollárovog. Holeček sveslavenstvo poima kao politički, a ne više kulturni koncept, što će se u putopisu iskristalizirati kroz nekoliko dominantnih tema (odnos Hrvata prema Srbima, klerikalizam, jezik, književnost i dr.).

Ključne riječi: Josef Holeček, putopis, panslavizam, Jan Kollár, Hrvatska, Srbi.

The paper focuses on the travelogue by Czech writer, journalist, translator, and travel writer Josef Holeček (1853–1929), titled *To Montenegro and Montenegro at the Turn of the Century* (*Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*), published in 1899. During his 1897 journey to Montenegro, Holeček also traveled through parts of Croatia, where he spent a considerable amount of time – particularly in Zagreb. While in Zagreb, he focused largely on the prevailing social and political conditions, especially the status of the local Serb population and the attitudes of Croats toward them. He reflected on these issues within the framework of Pan-Slavism, a movement he both inherited and actively promoted. Although he repeatedly refers to Jan Kollár as the originator of the Pan-Slavic concept in the early 19th century – a concept that was highly influential among the intellectuals of the Slavic world at the time – Holeček's understanding of Pan-Slavism differs in many ways from Kollár's. Holeček viewed Pan-Slavism as a political rather than a cultural concept, which becomes clear in the travelogue through several dominant themes (the relationship between Croats and Serbs, clericalism, language, literature, etc.).

* <https://orcid.org/0000-0002-7863-9547>

** Ovaj je rad nastao u okviru znanstvenog projekta „Research into Representations of Intercultural Contacts in Czech Travelogue Texts from the Mediterranean up to 1918, Using Digital Humanities” (DIGEOCAT & Lib.), koji je financiran iz programa EU „Cooperation Partnership in Higher Education Erasmus+” (2022-1-CZ01-KA220-HED-000085765).

Keywords: Josef Holeček, travelogue, Pan-Slavism, Jan Kollár, Croatia, Serbs.

Češki prozaik, pjesnik, prevodilac, publicist, novinar i putopisac Josef Holeček (1853.–1929.) slovio je za velikog prijatelja i ambasadora južnoslavenskih naroda i zemalja, posebice Crne Gore, u kojoj je imenovan historiografom zemlje (Forst 1993: 239). Njegovo je djelovanje snažno obilježeno slavenofilstvom, a u krajnjim konzekvencama i panslavizmom. Već tijekom svog visokoškolskog obrazovanja u češkom Táboru Holeček će uspostaviti kontakte s južnoslavenskim studentima te se upoznati s njihovim jezicima i književnostima, što će na njega ostaviti dubok i dugotrajan trag (ibid.). Cjelokupno njegovo daljnje djelovanje proteklo je u duhu širenja slavenofilstva odnosno panslavizma. Godine 1874. godine boravi kao odgojitelj u Zagrebu, da bi 1875. godine u otišao Hercegovinu, odakle kao ratni reporter izvještava za praške novine „Národní listy”. U više navrata putovao je u Rusiju (1887., 1899., 1909.), gdje se upoznao s vodećim slavenofilima, a 1918. godine sudjelovao je u osnivanju Sveslavenskog saveza novinara, čiji je bio i predsjednik (ibid.). Slavenofilstvo je snažno utkano u njegovo književno i prevodilačko stvaralaštvo. Uz to što je prevodio epsku poeziju južnih Slavena (*Junačke pjesme bugarskog naroda – Junácké písně národa bulharského*, 1874.; *Srbská národní epika 1–4*, 1909., 1913., 1923., 1926. i dr.), autor je brojnih proza u kojima tematizira borbe južnih Slavena s Turcima, s fokusom na crnogorske junake (*Za svobodu 1–3*, 1878.–1880.; *Černohorské povídky 1–2*, 1880., 1881.; *Junácké kresby Černohorců 1–3*, 1884., 1888., 1889.; *Černá Hora v míru 1–2*, 1888.) (ibid.). Nezaobilazan je u njegovom književnom radu i opsežan devetodijelni romaneskni ciklus o južnočeškom selu *Naši* (1897.–1930.).

Na Holečekovo umjetničko i svjetonazorsko profiliranje snažno je utjecalo sudjelovanje u crnogorskim oslobodilačkim borbama protiv Turaka. Vrativši se zatim Prag, bavio se novinarskim poslom, što će obilježiti njegovo djelovanje sve do umirovljenja 1918. godine (ibid.). U međuvremenu je u više navrata boravio u Crnoj Gori (i uopće na Balkanu) te o tome izvještavao u putopisnim tekstovima. U časopisno objavljenom putopisu *Boka kotorska (Boka Kotorská)* iz 1882. opisuje tako putovanje iz dubrovačke luke Gruž u Boku kotorsku (usp. Holeček 1882a i Holeček 1882b). Mnogo ekstenzivnije opisao je putovanje u Crnu Goru koje je poduzeo 1897. godine. Putopis u kojem je ono obuhvaćeno objavljen je 1899. u Pragu u ukoričenom izdanju pod naslovom *U Crnu Goru i Crna Gora na izmaku stoljeća (Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku)*. Za razliku od putopisa iz 1882. godine, putopisac sada podrobno opisuje ne samo svoj boravak u Crnoj Gori i dojmove što ih je ondje prikupio, već isto tako boravak i utiske iz drugih zemalja (Austrija, Slovenija, Hrvatska, Dalmacija) te gradova i mjesta (Villach, Ljubljana, Zagreb, Rijeka, Opatija, Split, Knin, Solin, Dubrovnik i dr.) u kojima se zaustavljao tijekom svog puta. No njegov je cilj Crna Gora, kojom je posve opčinjen. Na stranicama posvećenima Crnoj Gori veliča kneza Nikolu,

s kojim se i osobno susreće, te hvali crnogorski patrijarhat (Holeček 1899: 191). No možda više no išemu drugome divi se svijetu junaštva, konzerviranom u osobama ostarjelih junaka.¹ Crnu Goru doživljava kao neku vrsta iskona, kao pomalo nostalgican podsjetnik na nešto što je iščezlo – to je svijet koji su i Česi nekoć imali, ali su ga nepovratno izgubili. Ipak, refleksija crnogorske sredine, ljudi i prostora u putopisu *U Crnu Goru i Crna Gora na izmaku stoljeća* ostavit će se u ovome radu po strani. Predmet analize bit će Holečekov koncept panslavizma koji je autor pokušao verificirati političkom situacijom u onodobnoj Hrvatskoj. Taj se koncept u mnogočemu razlikuje od onog koji je u prvoj polovici devetnaestog stoljeća razradio Slovak Jan Kollár, a na koji se Holeček u više navrata referira – i to kako afirmativno, tako i kritički.

Upravo je Kollár bio taj koji je aktualizirao i najagilnije promovirao ideju panslavizma u 19. stoljeću. U ciklusu soneta *Kči Slave (Slávy dcera)*, koji je nastajao gotovo tri desetljeća (1824.–1852.), Kollár će iznijeti okosnicu te ideje, doduše u pjesničkoj formi. Ona se očituje u kulturnom jedinstvu svih Slavena kao svojevrsnom štitu protiv hegemonijskih pretenzija ponajprije Nijemaca i Mađara. Svoju će ideju zatim razraditi u nizu historiografskih, lingvističkih i putopisnih tekstova, među kojima je najveći odjek i utjecaj imao spis *O književnoj uzajamnosti među različitim slavenskim plemenima i narječjima (O literarněj vzájemnosti mezi rozličnými kmeny a nářečimi slavskými)* iz 1836. godine. Slavene je Kollár smatrao jednim narodom s nekoliko narječja, odnosno jezika, te je smatrao da je nakon dugih stoljeća napokon nastupio trenutak samoosvješćivanja njihove realne snage i povijesne uloge:

Prvi put nakon mnogo stoljeća raspršeni slavenski narodi doživljavaju sami sebe kao jedan veliki narod, a svoja različita narječja kao svoj jedan jezik, pobuđuju u sebi narodni osjećaj i streme tome da se tješnje sjedine.² (Kollár 1853: 1)

Kollárov koncept panslavizma dominantno je kulturne naravi i u suštini je apolitičan. Kollár naglašava važnost interkulture komunikacije među Slavenima, koja će se zasnivati na razmjeni knjiga i časopisa na slavenskim jezicima, osnivanju privatnih i javnih knjižnica, knjižara, slavističkih katedara, pokretanju jedinstvenog slavenskog književnog časopisa, objavljivanju slavenskih gramatika i rječnika, izradu jedinstvenog slavenskog pravopisa, prikupljanju narodnoga blaga itd. (ibid.: 75–79). Iako će se to od kraja 1820-ih do sredine 1930-ih mijenjati (i to naročito pod utjecajem prvaka hrvatskog narodnog preporoda Lju-

1 Uzimajući u obzir predodžbe o Crnoj Gori i Crnogorcima, koje gradi u svojim putopisima, dalo bi se reći da Holeček uvelike potvrđuje tezu Marije Todorove o dominantnoj maskulinošći percepcija o Balkanu (Todorova 2015: 34).

2 Sve prijevode u radu potpisuje autor rada.

devita Gaja,³ usp. Stančić 1997: 74), Kollár je smatrao da slavenski jezik čine četiri narječja (rusko, ilirsko,⁴ poljsko i češko-slovačko), koja pak uključuju niz manjih narječja i podnarječja (poput hrvatskog u ilirskom, lužičkog u poljskom itd.) (Kollár 1853: 5–7). Njegove su ideje bile iznimno utjecajne u čitavom slavenskom svijetu, no najmarkantniji trag ostavit će među hrvatskim preporoditeljima. Ilirizam Hrvata, kako primjećuje Frank Wollman, tijesno je povezan s kollárizmom jer crpi iz istih povijesnih vrela i ima jednu te istu mesijansku notu (Wollman 1958). Kollár je u hrvatskoj sredini uživao status neprikosnovenog autoriteta. O tome, između ostaloga, svjedoči činjenica da je tijekom svog putovanja u sjevernu Italiju, koje je opisao u opsežnom putopisu naslovljenom *Putopis koji donosi putovanje u sjevernu Italiju te dalje preko Tirola i Bavorske, s posebnim naglaskom na slavenski živalj (Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko se zvláštním ohledem na slavyanské živly*, 1843.), boravio (i) u Zagrebu, gdje mu je priređen svečani doček (usp. Bosanac 1893: 14–15).⁵ O ugledu i autoritetu koje je u ono vrijeme uživao među Hrvatima svjedoči i činjenica da su ilirci poslušali njegov savjet te su prikupljeni novac umjesto na osnivanje kazališta preusmjerili na osnivanje Matice hrvatske i muzeja (Šrepel 1893: 7). Snažan Kollárov utjecaj zamjetan je i u stvaralaštvu brojnih hrvatskih književnika 19. stoljeća, iako je idealistički, apolitički panslavizam, kako ga je on poimao, nerijetko nadomještán onim političkim (usp. Kudělka 1974: 88–89). U vrijeme kada Josef Holeček putuje u Crnu Goru i na svom putovanju prolazi kroz današnju Hrvatsku, društvena i politička klima uvelike je drukčija u odnosu na onu kada je Kollár putovao Hrvatskom. Godine apsolutizma donijele su oštar zaokret čak i u hrvatskoj politici, u kojoj je panslavizam Kollárova tipa tradicionalno visoko kotirao. Već nakon Slavenskog kongresa u Pragu (1848.) prvotni

3 Kollár i Gaj susreli su se i sprijateljili još 1829. godine za Gajeva boravka u Pešti, u kojoj je Kollár živio i radio. Zanimljivo je da se teorijske ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti pojavljuju u Kollárovim i Gajevim spisima u isto vrijeme, 1830. godine (Stančić 1997: 72) – u Kollárovim *Raspravama o imenima, počecima i starinama slavenskog naroda i njegovih plemena* (*Rozprawy o jmenách, počátkách i starožitnostech národu slavského a jeho kmenů*) te Gajevoj *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisaña*.

4 Još u spisu *Rasprave o imenima...* Kollár je glavnim slavenskim plemenima smatrao Ruse, Poljake, Čehe i Srbe, što je iznio i u 2. izdanju pjesničkog ciklusa *Kći Slave* iz 1832., ali i prvom, časopisnom izdanju spisa *O književnoj uzajamnosti...* iz 1836. godine. Prijevod spisa *O književnoj uzajamnosti...* objavljen je u srpanjskom broju zagrebačke „Danice ilirske” još iste 1836. godine. U prijevodu su izmijenjena sva mjesta na kojima se koristi srpsko ime kao zajedničko za južne Slavene, kao i njihovo narječje, te je ono nadomješteno pridjevom „ilirski”. S obzirom da je vrlo cijenio osnivača „Danice ilirske” Ljudevita Gaja, koji je na njega formativno utjecao, Kollár je u prvo njemačko izdanje (Pešta, 1837.) implementirao navedene intervencije. Ipak, ne drži ih se posve konzekventno, koristeći nerijetko ilirsko i srpsko ime sinonimno. O tome više u Stančić 1997: 73–74.

5 Na prve dvije stranice „Danice ilirske” tom je prigodom otisnut tekst Ivana Kukuljevića Sakcinskog *Pozdrav visokoučenomu gospodinu Ivanu Kolaru* (usp. Kukuljević 1841: 153–154).

se ilirizam, koji se najvećim dijelom oslanjao na Kollárov i Gajev koncept panslavizma, mijenjao u austroslavizam kao novo glavno uporište hrvatskih iliraca (Czerwiński 2023: 282; Frangeš, Živančević: 43–44). Dakako, sveslavenstvo Kollárova i Gajeva tipa još uvijek je imalo određenu težinu, ali je entuzijazam koji je ono rasplamsalo u prvoj polovici 19. stoljeća na njegovu kraju ipak znatno splasnuo, iako će se na južnoslavenskim prostorima u raznim pojavnim oblicima i intenzitetima održati sve do pada komunističkih režima.

Putopis Josefa Holečeka zahvaća brojna društvena i politička previranja u Hrvatskoj i Europi u 2. polovici 19. stoljeća, pri čemu ta previranja istovremeno vrše funkciju svojevrsnog sita ili filtra kroz koji će se iskristalizirati i čitatelju posredovati i autorov osobni svjetonazor. Na kraju krajeva, slika o drugom u književnosti (a naša je pretpostavka da je putopis dakako književni žanr), kako podcrtava Pageaux (2008: 145), nikad nije posve autoreferencijalna. To znači da strano i vlastito tijekom reprezentacije ne-vlastitih prostora neprestano upućuju jedno na drugo (Müller-Fun 2021: 15), odnosno da su identitet i alteritet u neprekinutom dinamičkom odnosu (Thompson 2011: 9). Prema Thompsonu (ibid.: 20), svaki putopisni tekst stoga implicira dva neizostavna aspekta – on donosi izvještaj o svijetu u koji putopisac odlazi, ali u isti mah otkriva nešto i o putopiscu, o njegovim vrijednostima, stavovima i interesima, te u krajnjoj liniji i o kulturi iz koje dolazi. Rekonstrukcija je, drugim riječima, u putopisu istovremeno i konstrukcija (ibid.: 29), opažatelj i predmet opažanja u konstantnoj su interakciji (Blanton 1997: 5), a rezultat toga je taj da čitatelj u konačnici svjedoči paralelnom rađanju dvaju svjetova: kulture koja je putopiscu domicilna i kulture koju putopisac upravo otkriva. Holečekov putopis to zorno potvrđuje. Holeček konstruira svijet u kojem se zatječe, rekonstruirajući istovremeno vlastiti kulturni i politički svjetonazor. Prostori u kojima autor boravi figuriraju kao simboličko zrcalo u kojem se odražava njegov imaginarij, a u temelje tog imaginarija ugrađena je upravo ideja panslavizma, na koju se u svom putopisu eksplicitno i opetovano poziva i koja predstavlja njegovo kulturno, ideološko i političko uporište. Panslavizam kao dominantan ideološki okvir analitičko-političkog putopisa (Korda-Petrović 2020: 63) *U Crnu Goru i Crna Gora na izmaku stoljeća* možda više no igdje drugdje dolazi do izražaja tijekom putopišćeva boravka u onodobnoj Hrvatskoj. U tom svjetlu, uzimajući dakle u obzir teme o kojima tijekom tog boravka progovara i stavove koje prema njima zauzima, njegovo se putovanje može shvatiti kao svojevrсни ideološki projekt koji za cilj ima verifikaciju panslavističkog koncepta, baš kao što je to slučaj sa spomenutim Kollárovim putopisom u kojem je opisano putovanje u sjevernu Italiju. Simptomatično je pritom da će obojica jednu od glavnih prijetnji slavenstvu i njegovoj opstojnosti artikulirati kroz antagonizam slavenstva s jedne te germanizacije i mađarizacije s druge strane. Baš kao i Kollár, i Holeček će tako svako malo isticati prijetnju germanizacije i mađarizacije i uopće potlačenost slavenskog življa od strane Nijemaca i Mađara.

„Vanjski neprijatelji” Slavena, kao njihova potencijalno najveća ugroza i ujedno jedan od glavnih impulsa rađanja panslavizma kollárovskog tipa u ranom 19. stoljeću, u tih šezdesetak godina ostali su, dakle, nepromijenjeni, ali će im Holeček pridružiti i „unutarnjeg neprijatelja”.

Panslavizam kao ideološki okvir najavljen je na samom početku putopisa, u autorovu predgovoru, a do izražaja će doći već u prvoj postaji, Ljubljani. Komentirajući tamošnju situaciju, Holeček proklamira svoju vjernost panslavističkoj ideji, no navodi da je od Kollárova vremena ona prošla kroz značajne promjene:

Imali smo Kollára, velikog proroka slavenske ideje, imali smo Šafaříka, velikog pregaoca te ideje. Ali što dalje? [...] Slavenska ideja kod nas se ne produbljuje, poznavatelja slavenskih jezika i književnosti sve je manje, neupućenost gotovo da postaje nešto čime se nove generacije diče, veze sa slavenskim svijetom u potpunosti su prekinute (Holeček 1899: 18–19).

Ova Holečekovova promišljanja potvrda su da je Kollárova ideja sveslavinstva na izmaku 19. stoljeća još uvijek rezonirala među intelektualcima slavenskoga svijeta, ali da je ona u svojoj praktičnoj realizaciji dospjela u svojevrсну krizu. Svjestan toga, Holeček je uvelike cijepljen od idealističkog i apolitičkog panslavizma Kollárova tipa, koji je pretpostavljao suživot svih slavenskih naroda u harmoniji, međusobnom uvažavanju te kulturnom zbližavanju i obogaćivanju intenziviranjem interkulture (interslavenske) komunikacije. Kollárovo temeljno polazište, prema kojem su svi Slaveni „braća jedne velike obitelji” (Kollár 1853: 6), a koju je sažeo sloganom „Slavus sum, nihil Slavici a me alienum esse puto” („Slaven sam, ništa slavensko mi nije strano”) (ibid.), u Holečekovim predodžbama o slavenskoj uzajamnosti više nema legitimitet jer je u međuvremenu kompromitirano povijesnim zbivanjima, odnosno ne uvijek sasvim prijateljskim odnosima među pojedinim slavenskim narodima. U tom smislu Kollárov koncept panslavizma, koji se temeljio na nekritičkoj adoraciji drugih slavenskih naroda, za njega je puka iluzija:

Mi [Česi] smo voljeli Slavene i bilo nam je draže ništa ne znati o njima, radije smo se zadovoljavali posvemašnjom ignorancijom o njima, nego da pomislimo da ni kod njih nije sve savršeno i besprijekorno kao u raj. Na kako krhkim nogama stoji takva „ljubav”, ukoliko je uopće taj nejasan osjećaj vrijedan tog lijepog naziva! Nekadašnja slavenska ljubav zasnivala se, ukratko, na uzajamnom nepoznavanju. Jedan Slaven gradio je iluzije o drugom, koje su se na njegovo žaljenje rasplinule čim je na njih pala zraka svjetla, zraka istine. Nepoznavanje i neznanje bili su povod za tu slavensku ljubav [...] (Holeček 1899: 78–79).

Jedan od dokaza urušavanja panslavističkog projekta kollárovskog tipa Holeček će pronaći u aktualnoj političkoj situaciji u Zagrebu i Hrvatskoj, odnosno u tamošnjim zaoštrenim odnosima Hrvata i Srba, što će mu biti u fokusu tijekom cijelog boravka u Hrvatskoj. Hrvati su se, smatra on, sklapanjem Hrvat-

sko-Ugarske nagodbe (1868.) udaljili od Ljudevita Gaja i njegovih ideja, te se sada bore „za stranu stvar, za stvar svojih prirodnih neprijatelja [Mađara]” (ibid.: 47). Identificiranjem Mađara (ali dakako i Nijemaca) kao prirodnih neprijatelja Hrvata, Holeček se, kao što je već rečeno, nadovezuje na Kollára, ali unosi novi moment, Kolláru nesumnjivo nezamisliv – moment izdaje među Slavenima, odnosno amblematiku „unutarnjeg neprijatelja”, koja za posljedicu ima unutarnji raskol slavenskog jedinstva. Hrvati su tako prema Holečeku Nagodbom izdali ne samo Gaja i njegove ilirske napore, već prije svega Srbe u Hrvatskoj, koji su time prodani Mađarima (ibid.: 67). Izdaju Srba još u većoj mjeri nego u činu Nagodbe prepoznao je u „starčevićizmu” (ibid.: 78), odnosno u liku i djelu Ante Starčevića (1823.–1896.), možda najglasnijeg protivnika sveza Hrvatske s Bečom i Budimpeštom u 2. polovici 19. stoljeća. Starčević je u početnoj fazi svog djelovanja bio član ilirskog pokreta,⁶ da bi zatim ustrajao na hrvatskoj samostalnosti koja će se između ostaloga temeljiti na odbacivanju sveza sa Srbima, pa i negiranju srpstva. Holeček se nedvosmisleno ograđuje spram takvih ideja, čak ih i osuđuje, podsjećajući Hrvate na imperativ sveslavenstva:

Velikohrvatski patrijarh dobro je znao da se njegova ideja kosi sa slavenskom idejom, stoga je radio na vlastitoj ideji, a onu slavensku posve je izbacio iz programa svoje stranke. No nama je slavenska ideja draga i smatramo je spasonosnom zvijezdom ne samo za češki narod, već i za sve druge slavenske narode, naročito one čiji brodovi tumačaju oceanom tuđih kultura. Mi stremimo toj zvijezdi, nadajući se na putu prema njoj i susretu s Hrvatima, čim shvate da je njihova zadaća istovjetna našoj, a to je da odbijaju valove sa zapada od zemljopisno udaljenijih slavenskih naroda, a ne da budu dobrovoljni kanali za te valove (ibid.: 109).

Rješenje ove situacije Holeček vidi u ujedinjenju Hrvata i Srba u Hrvatskoj. „Hrvati su stvoreni za jedinstvo sa Srbima” (ibid.: 46), piše, i toga su Ljudevit Gaj i njegovi suradnici bili jako dobro svjesni (ibid.: 47), ali je to jedinstvo poslije iznevjereno. Holečkov putopis, barem u onim dijelovima u kojima se reflektira politička situacija u Hrvatskoj, stječe otvoreno polemički karakter, pre-rastajući mjestimice u neku vrstu političkog pamfleta. To je posebice izraženo u poglavlju naslovljenom „Hrvatski Mommsen”.⁷ Taj „hrvatski Mommsen” je za Holečeka Ante Starčević. „Obojica su”, zaključit će, „zagovornici grubog nasilja nad nepoželjnim susjedima koji stoje na putu njihovih šovinističkih snova. Obojica su u službi ideje *Drang nach Osten* i žele je potpomagati silom ako ne ide mi-

6 Starčević se kao književnik javlja pjesmama objavljenima upravo u Gajevoj „Danici” 1845. godine. Te njegove prve književne pokušaje Šicel će okvalificirati kao ne baš uspjele (Šicel 1997: 68), a neki će hrvatski književni povjesničari takvim smatrati i njegovo djelo u cjelini (usp. npr. Prosperov Novak 2003: 12).

7 Aludira se na njemačkog pravnika, povjesničara i političara Theodora Mommsena (1817.–1903.).

lom” (ibid.: 78).⁸ Polazeći od teze da su Srbi i Hrvati jedan narod, a istovremeno ignorirajući činjenicu da je Starčević osporio Srbima isto ono što Vuk Karadžić Hrvatima krajem prve polovice stoljeća i da je njegovo negiranje srpskog imena, jezika i narodnosti bilo odgovor na podjednako šovinističke tendencije sa srpske strane (usp. Steindorff 2006: 119–129; Czerwiński 2023: 286), Holeček će podcrtati da Starčević promovira mržnju prema *vlastitom* (srpskom) narodu i da „starčevićizam” predstavlja „posvemašnju negaciju slavenske ideje” (ibid.). Time je prijetnja slavenstvu destrukcijom izvana prerasla u prijetnju destrukcijom iznutra, odnosno autodestrukcijom. U putopis je tako uveden ranije spomenuti novi motiv kao smrtonosna prijetnja panslavizmu – motiv „unutarnjeg neprijatelja”.

Holeček u svom putopisu prihvaća ulogu političkog agitatora, a njegova je vodilja srbofilstvo. Putujući Hrvatskom, ne zanimaju ga toliko Hrvati, već primarno Srbi, prema kojima ne krije privrženost i s kojima se poistovjećuje:

Nadamo se da će **nas** i na hrvatskoj strani razumjeti i da će shvatiti da **naši nazori i naše težnje** nisu „hrvatožderski”. [...] Kad Hrvati prihvate **naše nazore** kao vlastite, bit će to velika pobjeda slavenske ideje na jugu i zapadu. (ibid.: 109, istaknuo M. I.)

Holeček će se pritom kritički ograditi spram onoga što je čak i Starčeviću predstavljalo predmet kritike (Czerwiński 2023: 288–289) – hrvatskog klerikalizma, odnosno katoličke crkve. U tom smislu posebice izdvaja dvije osobe koje su bile najagilniji zagovornici jugoslavenstva, biskupa, političara i mecenu Josipa Juraja Strossmayera (1815.–1905.) te osnivača moderne hrvatske historiografije kanonika Franju Račkog (1828.–1894.). Strossmayer i Rački bili su baštinci iliraca. Međutim, ilirizam je bio sekularni pokret, dok se jugoslavenstvo spomenute dvojice, koji su u 2. polovici 19. stoljeća bili nositelji austroslavističkog programa Narodne stranke, snažno oslanjalo na katolicizam (Czerwiński 2023: 255 i 282). Holečekov stav prema njima je stoga prilično ambivalentan: pozitivan u onom dijelu u kojem se propagira jugoslavenstvo, a negativan o onom koji se oslanja na Katoličku crkvu. Prema Holečekovu mišljenju posrijedi su velike ličnosti, ali njihovo djelovanje iziskuje „značajne korekcije” (ibid.: 49). Smeta ga što su osobe iz crkvenih (katoličkih) redova glavni pokretači kulturnog života u Hrvatskoj jer to „u praksi podrazumijeva: hrvatski jezik neka bude u službi propagande katoličke crkve” (ibid.: 49–50). Uz već spomenuto (političko) ujedinjenje sa Srbima, korak prema konkretizaciji (južno)slavenstva u Hrvatskoj vidi u napuštanju klerikalizma. Istovremeno, smatra da bi Hrvati trebali stremiti „zadovoljenju svojih narodnih osjećaja kod pravoslavnih Srba, koji su im kao dio istog naroda najbliži” (ibid.: 158), u čemu je moguće iščitati implicitno predlaganje Hrvatima priklanjanje pravoslavlju.

8 Dodajmo da je ova tvrdnja pomalo apsurdna uzme li se u obzir spomenuta Starčevićeva protugermanska politika.

Znatnu pažnju Holeček je pridavao jezičnim pitanjima, u kojima je i Jan Kollár svojedobno vidio jedno od legitimacijskih sredstava panslavizma. Baš kao i Kollár, i on će kao pozitivan primjer među hrvatskim intelektualcima navoditi Ljudevita Gaja. Gaj je po njegovu mišljenju „u tridesetim godinama bio razlog što su Hrvati prihvatili srpsko (štokavsko) narječje kao svoj književni jezik.” (ibid.: 95) Ipak, Holeček smatra da bi Hrvati trebali prihvatiti i ćirilicu kao vlastito pismo:

Ljudevit Gaj nagnao je Hrvate da prihvate srpski književni jezik. Time je stekao neizmjerne zasluge u svome narodu, ali njegova će ideja nažalost ostati nedovršena sve dok Hrvati zajedno sa srpskim jezikom ne prihvate i srpsko pismo. [...] Potrebno je ispraviti Gajevu pogrešku. Ona *mora* biti ispravljena, u protivnom će njegovo djelo ostati zauvijek krnje. Srpski književni jezik raširio se u Hrvatskoj, zagospodario cijelim prostorom. Prihvaćanje srpskog pisma logična je posljedica toga. Gdje bi bili Srbi i Hrvati da su Hrvati još prije 60 godina zajedno sa srpskim narječjem prihvatili i srpsko pismo!” (ibid.: 98)

Nemamo ovdje namjeru ulaziti u rasprave o Holečekovoj tvrdnji da su Hrvati kao osnovu za svoj književni jezik uzeli „srpsko (štokavsko) narječje”, s kojom se hrvatski jezikoslovci zasigurno ne bi složili. Znanstvena literatura o povijesti hrvatskoga jezika je obimna i znatiželjnicima će lako doći do nje. Za nas je važnije to da je navedeno polazište Holečeka posljedično dovelo do teze o jednoj, zajedničkoj književnosti Hrvata i Srba, koja je pisana jednim, srpskim jezikom. Srbi su Hrvatima, tvrdi, dali jezik, a time i bazu za razvoj književnosti (ibid.: 47). Tvrdnja o zajedničkoj književnosti Hrvata i Srba, pisanoj na zajedničkom, srpskom jeziku, jednim dijelom korespondira sa zaključcima Bečkog književnog dogovora iz 1850. godine – i to u onom zaključku u kojem su potpisnici zagovarali jedinstvenu književnost i jedinstveni jezik. Ipak, Holečekova teza kosi se s Bečkim književnim dogovorom u onom dijelu u kojem se taj jezik imenuje: za potpisnike Dogovora to je južno narječje, dok je za Holečeka to srpski jezik. Holeček će se time – možda i pod utjecajem srpskog jezikoslovca Vuka Stefanovića Karadžića (1787.–1864.) – donekle vratiti inicijalnom Kollárovom panslavizmu, lišenom utjecaja Gaja i hrvatskih iliraca, u kojem će jedno od četiri slavenskih plemena još uvijek biti Srbi, a jedan od četiriju jezika onaj srpski. No Holeček će istovremeno rani kollárovski panslavizam premašiti time što će ga – barem kad je posrijedi njegova pojavnost na prostorima onodobne Hrvatske – shvaćati ne više kao dominantno kulturni, već u suštini politički koncept te će nuditi rješenja za njegovu provedbu. Za razliku Kollárova poimanja panslavizma, u kojem će međusobna ravnopravnost biti od ključne važnosti, onaj Holečekov bit će selektivan i lišen nekritičke adoracije, što znači da u njemu neće biti mjesta za one slavenske narode koji su se ogriješili o druge slavenske narode. Usto, kad je posrijedi njegova realizacija na području južnih Slavena, ona će počivati na pretpostavci o supremaciji jednog naroda (plemena) nad drugim (u ovom slučaju srpskog nad

hrvatskim),⁹ koja je u drugoj polovici 19. stoljeća nepravedno kompromitirana. Putopis *U Crnu Goru i Crna Gora na izmaku stoljeća*, kao što je već naznačeno, zbog svega navedenog može se čitati i kao pokušaj osnaživanja panslavizma u njegovoj južnoslavenskoj varijanti, s konkretnim prijedlozima za ispravljanje te povijesno-političke nepravde, koja se ogleda u reafirmaciji srpske supremacije.

Citirana literatura

- Blanton, Casey. *Travel Writing. The Self and the World*. New York: Twayne Publishers, 1997.
- Bosanac, Stjepan. „Jan Kollár : 1793–1852. : o njegovu životu i radu”. [V:] Jan Kollár (1793.-1893.): spomenica na stogodišnjicu njegova rođenja. Zagreb: Hrv. sveuč. liter. društvo Zastava, 1893, 7–18.
- Czerwiński, Maciej. *Hrvatska. Povijest, kultura, ideje*. Zagreb: Srednja Europa, 2023.
- Frangješ, Ivo, Milorad Živančević. *Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga. Knjiga 4: Ilirizam. Realizam*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Mladost, 1975.
- Holeček, Josef. Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku. Praha: V. Neubert, 1899.
- Holeček, Josef. „Boká Kotorská”. *Osvěta* 1, 1882a: 57–63.
- Holeček, Josef. „Boká Kotorská”. *Osvěta* 1, 1882b: 160–163.
- Kollár, Jan. O literární vzájemnosti mezi rozličnými kmeny a nářečímí. Prag: Jan Slav. Tomíček, 1853.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. „Pozdrav visokoučenomu gospodinu Ivanu Kolaru”. *Danica ilirska* 38 (18. 9. 1841.), 1841: 153–154.
- Kudělka, Viktor. „Kollárův vliv v básnictví Ilyrů”. [V:] *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské Univerzity Studia minora Facultas philosophicae Universitatis Brunensis*. Brno: Filozofická fakulta brněnské univerzity, 1974, 83–98.
- Forst, Vladimír (red.). *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce 2/I H–J*. Praha: Academia, 1993, 239–242.
- Müller-Funk, Wolfgang. *Teorie cizího: koncepce alterity*. Brno: Host, 2021.
- Pageaux, Daniel-Henri. „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog”. [U:] D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić Poje, I. Brković (red.) *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa, 2009, 125–150.
- Prosperov Novak, Slobodan. *Povijest hrvatske književnosti. Od Baščanske ploče do danas*. Zagreb: Golden Marketing, 2003.
- Stančić, Nikša. „Ideja o ‘slavenskoj uzajamnosti’ Jána Kollára i njezina hrvatska recepcija”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 30, 1997: 65–76.
- Steindorff, Ludwig. *Povijest Hrvatske. Od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Naklada jesenski Turk, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006.

9 Holeček će to u svom putopisu i eksplicitno izraziti. Primjerice, iako iznosi pomirljivu tvrdnju da su Hrvati i Srbi u Hrvatskoj „jedan narod s dvama imenima i dvjema vjerama” (Holeček 1899: 89), smatrat će da „Srbi imaju pred njima [Hrvatima] znatnu prednost veće izvornosti” (ibid.: 88).

- Šicel, Miroslav. Povijest hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća. 2. nadopunjeno i prošireno izdanje. Zagreb: Školska knjiga, 1997.
- Šrepeš, Milivoj. Jan Kollár i Hrvati. Zagreb: Vienac, 1893.
- Carl, Thompson. Travel Writing. London-New York: Routledge, 2011.
- Todorova, Marija. Imaginarni Balkan. Nadopunjeno izdanje. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Wollman, Frank. „Slovanská myšlenka od Dobrovského a Kollára k Masarykovi”. [V:] Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958, 211–231. Dostupno na: https://zlatemince.cz/bohemia/slovanska_myslenka%20_od_dobrovskeho_a_kollara_k_masarykovi.htm (prístup 2. 1. 2025.)
- Корда-Петровић, Александра. Чешки путописи о Балкану. Београд: Савез славистичких друштва Србије, 2020.
- [Korda-Petrović, Aleksandra. Češki putopisi o Balkanu. Beograd: Savez slavističkih društava Srbije, 2020]

Матия Ивачич

ПАНСЛАВИЗМ ЙОСЕФА ХОЛЕЧЕКА ЧЕРЕЗ ХОРВАТСКУЮ ПРИЗМУ (*Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, 1899 г.)

Резюме

Чешский литератор, журналист, переводчик и автор путевых заметок Йосеф Холечек (1853–1929) в 1897 году отправился в путешествие в Черногорию, которое впоследствии опишет в путевых заметках, опубликованных два года спустя (1899 г.) под заглавием *В Черногорию и Черногория в конце столетия* (*Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*). Холечек был крупным славянофилом, а в первую очередь большим поклонником Черногории, где он приобрел статус историографа страны. Совершая поездку в Черногорию в конце века, он побывал и в тогдашней Хорватии, а большая часть заметок, в которой описывает пребывание в хорватской среде, посвящена рассмотрению актуальной политической ситуации. В фокусе его внимания в первую очередь находится положение сербов в Хорватии, что рассматривается преимущественно в панславянских рамках, при чем неоднократно отсылает к Яну Коллару, основоположнику концепции культурного панславизма в начале XIX столетия. Как последователь идеи всеславянства Холечек в положении сербов в Хорватии, т.е. в обостренных отноше-

ях сербов и хорватов увидит доказательство нарушения идеалистического панславизма Коллара. Главных виновников он находит с одной стороны в хорватско-угорском соглашении, точнее в политическом примирении хорватов с венграми, чем хорваты предали сербов, а в еще большей степени в политической деятельности Анте Старчевича, который отрицал существование сербского языка и народа, отвечая на схожие тенденции в отношении самих хорватов. Одновременно у Холечека двоякое отношение к югославизму Йосипа Юрая Штросмайера и Франьо Рачкого, у которых он положительно оценивает устремления к южнославянскому единству, но критикует выраженный клерикализм. Согласно своим панславянским уверениям он выступает за объединение хорватов и сербов. Холечек считает, что сербы предоставили хорватам сербское наречие, которое послужит основой для хорватского литературного языка, а это же утверждение послужит аргументом для существования общей литературы, написанной на сербском языке. В этом смысле путевые заметки *В Черногорию и Черногория в конце столетия* является идеологическим (даже политическим) проектом, который, как и путевые заметки самого Коллара 1843 г., описывающие путешествие автора по северной Италии, ставит целью подтверждение панславизма, но такого исключительного панславизма, который теперь не является культурным, а скорее политическим концептом.

NEOSYMBOLIZM I MOTYW ŚMIERCI W TWÓRCZOŚCI BRANKA MILJKOVICIA

Branko Miljković jest jednym z najważniejszych przedstawicieli serbskiego neosymbolizmu, a jego twórczość stanowi unikalne połączenie symbolizmu, surrealizmu i filozoficznej refleksji nad językiem poetyckim. W swoich utworach konsekwentnie badał granice między życiem, snem i śmiercią, dążąc do przekształcenia rzeczywistości w świat poezji. Motyw śmierci, obecny niemal we wszystkich jego wierszach, pełni funkcję nie tylko tematyczną, lecz także strukturalną, organizującą jego poetycki świat. Miljković postrzegał poezję jako rzeczywistość alternatywną, w której słowo ma moc kreacyjną i ontologiczną. Jego twórczość opiera się na dualizmie – napięciu między jawą a snem, realnością a transcendencją, obecnością a pustką. Badanie poezji Miljkovicia pozwala zrozumieć jej wyjątkową rolę w literaturze serbskiej, a także ukazuje, w jaki sposób neosymbolizm przekształcił klasyczne idee symbolizmu, nadając im nową, bardziej refleksyjną i introspektywną formę.

Słowa kluczowe: Branko Miljković, neosymbolizm, poezja serbska, motyw śmierci, ontologia poezji, język poetycki, pustka, sen, symbolizm, surrealizm.

Branko Miljković is one of the most significant representatives of Serbian neosymbolism, and his poetry uniquely blends symbolism, surrealism, and philosophical reflection on poetic language. In his works, he consistently explores the boundaries between life, dream, and death, aiming to transform reality into the world of poetry. The theme of death, present in almost all of his poems, serves not only as a subject but also as a structural element that organizes his poetic universe. Miljković perceived poetry as an alternative reality in which words possess creative and ontological power. His work is based on dualism – the tension between wakefulness and dream, reality and transcendence, presence and emptiness. Examining Miljković's poetry provides insight into its unique role in Serbian literature and illustrates how neosymbolism reshaped classical symbolism, infusing it with a more reflective and introspective form.

Keywords: Branko Miljković, neosymbolism, Serbian poetry, motif of death, ontology of poetry, poetic language, emptiness, dream, symbolism, surrealism.

Princpesnika, idejni tvorac neosimbolizma, većiti mladić srpske književnosti – tak przyjaciele Branka Miljkovicia nazywali go przez blisko trzydzieści pięć lat od jego śmierci w tomie wspomnień *Branko Miljković u sećanjima savremenika* (Petrović 1995).

* <https://orcid.org/0009-0007-7748-1200>

Branko Miljković¹ swoim krótkim życiem i twórczością odcisnął głębokie piętno na literaturze serbskiej – być może z powodu swojej tragicznej i nigdy nie wyjaśnionej śmierci,² być może z powodu swojego wielkiego talentu, który nie rodzi się codziennie. Był jednym z najważniejszych przedstawicieli tak zwanego serbskiego neosymbolizmu. Krótki okres pracy twórczej Miljkovicia wystarczył, by zainspirować nadchodzące pokolenia i wejść w poczet najwybitniejszych poetów południowosłowiańskich literatur.

Tajemnicza śmierć poety wstrząsnęła ówczesnym światem literackim pozwalając, by jego postać faktycznie stała się legendarną. Spory wokół przyczyny jego śmierci trwają zresztą do dzisiaj, a tajemnicza osobowość wyobcowanego, tragicznie zmarłego Miljkovicia staje się pretekstem, by o jego śmierci myśleć.

1 Branko Miljković, urodził się 29 stycznia 1934 roku w Niszu, przy ulicy Ljube Didića 9, w rodzinie policjanta Gligorije Miljkovicia, rodem z Niszu i mieszkanki Splitu Mariji. W rodzinnym mieście kończy szkołę podstawową i średnią. Debiutuje jeszcze jako uczeń szkoły średniej, w 1951 roku na łamach czasopisma „Nas glas” w Niszu. Przez cały okres swojej nauki pisze wiersze i tłumaczy z języka rosyjskiego i francuskiego. W 1953 roku rozpoczyna naukę na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Belgradzie. Jako student trzeciego roku publikuje cykl wierszy na łamach prestiżowego czasopisma „Delo” i dzięki temu zaczyna się liczyć w środowisku literackim. Jeszcze w 1955 roku publikuje w czasopismach: „Književnost”, „Letopis Matice srpske”, „Književne novine”. W 1957 roku wydaje swój pierwszy tomik poezji *Uzalud je budim*, który zostaje bardzo dobrze przyjęty. Publikuje następnie: *Smrću protiv smrti* (1959, wraz z poetą Blažem Šćepanoviciem), swój najlepszy tomik *Vatra i ništa*, za który otrzymuje Nagrodę Październikową (*Oktobarska nagrada*) miasta Belgrad, *Poreklo nade* (1960), *Krv koja svetli* (1961) z Radomirem Steviciem Rasem. Pisał eseje, krytyki literackie, komentarze. Tłumaczył z języka rosyjskiego, francuskiego, angielskiego, węgierskiego, słoweńskiego i in. Przed śmiercią przeprowadził się z Belgradu do Zagrzebia. W nocy z 11 na 12 lutego 1961 roku Branko Miljković został znaleziony martwy w pobliżu cerkwi św. Ksawerego i kawiarni „Stara mlinarica”, na peryferiach miasta (Popović 2002).

2 Do dzisiaj okoliczności śmierci poety nie zostały wyjaśnione i pytanie o to, czy było to samobójstwo czy zabójstwo, wciąż pozostaje bez odpowiedzi. Tanasije Mladenović, poeta i przyjaciel Miljkovicia, tak wspomina dzień śmierci poety:

„Drvo je bilo više nego tanašno da bi moglo da izdrži ljudsko telo normalne težine... Potpuno mi je bilo nejasno kako je Branko mogao, svom svojom težinom, da visi na tankoj grani drveta, pa sam odlučio da odem do Sekretarijata unutrašnjih poslova Zagreba (...) Odmah mi se učinio daje istraga završena veoma brzo, da ne kažem smandrljana, bez traženja svedoka, bez ozbiljnog ispitivanja gde je i s kim je sve Branko bio u toku te večeri i noći... Islednik (...) dao mi odmah u ruke islednički zapisnik. U tom zapisniku, pored uobičajenih generalija konstatovana je činjenica da se radi o samoubistvu... Uz zapisnik je bila priložena fotografija, snimljena na licu mesta tog jutra, 12 februara. (...) Dobijao se apsolutno utisak da je odnekud donesen mrtav... i tu okačen...” (Popović 2002).

On sam mówił o śmierci wielokrotnie. Tanasije Mladenović wspominając jedną z takich rozmów wyraźnie podkreśla fascynację Miljkovicia śmiercią:

Bilo to 1960. godine, tako reći uoči same njegove tragične smrti. Branko je uporno tvrdio da ne treba da brinem o tome, da ću, prema njegovom predosećanju, još dosta dugo poživeti, i, prema tome, napisati nove knjige (...) Za sebe je tvrdio da sluti, i da čak zna, da mu nije dat dug vek. (Mladenović 1995: 249)

Obsesja śmierci i przekonanie, że śmierć samobójcza jest jedyną śmiercią godną prawdziwego poety, zdolność przeczuwania i kontrowersyjny styl życia stworzyły obraz Miljkovicia jako poety niedostępnego, nieszczęśliwego czy depresyjnego. Wrażliwość i delikatna osobowość Miljkovicia, przekonanie o własnej wielkości i misji nie przystawały do świata, w którym przyszło mu żyć. Posługiwał się potężnymi, ekspresyjnymi wyrażeniami, często ocierającymi się o absurd. Język, którym operował, nie tylko definiował jego twórczość, ale także zdawał się go przytłaczać. Głęboko uwikłany w konflikt ze swoim pokoleniem, wdawał się w ostre polemiki, poniżał i deprecjonował innych, a wszystko to wynikało z jego obsesyjnej potrzeby prestiżu. Był przekonany, że to, co sam napisał, stanowi jedyną prawdę, nie dopuszczając możliwości alternatywnych interpretacji. W chwilach emocjonalnego kryzysu otwarcie mówił o samobójstwie, utrzymując, że jedynie prawdziwi poeci decydują się na taki akt. Jako dowód przywoływał losy Jesienina i Majakowskiego, po czym dodawał: „I ja również...” (Popović 2002: 86). Dla Branka Miljkovicia świat był poezją, a poezja całym światem. Świat realny zaś stał się więzieniem talentu i ducha, przeszkodą, którą pokonać może tylko śmierć. Poszukiwanie twórczej i osobistej wolności zaprowadziły utalentowanego poetę i młodego człowieka na szczyt literackiej twórczości i na dno życia.

Z perspektywy czasu, analizując miniony wiek rozwoju poezji serbskiej, można stwierdzić, że królowały w nim dwa spokrewnione ze sobą nurty literackie: symbolizm oraz neosymbolizm. Choć podkreślana jest ich wzajemna zależność, oraz oczywista inspiracja neosymbolizmu symbolizmem, to jednak te dwa nurty nowoczesnej poezji serbskiej, a zarazem i europejskiej, wykształciły swoje własne, charakterystyczne tylko dla siebie cechy. Przypomnijmy, że pojęcie i idea symbolizmu zrodziła się jeszcze w dziewiętnastowiecznej Francji, kiedy to nazwa *symbolizm* została pierwszy raz użyta na łamach czasopisma „Le Figaro”³ i błyskawicznie zrobiła karierę we francuskim, belgijskim i niemieckim środowisku literackim. Nowy ruch w poezji przeciwstawiał się nie tylko panującemu realistycznemu naturalizmowi, na plan pierwszy wysuwając problemy poznawalne tylko dzięki intuicji i podświadomości (podczas gdy naturaliści zajmowali się przede wszystkim opisem życia z zewnątrz, w jak najbardziej drobiazgowy i fizyczny sposób), ale również – co być może stało się głównym, programowym

3 W 1886 roku młodzi poeci francuscy opublikowali na łamach „Le Figaro” swój manifest programowy pt. *Le Symbolisme* (Petrović 1991: 31).

dążeniem serbskich symbolistów – nadania godności formie poezji, nie tylko jej treści. Poezja istnieć miała nie tylko poprzez to, **o czym** mówi, ale także poprzez to, **w jaki sposób** mówi.⁴

Tolerancyjna, różnorodna forma europejskiego symbolizmu, który zawierał w sobie jednocześnie umiłowanie sztywnej formy utworu, jak i przyzwolenie na pisanie wierszem białym, nie znalazła jednak odzwierciedlenia w symbolizmie serbskim, który swoim podstawowym hasłem uczynił *prevladavanje romantičkih slabosti* (Jaćimović 2005: 260). W symbolizmie serbskim nie było miejsca na wiersz swobodny, bez rymu i rytmu, gdyż był on według przekonania ówczesnych poetów serbskich wyrazem słabości twórczej piszącego i niemożności wpisania zamierzonej treści w określone ramy.

W krajach Europy Zachodniej (również w Polsce) neosymbolizm, uważany przez niektórych za *młodszego brata* symbolizmu, rozwinął się przed II Wojną Światową i kontynuował niektóre z założeń symbolizmu, dodając przy tym nowe hasła – poezja stała się strukturą poznawczą, rozumianą jako autonomiczny język; cechowała ją fundamentalna zasada pośredniości (Kajtoch 1996). *Choć – jak podkreśla Wiesław Paweł Szymański – między poszczególnymi epokami czy okresami granice są elastyczne, płynne, właściwie nie są to granice, tylko obszary neutralne, na których można spotkać różne postawy, orientacje i poetyki* (Szymański 1973: 311). W *Polsce ośrodkiem neosymbolistycznych prób stał się Kraków, a animatorem nowych założeń w poezji Tadeusz Peiper i czasopismo „Zwrotnica”* (Szymański 1973). Choć w Polsce neosymbolizm jako taki w zasadzie nie istniał, objawiał się w niezliczonej ilości tak zwanych *izmów*, nurtów indywidualnie nazywanych przez twórców, mających jednakże jeden podstawowy i wspólny cel: *Coraz mniej liczyło się dla nich: „o czym piszę”, a coraz bardziej – „jak”* (Kajtoch 1996: 29). Ten właśnie cel połączył europejskich, także i polskich neosymbolistów oraz poetów awangardowych, z poetami serbskimi, którzy neosymbolizm odkryli dopiero po wojnie, blisko trzydzieści lat później niż ich zachodni poprzednicy.

Neosymbolizm w Serbii, podobnie zresztą jak symbolizm, uwarunkowany był kontekstem kulturowym, atmosferą literacką i filozoficzną bazą epoki. Pokoleniowe doświadczenie wojny, chęć – i jednocześnie swoisty obowiązek – bycia innym, lepszym od swoich poprzedników, a także niezwykle mocna, wyrazista

4 W symbolizmie francuskim funkcjonują jednak nie tylko poeci, którzy zrównują znaczenie formy wiersza i jego treści (m.in. Paul Verlaine, Stephane Mallarme, Charles Baudelaire) ale również zwolennicy wierszy białych, m.in. Arthur Rimbaud, który propagował i zrewolucjonizował swobodny styl pisanie: „Prava revolucija u pogledu korišćenja slobodnog stiha započinje zapravo od Remboa. To pokazuje da trajnu iiii češću upotrebu nekog pesničkog postupka može, pod povoljnim uslovima, da inicira samo neki veliki autor. U vreme Malarmea i Remboa francuska poezija je bila po vrednosti, pa sanim tim i po snazi uticaja, iznad ostalih poezija evropskih naroda. Posle Remboa slobodan stih postaje zakonita forma pevanja koja se ubrzo proširila i na sve druge evropske književnosti” (Petrović 1991).

poezja starszego pokolenia (do którego należeli m.in. Vasko Popa, Stevan Raičković i Miodrag Pavlović) sprawiły, że poeci serbskiego neosymbolizmu zaczęli się zastanawiać nad naturą poezji i miejscem w kulturze, i życiu człowieka, jakie poezja powinna zajmować. Poezja neosymbolizmu była „*okrenuta unutra*” (Jefimijević-Mihajlović 2006: 74), egoistyczna w swoim dążeniu do samopoznania. Najistotniejsze cechy poszczególnych poetyk neosymbolistycznych obejmują sprzeciw wobec normatywnej poezji i jej przejrzystości, a także dążenie do komunikacji z szerokim gronem odbiorców. Charakterystyczna jest koncentracja na motywach poezji i kulturze, pielęgnowanie poetyckiej niejednoznaczności oraz wieloznaczności, a także dążenie do formalnej doskonałości, przejawiające się w skłonności do ustalonych form wierszowych. Jednocześnie neosymboliści sprzeciwiali się radykalnej wyłączości awangardy oraz uznawaniu nowatorstwa za nadrzędną zasadę twórczą (Jefimijević-Mihajlović 2006: 76). Wymienione przez M. Jefimijević-Mihajlović cechy stanowiły kluczowe różnice między poetyką symbolizmu a neosymbolizmu. Jak zauważa inna badaczka literatury serbskiej, Slađana Jaćimović, neosymbolizm, choć nawiązuje do symbolistycznej tendencji do sztywnej i niezmiennej formy wiersza, można określić jako pewnego rodzaju symbiozę dążeń awangardowych (w zakresie tematyki) i symbolistycznych (w obrębie formy).⁵

Twórczość przedstawicieli tak zwanej drugiej powojennej generacji, do której należał Branko Miljković, a także, między innymi: Jovan Hristić, Ivan V. Lalić, Borislav Radović, Velimir Lukić, Božidar Timotijević, Vera Srbinović, Kosta Dimitrijević, Žika Lazić, Zvezdan Jović, Petar Pajić a także kontynuatorzy twórczości Branka Miljkovića: Milovan Danojlić i Dragan Kolundžija, miała wiele wspólnych, ale także wiele indywidualnych cech. Swój manifest programowy zatytułowany *Reč je o neosimbolizmu* młodzi poeci opublikowali wspólnie w 1957 roku na łamach czasopisma „Mlada kultura”. W niepodpisanym tekście autorzy wyrazili, między innymi, chęć tworzenia czasopisma „Simbol” skupiającego najważniejsze postaci neosymbolizmu, ale także próbowali ustalić jaka jest istota symbolu. Sam termin *symbol* był bardzo wieloznaczny i dla

5 Slađana Jaćimović w swoim artykule *Svest o obliku kao bitan element pesničkog razvoja* zauważa: „Ali u čemu je razlika između [symbolizma i neosymbolizma]? U periodu srpskog simbolizma stroga forma jeste kritika aljkavosti prethodne, romantičarske poezije i izraz je neophodnosti uvođenja evropskih standarda u srpsku književnost. Kod Branka Miljkovića zalaganje za strogi oblik nije samo posledica kritike književnih prethodnika, a to su, pre svega, pesnici avangarde i nadrealizma, nego je, osećajući njihove nedostatke, težnja da se prevaziđe nadrealistička slabost kompoziciji (odsustvo, kako sam kaže, logičkog početka i završetka pesme), a da se pri tome sačuva iskustvo avangarde, odnosno ostvari spajanje različitih senzacija u čvrstom stihovnom obliku. Jedino na ovaj način bilo je moguće ono za šta se Miljković, kako u svojoj poeziji tako u svojim esejima, zalagao: pomirenje nadrealističke i simbolističke poezije.” (Jaćimović 2005: 263)

każdego z poetów oznaczał coś innego. Dla jednych⁶ symbol powinien być (z powodu sytuacji politycznej w kraju) zaangażowany w rzeczywistość socjalistyczną i jej rozwój, natomiast dla innych, szczególnie zaś dla Branka Miljkovića, pozostał *aspektem tylko i wyłącznie związanym z literaturą, który povezuje ono sto mi nismo i ono sto mi jesmo, nas subjektivni svet sa objektivnim svetom oko nas* (Jefimijević-Mihajlović 2006: 75). Branko Miljković postrzegał symbol jako fundamentalny element organizacji utworu poetyckiego, w którym metafora odgrywała kluczową rolę jako środek prowadzący do jego konstrukcji. W swojej twórczości nie rozgraniczał wyraźnie tych dwóch pojęć, traktując je niemal tożsamo. Symbol, zgodnie z jego koncepcją, stanowił nieunikniony składnik poezji, determinujący jej strukturę i znaczenie. Branko Miljković dawał wyraz swoim przekonaniom nie tylko w poezji, ale również w esejach krytycznych,⁷ będących swoistą wykładnią ideologii poety. Najistotniejsze stało się dla niego zagadnienie formy wiersza, wcześniej szczegółowo poruszane już przez symbolistów. W swoich esejach, między innymi *Hermetička pesma* oraz *Poezija i oblik*, Miljković jasno daje do zrozumienia,⁸ że z symbolizmem serbskim łączy go umiłowanie niejasności, sugestii, aluzji, symbolu oraz surowej formy utworu i wysoka kultura słowa. Słowo nie miało pozostać tylko słowem – stało się ładunkiem niosącym w sobie wartości i tradycję, było mostem pomiędzy czasami przeszłymi a teraźniejszymi i pozwalało czytelnikowi samodzielnie odnaleźć znaczenie symboli i literackie dialogi z tradycją:

Reč ima svoje geološke slojeve, svoje naslage. Svaka reč nosi u sebi potonule gradove koje tražimo. Treba u reči umeti naći njen najdublji, najskrovitiji i najelementarniji smisao, iza koga su vekovi (...) Nas jezik treba ponovo osposobiti za izražavanje dalekih slutnji, za kazivanje dubokog. Kratko: našem jeziku treba vratiti tajanstvenost i drvenost (Miljković 1991: 155).

Myśl Branka Miljkovića miała zdolność przybierania formy poetyckiej, a jej zasadniczym nośnikiem były słowa–symbole. Pojęcia te, wzbogacone o rozproszoną wieloznaczność i obciążone bagażem mitów, tradycji, a nawet terminologią spoza obszaru poezji, miały moc przekazywania głębszej refleksji.

6 Dragan M. Jeremić charakteryzuje symbol jako czynnik, który wpływa na nasze codzienne życie, a związany jest z socjalizmem, równouprawnieniem i walką o międzynarodową wspólnotę i współpracę. Neosymbolizm Jeremicia ma więc drugie oblicze, zaangażowane politycznie i społecznie, podczas gdy neosymbolizm Miljkovića wydaje się być odgradzony od świata doczesnego i skoncentrowany wyłącznie na procesie tworzenia i rozpadu wiersza (oprócz zaangażowanego patriotycznie tomiku *Smrcu protiv smrti*).

7 Miljković pozostawił po sobie około sześćdziesięciu esejów, głównie krytycznych (Petrović 1991: 7).

8 „Pribegavanje strogim pesničkim oblicima je svojstveno samo savršenim umetnicima. Slab pesnik ne sme da uzme na sebe toliku odgovornost” (Miljković 1991: 152).

Miljković, określając siebie jako dziecko symbolizmu i surrealizmu, w istocie wskazywał na swoją twórczą syntezę tych dwóch nurtów literackich. W literacko-historycznym kontekście Miljković postrzegał swoją twórczość jako rozpiętą na symbolicznym krzyżu myśli i emocji, oscylującą między zewnętrznymi ograniczeniami a wewnętrzną wolnością. W swoich esejach Miljković nie tylko zwraca uwagę na formę utworu, jako na jedną z ważniejszych cech, ale również zastanawia się nad naturą wiersza. Wiersz definiuje jako *ontologię negatywną* i zgodnie z tą definicją stara się nie szukać tożsamości poezji i obszarów, gdzie można ją znaleźć, lecz skupia się na tym czym nie jest poezja i gdzie nie istnieje. Wiersz to przeciwieństwo świata realnego – poeta podkreśla ten fakt w esejach i poezji. Oznacza to, że poezja powinna wyzwalać nas od bezpośredniej obecności rzeczy, które powinny zostać jedynie przedstawione, a następnie zniknąć – niczym zapach. W tym sensie obraz poetycki staje się początkiem nieobecności rzeczy i świata, a metafora oraz alegoria definiują istotę tej powstałej pustki. W rezultacie życie i rzeczywistość zostają zastąpione przez poezję. Jednak tylko w ten sposób poezja może rzeczywiście stać się światem i życiem. Obraz poetycki sam siebie neguje i podważa własne istnienie, prowadząc tym samym do koncepcji poezji jako negatywnej ontologii (Miljković 1991: 154–157). Miljković pisze także: *Pesma nije život, niti pesnikov život, ona je paralelna životu* (Miljković 1991: 154), nadając jej nadrzędną wartość i władzę, opisuje ją jako siłę sprawczą i podmiot w relacji poeta–poezja. W relacji między poezją a poetą następuje szybka zamiana ról – poeta, zamiast mówić, zostaje wypowiedziany. Aby zachować swoje prawo do słowa, zostaje zmuszony do przyjęcia roli obiektu poezji. W konsekwencji to nie poeta tworzy poezję, lecz poezja kształtuje poetę. Ta niezwykle, okrutna zależność między poetą a jego twórczością stała się wyróżnikiem neosymbolizmu (i w ogóle: twórczości) Branka Miljkovicia. Poeta formy⁹ był więc również poetą wyznającym najwyższą władzę słowa i konieczność pisania. Tezy wyłożone w esejach konsekwentnie urzeczywistniał Miljković w swojej poezji, nieustannie zajmując się relacją świat ludzki–świat poezji oraz człowiek–wiersz.

Nie tylko jednak tradycja symbolizmu i nadrealizmu była bliska Miljkovićowi. Szczególne miejsce w jego twórczości zajęła ludowość i mitologia, którą przed Miljkovićem zajmowali się m.in. Sima Milutinović Sarajlija, Rastko Petrović, Momčilo Nastasijević, Stanislav Vinaver czy Vasko Popa. Wątek ten poeta najszerzej rozwinął w cyklu *Utva zlatokrila* z tomiku *Vatra i ništa*. Oprócz folkloru i mitologii, Branko Miljković wplatał w swoje utwory myśl filozofii antycznej.

Najważniejszym jednak tematem w całej twórczości Branka Miljkovicia wydaje się być śmierć – topos *odziedziczony* po pokoleniu symbolistów. Śmierć,

9 Umilowaną przez Miljkovicia formą wiersza był nieco zapomniany sonet. Poeta pisał także, na wzór antyczny, utwory jambiczne i daktyliczne.

jako ucieczka ze świata doczesnego prowadząca do samopoznania, staje się obsesją Miljkovicia i jednym z głównym przedmiotów jego rozważań.

Reč smrt! Hvala joj što me ne sprečava
da otputujem u sebe ko u nepoznato,
gde ako ne nadem sebe i smisao što spasava
naći ću svoja dvojnika i njegovo zlato (Miljković 1998: 80 – *Svest o pesmi*)

Pesnik postaje pesnik onog momenta kada je prestao da to bude, kada se njegovo delo okreće protiv njega samog (Miljković 1991: 154) – najlepiej sam opisuje swoją poezję, która jest pomostem między symbolizmem a nadrealizmem, zamkniętą bramą do tajemnicy potęgi słowa i, przede wszystkim, drobiazgowym studium śmierci.

Srećan ko svoju pesmu ne plati glavom.

Nie będzie przesadne stwierdzenie, że w twórczości Branka Miljkovicia nieustannie spotykamy pewne charakterystyczne motywy i symbole, które obsesyjnie powtarzają się w niemal każdym jego wierszu, i które odnaleźć możemy w każdym z jego tomików. Symbole, takie jak ogień, pustka czy sen są nieodłącznie powiązane z umiłowaną przez Miljkovicia tematyką śmierci, przemijania, ale również pokonywania tej śmierci poprzez pisanie. Być może to nie sama śmierć jest obsesją Miljkovicia, lecz możliwości jej „naginania” do granic życia i możliwości łączenia jej w spójną całość z tym, co życiem nazywamy. Niejednokrotnie poeta pisze o związkach poezji ze śmiercią i przemijaniem, o śmierci rzeczywistości, o przelaniu w słowo całej istoty życia, wreszcie pisze o śnie jako o świecie realnym, o podziemiu jako powierzchni, o spadaniu jako o locie, czym podkreśla znaczenie świata odwróconego, krzywego, zachwianego w równowadze, do jakiej wszyscy przywykliśmy. Świat Miljkovicia, a więc, uogólniając, świat poety, to miejsce wypełnione snem, śmiercią i pustką; to miejsce za które przyjdzie płacić swoim życiem, by urzeczywistnić jego istnienie.

W poezji Miljkovicia wyróżnić możemy dwa główne kierunki, według których starał się podążać poeta. Jeden z nich to charakterystyczna dla nadrealizmu nielogiczność i niespójność, druga zaś to chęć uczynienia swoich wierszy hermetycznymi¹⁰ i niezrozumiałymi (Mikić 2003: 33–47), na wzór symbolistów. Taka sytuacja sprawia, że wobec tych wersów stajemy w stanie pewnej konfuzji.

10 „Hermetička pesma je nastala iz nepokolebljive vere u ljudski govor, koji je najveća i neotuđiva ljudska stvarnost. Sve je zamenjeno rečima i ništa pri tom nije izgubljeno. Reč „ruža”, na primer, umesto svih kratkotrajnih baštenskih ruža, ta reč u pesmi procveta, i ima svoj miris, i boju svoju ima koju joj daju njeni samoglasnici puni pigmenta koje je otkrio Rembo, posle Mallarmea najveći majstor hermetičkog stiha. Ova dva pesnika su ukinula reč kao reč i stvar kao stvar. Reč i stvar su prešli u stihu jedno u drugo, i ako hermetička pesma nastaje na najvećoj udaljenosti od očigledne stvarnosti. svoju prošlost gubi zauvek, postaje zaborav. ali je baš time i prisna i duboka. Ona ne nosi svoju istinu u sebi, njoj se njena istinitost događa.” (Miljković, 1991: 157)

Z jednej strony, mimo wszelkich uogólnień i trudności w jednoznacznym wyodrębnieniu różnicy między wpływami surrealizmu a symbolizmu w poezji Miljkovića, mamy do czynienia z brakiem znaczenia – znaczenie, które nie zostało nadane, nie może się w pełni ukształtować. Z drugiej strony natomiast pojawia się znaczenie potencjalnie obecne, lecz ukryte, które może się urzeczywistnić w zależności od kontekstu interpretacyjnego (Jovanović 2003: 140–141). To, konkluduje Jovanović, wprowadza wieloznaczność w poezję Miljkovicia, gdyż nigdy do końca nie można odgadnąć, gdzie kończy się programowa niejasność, a zaczyna symbol i styczna wieloznaczność.

Swoistą dwukierunkowość w swojej poezji Miljković najpełniej wyraża w tych utworach, w których porusza problem samej poezji; poezji, która egzystuje niemal równolegle z rzeczywistością i tworzy nową, inną przestrzeń, taką przestrzeń odnaleźć możemy między innymi w wierszach *Uzalud je budim*, *Usnih je od kamena* oraz *More pre nego usnim*.

Branko Miljković w wierszu *Uzalud je budim* (Miljković 1997: 23) zestawia rzeczywistość jawy i snu, konfrontując podmiot liryczny z nieuchronną przemianą ukochanej po jej przejściu do innego wymiaru istnienia. Badacze, m.in. Slobodan Vladašić i Radivoje Mikić, wskazują na intertekstualny dialog Miljkovicia z twórczością Vladislava Petkovicia–Disa, zwłaszcza z utworem *Možda spava*. Centralnym motywem poezji Miljkovicia jest *mrtva draga* – martwa ukochana, pełniąca funkcję idei, a nie tylko emocjonalnej sytuacji. Podmiot poetycki, poprzez wizję i hiper–pamięć, dąży do przezwyciężenia śmierci, która jawi się nie jako przeciwieństwo życia, lecz jego inna forma – przejście do nowej, być może doskonalszej rzeczywistości.

Pytanie o naturę świata snu i śmierci poeta rozwija w wierszu *Usnih je od kamena* (Miljković 1997: 28), gdzie sen staje się ucieczką od grzechu, sposobem na dostrzeżenie niewidzialnego. Przeciwwaga dla jawy, obciążonej odpowiedzialnością i cierpieniem, przejawia się w motywie kobiety utożsamianej z sacrum i bielą. Podobnie w *More pre nego usnim* (Miljković 1997: 102) Miljković opisuje rozpad starego świata i przejście do nowej rzeczywistości – przestrzeni bez pamięci i powtórzeń, pozbawionej przeszłości, lecz niezbędnej do samostanowienia poezji.

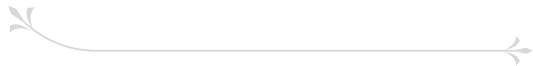
Twórczość Miljkovicia opiera się na apokaliptycznym rozpadzie świata, który nie jest jedynie końcem, ale także początkiem nowego porządku. Poezja, uwolniona od materialnych ograniczeń, staje się samodzielnym bytem kształtującym własną rzeczywistość. Motyw pustki (próżni) odgrywa tu kluczową rolę – pozwala na transformację zarówno świata, jak i samego poety, umożliwiając wgląd w tajemnicę twórczości. Miljković traktuje sen, śmierć i poezję jako nierozłączne elementy egzystencji. W jego ujęciu twórczość nie może istnieć bez destrukcji dotychczasowej rzeczywistości – tylko w nadrealnym wymiarze można osiągnąć prawdziwe zjednoczenie z istotą poezji. Śmierć jawi się jako życie

„gdzie indziej”, a tworzenie poezji i umieranie stają się tożsame, co podsumowuje jego słynne stwierdzenie: *Isto je pevati i umirati* (Miljković 1997: 105 – *Balada*).

Branko Miljković, jako czołowy przedstawiciel serbskiego neosymbolizmu, stworzył poezję, która stała się wyrazem zarówno jego osobistej filozofii, jak i szerszego nurtu literackiego. Jego twórczość charakteryzuje się skomplikowaną relacją między rzeczywistością a poezją, w której słowo poetyckie nabiera niemal mistycznej wartości. Miljković redefiniował pojęcie poezji, traktując ją nie tylko jako medium artystyczne, lecz także jako sposób na przeformułowanie świata i własnej egzystencji. Kluczowe dla jego poezji są motywy śmierci, pustki i snu, które łączą się w spójną koncepcję transcendencji, prowadzącej do głębszego zrozumienia sztuki i istnienia. Jego utwory ukazują poezję jako rzeczywistość alternatywną – niezależną od świata materialnego, a jednocześnie go interpretującą i przekształcającą. Dążenie do czystej formy, charakterystyczne dla neosymbolizmu, w twórczości Miljkovicia osiąga swój szczyt w refleksji nad istotą słowa i jego mocą kreacyjną. Śmierć, zarówno jako temat, jak i element strukturalny jego poezji, przestaje być końcem – staje się nowym początkiem, przejściem do innej rzeczywistości, w której granice między snem, życiem i twórczością zacierają się. Miljković jawi się jako poeta poszukujący absolutu w słowie, który świadomie wkroczył w dialog z tradycją, jednocześnie ją przekraczając. Jego dziedzictwo poetyckie, mimo upływu lat, pozostaje jednym z najważniejszych i najbardziej inspirujących zjawisk w serbskiej literaturze współczesnej.

Cytowana literatura

- Владушић, Слободан. Ко је убио мртву драгу?: историја мотива мртве драге у српском песништву. Београд: Службени гласник, 2009.
- [Vladušić, Slobodan. Ko je ubio mrtvu dragu?: istorija motiva mrtve drage u srpskom pesništvu. Beograd: Službeni glasnik, 2009]
- Јаћимовић, Слађана. „Свест о облику као битан елемент песничког развоја”. Књижевна историја 37/125–126, 2005: 259–266.
- [Jaćimović, Slađana. „Svest o obliku kao bitan elemenat pesničkog razvoja”. Književna istorija 37/125–126, 2005: 259–266]
- Јефимијевић–Михајловић, Марија. „Традиција као вид симболистичког наслеђа”. Баштина 20, 2006: 69–84.
- [Jeftimijević–Mihajlović, Marija. „Tradicija kao vid simbolističkog nasleđa”. Baština 20, 2006: 69–84]
- Јовановић, Александар. „Певање као превладавање страха од празнине”. [У:] Д. Јевтић (ур.) Поезија Бранка Миљковића – нова тумачења. Ниш: Градина, 2003, 140–141.
- [Jovanović, Aleksandar. „Pevanje kao prevladavanje straha od praznine”. [U:] D. Jevtić (ur.) Poezija Branka Miljkovića – nova tumačenja. Niš: Gradina, 2003, 140–141]

- Микић, Радивоје. „Миљковићева концепција нејасности у поезији”. [У:] Д. Јевтић (ур.) Поезија Бранка Миљковића – нова тумачења. Ниш: Градина, 2003, 33–47.
- [Mikić, Radivoje. „Miljkovićeva koncepcja nejasnosti u poezji”. [U:] D. Jevtić (ur.) Poezija Branka Miljkovića – nova tumačenja. Niš: Gradina, 2003, 33–47]
- Миљковић, Бранко. Изабране песме. Београд: Просвета, 1991.
- [Miljković, Branko. Izabrane pesme. Beograd: Prosveta, 1991]
- Младеновић, Т. „Вечити младић српске књижевности”. [У:] В. Петровић (прир.) Бранко Миљковић у сећањима савременика. Ниш: Просвета, 1995.
- [Mladenović, T. „Večiti mladić srpske književnosti”. [U:] V. Petrović (prir.) Branko Miljković u sećanjima savremenika. Niš: Prosveta, 1995]
- Петровић, Видосав (прир.) Бранко Миљковић у сећању савременика. Ниш: Просвета, 1995.
- [Petrović, Vidosav (prir.) Branko Miljković u sećanju savremenika. Niš: Prosveta, 1995]
- Петровић, Миодраг. Песнички свет Бранка Миљковића. Ниш: Градина, 1991.
- [Petrović, Miodrag. Pesnički svet Branka Miljkovića. Niš: Gradina, 1991]
- Поповић, Радован. Принц песника: животопис Бранка Миљковића. Ниш: Просвета, 2002.
- [Popović, Radovan. Princ pesnika: životopis Branka Miljkovića. Niš: Prosveta, 2002]
- Кажтох, Войcieх. Presymbolizm, symbolizm, neosymbolizm...: rzecz o czytaniu wierszy. Kraków: Universitas, 1996.
- Szymański, Wiesław Paweł. Neosymbolizm. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1973.

Катажина Ева Стојичић

НЕОСИМБОЛИЗАМ И МОТИВ СМРТИ У СТВАРАЛАШТВУ БРАНКА МИЉКОВИЋА

Резиме

Бранко Миљковић је један од најзначајнијих представника српског неосимболизма, чија је поезија дубоко укореењена у традицији симболизма, али са снажним елементима надреализма и филозофске рефлексije. Његова поетика заснива се на идеји трансценденције кроз језик, где реч постаје основни елемент стварности. Миљковићева поезија успоставља сложен однос између сна, смрти и стваралаштва, истражујући границе између ових феномена.

Један од централних мотива његовог песништва је мртва драга, која симболизује прелаз из живота у другу димензију постојања. Смрт се у њего-

вим делима не посматра као коначни крај, већ као нова, чистија стварност, у којој се реч ослобађа и добија пуну креативну снагу. Песник је често истицао да поезија мора да елиминише материјалност света, стварајући простор у коме се реалност преобликује у симболе и метафоре.

Миљковићев однос према поезији био је амбивалентан – док је с једне стране поезија представљала највиши облик сазнања, с друге стране, она је била и тиранин који обликује свог творца. Овај однос огледа се у мотиву празнине као нужног услова за стварање. У његовој поезији присутна је снажна дијалектика између присуства и одсуства, постојања и нестанка.

Неосимболизам Миљковића, иако заснован на традицији, представља корак даље у односу на класични симболизам – његов свет је апокалиптичан, истовремено празан и пун значења. Поезија код Миљковића постаје негативна онтологија, простор у коме се стварност разара како би се створила нова, виша форма постојања. Његов трагични живот и изненадна смрт само су додатно учврстили његов мит у српској књижевности, а његова поезија и даље остаје предмет анализа и инспирације за савремене тумаче.

Кључне речи: Бранко Миљковић, неосимболизам, српска поезија, мотив смрти, онтологија поезије, поетски језик, празнина, сан, симболизам, надреализам.

УТИЦАЈ *КРОЈЦЕРОВЕ СОНАТЕ* НА ОБЛИКОВАЊЕ КЊИЖЕВНИХ ДЕЛА СЛОВЕНСКИХ СПИСАТЕЉИЦА (На примеру изабране прозе Милице Јанковић, Ружене Свободове, Божене Викове-Куњетицке)

У раду желимо да скренемо пажњу на важност и улогу Толстојевог *Кројцера-ове сонате* коју је то дело имало на размишљања, а коначно и на књижевно стваралаштво појединих ауторки српске и чешке књижевности краја 19. и почетка 20. века. За разлику од Толстојевих дела концентрисаних на историјске околности, друштвене и политичке теме, као и религију, *Кројцорова соната* инспирише пре свега моралне дилеме, етику и питања везана за приватни живот. Нарочито је притом уочљив избор мотива које те ауторке акцентују у својим делима, често експлицитно наводећи управо име Лава Толстоја или саме *Кројцерове сонате*. Ово се нарочито односи на мотиве брачне среће, развода, еманципације и самосталног избора животног опредељења женских ликова у делима као што су *Пре среће* Милице Јанковић, *Zamotaná vlákna* Ружене Свободове и *Po svatbě* Божене Викове-Куњетицке, што у овој студији настојимо да акцентујемо.

Кључне речи: *Кројцорова соната*, Милица Јанковић, Ружена Свободова, Божена Викова-Куњетицка, брак, слобода, љубав.

In this article, we would like to emphasise the importance and role that Tolstoy's *The Kreutzer Sonata* played in the reflections and ultimately in the literary work of individual women authors of Serbian and Czech literature of the late 19th and early 20th centuries. In contrast to Tolstoy's other works, in which historical circumstances, social and political themes and religion take centre stage, *The Kreutzer Sonata* is primarily inspired by moral dilemmas, ethics and questions of private life. Particularly striking is the choice of motifs that these authors emphasise in their works, often explicitly mentioning the name of Leo Tolstoy or *The Kreutzer Sonata*. This is especially true for the motifs of marital happiness, divorce, emancipation and independent life choices of female characters in works such as *Pre sreće* (*Before Happiness*) by Milica Janković, *Zamotaná vlákna* (*Tangled Threads*) by Růžena Svobodová and *Po svatbě* (*After the Wedding*) by Božena Víková Kunětická, which we will illustrate in this study.

Keywords: *Kreutzer Sonata*, Milica Janković, Růžena Svobodová, Božena Víková Kunětická, marriage, freedom, love.

* <https://orcid.org/0000-0003-0717-5754>

Историја књижевности о међукњижевним утицајима и везама

Толстојево дело које обухвата романе, приповетке, филозофске радове и есеје, често проналази властити одјек и у другим књижевностима осим у руској,¹ нарочито због дубоких моралних и филозофских разматрања о животу, смрти, вери и друштву. Стога су Толстојев приповедачки стил са нагласком на психолошкој дубини ликова, верност друштвеној стварности, и социјална критика, постали значајан узор српским, али и чешким писцима почев од краја 19. века па надаље, посебно онима који су се бавили проблемима друштва и појединца. Немали Толстојев утицај на формирање поетика аутора српске и чешке књижевности забележен је и у постојећим канонима историје књижевности. Тако на пример, у *Историји нове српске књижевности* Јован Скерлић скреће пажњу на значај и утицај руских књижевника, бележећи и то да се не читају само руски економисти и социолози, руски напредни часописи и руске заграничне политичке брошуре, но и представници савремене руске књижевности, нарочито реалистички писци, у првом реду они чије дело је имало политички и социјалан смер. У том погледу је руска књижевност шездесетих година 19. века, са плејадом писаца као што су били Тургенев, Толстој, Достојевски, добила европски глас, те је преко немачке књижевности тај велики глас стигао и код Срба (Скерлић 2009: 269). Уосталом, када је у питању било дело Лава Николајевича Толстоја, Скерлић напомиње да Срби Толстоја почињу да превode раније но иједан други народ, при чему је илустрација била његова *Међава* (*Мейнелъ*, 1856) преведена још 1868, а *Срећа у браку*² током 1877. године. Но, као преводилац Толстоја, потписао се и чувени приповедач Милован Глишић, и то *Кројцерове сонате* (*Крейцерова соната*, 1890) објављене у преводу већ 1899. године, као и романа *Рај и мир* (*Война и мир*, чији је превод излазио у годинама 1899. до 1901).

У касније насталим историјама српске књижевности читају се слично забележене чињенице о утицају руске књижевности на српско књижевно стваралаштво, али и на читалачку публику, о чему сведоче речи Предрага Палавестре у *Историји модерне српске књижевности* када наводи да су према извештајима Народне библиотеке најчитанији страни писци у 1905. години били Лав Толстој, Виктор Иго, Мопасан, Анатол Франс,

1 Иако се у раду бавимо утицајем *Кројцерове сонате* на одабрана дела српске и чешких списатељица, налазимо занимљивом и чињеницу да је оно имало одјек и у прози писаној на енглеском језику списатељице Полин Грејсон (Pauline Grayson) под називом *Кројцерова соната убије плодове* (*Kreutzer Sonata Bearing Fruit*).

2 Ово дело оригиналног назива *Семейное счастье* било је први пут објављено у часопису «Русский вестник» 1859. године, а Сава Петровић га је 1877. године превео као *Срећа у браку*, док су се каснији преводиоци на српски језик определили за превод назива овог дела као – *Породична срећа*.

Тургењев, Сјенкјевич, Зола, Дикенс и други (Палавестра 1986: 475). Јован Деретић између осталог износи тврдњу да је у епоси реализма до тада доминантни немачки утицај био смењен руским када се фреквентно преводе и читају дела Толстоја, Достојевског, Гогоља, Тургењева и осталих. Но, важно је истаћи и да Деретић сматра да су основне тежње европског реализма биле примљене у српској књижевности на посебан начин, сагласно постојећим друштвенополитичким, идејним и културним приликама и рецептивним могућностима тадашње српске књижевности (Деретић 2007: 776).

На сличан начин утицај руске књижевности на чешку процењује и Арне Новак када каже да су руски реалисти утицали да се у западној Европи на потпуно нов начин посматра епоха реализма, иако су мајстори реалистичког и психолошког романа – Толстој и Достојевски током седамдесетих година 19. века остали непознати чешкој публици (Novák 1995: 486). У процењивању страних утицаја и узора на чешку књижевност која је настала десетак година касније, Новак истиче да је присутна реалистичка и натуралистичка уметност која се заснива на психолошкој студији друштвене стварности спроведене аналитички коришћењем научних метода. У вези са тим се појављује стално интересовање за друштвене и моралне проблеме стварности (Novák 1995: 644), што ће нас коначно и упутити на проучавање односа који су књижевнице Свободова и Викова-Куњетицка имале према делу Л. Н. Толстоја.

У периоду критичког и социјалног реализма у годинама између 1894. и 1914. у чешкој књижевности су присутни разни утицаји у контексту сталног укрштања национално-политичке борбе и друштвених интереса. Књижевно стваралаштво овог периода понело је видне елементе утицаја декаденције уз истицање мистерије, интуиције, али и емоционалног и моралног богатства као замене за незадовољавајуће интелектуално и научно схваћено познавање света. Европски догађај глобалног домета, према мишљењу Арнеа Новака, био је заокрет ка хришћанским духовним и моралним вредностима Лава Н. Толстоја, који је од реалистичког романописца израстао у Русоовског немилосрдног критичара друштва и културе, и коначно у религиозно-етичког мислиоца (Novák 1995: 831–832). Међутим, Милош Похорски (Miloš Phorský) бележи занимљиву констатацију да је Каролина Свјетла (Karolina Světlá) у расправама о уметничком реализму заузела став одбране чешке књижевности од утицаја Емила Золе и Лава Николајевича Толстоја, будући да је у њиховом делу препознавала штетне уметничке тенденције у вези са израженом друштвеном неједнакошћу и мрачним странама људске душе (Pohorský 1961: 136).³

3 Као извор ове тврдње наводи се проза – *Dopisy Kateřiny Kroužilové*, Svatvečer, 1888.

Кројцорова соната

Ово је био и важан разлог зашто је Толстојево дело било цензурисано и прогањано одмах по настанку у годинама између 1887–1889, те се дистрибуирало приватним каналима.⁴ Због необичног садржаја у односу на његова ранија књижевна остварења, објављивање *Кројцорове сонате* у часопису или као засебне публикације, било је забрањено цензуром. Тек на заузимање грофице Александре Андрејевне, рођаке Лава Толстоја, која је била гувернанта кнегиње Марије Александровне и цара Александра III, цар је дозволио да се прича објави у оквиру сабраних дела чувеног књижевника.

Новелу приповеда неименовани приповедач који бележи разговор који се водио у вагону воза. Избор воза као мотива у ком се одиграва жучна дебата о питању брака и брачног неверства између неколико учесника, Толстој намерно бира како би означио супротна животна становишта различитих личности, али и да би нагласио оно уверење које ће устрајати током читавог приповедачевог пута, за разлику од оних краткотрајних и занемарљивих размишљања људи који су или напуштали вагон, или излазили на појединим станицама.

Кроз речи централног јунака – Позднишева, Толстој изговара много оштрих речи о браку, могућности вођења супружничког живота, васпитања деце, одржавању потомства, љубомори и њеним последицама. Главни јунак песимистички посматра љубав и осећања људи. У љубомори Позднишев убија своју жену која је свирала Бетовену *Кројцорову сонату*⁵ са музичарем коме је била наклоњена. Јунак све време криви своју жену за страшан

4 У вези са рецепцијом *Кројцорове сонате* треба напоменути да цензура није прогонила ово дело само у царској Русији, већ и у Америци о чему се чита у *Њујорк Тајмсу* (*The New York Times*, September 25, 1890), где су пенсилванијски књижари били ухапшени због продавања „опсценог садржаја”, у вези са чиме је судија М. Расел Тајер (M. Russell Thayer) изрекао пресуду у Филаделфијском суду за опште жалбе (Common Pleas Court No. 4) да књига није опсцена, објашњавајући то следећим речима: „Ова књига је роман који садржи веома мало драматичности и књижевне вредности. Не постоји ништа у овој књизи за шта би се на било какав начин могло рећи да хвали разуданост, или да је чини привлачном, или да било кога доводи у искушење о ономе шта говори. Баш напротив, сва њена учења осликавају развратност и неморал у најодвратнијем светлу. Нити има било какве опсцености или непристојности у језику којим се приповеда, нити у исприповеданој причи [...] Она несумњиво учи о доктрини на коју сам се већ осврнуо, а то је да је целибат бољи од брака, и да је вишег и чистијег стања бића, да је у питању идеал савршеног хришћанског живота, коме треба да теже сви хришћани и хришћанке (Thayer 1890: s.l.). Превод цитата са енглеског језика И. К.

5 Назив приче *Кројцорова соната* потиче из Сонате бр. 9 за виолину и клавир Лудвига ван Бетовена, посвећене француском виолинисти Родолфу Кројцеру.

злочин који је сам починио, иако се кроз нарацију не приказује њена психологизација, већ интроспекцијом главног приповедача, искључиво сазнајемо о његовом унутрашњем духовном стању и патологији љубоморе и посесивности.

На тај начин писац изражава властиту сумњу у институцију брака, пољуљану услед неморала и духовног посрнућа читавог руског друштва на крају 19. века. Разлози таквом стању по Толстоју су различитих образложења. Са одређене временске дистанце, Позднишев чак реално сагледава губљење властите невиности и чедности дечака који уз брата и искварене другове креће путем блуда. Као зрео мушкарац искрено саопштава свом саговорнику-приповедачу личне преступе уз дозу кајања, при чему објективно процењује да та врста пада личности може да се доведе у директну везу са лоше устројеним друштвом у коме су етичке норме и хришћанске врлине само јалова слова на папиру и нестварне бајке. Мушкарци се према речима Позднишева и даље владају и управљају само према примарним биолошким инстинктима. Млади људи немају узор ни образац по коме би се долично понашали и на кога би се угледали, о чему сведоче његове речи када каже: „ни од кога од старијих нисам слушао да би то што сам учинио било ружно. [...] Напротив, слушао сам од људи које сам поштовао да је то било лепо” (Толстој 1964: 17).

Занимљива је ипак свест посрнулог човека огрезлог у грех, не само о сопственом разврату, већ о почињеном убиству и бројним пороцима (пушењу, алкохолу, коцки), о губљењу властите невиности. Док сведочи о свом животу који је кренуо странпутицом, он исказује одређено гађење и ужасавање над самим собом. „Сећам се да ми је одмах, тамо, још док сам био у соби, при души било тако тужно, тужно да сам хтео плакати за својом изгубљеном невиношћу, за навек упропашћеном односу према жени” (ibid, 18).

Међутим, како приповедање Позднишева одмиче, то је уочљивија његова демагогија о томе како је друштво заправо посрнуло и огрезло у грех, да уз благослов шаље и младиће у разврат, а да притом ниједног момента не освешћује да је проблем у њему самом, јер се људи не владају стихијски по усвојеном друштвеном обрасцу, већ најпре према властитим нагонима и осећањима, како својим, тако и својих ближњих. Управо је то проблем у вези са овим ликом, јер се оженио без поштовања према девојци коју је изабрао за жену, сматрајући да чини добро дело само стога јер се жени женом која је нижа по друштвеном статусу од њега, што је жалосна илустрација његовог снобизма. Ми притом ништа не знамо о њеној личности, ни о ономе на који је начин размишљала. Једини извор сазнања о тој жени су речи блудника Позднишева, који на образовање жена гледа као на ништавну ствар, јер оно ни на који начин не би променило мишљење мушкараца о женама – „И образовање жене увек ће одговарати погледима које мушкарац има на њу”

(ibid, 40). Он то цинично илуструје тврдњом да су мушкарци притворни кад поштују жену – наиме, „једни јој уступају место, подижу јој марамницу; други јој признају право на сва занимања, на учествовање у управи, итд. Све то чине, а поглед на њу остаје исти. Она је оруђе насладе” (ibid, 40).

У поговору превода *Кројцерове сонате* на српски језик, Миодраг Младеновић наводи речи Николе Николајевића који је 1922. године за Толстојево дело рекао да је „*Кројцорова соната* најјезовитије дело светске књижевности, немилосрдна осуда брака, и то сваког брака, ненадмашно дело психологије” (Младеновић 1964: 98). Михаил Бахтин истиче фабуларни моменат наслова *Кројцерове сонате*, којим се објашњава став главног јунака – Позднишева који сматра да је извођење сонате зближило његову жену са виолинистом. Истовремено наслов открива смисао приче: музика ставља човека у лажни положај и зато је штетна. Људи под утицајем музике, обузети туђом свешћу која им је несвојствена, излазе из уобичајеног начина живота и чине два злочина: прељубу и убиство (Бахтин 2014: 60).

Своја размишљања на тему *Кројцерове сонате* исписује и Антон Павлович Чехов у одговору на писмо Александру Николајевичу Плешчејеву током 15. фебруара 1890:

„Не спомињући уметничке вредности, које су повремено задивљујуће, захвалност овој приповеци произилази најпре због тога што она до крајњих граница подстиче на размишљање. Читајући је, једва се суздржаваш да не узвикнеш: ‘То је истина!’ или ‘То је апсурд!’ Истина, она има врло иритантне недостатке. [...] Ипак, ти недостаци се распрше попут перја на ветру; због вредности приповетке, једноставно их не примећујеш, а ако их и приметиш, само се нађеш у незадовољству што приповетка није избегла судбину свих људских дела, која су увек несавршена и нису ослобођена недостатака” (Чехов 1890: s.l.).⁶

Рефлексије *Кројцерове сонате* у српској и чешкој књижевности

Контакт Милице Јанковић са руском књижевношћу може се довести у везу са чињеницом да је у два наврата студирала руски језик код професора Радована Кошутећа који ју је усмерио ка преводилачком послу. Поред руског говорила је и француски језик, при чему је са руског превела између, осталог, Толстојеву трилогију – *Дејњсѣво, дечаиѣво и младосѣ*⁷ (*Дејсѣво, оѣрочесѣво, јуносѣ*). Осим тога читала је и Чернишевског, а за време боравка у Минхену 1904. године упознала се са руским студентима и приступила њиховом кружоку, те је тако била упозната са социјалистичким

6 Превод цитата са руског језика И. К.

7 Превод је био објављен у Београду 1914. године у издаваштву Свесловенске књижарнице М. Ј. Стефановића.

идејама и размишљањима о револуцији (Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013: 55). У њеној прози се проналазе подаци да је читала дела књижевника као што су били Дикенс, Мопасан, Шопенхауер, Вајлд, Ниче, Достојевски, Чехов, Гогољ, Толстој и други, чији се утицај свакако препознаје у њеном начину размишљања.

Роман *Пре среће* који је Јанковићева објавила 1918. године у загребачком Књижевном југу, компонован је у форми дневника једне девојке, и подељен је на три целине. Жарка Свирчев одређује жанровску особеност овог прозног текста као „девојачки роман” што образлаже тумачењем да се у овом делу препознаје тематизација процеса у коме јунакиња постаје жена. Осим тога, роман Јанковићеве садржи и остале константе девојачког романа које се препознају у мотивима – побуњене јунакиње, драматичног искуства које утиче на мењање погледа на свет јунакиње; ту су потом и мотиви конфликтног односа јунакиње са породицом, љубавно искуство, брак као гранична ситуација, драма телесног и чулног, и други (Свирчев 2015: 155). Приказ емотивног сазревања јунакиње је на тај начин распоређен током три различита временска периода у којима она записује исповедну, рефлексивну прозу. Снежана Милинковић истиче да проза Милице Јанковић у великој мери почива на исповедном дискурсу онако како га је ауторка разумевала (Милинковић 2013: 324). С тим у вези наратив овог романа и јесте конципиран као дискурс јунакиње о самој себи, личним размишљањима, уверењима, страховима, чежњи. У контексту оваквог сагледавања прозе *Пре среће*, дневнички записи могу да се тумаче и као својеврсно буђење за јунакињу подстакнуто читањем књиге коју јој је рођак оставио као поклон. Садржај Толстојеве *Кројцерове сонате* открива побуњене немире у њеном начину размишљања који је наводе да о књизи изрекне следеће становиште: „Баш то ме је највише убило у тој књизи што се истина осећа као физички бол. [...] Прва мисао кад сам прочитала ту књигу била је: Ја нећу да живим у тако гадном свету, хоћу да се убијем” (Јанковић 2018: 16). Те промене у себи јунакиња осећа интензивно и оне је збуњују и узнемирују. Под утицајем садржаја текста који чита изван контекста у ком је настао, и без упућености у развој Толстојеве поетике, Јанковићева приказује како њена јунакиња незрело усваја емотивни удар Толстојевог текста и кроз нову перспективу посматра и осуђује свет око себе; најпре властите родитеље, процењујући у којој мери је њихов брак био лажан и неискрен, а потом и рођену сестру, предвиђајући јој горку судбину у будућем браку са вереником који их свакодневно посећује. Књижевница је својом прозом назначила проблем у рецепцији текста руског књижевника, указујући и на проблем који постоји у начину одгоја девојака у породици у српском друштву међуратног периода. Конзервативни и патријархални начин размишљања уз унапред санкционисане садржаје који су доступни деци, чини да јунакиња о којој је реч у прози *Пре среће*, нагло

уђе у свет одраслих о коме није много размишљала раније, и о коме јој нико није причао и откривао тајне о приватном животу мушкараца и жена,⁸ те јој *Кројцерова соната* у неку руку представља први и једини прозор у свет жалости и одвратности. О томе самој себи понавља: „боље би било да сам се одмах убила! Толстој ме је отровао не да умрем, већ да не ваљам за живот. Како је само могао онако грубо да пише?” (Јанковић 2018: 20).

Тек касније, у разговору са старијом познаницом, јунакиња сазнаје да живот ни издалека није тако ужасан каквим га Толстој описује у својој краткој новели.

„Та књига чини да човек остари. Ви сте нагло остарили, а то причињава бол. [...] Та је књига писана као проклетство људима, да би се згадили и постидели и поправили;⁹ она никако није писана за младе девојке [...] Велики Толстој ту није волео људе, он их је мрзио и био киван, он их је проклињао. Он је био као доктор који је пронашао и тачно описао болест, изнео њене узроке и последице а онда узвикнуо: Зашто сте пустили да дотле дође.” (Јанковић 2018: 22).

Иако јој је овакво тумачење и поједностављење усвојене слике живота помогло да боље реципира Толстојеву новелу и да са одушевљењем и прилежношћу прочита *Ану Карењину*, последице читања *Кројцерове сонате* за јунакињу Јанковићеве су биле далекосежне у виду страха и устезања да се препусти правој и искреној љубави. Изостанак самореализације јунакиње на емотивном плану, може се делимично приписати дубоком утицају поруке и садржине *Кројцерове сонате* коју она усваја у време властитог сазревања као личности, када је сама одмеравала лични однос према свету. Сазнања која су јој до тада кроз живот била недоступна, за њу су предста-

8 Управо о овоме и има речи у Толстојевом делу где се истиче да људи немају одакле да уче о животу како би правили добре одлуке (писац једнако мисли на мушкарце и жене). Чак ни романи не извештавају реално о лицу и наличју истинских ситуација, већ својим садржајем представљају праву обману. Стога се и овај текст Толстоја може читати као покушај да се докучи право стање ствари које постоји у приватном животу породице, мушкараца и жена. „У свим романима до танчина су описана осећања јунака, вештачка језера и цбунови око којих ходи; али док се описује њихова велика љубав према некој девојци, ништа се не пише о томе шта је било с њим, интересантним јунаком, пре тога: ни речи о његовим одласцима у јавне куће, о собарицама, куварицама, туђим женама” (Толстој 1964: 21).

9 Између осталог, на ове речи из прозе *Пре среће*, могу се надовезати констатације Миодрага Младеновића који процењује да: „*Кројцерова соната* није само плод Толстојевог позног гнева у оном периоду када је анатемисао цивилизацију, већ туга која се годинама таложила, још онда када је као млад племић и војник посматрао какав живот води властела у царској Русији. Осетио је ту љагу која га је као лапис пекла годинама. Гледао је баханалије својих другова, љубавне авантуре, пороке младих људи са којима је живео. Толстој је ретко писао о љубави. И уколико је писао, све је то било уздржано, и у обради и у садржини” (Младеновић 1964: 98).

вљала својеврсни пораз и разочарања. Зато се код ње примећује својеврсно одступање од уобичајеног начина понашања и очекиваног укалупљивања у домаћи живот. Касније, када би у касно склопљеном браку требало да се препусти удобности и комфору заједничког живота, она оклева, те је и однос са мужем хладан и недефинисан. Тек уз отворен наступ њеног супруга, среског лекара, ова јунакиња се коначно ослобађа баријера и неповерења према животном партнеру, и препушта се његовом тумачењу велике истине о браку, чиме се потврђује оно што је и Толстојева јунакиња из воза узалуд покушала да предочи Позднишеву: „Поштовање није слобода, поштовање је потчињавање; љубав је слобода” (Јанковић 2018: 125).

О евентуалном утицају Толстоја на стваралаштво Ружене Свободове (Růžena Svobodová) може се говорити на основу података из монографије о овој књижевници Јармиле Моуркове (Jarmila Mourková), којима се истиче да је Свободовој највећи узор био управо руски реалистички роман Гогоља, Тургенева, Толстоја (Mourková 1975: 40). Ово се нарочито огледа у начину на који је Свободова користила теме и мотиве у сврху илустрације човековог унутрашњег и приватног живота, подвргавајући предмет истраживања најдубљој анализи. На тај начин субјект њене прозе постаје носилац друштвене побуне јер се у погледу на само друштво разликује властитом еманципацијом. Осим тога, Моуркова сматра да је реализам присутан у стваралаштву Свободове најближи руској школи управо због начина на који су изграђени женски ликови и то по моделу, како наводи, тургењевљевске жене, активне и ангазоване у друштвеним токовима, која поступа мотивисана увек сопственим вишим моралним вредностима (Mourková 1975: 59). Код Свободове није у питању политички ангажман, већ више освешћеност њених јунакиња за потребом да се боре за лични и слободан избор – образовања, партнера у животу, модела живљења, могућности самоиздржавања. Међутим, списатељичин сусрет и блиско познанство са књижевним критичаром – Франтишкем Ксавером Шалдом мења донекле једнострану утицај руске књижевности у погледу на истицање осећајности, при чему Шалда тенденцији моралног прочишћења и унутрашњи препород уз изражену религиозну тенденцију (Достојевског и Толстоја), претпоставља француски рационализам и индивидуалну побуну, о чему се више чита у узајамној кореспонденцији коју су Шалда и Свободова разменили.¹⁰

10 Кореспонденција Ружене Свободове и Франтишека К. Шалде сабрана је у књизи *Tiživá samota (Тегобна самоћа)*, 1969). Без дубљег улажења у образложење настанка одречног Шалдиног става, навешћемо само почетак писма упућеног Свободовој у другој половини 1893. године које почиње следећим речима: „Милостива госпођо, опет сте били ‘непријатни’. Заиста се љутим. И враћам Вам књиге. Русе познајем, а Толстоја не волим да читам” (Šalda 1969: 43).

Међутим, и поврх тога данас можемо читати дело Свободове у којој се препознаје утицај конкретних тема о којима је књижевница размишљала у погледу на конкретно наведену *Кројцерову сонату*. Моуркова бележи да уколико се у прози Свободове љубавници разилазе разлог је управо уверење у немогућност трајања љубави. Романтична љубав из прошлости код ње је претворена у цивилизацијску деформацију (Mourková 1975: 132). Делимично се ово списатељичино уверење препознаје у роману *Замршене није* у коме се јунакиња, за разлику од Толстојеве Позднишеве за коју не знамо до краја да ли је преварила супруга или није, ипак одлучује да слуша диктат свога срца, односно да се препусти осећањима, и да никако не дозволи разуму да јој контролише живот. То се види већ у почетку нарације у разговору између две јунакиње када рационалнија Хелена пита Маркету, шта заправо подразумева под мишљу да жели да „живи”, а она јој одговара: „Сигурно не да везем цвеће на миљеу, да седим са јастуком под ногама између четири мртва зида. Шта имам од живота? Живети, то за мене значи много осећати, много волети, много да дајем, али и да много узимам!” (Svobodová 1899: 62). У даљем разговору којим Хелена жели да призове Маркету разборитом размишљању уверавајући је да има љубазног супруга, она јој одговара речима које бисмо вероватно чули из уста Позднишевљевој жене да јој је Толстој пружио могућност одговора на оптужбе за неверство:

„Толико је љубазан да ме не види као достојну да ми одговори! [...] Он је себичан, највећи себичњак јер се уздиже својом савршеношћу нада мном. Он се суздржава да се не би компромитовао, или стога што је лењ да одговори. Ја сам данас ваљда већ и неправедна и узнемирена, али веруј ми он од почетка не разуме моју ситуацију. Моја осећања су му вазда била као поиспадала слама са кола, никада вредна да би их узео. У томе је пуно истине. Узимају нас још као децу, и још као у оковима одгојену децу, док су сами већ све проживели. Твојој младости, њему тако удаљеном осећају, требало би да се поклони, што он не чини. Он жели да се уздиже, а ти остани тамо где припадаш: на земљи!” (Svobodová 1899: 63).

Моуркова препознаје да у прози Ружене Свободове човек жену посматра као украсни предмет који за њега има највећу вредност уколико га гледа издалека (Mourková 1975: 132). Списатељица ту представу мушкарца о женама јасно изражава, бори се против ње, али нема изграђен идеал који би супротставила таквом размишљању. Моуркова сматра да еманципацијски идеал Свободовој није био довољан јер га је сматрала за веома појединачан стављен и груб, лишен сваке дражи. Ситатељица је сматрала да романтични вео жени пружа њена привлачност. У својој прози је Свободова стога жену представљала као префињено и комплексно створење чија лепота није једноставна, као уосталом ни њен говор и однос према животу.

Уз Толстоја, који је проповедао потискивање сопства у корист надличних друштвених интереса, и мислилаца блиских социјализму, у чешкој књижевности су читани, проучавани и праћени истакнути индивидуалистички говорници. Синтеза ових утицаја се може препознати у делу Божене Викове-Куњетицке која елементима поетике свог књижевног стваралаштва на неки начин одговара и води дијалог са Толстојевом *Кројцеровом сонатом*, уз изражен субјективни ангажман усмерен ка истицању неопходности самосталности жене; зато по мишљењу Арнеа Новака њен феминизам често поприма карактер тврдоглавог и немилосрдног индивидуализма, али и природу убилачког отпора против мушкараца (Novák 1995: 993). Штавише, он каже да романи Викове-Куњетицке донекле губе епику јер попримају елементе тенденциозног протеста и дивље оптужбе, док су њени јунаци шематски портретисани при чему се не приказује њихов индивидуални духовни развој, већ често представљају патетичне говоре о феминистичким принципима (ibid). У свом делу Викова-Куњетицка се најчешће осврће на захтев за сексуалном чистотом мушкараца пре брака, управо на начин који су формулисали Бјернстјерне Бјернсон (Bjørnstjerne Martinius Bjørnson) и Лав Толстој.

Код Божене Викове-Куњетицке се размишљања везана за проблематику коју је Толстој третирао у *Кројцеровој сонати* препознају у неколико различитих дела, насталим у одвојеним периодима и фазама њеног стваралаштва, нарочито по питању сагледавања брака као институције. Јунакиње Куњетицке увек се реализују као мајке, иако је њихов однос према партнеру у различитим књижевним делима представљен са другачијих позиција са којих се може анализирати проблематика брака, односно, у којој мери оне реализују индивидуалну вољу и властита уверења. Викова-Куњетицка не сматра да је брак решење односа између двоје људи, већ инсистира да жена самостално доноси одлуке – по њеном мишљењу жена има право да се самостално издржава, и да одлучи да живи сама са дететом. Јозеф Лајхтер (Josef Laichter) наводи да списатељица тако разликује два типа жена: жене којима је брак једино право прибежиште (склониште), где је осигурана делатност њиховог духа и потпуно испуњење њихових очекивања, и жене које су самосталне, и којима није потребна мушка заштита нити подршка, већ им је потребна потпуна слобода са свим безусловним правима. Међутим, према мишљењу књижевнице, ни те жене не смеју да остану без своје природне сврсисходности, а то је да постану мајке (Laichter 1919: 201). Уосталом, Лајхтер приговара да брак јесте и мора бити управо нешто више од пуког телесног односа између мушкараца и жене, представника два различита пола, иначе је у сваком случају поремећај (Laichter 1919: 209). Међутим, однос између супружника у браку или ванбрачној вези у делима Викове-Куњетиц-

ке је варијабилног карактера, било да се подудара или је потпуно опречног карактера у односу на Толстојев модел представљен у *Сонајџи*.

У новели *Након свадбе* (*Po svatbě*, 1892), Викова-Куњетицка представља брак између успешне оперске певачице Арноште Подвалске и имућног велепоседника Данеша Прокопа. Књижевница притом настоји да покаже како превише прогресивни ставови и либерално понашање могу бити погубни по јунакињу, управо стога јер у брачни живот уноси тајну ранијег живота пред супругом. Слично као и Позднишев, Подвалска се без адекватног одгоја препушта ласцивном животу, при чему рађа ванбрачну кћи које се одриче ради своје каријере. Када се због тога покаје и жели да буде део живота своје ћерке, наилази на отпор бившег партнера и неразумевање супруга ког је лагала. У безизлазној ситуацији она тражи властито оправдање на познат начин који износи и Позднишев када каже: „Нисам имала никог ко би ме саветовао, никога ко би ме грдио, ко би ме пријатељски волео, ко би утицао на мене и мој морал, ко би ме учио да будем поштена, добра, великодушна и племенита” (Kunětická-Víková 1892: 15). За ову јунакињу је брак само средство како да се приближи својој остављеној ћерки, те је одбијање Хармаха и Данешов прекор доводе до јединог излаза из ситуације у којој се нашла, а то је самоубиство утапањем.

Међутим, у роману *Господар* (Pán, 1922) који је настао три деценије *Након свадбе*, Викова-Куњетицка директно одговара на тему коју препознајемо у *Кројцеровој сонети* која се односи на захтев моралне чистоте пре брака који једнако треба да важи за мушкарце, колико и за жене. Роман је написан у првом лицу чиме се изражавају лична уверења списатељице која о својој прози каже: „Мој роман (мисли на роман *Pán*) изазвао је ужас и противљење. Ја сам пак том књигом себе ослободила великог терета. Моје књиге су борба за моје лично прочишћење и за способност поносне самоспознаје” (Voborník 1934: 24). Лајхтер подсећа да Куњетицка у роману *Господар* инсистира да мушкарац буде чист пре брака и да у браку такав остане (Laichter 1919: 210). Наиме, однос између двоје јунака (Здене и Стањека) индикативно упућује на сам назив романа и објашњава списатељичин став којим такав однос осуђује и одбацује. Здена Стањека назива „господарем” своје душе (Víková-Kunětická 1905: 139) коме се сама потчинила. Чак и када се уда за Стањека, Здена интензивно проживљава своју љубав која је више тишти и мучи, него што јој причињава задовољство. То произилази из њеног, не само обожавања Стањека, већ због његовог обожења. Њена осећања имају у себи нешто од патолошког изопачења чистоте љубави. Оно што Здену највише мучи у браку је непознавање мужевљево прошлости: „Једва да сам упоредила своју прошлост са његовом, поново би ме опхрвало велико мучење несигурности јер нисам знала докле сеже његова загонетна прошлост, да ли је је то његова сутрашњица, и

да ли се продужавала сваким новим часом” (исто: 196). Викова-Куњетицка у својој прози гради ситуацију сумње у јунакињи Здени према супругу Стањеку, која све више расте у браку када она подозрева да муж – не само што је имао тајни живот пре познанства са њом у коме се виђао са многим женама, већ тај модел живота наставља у заједничком животу. Она му ретко то приговара, али не уме да понашањем сакрије своје зебње које Стањека подстичу да каже: „... не мучи ме, Здено. Ми сви имамо исту прошлост. Зашто да о томе говоримо. Ипак не можеш да очекујеш да сам живео другачије од других” (исто: 221). Сличну исповедну ноту Позднишева о властитој прошлости читали смо у *Кројцеровој сонати*. Књижевница минуциозно гради оно што бисмо апстрактно назвали „анатомијом женске душе” откривајући заносе и идеале једне, најпре девојке која сањари о љубави за каквом чезне, а потом приказује демистификацију личне илузије зреле жене кроз реалан брачни живот у коме те замишљене чистоте и привржености нема. Управо се ту проналази паралела са *Кројцеровом сонатом*, јер су у животу њеног супруга постојале и друге жене, при чему он у брак улази изгубивши честитост у младалачким годинама. И овде напет однос између двоје јунака кулминира и разрешава се самовољном смрћу јунакиње коју можемо да протумачимо у Сартровом кључу као акт у коме Здена више није желела да присуствује ситуацији заједничког живота који је лично доживљавала као мучан и непродуктиван однос. Иако је и она постала мајка, у последњем роману Викове-Куњетицке мајчинство није било натпостављено браку и односу са партнером. Чини се да списатељица није помирила све односе које њој савремена жена у животу остварује. У погледу на форму и организацију породице, Викова-Куњетицка изражава уверење да њој савремена породична структура носи сву збрку, недостатке и суморност мале унутрашње културе мушкарца, и малих и недовољних захтева жене према њему. „Непрестано мислимо да узрок данашњег распада породичног живота лежи у законима и традицији, а заправо је узрок само у нама, и ни у чему другом” (Viková-Kunětická 1912: 27). Зато је књижевница уверења да докле год се појам породице не идигне изнад закона и традиције, дотле неће бити решено ни женско питање, нити питање односа жене према мушкарцу (ibid, 28). Овде Куњетицка већ заговара идеју напуштања старог начина схватања онога шта је породица и како је треба градити и обликовати. Стога књижевница иступа с чврстим уверењем и каже: „Ако је право и цивилизацијска дужност човека да призна породични живот, да је хранитељ жене и деце, онда је право и дужност жене далеко дубља и старија, и не лежи само у друштвеним и цивилизацијским условима човечанства” (Viková-Kunětická 1912: 28).

Резимирања и закључци

Све три списатељице о којима је било речи у раду бирале су теме о којима су писале управо са становишта лично стеченог искуства и субјективних интересовања, пре свега за положај жене у њима савременом друштву. Дефинисање тог положаја је реализовано у односу на анализу брака као институције, при чему полазимо од Толстојеве новеле као парадигме којом се указује на проблеме брачног живота (нарочито у периоду друге половине 19. века), а у вези са којом су аналогно настајала и дела Јанковићеве, Свободове и Викове-Куњетицке. Толстој у *Кројцеровој сонати* именује основна људска зла и посрнућа која осуђује кроз лик Позднишева. То су, према мишљењу Младеновића, разврат, одсуство полне суздржљивости, брачна неверност, недовољна борба за одржавање чистоте људске врсте, лоше васпитање деце и помодарство које се уврежило у друштву. Толстој је стога тежио чедности, самосавлађивању у љубави и сматрао је да природа и вођење једноставног живота са скромним средствима најбоље лече паразитске и лоше навике руских племића и људи модерног доба (Младеновић 1964: 99).

Овакве констатације о руском књижевнику потврђује и проза коју је написао тридесет година пре *Кројцерове сонате* под називом *Породична срећа* (*Семейное счастье*, 1859) коју читамо као преднацрт идеје представљене у *Сонати*. Старијег, озбиљнијег супруга разочарава жена, док он тежи стабилној породичној срећи изван урбаног амбијента и ужурбаности савременог света. Разрешење пољуљаног односа поверења и привржености између двоје суприжника Толстој није представио трагичним крајем ниједног од њих, већ их је пустио да меланхолично и апатично живе заједно у изгубљеној породичној срећи, управо јер је Маша заувек изгубила поверење Сергеја Михајлича. Та иста меланхолија је током три деценије Толстојевог стваралаштва метаморфозирала у горчину која кулминира немилосрдним убиством Позднишева, који и сам блудник, убија супругу на коју пресликава властита сагрешења.

Директна рецепција и несумњиви утицај Толстоја уочава се и у делу америчке списатељице Полин Грејсон (Pauline Grayson) која једнако сликовито и звучно насловљава своје дело као *Кројцорова соната убире њлодове* (Kreutzer Sonata Bearing Fruit, 1890), у коме нескривено субјективан утисак по читању Толстојевог дела успева да преточи у једнако језиву причу о ауторитативном старијем супругу и млађој жени која ће свој живот несрећно скончати самовољно, мучена мужевљевом патолошком љубомором. Као и код Викове-Куњетицке, жена је сама окончала живот, иако код Полин Грејсон супруг, подстакнут љубомором и мржњом према жени након читања *Кројцерове сонате*, првобитно планира да чин убиства сам почини. Међутим, идеја саможртвовања и властитог мучеништва му је изгледала глупа, и срамио је се пред помишљу на Толстоја – који би се подсмехнуо таквој

помисли. Но ипак, он убиство жене доживљавао као једини праведан чин којим се могу искупити „њени” греси у вези са чиме закључује: „Само смрт може да искупи њен грех” (Grayson 1890: 97).

Супротно овоме, становишта жене у вези са овако строгим ставом у супружничком животу расветлиле су поменуте списатељице. Милица Јанковић проблему тумачења Толстојевог дела приступила је кроз представљену прозу *Пре среће* у којој смо сведочили да главна јунакиња тек захваљујући *Кројцеровој сонати* сазнаје за могућност брачног неверства, промискуитетног начина живота, за патолошка стања љубоморе и посесивности, за мржњу и презир, и коначно за убиство у браку. С друге стране, Јаковљевићева својом прозом *Плава госпођа* пише један од првих српских романа који третира неверство у браку где је прељубу починила жена, док је супружник брижан и трпељив човек – потпуно супротно у односу на позиције јунака које поставља Толстој у *Кројцеровој сонати*. Ружена Свободова у прози *Замршене није* такође обрађује тему браколомства од стране жене која за своје животно незадовољство и неиспуњеност криви супруга који занемарује њена осећања, као и властиту мајку која ју је натерала на удају како би је се решила (Svobodová 1899: 143); зато се она препушта освешћеној потреби за угађањем властитим осећањима и чулима. Напушта децу и супруга, и одлази са младим љубавником. Међутим, да ово није решење Свободова показује кроз чињеницу да њена јунакиња не проналази срећу у новом начину живота јер њен изабраник умире, а она осиромашена одлази мајци која је не дочекује у добру. Ово је био само приказ једног промашеног живота и низања лоших одлука које жена без начина да се самостално издржава некада бива приморана да доноси.

Коначно, и Викова-Куњетицка о браку као породичној и социјалној институцији износи властита размишљања не само у својим романима, већ и у есејистичкој прози сабраној у књизи под називом *Даље* (Dál, 1912). Било подстакнута директно Толстојевом прозом као остале ауторке о којима је било речи у раду, на шта смо настојали да скренемо пажњу кроз преглед међукњижевних утицаја у историји књижевности, било да су то њени самостални ставови у вези са политичким ангажманом, Викова-Куњетицка са различитих становиштава приступа описивању и сагледавању односа између мушкараца и жена. За њу је однос жене према мушкарцу на прелому између 19. и 20. века веома нејасан упркос јасној дефиницији, и то стога јер узајамни однос готово никада не резултира ничим другим до браком – на који се жена и дете мање више ослањају као на једини могући начин свог моралног и друштвеног постојања (Viková-Kunětická Dál 1912: 53). Викова-Куњетицка је, дакле, ту веома критична када је у питању брак као институција и зато у својој прози покушава да браку пронађе алтернативу (као што се то илуструје у романима *Medřická* 1897 и *Vzpoura* 1901).

Након илустрованих примера књижевних утицаја *Кројцерове сонате* несумњиво је, дакле, да је Толстојево дело било плодно тле за књижевни пастиш различитих књижевника, односно књижевница о којима говоримо у раду, било да су оне директно Толстоја спомињале у свом стваралаштву, било да то ипак нису отворено чиниле, већ се теме из *Сонате* могу посредно препознати као дијалог с руским писцем, или пак као његова критика. Књижевнице, притом, немају само један одговор на питања подстакнута *Кројцеровом сонатом*, већ иду и даље у могућим варијацијама постављеног проблема – неверства у браку са позиције мужа или жене и занемаривање брака као институције уопште, и какве све последице из тога могу да проистекну. Толстојево наслеђе се у погледу на све ово препознаје у просветитељском тону, моралној дубини и песимизму у погледу људског стања и свесности деструктивне моћи људских поступака барем на том микроплану породице, што је све скупа утицало на обликовање књижевних токова у европској и светској књижевности на прелому века.

Цитирана лијераиура

- Бахтин, Михаил. Предавања из историје руске књижевности. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.
- [Bahtin, Mihail. Predavanja iz istorije ruske književnosti. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2014]
- Деретић, Јован. Историја српске књижевности. Београд: Sezam Book, 2007.
- [Deretić, Jovan. Istorija srpske književnosti. Beograd: Sezam Book, 2007]
- Милинковић, Снежана. „Исповест у *Исповестима* Милице Јанковић: нацрт”. [У:] М. Анђелковић (ур.) Савремена проучавања језика и књижевности: зборник радова са IV научног скупа младих филолога Србије одржаног 12. марта 2012. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Књ. 2. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2013, 313–327.
- [Milinković, Snežana. „Ispovest u *Ispovestima* Milice Janković: nacrt”. [U:] M. Anđelković (ur.) Savremena proučavanja jezika i književnosti: zbornik radova sa IV naučnog skupa mladih filologa Srbije održanog 12. marta 2012. godina na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu. Knj. 2. kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2013, 313–327]
- Палавестра, Предраг. Историја модерне српске књижевности. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- [Palavestra, Predrag. Istorija moderne srpske književnosti. Beograd: Srpska književna zadruга, 1986]
- Пантелић, Ивана, Јелена Милинковић, Љубинка Шкодрић. Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији. Београд: НИН, 2013.
- [Pantelić, Ivana, Jelena Milinković, Ljubinka Škodrić. Dvadeset žena koje su obeležile XX vek u Srbiji. Beograd: NIN, 2013]
- Свирчев, Жарка. „Авангардни девојачки роман: *Пре среће* Милице Јанковић и *Ђакон Богородичине цркве* Исидоре Секулић”. [У:] Б. Дојчиновић, Ј. Милинковић, М.

- Родић (ур.) Нова реалност из сопствене собе. Књижевно стваралаштво Милице Јанковић. Велико Градиште – Београд: Народна библиотека „Вук Караџић” – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 2015, 151–174.
- [Svirčev, Žarka. „Avangardni devojački roman: *Pre sreće* Milice Janković i *Đakon Bogorodičine crkve* Isidore Sekulić”. [U:] B. Dojčinović, J. Milinković, M. Rodić (ur.) *Nova realnost iz sopstvene sobe. Književno stvaralaštvo Milice Janković. Veliko Gradište – Beograd: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić” – Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, 2015, 151–174.*
- Скерлић, Јован. Историја нове српске књижевности. Београд: Учитељски факултет, 2009.
- Извор:<https://archive.org/details/70781414JOVANSKERLICistorijaNoveSrpskeKnjizevnosti/page/n1/mode/2up> 27.04.2025.
- [Skerlić, Jovan. *Istorije nove srpske književnosti*. Beograd: Učiteljski fakultet, 2009, izvor: : <https://archive.org/details/70781414JOVANSKERLICistorijaNoveSrpskeKnjizevnosti/page/n1/mode/2up> 27.04.2025.
- Чехов, Антон Павлович. «Письмо Плещееву А. Н., 15 февраля 1890 г. Москва». [B:] А. П. Чехов. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Письма: В 12 т.: Москва: Наука, АН СССР, Институт мировой лит. им. А. М. Горького, 1974–1983. Т. 4. Письма, январь 1890 – февраль 1892. Москва: Наука, 1975, 18–19. Источник: <http://chekhov-lit.ru/chekhov/letters/1890-1892/letter-769.htm> 10.01.2025.
- [Chekhov, Anton Pavlovich. «Pis'mo Pleshcheevu A. N., 15 fevraliâ 1890 g. Moskva». [V:] A. P. Chekhov. Polnoe sobranie sochineniï i pisem: V 30 t. Pis'ma: V 12 t.: Moskva: Nauka, AN SSSR, Institut mirovoï lit. im. A. M. Gor'kogo, 1974–1983. T. 4. Pis'ma, iânvar' 1890 – fevral' 1892. Moskva: Nauka, 1975, 18–19. Istochnik: <http://chekhov-lit.ru/chekhov/letters/1890-1892/letter-769.htm> 10.01.2025]
- Младеновић, Младраг. „О Лаву Толстоју и његовом делу”. [U:] Л. Толстој. Београд: Издавачко предузеће Рад, 1964, 93–99.
- Mourková, Jarmila. *Růžena Svobodová*. Praha: Melantrich, 1975.
- Novák, Arne, Jan V. Novák. *Přehledné dějiny literatury české*. Brno: Atlantis, 1995.
- Pohorský, Miloš. „Karolina Světlá”. [U:] J Mukařovský. *Dějiny české literatury III*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, 120–138.
- Šalda, F. X. *Tiživá samota: korespondence F.X. Šaldy a Růženy Svobodové* / [vybrali, uspořádali, k vydání připravili ... Jaromír Loužil, Jarmila Mourková a Jan Wagner]. Praha: Odeon, 1969.
- Šalda, F. X. „Růžena Svobodová. Zamotaná vlákna”. [U:] *Kritické projevy IV. 1898–1900. Soubor díla F. X. Šaldy*, sv. 13. Praha: Melantrich, 1951.
- Thayer, Russell M. «Count Tolstoi not Obscene. The 'Kreutzer sonata' cannot Legally be Suppressed». <<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1890/09/25/103266617.pdf>> 15.12.2024.

Извори

- Јанковић, Милица. *Пре среће*. Београд: PortaLibris, 2018.
- [Janković, Milica. *Pre sreće*. Beograd: PortaLibris, 2018]

- Толстој, Лав Николајевић. „Породична срећа”. [У:] Три смрти и друге приповетке. Београд: Рад, 1968, 86–184.
- [Tolstoj, Lav Nikolajevič. „Porodična sreća”. [U:] Tri smrti i druge pripovetke. Beograd: Rad, 1968, 86–184]
- Grayson, Pauline. *Kreutzer sonata bearing fruit*. New York: J.S. Ogilvie, 1890. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=osu.32435018316844&seq=3> 5.1.2025.
- Svobodová, Růžena. *Zamotaná vlákna*. Praha: Knihtiskárna F. Šimáček, 1899.
- Tolstoj, Lav Nikolajevič. *Krojceroва sonata*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1964.
- Víková-Kunětická, Božena. *Pán*. Praha: Knihtiskárna F. Šimáček, 1905
- Víková-Kunětická, Božena. *Po svatbě*. Praha: Knihtiskárna F. Šimáček, 1892

Ivana Kočevski

THE INFLUENCE OF *KREUTZER'S SONATA* ON THE LITERARY WORK OF SLAVIC WOMEN WRITERS –

On the example of selected works by Milica Janković,
Růžena Svobodová, Božena Víková-Kunětická

Summary

A look back at the history of Serbian and Czech literature in the 19th century shows the considerable influence of Russian writers on the work of Serbian and Czech authors. One example of this is Tolstoy's novella *The Kreutzer Sonata*, whose text directly or indirectly influenced the work of Milica Janković, Růžena Svobodová and Božena Víková-Kunětická. All three writers discussed here chose the topics they wrote about precisely from the point of view of their personally acquired experiences and subjective interests, especially in relation to the position of women in their contemporary society. This position is defined in relation to the analysis of marriage as an institution, taking Tolstoy's novel as a paradigm that points to the problems of married life (especially in the second half of the 19th century), and in the context of which the works of Janković, Svobodová and Víková-Kunětická were written.

In *The Kreutzer Sonata*, Tolstoy names the fundamental human evils and weaknesses that he denounces through the character of Pozdnyshev. These are debauchery, marital infidelity, inadequate efforts to maintain the purity of the human race, poor child-rearing and fashion. The direct reception and undoubted influence of Tolstoy is also evident in the work of the American writer Pauline Grayson, who just as vividly and resonantly titles her work *Kreutzer Sonata*

Bearing Fruit (1890), in which she manages to translate her openly subjective impression after reading Tolstoy's work into an equally chilling story about an authoritarian older husband and a younger wife who will end her life unhappily, tormented by her husband's morbid jealousy.

Tolstoy's work was thus fertile ground for literary pastiche by various writers, regardless of whether they mentioned Tolstoy directly in their works or whether the themes from the *Sonata* can be recognised indirectly as a dialogue with the Russian writer or as his criticism. The authors not only have an answer to the questions raised by the *Kreutzer Sonata*, but rather address possible variations of the problem raised – infidelity in marriage from the position of the husband or wife and the neglect of marriage as an institution in general and all the consequences that can result from it. Tolstoy's legacy in the face of all this is recognised in the enlightened tone, the moral depth and pessimism about the human condition and the awareness of the destructive power of human action, at least at the microlevel of the family, all of which combined to influence the shaping of literary trends in European and world literature at the turn of the century.

Keywords: *Kreutzer Sonata*, Milica Janković, Růžená Svobodová, Božena Víková-Kunětická, marriage, freedom, love.

SUSRET ISTOKA I ZAPADA U IZABRANIM ČEŠKIM PUTOPISNIM TEKSTOVIMA O GRČKOJ I TURSKOJ IZ DRUGE POLOVICE 19. STOLJEĆA**

Referat se bavi prikazom Orijenta i Grčke u tekstovima nekoliko čeških putopisaca iz 19. stoljeća (František Velišský, Vítězslav Hálek, Justin Václav Prášek, Josef Václav Frič, Jan Neruda), s naglaskom na percepciju kulturoloških razlika između istoka Europe/Orijenta i Srednje Europe, iz koje dolaze češki putopisci, ali i komentar društvenih/političkih prilika koje su u 19. stoljeću mijenjale sliku tih područja. Analiza izabranih tekstova trebala bi pokazati na koji se način u češkoj, ali i u široj, austro-ugarskoj sredini, formirala slika o ovim prostorima, kao i stereotipi o njima.

Ključne riječi: Grčka, Orijent, Istok, putopisni tekstovi, 19. stoljeće.

The article discusses the representation of the Orient and Greece in the texts of several Czech travelogue writers from the 19th century (František Velišský, Vítězslav Hálek, Justin Václav Prášek, Josef Václav Frič, Jan Neruda), with emphasis on the cultural differences between Eastern Europe/the Orient and the Central Europe, which the Czech travelogue writers come from, but also on the commentary of social/political circumstances that influenced the changes of those areas in the 19th century. The analysis of the selected texts aims to show in which way the perception of these areas, as well as stereotypes about them, were formed in the Czech, as well as in the broader, Austro-Hungarian surroundings.

Keywords: Greece, Orient, East, travel writing, 19th century.

Uvod

U ovom radu predstaviti ću pet čeških putopisnih tekstova iz 19. stoljeća koji se bave prostorom Grčke i Orijenta te pokušati izvesti zaključke o stavu čeških putnika/putopisaca različitih provenijencija koji su se s ovim prostorima susretali u različitim razdobljima 19. stoljeća. To je stoljeće na prostoru Istoka Europe i granice s Azijom bilo vrlo turbulentno i u njemu su se formirale nove

* <https://orcid.org/0009-0006-8304-7841>

** Ovaj rad nastao je u okviru projekta DIGEOCAT&Lib. Projekt se bavi proučavanjem čeških putopisnih tekstova od 15. do 19. stoljeća vezanim za područje Mediterana, a koji bi trebao rezultirati katalogom impresija/stavova čeških putnika vezanih za izabrane teme, od svakodnevnih, poput stanovanja, higijene, odijevanja i sl., do društvenih i kulturoloških, poput narodnih običaja, položaja žena ili odnosa prema strancima.

moderne države koje su s jedne strane, zbog povijesnih okolnosti i geografskog položaja, prihvaćale nasljeđe europskog Zapada, dok su istovremeno sa sobom u budućnost nosile i nasljeđe mnogobrojnih kulturoloških previranja na svojim prostorima.

Putopis kao žanr nije lako definirati, a nije lako niti izdvojiti odlike koje bi ga razlikovale od bliskih književnih žanrova, poput pisama, dnevnika, autobiografije, memoara ili slično (Korda-Petrović 2020: 9). Stoga se često smatra 'rubnim' žanrom, na granici književnosti i publicistike. Dean Duda u studiji *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr* daje sljedeću definiciju:

„Putopis je književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem subjekta diskursa (putopisca) koji pripovijeda zgrade na putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, o njihovim običajima i načinu života te počesto o kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatiče” (Duda 1998: 48)

No i on sam napominje da ovu definiciju treba uzeti uvjetno, na taj način zapravo doprinoseći tezi da je putopis kao žanr teško precizno definirati. Veza- no za problematiku definicije putopisa često se vežu kategorije fikcionalnosti i nefikcionalnosti (Popović 2013). Autori putopisa često u svoje tekstove unose subjektivan odnos prema svijetu izvan teksta (Korda-Petrović 2020: 9), no kao važna činjenica također se ističe da je svaki čin pisanja kao reprezentacije stvarnosti zapravo interpretacija (Polouekteva prema Popović 2013), te stoga umje- sto o razlici između faksije i fiksije treba govoriti o različitim reprezentacijama stvarnosti.

Budući da se tekstovi kojima ćemo se baviti u ovom radu bave prostorom europskog Istoka i Orijenta, ovdje valja spomenuti i doprinos Edwarda Saida pro- učavanju orijentalnog „Drugog” u kolonijalnoj kulturi. U svojoj studiji *Orijen- talizam* iz 1978. godine napominje da su u tekstovima zapadnih pisaca (posebno se bavio putopisnim tekstovima) predodžbe i shvaćanja Europljana promovirana kao univerzalna i općeljudska u odnosu na vrijednost i način života „Drugih”, te posebno ističe da je upravo 19. stoljeće razdoblje u kojem ideje o Orijentu dobi- vaju individualnu i posebnu koherentnost (Said prema Popović 2013). Njegove kritičke analize putopisa „usmjerene su na ilustriranje evropocentričnog putopi- snog diskursa, odnosno na ustanovljavanje uslovljenosti predstava i ispitivanje retoričkih strategija koje dovode do stvaranja korpusa znanja o jednoj sredini, nužno je postavljajući u inferiornu poziciju u odnosu na sredinu iz koje potiče stvaralac i prenosilac tih znanja, tj. putopisac” (Popović 2013). Marija Todorova, pak, ističe Popović, na tragu Saidovih istraživanja uvodi pojam balkanizam, definirajući ga kao „specifični diskurs o Balkanu i radnje usmjerene na njega” (Todorova prema Popović 2013), tj. kao stabilni sistem stereotipa. Za razliku od Orijenta, koji se predstavlja kao apsolutno „Drugo” u odnosu na Europu, Balkan

stoji na rubu, predstavlja most ili raskršće koje spaja Istok i Zapad (Todorova 1999: 36). Njegova međupozicija tako doprinosi shvaćanju Balkana kao „polurazvijenog, polukolonijalnog, poluciviliziranog i poluorijentalnog” (Popović 2013). Samopercepciju vlastitog rubnog položaja Todorova oslikava citatom Sheile Mary Smith:

„Kad ide u Francusku ili Italiju, Grk kaže da ide u Evropu. Engleze, Nemce i druge zapadne narode koji posete Grčku ili u njoj borave, on naziva Evropljanima da bi ih razlikovao od Grka. Zapadnjaci u Grčkoj postupaju na isti način. Oni znaju da su Evropljani, a da Grci to prećutno nisu... U rasnom i geografskom smislu, Grk jest Evropljanin, ali nije zapadnjak. Upravo na to misle i Grk i stranac kad upotrebljavaju termin Evropljanin. Grk je istočnjak na stotinu načina, ali njegov orijentalizam nije azijski. On je most između Istoka i Zapada...” (Todorova 1999: 37)

Ono što spaja ideju orijentalnog i balkanskog jest da se oba termina koriste kao opozicija predodžbi o Europi, koju simbolizira red, kultiviranost, poštivanje zakona, čistoća, pravda, itd. Jednako kao i Said, i Todorova kao najvažnije kanale za širenje slike o Balkanu kao posebnom geografskom i kulturnom prostoru ističe putopisne tekstove (Popović 2013).

Češki putopisni tekstovi o Turskoj i Grčkoj

Impresije različitih čeških putnika koje iznose u svojim tekstovima koji su predmet ovog rada u velikoj su mjeri određene njihovim svjetonazorskim stavovima koji su posljedica političkih/društvenih/kulturnih okolnosti vremena u kojem žive, ali i njihove osobne spremnosti da se suoče sa svijetom koji se u velikoj mjeri razlikuje od svijeta na koji su navikli, to jest, svijeta kršćanske tradicije europskog Zapada i Srednje Europe. Njihov pogled na europski Istok i Orijent uveliko je određen i njihovim ciljem i očekivanjima od putovanja, koja su vrlo raznolika, budući da se oni razlikuju i po svome habitusu – autori ovih tekstova su jedan pjesnik, novinar i radikalni preporodni aktivist (Josef Václav Frič), jedan klasičan filolog i arheolog (František Velišský), jedan povjesničar i orijentalist (Justin Václav Prášek) te dva književnika i novinara (Vitězslav Hálek i Jan Neruda). Iz tog razloga neću koristiti termin književni putopis, već putopisni tekst, budući da su neki od njih više dokumentarističkog karaktera. Analiza ovih tekstova dio je šireg projekta koji se bavi zapisima čeških putnika o području Mediterana, a u okviru kojeg se autorica ovog članka bavila prvenstveno područjem Grčke i Turske. Oni naravno nisu jedini tekstovi koji se bave ovim područjima, ali predstavljaju reprezentativan uzorak razmišljanja tadašnjih čeških intelektualaca o egzotičnom prostoru europskog Istoka i Orijenta. Prema vremenu objavljivanja tekstovi su također vrlo bliski, tj. sve ih možemo smjestiti u posljednjih četrdesetak godina 19. stoljeća.

Prvi tekstovi kojima ću se ovdje baviti su oni Vitězslava Háleka,¹ češkog pjesnika i novinara, o Carigradu, *Crnom Gorom i do Carigrada (Na Černou Horu a do Cařihradu)* i *Carigrad i njegov život (Cařihrad a jeho život)*. Hálek na svoje putovanje na Istok odlazi s ciljem da piše putopisne feljtone i upoznaje češku čitalačku publiku s dalekim i egzotičnim svijetom (Korda-Petrović 2020: 49). Svoje impresije o Istoku Europe i Carigradu, kojeg posjećuje 1865./1866. godine (i kronološki najranije od četiri putnika kojima se ovdje bavimo), redovito šalje u svoju redakciju.² Duh Orijenta Hálek primjećuje već na putu iz Crne Gore prema Albaniji – zaustavljajući se u gradu Durazzu prvo što primjećuje su prljavština i smrad, kojih ovdje ima, kako napominje, za nekoliko gradova. Već na ovom dijelu putovanja Hálek doživljava svojevrсно ‘otriježnjenje’ – sudar s higijenskim navikama Istoka ima moć „ohladiti bilo kakva maštanja u kojima Orijent predstavlja neko bajkovito carstvo” (Hálek 188?a: 97).³ Drugi dojam koji stječe na početku susreta s Orijentom, a koji će kasnije potvrditi u kontaktu s drugim istočnim područjima, jest nedostatak kulture – molitve su ovdje, kaže Hálek, ‘jedina literatura’. Dojam mu se ne mijenja ni u kontaktu s grčkim otokom Krfom. Izrazitu nelagodu u piscu izaziva gužva i buka koju proizvode trgovci, u toj mjeri da se čini da na otoku žive samo prodavači i prekupci zbog kojih se uske prljave ulice čine još više klaustrofobičnima no što jesu. Jednako kao i u Albaniji, i ovdje primjećuje nedostatak kulture – ovaj put glazbene. Glazba koju čuje na otočnim ulicama za Háleka je ‘izvan granica svake kritike’.

Stigavši u Carigrad, Hálek ga prvo promatra ‘izvana’, te ga naziva prvim među svim europskim gradovima, dok, zanimljivo, Prag stavlja na četvrto mjesto. Iz ove perspektive, Carigrad je grad koji impresionira svojim geografskim položajem i stvoren je da postane svjetski grad. No ubrzo spominje da se o njemu priča kao o gradu u koji ne treba ulaziti ukoliko ne želite kvariti svoju predodžbu o njemu (Hálek 188?b: 108). Hálek ga uspoređuje s „čovjekom kojeg krasi prekrasne duševne i tjelesne osobine, koji će svakoga privući i očarati na prvi pogled, no ipak čovjeka bez imalo morala i s bezbroj mana, odbojnog čovjeka s kojim biste se nerado družili” (Hálek 188?b: 109). Prvi dojam o gradu potvrđuje njegove dosadašnje impresije o Istoku i Orijentu – uronivši u njegove ulice, primjećuje da su i u europskom dijelu tek djelomično popločene, izrazito uske i

1 Hálek, Vitězslav (1835–1874) – svestrani češki novinar, pjesnik, prozaist, dramatičar i književni kritičar, te organizator književnog i kulturnog života. Pripadnik je književne generacije Majevaca (okupljene oko almanah *Máj*) koja u svojim književnim djelima nastoji zahvatiti stvarnost, i to u njenom realitetu i sa svim negativnim karakteristikama. Radi se o modernoj generaciji pisaca s kojom se češka književnost približava europskim trendovima. Od njegovih istaknutih radova ističe se zbirka lirskih pjesama *Večernje pjesme (Večerní písně)* te njegove seoske pripovijetke.

2 U ovom radu koristimo se tekstem iz Hálekovih sabranih spisa iz 188?. godine. Poznato nam je kad je putovao u Carigrad, no točan datum objave ovih tekstova nije nam poznat.

3 S češkog prevela autorica rada. Svi daljnji citati ovog djela u njenom su prijevodu.

prljave, na njih se iznosi smeće koje nitko ne čisti. Ponešto vedriji ton autor zauzima u opisu turske tržnice, no i ovdje je preplavljen bukom, gužvom i neredom, te spominje sklonost trgovaca da prevare neiskusnog kupca.

Drugi izrazito snažan dojam koji Hálek ovdje stječe tiče se turskog mentaliteta – Turčin, kaže, „uvijek radije uzima dva puta nego jednom” (Hálek 188?b: 116), što potvrđuje njegov prvotni dojam o njihovom lukavom i prepredenom karakteru. Iako je vidljivo da se Hálek nastoji oduprijeti donošenju vrijednosnih sudova o turskom mentalitetu, u tekstu se jasno primjećuje kritički ton srednjeeuropskog intelektualca, prvenstveno kada je riječ o turskom odnosu prema umjetnosti, koju, kao i sam grad, krasi ljepota izvana, dok iznutra zjapi praznina. Osvrće se na siromašan fundus knjiga u sultanovoj knjižnici u bogato urešenim uvezima koje služe kako bi se Europljanima pokazalo da uopće imaju knjige. Siromaštvo umjetničkog života Hálek posebno primjećuje u kazališnoj umjetnosti, koju naziva ‘tabulom rasom’. Primjećuje da u Carigradu nema publike koju bi zanimala umjetnost pa stoga nema ni umjetnosti same, i tako će biti sve dok će „turski karakter biti turski” (Hálek 188?b: 124). Turčin se, zapisuje dalje Hálek, „nerado kreće i nerado misli” (Hálek 188?: 124). Dok god ima na raspolaganju opijum i duhan, život mu je ispunjen i unaprijed jasno određen, prolazi u blaženoj omaglici i neradu. U crticama u kojima se bavi orijentalnim odnosom prema umjetnosti Hálek je možda i najkritičniji, izgleda kao da ga ni prljavština grada ne iritira toliko koliko intelektualna i fizička lijenost.

Jednako kritičan je autor i prema položaju žena na Orijentu – primjećuje da je nemoguće saznati kako one žive, budući da su u potpunosti izolirane i ne može im se pristupiti. Već na svojoj albanskoj stanici spominje rešetkama zatvorene prozore na prostorijama u kojima se nalazi harem. Prisjećajući se putovanja s Krfa u Carigrad, autor spominje svoja zapažanja o odnosu muškaraca prema ženama – muževi sa ženama ne razgovaraju, a i same žene boje se progovoriti dok su im muževi u blizini. Kod žena Hálek primjećuje prezir prema muževima koji ih, prema njihovim riječima, tretiraju kao robinje, tuku ih i izgladnjuju, i one same kažu kako „bi bilo najbolje kad bi sve Turkinje ubile svoje muževe na spavanju” (Hálek 188?b: 140).

Zanimljiva je činjenica da su gotovo jedina mjesta u kojima Hálek u Carigradu vidi određenu ljepotu (uz izuzetak monumentalne Aje Sofije) i mir – groblja. Kao da su za europskog putnika to jedina mjesta na kojima se brišu razlike između Istoka i Zapada i na kojima je u općem kaosu, vrevi, buci, prljavštini, moru potencijalnih opasnosti i neorganiziranosti, moguće pronaći sigurnost i predvidljivost – u poštovanju prema svojim mrtvima ‘divlji’ Istok i ‘kultivirani’ Zapad najbliži su si što si mogu biti.

U svojoj seriji putopisnih tekstova *Slike iz tuđine (Obrazy z ciziny)* (1872.) Jan Neruda⁴ dva poglavlja posvećuje Carigradu i Orijentu (*Cařihrad i Studie orientální*). Odmah na prvi pogled primjećuje se gotovo identičan odnos autora prema Carigradu 'izvana' i 'iznutra' kao onaj Vitězslava Háleka – iz daljine on imponira svojom ljepotom, plijeni svojom bogatom prošlošću i bez sumnje ga, navodi autor, očekuje slavna budućnost i suđeno mu je da postane centar svijeta. No Carigrad 'iznutra' izaziva sasvim drugi dojam – na ovom se mjestu stapaju Zapad i Istok, dvije velike kulture i „tvrdoglavi stari red bori se s novim pobjedničkim. Bori se – i oba se valjaju u orijentalnoj prljavštini!” (Neruda 1950: 14).⁵ Prljavština ovdje prekriva sve – i ulice i ljude. Kroz gotovo fotografske opise izabranih kulturnih specifičnosti (načina trgovanja, kulta sultana, derviša, pasa lotalica, groblja, zabave, kuhinje, bakšiša) Neruda jasno demistificira romantične predodžbe o Istoku. Posebice je to vidljivo u opisu žena koje su, suprotno predodžbama o egzotičnim ljepoticama, prljave i neuredne, a one bogatije već su podlegle europskom načinu odijevanja ispod obaveznih feredža. Još jedna upadljiva sličnost s Hálekom vidljiva je kod opisa groblja – javna groblja ovdje su spojena sa životom, predstavljaju oazu zelenila u gradskoj vrevi i zapuštenosti gradskih ulica. U ovom segmentu Neruda čak ističe i prednosti Istoka u odnosu na Zapad – svakom pokojniku zajamčen je vječni spokoj, svatko ima pravo na vlastiti grob za koji se ne plaća naknada, kao što je tome u civiliziranoj Europi.

Tekst Josefa Václava Friča⁶ *Iz pokorenog Carigrada (Z pokořeného Cařihradu)*⁷ datira iz 1878. godine, što autora smješta u taj prostor upravo u vrijeme rusko-turskog rata 1877.-1878. godine. U njegovu putopisu odmah se na prvi pogled primjećuje simpatija prema slavenskoj braći Rusima (iz čega iščitavamo i ostavštinu preporodnog entuzijazma iz mladosti) i hvala njihovog ponašanja prema lokalnom stanovništvu. Ruske vojnike opisuje kao prijateljski raspoložene i uljudne, iako ih se u izvještajima određenih dopisnika za Europu prikazuje kao

4 Neruda, Jan (1834–1891) – češki književnik, novinar i kritičar. Jedan je od najznačajnijih predstavnika češkog realizma i pripadnik generacije Majevaca. Njegovim najznačajnijim djelom smatraju se *Malostranske pripovijetke (Povídky malostranské)*.

5 S češkog prevela autorica rada.

6 Frič, Josef Václav (1829–1890) – češki književnik i publicist. Kao radikalni demokrat sudjelovao je u praškim revolucionarnim zbivanjima 1848. godine. Velik dio života proveo je u emigraciji (London, Pariz, Zagreb, Petrograd), te je često zatvaran zbog svojih političkih stavova i aktivnosti. U Hrvatskoj od 1873. do 1876. uređuje novine *Agramer Zeitung*, a 1875. u Zagrebu osniva češko kulturno društvo *Česká beseda*. Piše pod utjecajem Byrona te se kasnije pridružuje generaciji okupljenoj oko almanaha *Máj*.

7 Tekst je objavljen u tada vrlo utjecajnom češkom časopisu *Osvěta* 1878. godine te ga možemo smatrati uistinu aktualnim prikazom zbivanja i situacije u tadašnjem Carigradu.

okrutne. Frič dolazi do zaključka da takvi izvještaji služe u političke svrhe, kako bi zastrašili Europu, posebno Engleze i cijeli ‘turkofilski svijet’.

S obzirom na okolnosti, ali i njegovu osobnu pozadinu, u Fričovom tekstu iz Carigrada prevladava politička nota, tj. osvrst na tada aktualnu situaciju u Turskoj. U novim turskim političkim vođama prepoznaje „plemenski ponos, najgoru vrstu vjerske netrpeljivosti povezanu sa smiješnom netrpeljivosti prema kršćanskoj civilizaciji” (Frič 1878: 528),⁸ dok je istovremeno njihova zemlja zbog svojih velikih problema prisiljena moliti za pomoć i umiljavati se Europi, kojoj zbog miješanja u tursku politiku ti isti politički vođe pripisuju pad osmanskog carstva. S primjetnom dozom satire Frič se osvrće na licemjerje s kojim Turci promatraju cijeli kršćanski svijet, stavljajući sebe u poziciju najuzornije svjetske države.

Aktualno stanje u Turskoj Frič komentira prvenstveno iz novinarske pozicije, ne izbjegavajući analizu tamošnje trgovine, poljoprivrede i stanja u industriji, koju su svojim nepromišljenim postupcima sami uništili, izazivajući u državi ozbiljne probleme i bijedu za koju vladajuća birokracija nema adekvatnog rješenja. Takvo stanje za Friča rezultat je korupcije i nedostatka turske radne etike – autor navodi kako je u Turskoj nemoguće zamisliti da bi se sin nekog paše posvetio studiranju, praktičnom životu, trgovini ili industriji. Princip istanbulskih vladarskih obitelji je, kako kaže, da ‘rad kvari’, ‘radom’ se bavi samo najniži sloj stanovništva, a u taj najniži sloj spadaju i liječnici, učitelji, trgovci, obrtnici i poljoprivrednici. S druge strane, svaki malo viši turski službenik ima svog vrataru, čistača cipela, čuvara harema, vrtlara i iz redova tih svojih sluga izabire svoje miljenike koje preporučuje za službenike u provincijskim mjestima.

U općoj percepciji grada koji Frič vidi kao prljav, zagušen i zapušten te potencijalno opasan, pa se stoga „s njim rastaje vrlo rado, kao s nijednim gradom u kojem je dosad boravio” (Frič 1878: 532), posebno izdvaja dvije četvrti – Galatu i Peru – s ‘čistim’ stanovništvom, većinom Grcima, Židovima, Armencima i prognanim ‘Francima’ svih narodnosti, koji su u ove četvrti donijeli ‘duh Europe’. No Frič ovdje ne misli na kultivirani europski duh, već na noćne barove, gostionice, kladionice i kockarnice, dekadentnu Europu koja se u svojim najnižim oblicima širi na Istok. Blaga ironija autora dalje u tekstu prelazi u otvorenu kritiku europske politike prema Turskoj, oportunitizma svih onih koji u povijesnom kaosu na ovim prostorima vide priliku za zaradu i vlastitu dobrobit, onim ‘prauzorima europske kulture’, hijenama koje ne vrebaju iz šaša u savani već iza čašice u nekom od finih europskih lokala kako bi izvukli korist iz tuđe bijede. Onaj tko bi htio uskrsnuti Carigrad, trebao bi, zaključuje Frič, prvo „prognati te europske štetočine na Bospor i spaliti petrolejom ulice kojima gmižu” (Frič 1878: 533).

8 S češkog prevela autorica rada. Svi daljnji citati ovog djela u njenom su prijevodu.

Tekstovi koji se bave Grčkom, i to prije svega Atenom, a to su oni Františka Veliškog⁹ (*Atena (Athény)*)¹⁰ i Justina Václava Prášeka¹¹ (*Atena. Putopisne crtice i uspomene iz prošlosti (Athény. Črty cestopisné a vzpomínky z minulosti)*),¹² dvojice znanstvenika, klasičnog filologa/arheologa i povjesničara/orijentalista, u velikoj su mjeri obilježeni očekivanjima putopisaca te idealiziranom slikom Grčke iz slavnih antičkih vremena. Oba putnika posjećuju Grčku u drugoj polovini 19. stoljeća, tj. nakon grčkog oslobodilačkog rata i uspostavljanja samostalne države. U ovim je putopisnim tekstovima sraz Istoka i Zapada nešto manje primjetan no u spomenutim tekstovima koji se bave Carigradom i Turskom, a u to vrijeme se u određenoj mjeri počinju javljati i promjene kojima se Grčka, nakon stoljećâ turske vladavine, pokušava ponovno uključiti u europsku tradiciju i trendove, no antagonizam prema ostavštini Orijenta u kolijevci europske civilizacije u određenoj je mjeri prisutan i ovdje.

František Velišský tako o Grčkoj govori kao o opasnoj i nekulturnoj zemlji, što dovodi u direktnu vezu jedno s drugim, tj. komentira da se radi o zemlji u koju kultura nije pronikla u dovoljnoj mjeri da bi se njezini stanovnici posvetili poštenom radu, već im je cilj što manje raditi, a što više zaraditi, zato se ne bave poljoprivredom već prvenstveno trgovinom, što ih u njegovim očima čini i izuzetno lijenim narodom (Velišský 1878: 216). Probleme ove novoustrojene mlade države Velišský izravno povezuje s nasljeđem turske vladavine, nečim što je u Europu došlo s Istoka – tijekom turske vladavine narod je, prema Velišskom, ‘podivljao’ zbog svakodnevne borbe za vlastitu egzistenciju te je stoga postao narod lukavaca, lažljivaca i prevaranata. Taj proces degeneracije na ovim je prostorima, prema tumačenju autora, bio toliko učinkovit i zbog činjenice što su još i ranije u Grčku pristigli brojni narodi – Slaveni, Albanci, Arapi – koji se nikada nisu u potpunosti asimilirali.

Jan Neruda u svojoj zbirci putopisnih tekstova *Slike iz tuđine* donosi i svoje impresije o Ateni. ‘Moderna’ Atena za njega je čista suprotnost onoj antičkoj – on ovdje svjedoči ‘propasti slavne Grčke’, od starih spomenika ostale su samo

9 Velišský, František (1840–1883) – arheolog, klasični filolog, prevoditelj i srednjoškolski profesor. Autor je prijevoda nekih Platonovih djela na češki jezik. Njegovim najznačajnijim djelom smatra se monografija *Život Grka i Rimljana (Život Řeku a Římanů)* (1876.). Objavljivao je i feljtone i članke o antičkim temama u mnogobrojnim češkim časopisima.

10 Tekst je objavljen u časopisu *Osvěta* 1878. godine. Prema nekim neprovjerenim izvorima, autor je 1873. bio na studijskom putovanju u Grčkoj, Egiptu i Maloj Aziji, pa možemo pretpostaviti da je ovaj putopisni prikaz rezultat tog putovanja.

11 Prášek, Justin Václav (1853–1924) – povjesničar, orijentalist i srednjoškolski profesor. Usavršavao se u Münchenu i Berlinu. Posvetio se orijentalnim studijima i antici, autor je više povijesnih monografija i udžbenika posvećenih povijesti Češke i europskih zemalja te Bliskog Istoka i Azije.

12 Tekst izlazi kao samostalna monografija 1890. godine, stoga autorovo putovanje možemo smjestiti u 1880te godine.

ruševine, sve vrijedno je pokradeno, a nova arhitektura (i općenito kultura) neuspješno oponaša europske trendove, ulice su prljave i uske, bez zelenila. Život na ulicama je doduše šarolik i živahan, prvenstveno zahvaljujući miješanju europskih i azijskih utjecaja, koje autor posebno primjećuje u načinu odijevanja. Posebno se osvrće i na način trgovine i oskudnu ponudu na tržnicama – ono što se tamo nudi u velikoj mu je mjeri degutantno, a sama Grčka izrazito je siromašna. Osim grožđica izvoze samo još ‘profesionalne slijepce’, čime ih ovdje portretira i kao vrlo neiskren i podao narod sklon varanju. Napominje i da ih nije loš glas na Sredozemlju, a život u Ateni smatra opasnim.

Tekst Justina Václava Prášeka drugačijeg je tona i mnogo optimističniji, prije svega iz razloga što se koncentrira na one značajke Grčke i Atene u kojima prepoznaje njezinu modernizaciju i približavanje novim europskim trendovima, kako društvenim i političkim, tako i kulturnim. Iako ne izbjegava dijelove grada u kojima se Orijent zadržao u, kako kaže, ‘izvornom izdanju’, ipak ih naziva ‘ostacima stare Atene’, koje dovodi u kontrast sa širokim bulevarima u francuskom stilu, popločenima mramorom, zgradama ukrašenim prekrasnim skulpturama i raskošnim vrtovima (Prášek 1890: 34). Za razliku od Veliškog, koji Grke i Atenu vidi kao dekadentne i gotovo nepopravljive, Prášek svoje dojmove iznosi s određenom dozom optimizma, ne donosi vrijednosne sudove o navikama lokalnog stanovništva, buku i vrevu na ulici i tržnicama shvaća kao dio lokalnog kolorita, cjelodnevno sjedenje u gostionicama ne interpretira kao lijenost već kao nužnost zbog tamošnjih visokih temperatura koje otežavaju rad. Ne izbjegavajući činjenicu da se mnoge stvari strancima mogu činiti odbojnim, poput higijene i čistoće tamošnjih lokala, kao i određenih gastronomskih osobitosti, vidi ovaj prostor kao mjesto kontakta Istoka i Zapada, prostor u kojem se miješaju narodi, kulture, nove i stare vrijednosti.

Zaključak

Što se iz ovih raznorodnih tekstova može zaključiti o percepciji Orijenta i Istoka Europe u češkoj, tj. austro-ugarskoj sredini?

Prvenstveno, evidentno je da su ovi prostori u srednjoeuropskoj sredini prethodno na različite načine romantizirani, što je dovelo do određenih predodžbi o njemu koje se pak u izravnom kontaktu s njim većinom razbijaju. Iako pokušavaju zadržati kritički odstup objektivnog promatrača, autori ovih tekstova u velikoj mjeri u tome ne uspijevaju – Fričova angažirana ironija, Hálekova subjektivnost i slikovitost, oštri komentari Jana Nerude, tuga, gotovo vapaj Veliškog i neskrivene simpatije Prášeka pokazatelji su da su ovi prostori na njih ostavili dubok i neočekivan dojam, bio je to susret za koji nisu bili spremni. Upravo je taj faktor iznenađenja, pa čak i šoka, možda i presudan za formiranje određenih stavova o novom i nepoznatom, koji zatim prerastaju u stereotipe, od kojih su se na Zapadu neki održali i do danas. Kako smo ranije u tekstu spomenuli, putopisni

tekstovi važan su kanal za stvaranje slike o novim i nepoznatim prostorima i konstruiranje slike o 'Drugom'. U analiziranim tekstovima jasno se primjećuje Saidov evropocentrični stav srednjoeuropskog intelektualnog miljea iz kojeg dolaze naši putnici – njihov Orijent i Balkan inferiorni su u odnosu na Europu i europske standarde kojima su oblikovani, a koji su u ovim slučajevima postavljeni kao (neprimjereno) mjerilo na osnovu kojeg se ovi strani i u velikoj mjeri drugačiji prostori interpretiraju.

Citirana literatura

- Duda, Dean. Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Korda-Petrović, Aleksandra. Češki putopisi o Balkanu. Beograd: Savez slavističkih društava Srbije, 2020.
- Popović, Olivera. „Od rubnog žanra do generatora novih književnih teorija”. [U:] Aleksandra Nikčević-Batričević (ur.) Size Zero/mala mjera 3: od margine do centra: feminizam, književnost, teorija. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2013, 205–216.
- Todorova, Marija. Imaginarni Balkan. Beograd: Čigoja štampa, 1999.

Izvori

- Frič, Josef Václav. „Z pokořeného Cařihradu”. Osvěta 8/7, 1878: 524–533.
- Hálek, Vítězslav. „Na Černou Horu a do Cařihradu”. In: Výbrané spisy Hálkovy. Praha: Dr. Edvard Grég a syn, 188?a, 37–105.
- Hálek, Vítězslav. „Cařihrad a jeho život”. In: Výbrané spisy Hálkovy. Praha: Dr. Edvard Grég a syn, 188?b, 106–169.
- Neruda, Jan. „Obrazy z ciziny”. Praha: Československý spisovatel, 1950.
- Prášek, Justin Václav. Athény. Črty cestopisné a vzpomínky z minulosti. Praha: J. Otta, 1890.
- Velišský, František. „Athény”. Osvěta 8/3, 1878: 210–226.

MEETING OF THE EAST AND THE WEST IN THE SELECTED
CZECH TRAVEL WRITINGS ON GREECE AND TURKEY FROM
THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

The article discusses the representation of the Orient and Greece in the texts of five Czech travelogue writers from the 19th century (František Velišský, Vítězslav Hálek, Jan Neruda, Justin Václav Prášek, Josef Václav Frič), with emphasis on the cultural differences between Eastern Europe/the Orient and Central Europe, which the Czech travelogue writers come from, but also with the commentary on the social/political circumstances that influenced the changes of those areas in the 19th century. With the problematic definition of the travelogue in mind, the author decides on the term 'travel writings' for the selected analysed texts, due to different backgrounds and intentions of the authors. Based on the theoretical definitions of Orientalism by Edward Said and Balkanism by Marija Todorova, the analysis of the selected texts aims to show in which way the perception of these areas, as well as stereotypes about them, were formed in the Czech, as well as in the broader, Austro-Hungarian surroundings.

МЕТОДИКА – METHODOLOGY

РУСКО-СРПСКИ БИЛИНГВИЗАМ КОД РУСКЕ ДЕЦЕ У СРБИЈИ

У раду је представљено истраживање које се бави испитивањем компетенције, употребе језика, узраста формирања билингвизма и идентификације код руске деце и адолесцената који су рођени у Русији а тренутно бораве у Србији. За потребе рада креиран је анонимни онлајн упитник, а истраживањем је обухваћено 67 испитаника. Њихов просечни узраст износи 9,58 година, при чему најмлађи испитаник у тренутку попуњавања упитника има 3, а најстарији 17 година. Истраживање је показало да руска деца која бораве у Србији руским владају на изузетно високом нивоу. Поред тога, није утврђена значајна корелација између дужине боравка у Србији и степена владања руским језиком, што указује на то да родитељи посвећују довољно пажње руском језику, док је корелација између дужине боравка у Србији и компетенције у српском језику умерена. На основу детаљније анализе дошли смо до закључка да се изразито висок степен компетенције у српском језику код испитаника стиче тек након 7 и више година боравка у Србији. Када је реч о идентификацији, установили смо да се наши испитаници махом идентификују као Руси, као и да постоји веома слаба или слаба корелација између идентификације и дужине боравка у Србији. Неопходно је извршити додатна испитивања, а то се пре свега односи на одређивање репрезентативног узорка, проучавање дневних рутина билингвала путем темпоралног и функционалног критеријума употребе језика и испитивање ставова окружења по питању идентификације билингвала.

Кључне речи: руски језик, српски језик, билингвизам.

This study explores bilingualism in migrant families, focusing on Russian-Serbian bilingualism in children and adolescents born in Russia and living in Serbia with Russian-speaking parents. The research examines language competence, language use, the age at which bilingualism develops, and the identification of this group to better understand Russian-Serbian bilingualism. For the purposes of the study, we designed an anonymous online questionnaire, and a total of 67 participants completed the questionnaire. The average age of the children was 9.58 years, with the youngest participant being 3 and the oldest 17 years old. The results showed that Russian-speaking children in Serbia have a high proficiency in Russian, with no significant correlation between the length of stay in Serbia and Russian proficiency, indicating that parents are effectively preserving the language. A moderate correlation was found between the length of stay in Serbia and competence in Serbian, with high proficiency typically achieved after 7 or more years. Most participants identified as Russian, with a weak correlation between identification and length of stay in Serbia. Further research is needed to establish a representative

* <https://orcid.org/0000-0002-4453-0703>

sample, examine bilinguals' daily routines, and explore the community's attitudes toward bilingual identification.

Keywords: Russian language, Serbian language, bilingualism.

1. Увод

Један од циљева проучавања билингвизма представља испитивање стања језика у оним породицама које мигрирају, начина очувања и развоја језика свих чланова тих породица, а посебно деце и адолесцената. Иако је руској емиграцији у Србији посвећен значајан број радова у стручној литератури (Арсенјев 2023; 2024; Косик 2022; Чурич 2015; Ћурић 2019), веома мали број тих радова бави се питањем руско-српског билингвизма (Грицкат 1982; Меденица 2016), и није нам познато да су на ову тему у претходном периоду спроведена истраживања на обимнијем узорку. Ова чињеница нас је мотивисала да више пажње посветимо питању руско-српског билингвизма које је, чини се, данас све актуелније.

2. Руско-српски билингвизам

„Билингвизам не проистиче из језичких обдарености, него из животних прилика” (Грицкат 1982: 168), па тако можемо уочити многе сличности у погледу усвајања језика између Руса који су се доселили у нашу земљу пре око једног века¹ са онима који данас живе у Србији тек неколико година.

Наиме, Грицкат сматра да они Руси који су се почетком двадесетог века доселили у Србију као адолесценти или одрасли у већини случајева нису успели да усвоје српски језик у мери која је неопходна да се неко сматра билингвалом.² Једну од основних препрека за ове особе представљала је чињеница да нису били у могућности да усвајају језички садржај одређеним редом, упоредо са сопственим сазревањем: од примитивних знања и форми ка сложенијим. И упркос томе што српски нису усвојили довољно добро, он је код тих особа почео да утиче на руски језик, који је застаревао и губио одређене лексичке и стилске одлике. С друге стране, ауторка истиче да су руска деца која су рођена у Србији углавном постајала билингвали, а значајну улогу су играли: општа породична атмосфера, култура, школа, дужина боравка у тадашњој Југославији и сл. (Грицкат 1982: 169–170).

Родитељи билингвала се сусрећу са низом потешкоћа у одгајању своје деце. То се пре свега односи на питање језичког развоја, бикултуралности, избора стратегије у формирању билингвизма, односно језика комуникације између родитеља и деце и сл. У једној студији случаја која се бави питањем

1 Односи се на миграције након Октобарске револуције.

2 Треба имати у виду да ауторка билингвизам дефинише кроз призму компетенције.

руско-српског билингвизма испитује се развој језика код детета које живи у Србији и са једним родитељем комуницира искључиво на руском. Иако аутор предлаже начине превазилажења седам најчесталијих проблема који су идентификовани у комуникацији на релацији родитељ – дете (Меденица 2016), ова сазнања нису довољна да би се одговорило на нека друга значајна питања која се тичу руско-српског билингвизма.

Примера ради, наведена истраживања се не баве руском децом која су рођена у Русији и која су у раној доби променила место боравка, односно мигрирала у Србију. Сматрамо како је за употпуњавање слике о руско-српском билингвизму значајно доћи до појединих сазнања о наведеној циљној групи.

3. Методолошки оквир истраживања

За дефиницију и потпуније разумевање билингвизма често се узимају четири кључна аспекта која служе као критеријуми: компетенција, функција, порекло и ставови. Иако је одређивање нивоа владања језиком веома значајно за билингвале, нарочито у контексту праћења и вредновања постигнућа ученика или у контексту одређених професија и занимања, Скутнаб-Кангас сматра да је изузетно тешко дефинисати билингвала из перспективе компетенције, јер се тако ово питање често сагледава превише уско или пак превише широко. С једне стране, билингвизам се везује за савршену компетенцију у оба језика, док се, с друге стране, појединци који имају минимално знање другог језика такође сматрају билингвалима. Ауторка истиче и проблем полазне основе, односно особе са којом би се владање језика билингвала поредило. Овај проблем сугерише да двојезичност и пратеће околности чине билингвала прилично другачијим од било ког монолингвала, па чак и оног који му је веома близак по полу, годинама, социоекономском статусу и др. Аспект функције ауторка дефинише као употребу језика и истиче како функција игра значајну улогу у поимању билингвизма, нарочито ако се узме у обзир чињеница да се појавом првих дефиниција које су биле засноване на употреби језика научна јавност почела удаљавати од искључивог разумевања билингвизма кроз призму компетенције. Што се аспекта порекла тиче, он се не односи искључиво на припадност према рођењу, већ и на период када је билингвал почео да усваја језике, а обично се ради о раном детињству (Skutnab-Kangas 1991: 100–110). Иако у научној литератури не постоји потпуна усаглашеност око појединих питања која се тичу узраста, као што су узрастне границе код симултаног билингвизма, односно да ли овај појам подразумева искључиво период када се оба језика усвајају од рођења или не, стручна јавност се ипак углавном слаже да узраст има значајан утицај на формирање билингвизма и да су разлике у том контексту уочљиве (Чиршева 2012: 58–59). Последњи аспект се односи на самоидентификацију и

идентификацију, односно представља скуп унутрашњих и спољних фактора који утичу на сопствени став и став окружења по питању идентификације билингвала (Skutnab-Kangas 1991: 100–110).

На основу анализе наведених аспеката закључујемо да се они могу успешно применити у контексту руско-српског билингвизма код деце и адолесцената који су рођени у Русији од родитеља Руса и тренутно бораве у Србији. Полазећи од приступа Скутнаб-Кангас, билингвизам ћемо у овом раду третирати као сложени феномен који обухвата четири наведене димензије ради потпунијег описа појаве у конкретном социолингвистичком контексту. Дакле, циљ нашег истраживања је да испитамо компетенцију, употребу језика, узраст формирања билингвизма и идентификацију наведене циљне групе ради бољег и јаснијег разумевања руско-српског билингвизма.

4. Технике, инструменти и узорак

За потребе рада осмислили смо анонимни онлајн упитник који би требало да нам пружи бољи увид у аспект компетенције, употребе језика, узраста формирања билингвизма и идентификације. Како су истраживањем обухваћене малолетне особе, анкету смо дизајнирали тако да је попуњавају родитељи билингвала. Питања смо осмислили на руском језику (а за потребе рада дајемо и превод на српски), будући да је овим родитељима руски језик матерњи и да многи не владају српским на високом нивоу.

Иако смо веома јасно одредили нашу циљну групу, претпоставили смо да ће анкету попунити и они родитељи руске деце која су рођена у Србији. Управо због тога смо у анкету уврстили питање о месту рођења детета (Где родио Ваш ребёнок?/Где је рођено Ваше дете?).

Три питања из анкете односила су се на информације које су нам неопходне да изведемо закључке о узрасту формирања билингвизма (Скољко ребёнку лет?/Колико дете има година?; Как долго ребёнок живёт в Сербии?/Колико дуго дете живи у Србији?; Когда ребёнок начал изучать сербский?/Када је дете почело да учи српски језик?). Ова питања су била отвореног типа, с тим да смо замолили родитеље да упишу тачан број месеци код питања која се тичу дужине боравка и почетка учења српског језика.

Два питања су се односила на информације на основу којих смо покушали да дођемо до сазнања о компетенцији (Русским языком ребёнок владеет.../Руским језиком дете влада...; Сербским языком ребёнок владеет.../Српским језиком дете влада...). У оквиру ових питања коришћена је семантичка диференцијална скала са 10 тачака, где је прва тачка била обележена са “очень плохо/веома лоше”, а десета са “превосходно/савршено”.

У наредна два питања покушали смо да добијемо одговоре у вези с употребом језика (Русский язык ребёнок использует.../Руски језик дете користи...; Сербский язык ребёнок использует.../Српски језик дете кори-

сти...). Уз наведена питања понудили смо следећих пет одговора: “ежедневно/свакодневно; 3–4 раза в неделю/3–4 пута недељно; раз в неделю/једном недељно; пару раз в месяц/неколико пута месечно; реже/ређе”.

Након тога уследила су два питања која су испитивала идентификацију/самоидентификацију (Ребёнок считает себя русским/Дете себе сматра Русом или Рускињом; Ребёнок считает себя сербом/Дете себе сматра Србином или Српкињом). У оквиру ових питања коришћена је семантичка диференцијална скала са 10 тачака, где је прва тачка била обележена са “Совсем нет!/Уопште не!”, а десета са “Да, полностью!/Да, у потпуности!”. Осим тога, упитник је садржао и питање “Считаете ли Вы Вашего ребёнка билингвом?/Да ли сматрате да је Ваше дете билингвал?”. Наведено питање је требало да нам да одређене одговоре по питању идентификације деце, а коришћена је семантичка диференцијална скала са 10 тачака, где је прва тачка била обележена са “Категорически нет!/Апсолутно не!”, а десета са “Конечно, да!/Да, наравно!”.

Иако је упитник попунило 100 родитеља, из истраживања смо изоставили оне одговоре за које смо сматрали да су неважећи (рецимо, унето за двоје деце уместо за једно), а осим тога, свесно смо изоставили децу која су рођена у Србији (11 испитаника), као и ону руску децу која у тренутку попуњавања анкете у Србији бораве и/или уче српски језик краће од 6 месеци (15 испитаника). Тако је истраживањем обухваћено 67 испитаника. Њихов просечни узраст износи 9,58 година, при чему најмлађи испитаник у тренутку попуњавања упитника има 3, а најстарији 17 година.

Приликом обраде података издвојили смо следеће параметре дескриптивне статистике: проценте (%), аритметичку средину (Mean), стандардну девијацију (SD), медијану (Median), минимум (Min), максимум (Max), Пирсонов продукт-момент коефицијент корелације (r). Висину коефицијента корелације интерпретирамо према Гилфорду (Guilford 1978 према Рајић 2020: 197), на следећи начин: веома слаба од 0,00 до 0,20, слаба од 0,21 до 0,40, умерена од 0,41 до 0,70, јака од 0,71 до 0,90, веома јака од 0,91 до 1,00.

5. Резултати

Резултате истраживања ћемо ради бољег разумевања представити према аспектима који служе као критеријуми за дефиницију билингвизма.

5.1. Употреба језика

Када је употреба језика у питању, резултати указују на чињеницу да сви испитаници користе руски језик свакодневно, док је тај проценат знатно нижи у српском језику и износи 95,52%. Свега два испитаника користе српски језик 3–4 пута недељно, а један неколико пута месечно.

Табела бр. 1. Употреба језика

	број испитаника	свакодневно	3-4 пута недељно	једном недељно	неколико пута месечно	ређе
Руски језик	67	100%	0%	0%	0%	0%
Српски језик	67	95,52%	2,99%	0%	1,49%	0%

5.2. Компетенција

Питање компетенције покушали смо да испитамо на основу родитељских ставова о томе колико добро њихова деца владају руским или српским језиком на скали од 1 до 10. Руским језиком испитаници владају у просеку 8,90, при чему је одговор са минималним нивоом владања 3, док је највиши 10. Што се српског језика тиче, просек износи 6,70, минимални ниво владања је 2, а максимални 10.³

Табела бр. 2. Компетенција

	Number	Mean	SD	Median	Min	Max
Компетенција. Руски језик	67	8,90	1,24	9	3	10
Компетенција. Српски језик	67	6,70	2,12	7	2	10

5.3. Узраст формирања

У оквиру овог критеријума покушали смо да откријемо колико дуго испитаници бораве у Србији и колико дуго уче српски језик. У просеку испитаници бораве у Србији 30,97 месеци, при чему је минимална дужина боравка 10, а максимална 132 месеца. Међутим, нису сви почели да уче српски одмах након доласка у Србију, а забележили смо и случајеве када су деца започињала учење српског језика и пре селидбе. Дакле, у просеку испитаници уче српски језик 27,57 месеци, минималан број месеци је 7, а максималан 132 месеца. Осим тога, значајан је и просечан узраст испитаника који износи 9,58 година, при чему најстарији испитаник има 17, а најмлађи 3 године.

Корелација између дужине боравка у Србији и компетенције на српском је умерена ($r = 0,43$), као и корелација између дужине учења српског језика и компетенције на том језику ($r = 0,42$). Код испитаника који српски језик уче 7 година и дуже бележимо веома јаку корелацију ($r = 0,96$), док код оних који га уче око 3 године (између 30 и 36 месеци) бележимо слабу

³ Треба напоменути да је у питању субјективна процена родитеља. Врло је вероватно да немају сви родитељи једнак критеријум за оцену владања неким језиком. Осим тога, одговоре о нивоу владања српским језиком дају родитељи који углавном не владају тим језиком на високом нивоу.

корелацију ($r = 0,31$). Што се тиче испитаника који српски језик уче од 7 до 12 месеци корелација је веома слаба ($r = -0,16$).

Корелација између дужине боравка у Србији и компетенције у руском је веома слаба ($r = 0,12$).

Табела бр. 3. Узраст формирања

	Number	Mean	SD	Median	Min	Max
Узраст испитаника (у годинама)	67	9,58	3,84	9	3	17
Бораве у Србији (у месецима)	67	30,97	25,50	26	10	132
Уче српски језик (у месецима)	67	27,57	24,15	24	7	132

5.4. Самоидентификација и идентификација

Имајући у виду да су испитаници малолетна лица, покушали смо да одредимо како се они идентификују на основу мишљења родитеља који је попуњавао анкету. На скали од 1 до 10 резултати су показали како родитељи сматрају да се њихова деца идентификују као Руси – у просеку 9,03, при чему је најнижа оцена (2) забележена код испитаника који има 3 године и који последњих 12 месеци борави у Србији, а од којих 9 месеци учи српски језик. Наредни најнижи одговор је 5 (код 10,45% испитаника), а затим следи одговор 7 (5,97% испитаника). Код 4,48% испитаника забележен је одговор 8, одговор 9 код 5,97% њих, а осталих 71,64% испитаника су одабрали највећи могући одговор – 10. Што се идентификације као Србина/Српкиње тиче, ситуација је знатно другачија – просек износи 2,61. Дакле, чак 58,21% испитаника је обележило оцену 1.

Корелација између идентификације детета као Руса/Рускиње и дужине боравка у Србији веома је слаба ($r = 0,12$), док је ова корелација са идентификацијом детета као Србина/Српкиње нешто виша, али ипак слаба ($r = 0,29$).

Осим тога, у оквиру наведеног критеријума желимо да размотримо још једно питање које смо поставили родитељима у анкети. Занимало нас је да ли родитељи сматрају да су њихова деца билингвали.⁴ Наиме, на скали од 1 до 10 просек је износио 6,52. Корелација између компетенције у српском језику и мишљења родитеља о томе да ли су њихова деца билингвали је јака ($r = 0,80$). Што се руског језика тиче у истом контексту, корелација је слаба ($r = 0,27$).

4 Треба напоменути да нисмо испитивали шта сваки од родитеља подразумева под билингвизмом.

Табела бр. 4. Самоидентификација и идентификација

	Number	Mean	SD	Median	Min	Max
Дете се идентификује као Рус/Рускиња	67	9,03	1,86	10	2	10
Дете се идентификује као Србин/Српкиња	67	2,61	2,40	1	1	10
Родитељ сматра да је дете билингвал	67	6,52	2,81	7	1	10

6. Дискусија

У истраживању смо покушали да одредимо колико добро испитаници владају српским и руским језиком, у којој мери их користе, када су почели да уче српски (имајући у виду да су сви испитаници рођени у Русији), као и како се идентификују. Посебно нас је интересовала корелација између ових параметара.

Када је реч о првом критеријуму који смо испитали, добијени резултати указују на чињеницу да руским језиком испитаници владају изузетно добро, док српским значајно слабије. Овај податак говори у прилог чињеници да руске породице у Србији посвећују доста пажње очувању руског језика. Корелација између броја месеци учења српског језика и компетенције у том језику је умерена. Детаљнија анализа наведених података говори у прилог чињеници да деца која су узраста као и наши испитаници релативно брзо усвајају говорни језик који је неопходан за свакодневну комуникацију, али да изразито висок степен компетенције стичу након дужег периода. Нажалост, не можемо са сигурношћу одредити ову границу, премда смо установили да је код свих испитаника (5,97%) који уче српски језик 7 година и дуже корелација веома јака. С друге стране, ако овај коефицијент поредимо са испитаницима који су учили српски између 30 и 36 месеци, видимо да је корелација слаба. Ако пак размотримо само оне који језик уче између 7 и 12 месеци уочавамо да параметри нису повезани, односно бележимо веома слабу корелацију. Дакле, наведено питање је потребно размотрити детаљније, имајући у виду чињеницу да је нашим истраживањем обухваћен веома мали број испитаника који уче српски језик у периоду од 3 до 7 година. Ипак, можемо извести закључак да краћи период боравка у земљи циљног језика и учење тог језика нису у јакој корелацији са компетенцијом, док са повећањем броја месеци корелација бива нешто снажнија. За ону децу која бораве 7 година и дуже корелација између дужине учења језика и компетенције веома је јака. Мишљења смо да је овај налаз у вези с базичном и академском језичком компетенцијом Каминса (Cummins 1979). Базична компе-

тенција се стиче у релативно кратком временском периоду након укључивања у формално образовање и подразумева могућност комуникације, пре свега са својим вршњацима, а академска се усваја са већим тешкоћама и тај процес може да траје од 5 до 7 година (Cummins 1979; Вучо 2014: 111).

Што се дужине боравка у Србији и компетенције у руском језику тиче, резултати указују да без обзира на дужину боравка деца добро владају руским језиком, а о чему сведочи и чињеница да га свакодневно користе. Истраживање је показало да се у 95,52% случајева оба језика користе свакодневно, док код преосталих неколико испитаника бележимо искључиво употребу руског језика на свакодневном нивоу, а када је реч о српском језику наведени испитаници га користе 3–4 пута недељно или неколико пута месечно.

Имајући ово у виду, потребно је спровести даља истраживања која би испитала дневне рутине билингвала, односно темпорални и функционални критеријум употребе језика (Чиршева 2012: 52). Темпорални критеријум ће нам помоћи да одредимо време које се на дневном нивоу у периоду од недељу или месец дана издваја за сваки од језика. Продуктивна употреба подразумева интеракцију и комуникацију са другима, а значајан је и број особа са којима дете ступа у комуникацију, док се рецептивна употреба односи на време које дете проводи док гледа цртане филмове, чита на том језику, слуша друге особе које разговарају и сл. Функционални критеријум ће указати на контекст употребе сваког од језика, односно области примене.

Када је реч о самоидентификацији, занимљиво је да се чак 71,64% испитаника дефинише као Рус/Рускиња са највишом могућом оценом на скали, а у просеку са веома високих 9,03. Корелација између идентификације детета као Руса/Рускиње и дужине боравка у Србији веома је слаба ($r = 0,12$), док је ова корелација са идентификацијом детета као Србина/Српкиње слаба ($r = 0,29$). Међутим, када је реч о корелацији између владања српским језиком и мишљења родитеља у вези с тим да ли су њихова деца билингвали, резултати су нам указали на јаку корелацију. С друге стране, знање руског језика је у слабој корелацији са ставовима родитеља о томе да ли су им деца билингвали. Овај податак говори у прилог чињеници да се знање руског језика код наших испитаника подразумева, имајући у виду да су у питању деца која су рођена у Русији и чији су родитељи Руси, те да се ставови родитеља о билингвизму код деце углавном одређују на основу њиховог владања српским језиком.

7. Закључак

Имајући у виду да питање руско-српског билингвизма није истражено у великој мери, нарочито код руске деце која живе у Србији, циљ ово-

га рада је био да испитамо аспекте компетенције, употребе језика, узраста формирања билингвизма и идентификације ради бољег и јаснијег разумевања руско-српског билингвизма. Истраживањем је обухваћено 67 деце и адолесцената од 3 до 17 година, а њихов просечан број година је 9,58. Сви испитаници су рођени у Русији и у тренутку испитивања бораве у Србији, а српски језик уче најмање 7 месеци.

Истраживањем смо установили да руска деца која бораве у Србији руским владају на изузетно високом нивоу. Поред тога, није утврђена значајна корелација између дужине боравка у Србији и степена владања руским језиком, што указује на то да родитељи посвећују довољно пажње руском језику и да њихова деца успевају да га одржавају на веома високом нивоу. С друге стране, установили смо да је корелација између дужине боравка у Србији и компетенције у српском језику умерена. На основу детаљније анализе ових података, дошли смо до закључка да се изразито висок степен компетенције у српском језику код испитаника стиче тек након 7 и више година боравка у Србији. Међутим, треба напоменути да немамо довољан број испитаника који бораве у нашој земљи између 3 и 7 година, те за ову групу нисмо могли донети јасан закључак. Када је реч о деци која у Србији живе око 3 године, бележимо слабу корелацију у погледу боравка и компетенције.

Осим тога, истраживањем смо утврдили да сви испитаници руски језик користе свакодневно, а у 95,52% случајева то важи и за употребу српског језика, што такође говори у прилог чињеници да се у породицама посвећује значајна пажња руском језику, који у овом случају није језик заједнице.

Када је реч о идентификацији, установили смо да се наши испитаници махом идентификују као Руси, као и да постоји веома слаба или слаба корелација између идентификације и дужине боравка у Србији.

Важан је и резултат који сугерише да ставови родитеља по питању билингвизма код деце зависе од њиховог владања српским језиком, а не руским, јер се знање овог језика подразумева, а шта још једном потврђује закључак да се у испитаним породицама доста пажње посвећује очувању матерњег језика родитеља.

Иако је ова студија пружила бољи увид у руско-српски билингвизам, ограничења истраживања се пре свега огледају у начину прикупљања података. За генерализацију закључака било би неопходно извршити додатна испитивања, а то се пре свега односи на одређивање репрезентативног узорка, тестирање билингвалне деце и адолесцената различитог узраста и различите дужине боравка у Србији, како у српском тако и у руском језику, испитивање дневних рутина билингвала путем темпоралног и функционалног критеријума употребе језика као и испитивање ставова окружења по питању идентификације билингвала.

Цитирана литература

- Арсеньев, Алексей. Русская эмиграция в Югославии: библиография: 1920–2023. Белград: Русский научный институт; Архив сербской православной церкви; Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича Философского факультета Белградского университета; Москва: Институт славяноведения Российской академии наук; Кафедра истории южных и западных славян Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова, 2023.
- [Arsen'ev, Alekseĭ. Russkaiâ ėmigratsiia v Iŭgoslavii: bibliografiâ: 1920–2023. Belgrad: Russkiĭ nauchnyiĭ institut; Arkhiv serbskoĭ pravoslavnoi tserkvi; TSentr po izucheniiu Rossii i Vostochnoi Evropy im. M. Ėovanovicha Filosofskogo fakul'teta Belgradskogo universiteta; Moskva: Institut slaviānovedeniia Rossiiskoi akademii nauk; Kafedra istorii iūzhnykh i zapadnykh slaviān Istoricheskogo fakul'teta MGU im. M. V. Lomonosova, 2023]
- Арсеньев, Алексей. Русская эмиграция в Югославии: избранные статьи. Белград: Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича Философского факультета Белградского университета; Архив сербской православной церкви; Русский научный институт, 2024.
- [Arsen'ev, Alekseĭ. Russkaiâ ėmigratsiia v Iŭgoslavii: izbrannye stat'i. Belgrad: TSentr po izucheniiu Rossii i Vostochnoi Evropy im. M. Ėovanovicha Filosofskogo fakul'teta Belgradskogo universiteta; Arkhiv serbskoĭ pravoslavnoi tserkvi; Russkiĭ nauchnyiĭ institut, 2024]
- Вучо, Јулијана. „Двојезична настава страних језика у Србији”. [У:] Ј. Филиповић, О. Дурбаба (ур.) Језици у образовању и језичке образовне политике. Београд: Филолошки факултет, 2014, 107–152.
- [Vučo, Julijana. „Dvojezična nastava stranih jezika u Srbiji”. [U:] J. Filipović, O. Durbaba, (ur.) Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike. Beograd: Filološki fakultet, 2014, 107–152]
- Грицкат, Ирена. „Запажања о билингвизму”. Зборник Матице српске за књижевност и језик 30/2, 1982: 161–181.
- [Grickat, Irena. „Zapažanja o bilingvizmu”. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 30/2, 1982: 161–181]
- Косик, Виктор И. Русская эмиграция в Сербии XX–XXI вв. Москва: Пробел, 2022.
- [Kosik, Viktor I. Russkaiâ ėmigratsiia v Serbii XX–XXI vv. Moskva: Probel, 2022]
- Меденица, Лука. «7 актуалних проблем родитељ-билингвов». Русский язык за рубежом 6, 2016: 41–45.
- [Medenitsa, Luka. «7 aktual'nykh problem roditel'ei-bilingvov». Russkiĭ iazyk za rubezhom 6, 2016: 41–45]
- Ђурић, Бобан. Руска емиграција. Бања Лука: Бина, 2019.
- [Ćurić, Boban. Ruska emigracija. Banja Luka: Bina, 2019]
- Чиршева, Галина Н. Детский билингвизм: одновременное усвоение двух языков. Санкт-Петербург: Златоуст, 2012.
- [Chirsheva, Galina N. Detskiĭ bilingvizm: odnovennoe usvoenie dvukh iazykov. Sankt-Peterburg: Zlatoust, 2012]
- Чурич, Бобан. Из жизни русского Белграда. Белград: Филологический факультет Белградского университета, 2015.

- [Churich, Boban. Iz zhizni russkogo Belgrada. Belgrad: Filologicheskiĭ fakul'tet Belgradskogo universiteta, 2015]
- Cummins, J. «Cognitive/Academic Language Proficiency, Linguistic Interdependence, the Optimum Age Question and some Other Matters». Working Papers on Bilingualism 19, 1979: 121–129.
- Guilford, J. P. Fundamental Statistics in Psychology and Education. New York: McGraw-Hill, 1978.
- Pajić, Dejan. Primena tehnike vizualizacije u bazičnoj statistici. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2020.
- Skutnab-Kangas, Tove. Bilingvizam. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1991.

Luka Medenica

RUSSIAN-SERBIAN BILINGUALISM AMONG RUSSIAN CHILDREN LIVING IN SERBIA

Summary

One of the goals of studying bilingualism is to examine the language situation in families that migrate, focusing on how language is maintained and developed among all family members, particularly children and adolescents. To define and better understand bilingualism, four key aspects proposed by Skutnabb-Kangas are often used: competence, function, origin, and attitudes. These criteria were applied in the context of studying Russian-Serbian bilingualism in children and adolescents who were born in Russia and currently live in Serbia, with Russian-speaking parents. Therefore, the aim of our research is to examine language competence, language use, the age at which bilingualism develops, and the identification of this target group in order to gain a clearer and more comprehensive understanding of Russian-Serbian bilingualism.

For the purposes of the study, we designed an anonymous online questionnaire, and a total of 67 participants completed the questionnaire. The average age of the children was 9.58 years, with the youngest participant being 3 and the oldest 17 years old.

The results showed that Russian-speaking children living in Serbia demonstrate a high level of proficiency in Russian. Furthermore, no significant correlation was found between the length of stay in Serbia and proficiency in Russian, indicating that parents are giving adequate attention to preserving Russian at a

high level. On the other hand, we found a moderate correlation between the length of stay in Serbia and competence in Serbian. Based on a more detailed analysis of these data, we concluded that a high level of competence in Serbian is typically achieved only after 7 or more years of living in Serbia, although we did not have enough participants who had lived in Serbia for between 3 and 7 years. Regarding identification, we found that most participants identify as Russian, with a weak or very weak correlation between identification and the length of stay in Serbia.

Further research is necessary, particularly in determining a representative sample, examining the daily routines of bilinguals through temporal and functional criteria of language use, and investigating the attitudes of the surrounding community toward the identification of bilinguals.

Keywords: Russian language, Serbian language, bilingualism.

МЕТАКОГНИТИВНА ФУНКЦИЈА УЏБЕНИКА РУСКОГ ЈЕЗИКА НА МАТЕРИЈАЛУ УЏБЕНИКА *КОНЕЧНО***

У овом истраживању анализирамо кључну улогу уџбеника руског језика у преносу метакогнитивних знања потребних за усвајање страног језика. Приказујемо како, користећи уџбенике, ученици продубљују разумевање сопственог когнитивног процеса, формирају стратегије усвајања језика и стварају метакогнитивно знање о задацима усвајања језика. Препознајући метакогнитивни потенцијал уџбеника, посебно у серији *Конежно!*, и указујући на његове значајне компоненте, наглашавамо недовољну препознатљивост значаја самог метакогнитивног приступа и коришћења његовог потенцијала. Аутор сматра да уџбеници комуникативне оријентације треба систематски да укључују конструктивна решења која подстичу развој метакогнитивних знања на различитим нивоима: од корак-по-корак интерактивних задатака до стратегија усвајања језика. Посебну важност има развој активности ученика, укључујући самопроцену, постављање циљева и праћење успешности напредовања у њиховом остваривању. Анализа радова колега-предавача показује да интеграција метакогнитивних стратегија у наставни материјал и активности може значајно побољшати усвајање језика од стране ученика. На крају, наглашавамо важност континуираног унапређења знања самих наставника о метакогнитивном мишљењу, како би могли ефикасније водити процес усвајања језика код ученика.

Кључне речи: интелигенција, лингводидактика, метакогнитивна функција уџбеника, метакогниција, мотивација, уџбеник руског језика као страног.

In this paper, we analyze the key role of Russian language textbooks in transmitting the metacognitive knowledge necessary to acquire a foreign language. We demonstrate how, by using the textbooks, students deepen their understanding of their own cognitive processes, form strategies for language acquisition, and create metacognitive knowledge about language learning tasks. Recognizing the metacognitive potential of the textbooks, especially in the series *Конежно!*, and highlighting its significant components, we emphasize the insufficient recognition of the importance of the metacognitive approach itself and the use of its potential. The author believes that communicative-oriented textbooks should systematically include constructive solutions that promote the development of metacognitive knowledge at various levels: from step-by-step interactive tasks to language acquisition strategies. The development of student activity is of particular

* <https://orcid.org/0009-0009-8381-1565>

** Рад је представљен на конференцији *Савремени токови у изучавању језика, књижевности и културе*, одржаној 1. октобра 2023. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

importance, including self-assessment, goal setting, and tracking progress in achieving those goals. Analysis of the works of fellow-teachers shows that integrating metacognitive strategies into teaching materials and activities can significantly improve language acquisition among students. Finally, we emphasize the importance of continuously improving teachers' knowledge of metacognitive thinking so that they can more effectively guide the process of language acquisition among students.

Keywords: intelligence, language didactics, metacognitive function of textbooks, metacognition, motivation, Russian language textbook as a foreign language.

1. Увод: стање у образовању и теоријски појмови истраживања

Образовање се увек налази између традиционалног и иновативног: с једне стране, неопходно је обезбедити континуитет традиције и користити проверене методе,¹ а с друге стране, само образовање деце мора бити оријентисано ка будућности. Један од основних принципа новог образовног система је повећање активности ученика/студента, давање одговорности за њихову образовну путању и брзину њеног напредовања (Мирков 2006: 7). За то није довољно само укидање претходне хијерархије односа између ученика и наставника, већ је потребно систематски развијати способности самосталног учења код самих ученика. Класична парадигма образовања – систем учионица-час – трансформише се ка постнекласичној: повећање дигиталног простора, ажурирање облика и метода наставе, активирање „сфере метакогниције, укључујући метакогнитивне квалитете појединца, метакогнитивне способности знања и вештине” (Тестов 2012; Карпов 2015; Чекун, Григорян 2023: 139).

Комплекс способности за учење добио је назив „метакогниција”, тј. „суперзнање” или „знање о знању”. Појам метакогниције је уведен у научни дискурс током 1970-их година од стране психолога Џорџа Флејвела (Flavell 1970) и након тога је развијан у педагогији и психологији, са ослоном на идеје Московске школе психологије, пре свега на радове Лава Виготског. Током 1950-их и 1970-их година ове идеје су биле основа савремене теорије ученика страног језика у Русији (о томе у радовима Инесе Бим, Марка Вјатутњева, Артема Арутјунова, Дмитрија Зујева и др.). Међутим, пре 30 година, метакогниција се није сматрала признатим научним концептом: „Метакогниција се појавила као јеретички појам који описује неке ‘мисте-

1 Одељак „Повтори” у уџбенику *Конечно!* постаје стабилан традиционални елемент, без којег је тешко замислити процес учења. У овом традиционалном смислу, одељак „Повтори” представља важан моменат за рекапитулацију и усмеравање ученика на кључне концепте, омогућавајући им да систематски обраде градиво које су већ савладали, али и да стекну чвршће разумевање и утврђивање знања. Овакав приступ је дубоко укоренjen у традиционалној педагогији која се фокусира на поновно и константно вежбање као начин консолидације знања.

приозне' процесе нејасног статуса и сложеног порекла, који се преплићу са когницијом и имају регулативну улогу у односу на њу. Бигс и Мур (Бигс и Мур, 1993; према Гордон, 1996) метакогницију дефинишу као свесност о сопственим когнитивним процесима која се користи у контроли и побољшању когнитивних процеса" (Kankaraš 2004: 150).

Последњих деценија појавила су се нова значајна имена српских и руских истраживача у овом правцу, посебно Ксеније Кончаревић (Кончаревић 1997; Кончаревић 2002, Кончаревић 2003, Кончаревић 2006а, Кончаревић 2006б, Кончаревић 2018) и Леонида Московкина, на чије радове се највише ослањамо. Такође, веома значајан рад за методику наставе руског језика је и монографија *Функција школског уџбеника у свейлосџи савремене науке: Уџбеник руског језика*, која је објављена 1970. године (Радошевић 1970).

Значајна прекретница у истраживању метакогниције била је ситуација масовног онлајн учења током пандемије: епидемија је поставила неку врсту „суровог експеримента" над ученицима и наставницима/професорима на свим нивоима – од основне школе до универзитета – и показала да, осим везе уџбеник-ученик-наставник/професор, постоји нешто додатно што омогућава ефикасно учење самом ученику. Управо су то метакогнитивне вештине, па се због тога у последње 3–4 године може приметити значајан пораст научног и примењеног интересовања за овим концептом. Истраживачи истичу да способност преузимања одговорности за властито образовање постаје важнија од доступности образовних и интернет ресурса (Гаврилина 2022: 108); други аутори истичу да је развој метакогниције као способности ефикасног учења у принципу важнији од специфичног „скупа знања", јер се савремени свет развија много брже од образовног система и потреба за „учењем током целог живота" стварност је у којој се већ сада сви налазимо. Стога је тема нашег истраживања – идентификовање и описивање метакогнитивних елемената једног од основних уџбеника руског језика за основне школе у Србији више него релевантна и од практичног значаја. Циљ истраживања је анализирати присутне елементе метакогнитивног развоја у овом уџбенику, утврдивши какви су и да ли су довољни.

2. Историографија развоја теорије наставе страних језика

Теоретичари наставе страних језика тврде да се „савремена теорија уџбеника страног језика (укључујући руски као страни језик) у својим главним цртама формирала 1970-1980-их година" (Московкин 2021: 72). У овом периоду „спроведен је обиман рад на стварању нове генерације школских и високошколских уџбеника, који је био подстакнут и подржан од стране руководећих органа и који је захтевао научно утемељење, што се догодило у оквиру интеркултуралне сарадње. Међутим, већина радова о дидактици била је усмерена ка високом образовању, а међу онима посвећеним

школском образовању можемо споменути само радове Димитрија Зујева (Зуев 1983), Људмиле Зорине (Зорина 1989) и *Проблемы школьного учебника* (СССР, 1974–1994). Што се тиче школских уџбеника, само се у СССР-у објављивала збирка *Проблемы школьного учебника* – од 1974. до 1991. године било је укупно 20 издања.

У СССР-у/Русији током 1970–1980-их развијена је теорија уџбеника страних језика. Методичарка која је целог свог живота радила на њој била је Инеса Бим (1926–2011), доктор педагошких наука, академик Руске академије наука и аутор уџбеника немачког језика за средње школе. Она је увела системски приступ у методику наставе страних језика, укључивши у систем следеће компоненте: методику учења страних језика (науку), циљеве учења, садржај предмета, наставне методе, наставни план и програм, уџбенике, наставна средства, образовни процес (Бим 1977: 28–29). Инеса Бим је поставила тврдњу да је уџбеник страног језика материјализовани модел образовног система (Бим 1974) и доказала је да је уџбеник организатор активности како ученика, тако и наставника/професора и адаптивни систем у којем се обједињују информационе, мотивационе и контролне функције (Бим 1975: 59–62; Московкин 2021: 72).

Марк Николајевич Вјатјутњев (1930–2002), доктор педагошких наука и професор Института за руски језик А. С. Пушкина, у својој монографији *Теория учебника русского языка как иностранного: методические основы*, први је образложио могућност интеграције комуникативног и лично оријентисаног приступа у настави руског језика као страног и дао значајан допринос индивидуализацији процеса учења кроз селекцију комуникативног садржаја, разраду типичних ситуација и преференција у наставним методама, што значи да је промовисао уџбеник као средство за индивидуализацију образовних путања (Вятютнев 1984).

Трећи аутор који је дао значајан допринос теорији уџбеника страних језика био је Артем Рубенович Арутюнов (1935–1992), доктор педагошких наука и професор Института за руски језик А. С. Пушкина, специјализован за експертизу уџбеника који су били кључни део система образовања (Арутюнов 1987; Арутюнов 1990). Он је предложио детаљну схему комуникативне наставе: постављање циља за решавање комуникативног задатка, презентација језичког, говорног и комуникативног материјала неопходног за решавање датог задатка, инструкције за извођење преткомуникативних (језичких и говорних) вежби, контрола нивоа познавања језичких правила и говорних норми, приказ вербалног решења комуникативног задатка уз употребу спољних помагала, инструкције за извођење сличних комуникативних задатака при смањеним смерницама и референцама, инструкције за извођење стварних задатака комуникације без спољних помагала и ограни-

чења на услове комуникације и улоге његових учесника (Московкин 2021: 73–74).

Релативно недавна монографија руског професора Леонида Московкина и бугарске методичарке Галине Шамоњине *Иновацији в обучении русскому языку как иностранному* (2013) описује екскурзијску, позоришну, проблематичну, пројектну технику, етнотехнологију, као и технике рада с језичким портфолиом и рачунаром. Исти тим аутора формулише основне принципе успешног усвајања страног језика: најбоље се дешава током извођења продуктивних активности на језику; успех у техникама усвајања језика директно зависи од успеха ових активности и од мотивације ученика, разумевања корисности активности или интересовања за њу; што је већа укљученост у активност, то је ефикасније средство за учење језика; треба имати на уму да сваки иновативни материјал захтева специфичан избор, распоред, организацију контроле и усвајања (Московкин, Шамонина 2013).

Дакле, теорија уџбеника страних језика створена пре пола века и даље служи као основа за све оне који се баве креирањем наставних материјала. Данас, истраживањем метакогниције највише се баве психолози, педагози и лингвисти (Мирков 2006: 11), међутим, у овом раду се не фокусирамо на разлике у њиховим приступима, већ констатујемо мултидисциплинарну природу проблема који нас занима. Посебно треба истаћи продуктивност Фреиреове етичке и теоријске платформе о човеку као недовршеном пројекту (Freire 1972): „У констелацији са еманципаторном дидактиком, налази се Фреиреова концепција људског бића као ‘незавршеног пројекта’, која посматра релације између наставника и ученика као неизоловану појаву, што указује на неопходност холистичког, односно интегративног приступа у наставном процесу” (Veselinov, Nikolić 2015: 65).

3. Метакогниција: садржај појма

Како показују експерименти Пијажеа, у периоду од 5. до 6. године живота дете развија своје прве метакогнитивне вештине, које се даље развијају кроз школовање (Мирков 2006: 9; Kankaraš 2004: 154, 157–159; Литвинов, Иволина 2013: 65). Да ли је то тачно и колико је тај процес ефикасан?

Предмет нашег истраживачког интереса – учење страног језика – пружа одличне могућности за изучавање и повећање ефикасности рада са метакогницијом, јер страни језик увек захтева самостални допринос ученика.

Метакогнитивне способности можемо поделити на неколико фаза:

- 1) разумевање задатка („знање о задатку”);
- 2) „знање о себи” – о начину на који перципирамо, ефикасном памћењу, условима учења и слично;
- 3) праћење и разматрање резултата – „самооцењивање”, „самодијагностика” (Пешић 1998: 154–155; Кончаревић 2003: 3).

Према другој класификацији, претпоставља се да метакогнитивни систем садржи два основна елемента – знање (било опште или индивидуално) и оперативно (метакогнитивне вештине). Дакле, основна идеја метакогнитивног приступа јесте разумети себе као ученика и користити своје способности и ресурсе за решавање проблема везаних за стицање нових знања (Чекун, Григорјан 2023: 139). Неки аутори придају метакогницији одлучујући значај за преживљавање и прилагођавање људи као биолошке врсте. Општи проблеми метакогнитивног поља традиционално су описивани као решиви путем:

- 1) процењивања, разумевања, планирања;
- 2) постављања циљева и задатака, начина њихове реализације и низа радњи;
- 3) извршавања задатка;
- 4) процена и тумачења резултата.

Александар Литвинов и Татјана Иволина, истичући да метакогнитивна знања и вештине нису потпуно идентични, ипак наглашавају да „метакогнитивне вештине показују висок степен међусобне зависности: на пример, ако ученик научи како да се оријентише у задатку, обично показује способност издвајања најважнијих информација и способност да планира своје активности, односно, планирање и самоконтрола. Планирање помаже у процени правилних и погрешних корака. Главна идеја и закључци такође су повезани са способношћу саморегулације” (Литвинов, Иволина 2013: 61). Иако теоретичари нису у потпуности дефинисали у ком степену се разликује метакогниција од интелигенције (Kankaraš 2004: 154), најпродуктивнија хипотеза у пракси је да су оне повезане, као и разумевање да је темпо развоја метакогниције најинтензивнији код ученика у млађим разредима (Литвинов, Иволина 2013: 66).

Нажалост, већина истраживања и експерименталних података о метакогницији добијена је на студентској популацији. За школску популацију се чини да излаз из традиционалних односа између наставника и ученика има ограничене перспективе, међутим, школска популација, будући најмасовнија, само наглашава потребу за методичким развојем и подршком развоју метакогнитивног нивоа образовног процеса.

Експерименти показују да било какве активности које укључују студенте у процес учења побољшавају резултате усвајања програма и знања. На пример, у једном експерименту, једну групу студената су прво питали да одговоре на анкету о томе да ли ће учествовати на конференцији о предмету који су учили, док је другој групи та иста тема објашњена без анкетирања. Контролни тестови су показали да су студенти из прве групе успешније обавили задатке, што наглашава да идеја о примени знања повећава концентра-

цију и способност да се материјал усвоји, чак и пре самог догађаја (односно, пре одржавања конференције) (Гаврилина 2022: 109).

Ове чињенице, у складу са узрасним карактеристикама ученика основних школа, наглашавају потребу за што већим уделом интерактивних задатака, који подстичу активно учешће ученика у процесу учења. Кључно је пружити им прилике за ангажман кроз истраживачке и практичне активности, чиме се не побољшава само усвајање нових знања, већ се и подстиче развој метакогнитивних способности, које омогућавају ученицима да постану самосталнији и ефикаснији у учењу.

4. Школски уџбеници: потенцијал метакогнитивних елемената

У српским школама користи се пет уџбеника по којима деца уче руски језик.² Наша истраживања су усмерена на анализу уџбеника *Конечно!* у којем, по нашем мишљењу, метакогнитивни потенцијал уџбеничке литературе долази до изражаја. Овај уџбеник се користи у школама у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини већ осам година, што обезбеђује широку применљивост резултата нашег истраживања. Ауторски тим уџбеника, у суштини, остао је стабилан, међутим, састав се у мањој мери мењао у уџбеницима за различите разреде.³

Иако можемо констатовати одређени континуитет уџбеничко-методичке литературе (на пример, у темама и њиховом распореду по разредима), структура информативног поља се променила: морамо обзирно разматрати широк приступ ученика (скоро) свакој информацији, брзу размену порука и могућности учења у било које време и на било ком месту; дигитални простор заузима све већи део, где наставник и учење нису у традиционалном хијерархијском систему часова и наставе, већ сарађују као партнери у образовном процесу.

У експертизи уџбеника *Конечно 2* истакнуто је да, као и у уџбенику *Конечно 1*, „једини у досадашњој продукцији уџбеника руског језика за

2 То су уџбеници: *Орбита* (2003), *Родничок* (2003), *Диалог* (2011), *Конечно!* (2015) и *Наш класс* (2018).

3 Аутори уџбеника *Конечно! 1* су: Гизела Рајхерт-Боровски, Данута Генч, Драгана Керкез, Евелин Валах, Јелена Гинић, Кристине Амштајн-Баман, Моника Брош и Петер Јакубов (2015 – година првог издања). Аутори уџбеника *Конечно! 2* су: Гизела Рајхерт-Боровски, Данута Генч, Драгана Керкез, Евелин Валах, Јелена Гинић, Кристине Амштајн-Баман, Моника Брош, Наталија Осипова Јос, Петер Јакубов, Ролф Лашет и Улф Боргварт (2015 – година првог издања). Аутори уџбеника *Конечно! 3* су: Гизела Рајхерт-Боровски, Данута Генч, Драгана Керкез, Евелин Валах, Жаклин Ценкер, Јелена Гинић, Кристине Амштајн-Баман, Моника Брош, Наталија Осипова Јос и Улф Боргварт (2016 – година првог издања). Аутори уџбеника *Конечно! 4* су: Гизела Рајхерт-Боровски, Данута Генч, Драгана Керкез, Евелин Валах, Жаклин Ценкер, Јелена Гинић, Кристине Амштајн-Баман, Моника Брош, Наталија Осипова-Јос, Улф Боргварт (2016 – година првог издања).

основну школу у нашој средини који садржи посебне инструкцијске текстове (графички посебно издвојене у мрежи) и друге конструктивне елементе (најчешће оквири са питањима и задацима), чија је сврха развијање метакогнитивних компетенција – знања о себи (о сопственим постигнућима, али и недоумицама), знања о стратегијама усвајања и знања о задатку (начину његовог решавања) (цитат из Експертизе, стр. 6).

Ово може бити подржано и новинама савременог образовног окружења, са великим уделом дигиталних елемената. Олга Чекун и Армине Григорјан, на основу најновијих истраживања у часопису *Pedagogy and Psychology of Education*, пишу о томе да је развијено дигитално окружење (нови и актуелни образовни формат) усмерено на:

- 1) когнитивном плану за овладавање метакогнитивним знањем;
- 2) развојном плану за формирање метакогнитивних вештина које укључују самостални развој, самоорганизацију, самоучење (познате као soft skills);
- 3) васпитном плану за развој метакогнитивних својстава личности, које укључују коришћење стратегија, планирање активности, самопроверу и саморегулацију понашања;
- 4) образовном плану за формирање критичког мишљења и личне аутономије која омогућава израду индивидуалног образовног пута (Чекун, Григорјан 2023: 144). Неспорно, основни носиоци метакогнитивне функције у уџбенику су сама структура уџбеника и његов садржај. О овоме детаљно пише Ксенија Кончаревић у својој дисертацији *Структура и садржај уџбеника руског језика за основну школу* (Кончаревић 1997). Кончаревићева пажљиво анализира микроструктуре и макроструктуре уџбеничких материјала, обраћајући пажњу на детаље садржаја, предговоре, најаве часова и планове часова са циљевима за сваку фазу часа (Кончаревић 2003: 10).

Научници истичу неколико кључних аспеката који се могу примењивати у уџбеницима као што је *Конечно!*, а који су важни за развој метакогнитивних вештина. Један од њих је *мотивација*, која игра кључну улогу у активностима као што су анализирање и праћење процеса учења. Према истраживањима Снежане Мирков (Мирков 2006: 7–15) и Кристине Микавице (Микавица 2020: 300), мотивација је често одређена индивидуалним разликама ученика, а уџбеник *Конечно!* креира текстове и активности које су прилагођене различитим категоријама ученика, уважавајући њихове когнитивне стилове и претходно знање. Према Дијани Плут, мотивација и когнитивни стилови тесно су повезани са личним унутрашњим процесима који утичу на учење, што доприноси креирању задатака који подстичу ученике на самопроцену и прилагођавање стратегија учења (Плут 2003: 232–235).

Задаци који укључују рефлексiju о сопственом процесу учења помажу ученицима да свесно прате и унапређују своје когнитивне процесе, што представља основни елемент метакогниције. Уџбеник *Конечно* приступа развијању свесног и промишљеног учења са различитих аспеката: пре свега, свака лекција садржи рубрику „Стратегија”, у којој се налазе савети и упутства за усвајање нових вештина, као што су читање и слушање текстова на страном језику, писање честитке или писма, памћење лексики уз помоћ асоцијативних веза и сл. Рубрика „Стратегија” у суштини одређује циљ ученика на сваком кораку и указује на редослед неопходних активности.

Међутим, важно је не само поставити циљ, већ и проценити резултате, односно у којој мери су постигнути. Томе служе и други елементи уџбеника „Конечно”: провера информација о сопственим постигнућима за сваког ученика планирана је у виду тестирања након свака два часа (не рачунајући почетну дидактичку игру „Марафон по етапам”. Како истиче Снежана Мирков, мотивација је у великој мери повезана са смисленошћу задатака и рефлексijом о ефикасности постизања резултата, што је у случају уџбеника „Конечно!” остварено кроз задатке који ученицима омогућавају да проценују сопствени напредак и прилагођавају стратегије учења (Мирков 2006: 15). Рубрика којом се завршава сваки час, „Это я уже знаю/умею...”, омогућава ученику да конкретизује резултате часа.

На тај начин, уџбеник *Конечно!* као наставни медиј има значајну улогу, јер кроз своје задатке подстиче ученике да користе различите технике памћења, али и да се баве самопроценом свог процеса учења. У контексту метакогнитивних вештина, аутори се слажу да је од пре 15–17 година највише пажње посвећено метамеморији и њеном оперативном репертоару, што је сасвим природно, јер су технике памћења увек биле део школског програма. Мирков уводи елемент „Селф”, схваћен као свест о себи у најширем смислу, који се третира као посредник у развоју воље и мотивације за ангажовање у активностима регулације процеса учења (Мирков 2006: 19). Овај концепт се у уџбенику *Конечно!* примењује кроз задатке који ученицима омогућавају да се осврну на своје учење, процене своје успехе и направе неопходне корекције у свом приступу.

Чињеница је да постоји више начина за постављање питања које истражујемо. Различити начини могу истовремено бити и комплементарни и конфликтни. Такође се сматра да није само мрежа спољних информација коју особа интерпретира кључна за учење, већ је ученик сам одговоран за обликовање свог образовања. Ипак, окружење у којем се учи такође је битно јер напредак у знању ученика долази кроз ефикасне субјективне интеракције између његових менталних активности и околине. Окружење истовремено подстиче и даје смисао том процесу (Gojkov 2009: 59–60).

Веселинов и Николић описују метакогнитивне експерименте засноване на следећим методама: истраживање, пројектни метод, проблемни метод, рад у малим групама. Квалитет знања и вештина се може проверити – превазилажење тешкоћа током рада, проверавање тачних одговора, начин провере одговора и издвајање главних појмова и идеја из текста (Veselinov, Nikolić 2015: 65).

5. Уџбеник „Конечно!“: метакогнитивне стратегије и елементи

У традиционалном „папирном” уџбенику могу се издвојити елементи који се односе на метакогницију. Размотрићемо их према три групе:

- знање о задатку (тежина задатка, потребни ресурси за његово извршење и могући резултати, познавање стратегија за ефикасно извршење);
- знање о себи (разумевање себе као особе са способностима и ограничењима, односно свест о својим јаким и slabим странама) (Чекун, Григорян 2023: 140);
- знање о резултатима.

У општем смислу, метакогнитивни систем састоји се од две основне компоненте: научни (систем метакогнитивних знања, који се деле на општа знања и знања о себи) и оперативни (систем метакогнитивних вештина), чија хармонија подразумева развој вештина које подржава знање.

Ови елементи анализе су вишеструко проверени: на пример, према ова три параметра, Наталија Брајковић (Брајковић 2015) анализира уџбенике *Орбита* који се користе у Црној Гори последњих 20 година, спроводећи детаљну анализу лекција.

Постоји и разрађенија категоризација. Снежана Мирков даје детаљнију класификацију од 5 елемената који би требало да буду присутни у уџбенику који подржава метакогнитивну функцију: самопраћење (питања о дубини разумевања), водичи за планирање (циљеви учења), употреба стратегија (уџбеник учи ученика различитим стратегијама извршавања задатка), самопроцена (где су знања чврста, а где је потребно унапређење разумевања), решавање проблема (сценарији решавања проблема или анализа различитих ситуација).

Дакле, анализираћемо метакогнитивне елементе уџбеника *Конечно!*, усмеравајући се на функционални⁴ и комуникативни приступ као најпродуктивнији. У уџбенику *Конечно!* можемо уочити неколико метода које претварају метакогнитивна знања у вештине.

4 Кристина Микавица даје сажету анализу идеја Ксеније Кончаревић из њених чланака 2008–2011 (в. Микавица 2020: 301).

Олга Чекун и Армине Григорјан (2023) наглашавају графике, цртеже и концептуалне мапе као средства која помажу у стварању везе између појмова, међутим, ова средства су слабо употребљена у уџбеницима руског као страног језика за основце, осим можда при раду са картама Русије и Србије (приказ главних градова и слично).

Перспективна је метода пројеката, која добија популарност у свим школским дисциплинама. Пројекат омогућава формулисање циља, избор тима (или коришћење ресурса већ постојећег колектива), одређивање путева који могу довести до циља, тестирате их, процените њихову ефикасност, изаберете најуспешнији и примените их. У суштини, метода пројеката је та „најмања јединица“ која омогућава да се одређена фаза активности сматра завршеном; на практичан начин пролази се кроз све кораке – од постављања задатка до постизања резултата (понекад чак и негативног), у процесу учења развијају се комплексне метакогнитивне вештине, као и софт скилс који обухватају надпредметне и интердисциплинарне аспекте. Сматрамо да је увођење пројектне методе „тачка раста” наставе страних језика у школи.

5.1. Знање о задатку

Пре свега, ово се дешава на нивоу структуре и „језика” са којим уџбеник одржава комуникативну везу са учеником, тј. „комуницира” са њим. Међу таквим елементима су структура самог уџбеника (подела на одељке), посебан систем икона-сигнала о начинима извршења задатака и „водич” – лик који прати ученике кроз цео уџбеник.

- 1) **Садржај уџбеника:** на пример, уџбеник *Конечно! 1* за пети разред садржи седам одељака (Урок 1: Привет, Россия!; Урок 2: Кафе «Планета»; Урок 3: Школа № 3; Урок 4: Семља Ирины; Урок 5: Свободное время; Урок 6: Добро пожаловать в Москву!; Урок 7: Праздники).
- 2) **Структура уџбеника,** приказана кроз графички истакнуте елементе (најчешће оквире са питањима и задацима), који су усмерени на разјашњавање задатка и његову повезаност са већ познатим садржајима за ученике, представља један од кључних елемената. Такође, значајну улогу имају и **пиктограми** (рус. пиктограммы), који објашњавају задатке. Пиктограм је визуелни симбол или слика која се користи да пренесе одређену поруку, идеју или упутство. Пиктограми се обично користе за објашњење задатка, упутстава или информација без потребе за текстом, већ само помоћу слике. У руској методолошкој традицији израз „памятка” односи се на шири појам који укључује разне врсте упутстава, смерница или напомена које се дају наставницима или ученицима. То су обично докумен-

ти или спискови са основним информацијама, инструкцијама или подсетницима.⁵

Пиктограми	
1.10	Сислушати аудио-материјал на компакт-диск. Број ученика на редослед диска и бројеве.
	Задатке радите заједно са другима/другарицама из клупе.
	Задатке радите у групи од најмање троје ученика.
	Граматичку можете сами да учите тако што ћете у свесци написати правила која сте учили.
	Успешно радите можете да ставите у свој портфолио.
	Код ових вежби можете да потражите додатне информације на интернету.
	Треба да урадите наведени задатке у радној свесци.
	Жуле стране нису обавезне.

Слика 1

: Пиктограми у уџбенику *Конечно! 1* за пети разред основне школе

Као што видимо, пиктограми су упућени и наставнику и ученицима, обједињујући их у тим за учење страног језика: додељују задатке који су обавезни, факултативни и захтевају самосталну припрему, указују на облике рада (у пару или групи), усмеравају ка спољним изворима информација (аудио вежбама или интернету) и постављају спољне циљеве за ученике (резултати, које има смисла укључити у портфолио).

3) „Водич“ за уџбеник се мења у зависности од разреда и узраста: на почетку је то медвед Мишка (5. и 6. разред), затим Аљоша Попович (7. разред), па Василиса (8. разред). Као што видимо, ови јунаци усмеравају ученике према ликовима руског традиционалног фолклора, тј. пружају им и познавање културе стране земље.

⁵ Наталија Брајковић примећује недостатак додатних упутстава у различитим жанровима – савета, објашњења, демонстрација, стимулуса – у уџбеницима *Орбита* (Брајковић 2015: 115). У поређењу са уџбеником *Орбита*, уџбеник *Конечно!* има више интерактивних опција за интеракцију са ученицима.

Слика 2: Хероји који прате уџбеник *Конечно!* (Мишка, Аљоша Поповић и Василиса)

Фотографија из уџбеника *Конечно!*. Лево: прва лекција – упознавање с Мишком, који упоређује руску и српску азбуку, размишља заједно с дететом и поставља му питања. У средини: страница уџбеника с другим „водичем” – Аљошом Поповичем. Постмодернистички карактер приступа се манифестује и у оксиморонској комбинацији традиционалне слике Аљоше Поповича са професијом „водича” и на фотографији савремених тинејџера на истој страни. Са десне стране: Василиса, водич за старије генерације, дуплира функције учитеља, дајући граматичке коментаре.

5.2. Знање о себи

Знање о себи је изузетно слабо представљено у школским уџбеницима, спојено је са рефлексијом резултата учења и тиче се само образовних активности на руском језику за странце. Знање о себи се мери тестирањем

Слика 3 : Насловне стране уџбеника *Конечно! 1*, *Конечно! 2*, *Конечно! 3* и *Конечно! 4*

ученика (самопроцена) на почетку, средини и крају школске године, када се ученицима нуди могућност да процене у коју од три категорије ученика тренутно спадају (у односу на образовни стандард).

Док за студенте рефлексивна питања која подстичу развој критичког мишљења показују високу ефикасност метакогниције, у учбеницима за основну школу као што је *Конечно!* таква питања нису присутна.

5.3. Знање о резултатима

Знање о резултатима се изражава кроз тестирање ученика (тј. њихове самопроцене) на почетку, средином и на крају школске године, када им се нуди могућност да виде у коју категорију ученика (јаких, просечних или слабих) спадају и какве кораке треба предузети у вези са тим. Овај приступ је фокусиран на процену постигнутих резултата у оквиру задатака, што представља конкретан аспект метакогнитивног процеса. Он је интегрисан у разне задатке у учбенику *Конечно!*, који ученицима омогућавају праћење напретка и самопроцену учења. Поред тога, учбеници садрже компоненте које подржавају овај приступ, пружајући ученицима алате за редовну самопроцену и рефлексiju. Задаци у учбеницима подстичу ученике на анализу свог учења, што је кључно за развој метакогнитивних вештина и самооснажавање у процесу учења. С друге стране, „знање о себи” односи се на шире разумевање сопствених способности, мотивације и стилова учења, што ученицима помаже да развију свест о томе како најбоље уче и с којим стратегијама ће најуспешније напредовати.

Ако се „знање о себи” односи не само на аналитичку компоненту, већ и на читав комплекс *мотивације*, онда се може рећи да учбеници за руски као страни језик раде на повећању и одржавању мотивације ученика у основној школи. Мотивација је тесно повезана са *активношћу* когнитивног субјекта, па ћемо размотрити елементе који подстичу активност ученика.

Играње је немогуће без активности субјекта и представља главну активност код деце школског узраста. Игре укључују све учеснике и испуњавају учионички простор емоцијама. Осим тога, игре посебно доприносе активној комуникацији ученика. У истој играчкој стилистици су направљени и главни хероји учбеника Мишка, Аљоша Попович и Василиса. У учбенику *Конечно!* открили смо неколико опција за игре:⁶

- 1) квизови;
- 2) „погоди број” – комуникација у пару;
- 3) задаци из области стране културе и лингвистике (на пример: „погоди реч са четири слова”, где се спаја Европа и Азија (Урал), итд.);
- 4) поређајте помешане слоге итд.

6 Уџбеник Родничок доследно користи играчке активности: неколико страна у уџбенику посвећено је „играчким пољима” и користе се игре типа „ходилки/бродилки”.

Активност ученика подстиче се у уџбенику и путем укључених QR кодова, преко којих ученици могу приступити аудио верзијама вежби, као и линковима ка граматичком блоку који се предлаже за самостално изучавање. На тај начин, од ученика се очекује одговорност да усклади различите информационе блокове: аудитивни, практични и апстрактно-теоријски, док истовремено вежба своје вештине.

У уџбенику *Конечно!* постоје и креативни задаци (на пример, нацртати сувенире из земље коју изучавају, донети фотографије познатих личности и припремити приказ о њима итд.). Ови задаци су доста традиционални, али их не треба потцењивати јер имају креативни карактер и омогућавају деци да се изразе на различите начине. О компензаторној улози таквих задатака пише Кристина Микавица (2020: 307), наглашавајући да задаци као што су дијалози и лингвокултуролошки текстови, који истичу разлике у језику и невербалном понашању, имају важну улогу у развоју језичке компетенције ученика.⁷

Метода „практичних ситуација“ изгледа перспективно, али је слабо развијена у уџбенику: када уџбеник поставља ситуацију комуникације која је стварна за ученике, а потребно је изградити дијалог да би се решио комуникативни проблем. Генерално, проблем балансирања свакодневне, рутинске комуникације и социокултурних тема које су привлачне тинејџерима, истраживачи често називају проблемом уџбеника страног језика (Коздра 2019; Микавица 2020: 137).

6. Закључне напомене

Наша анализа метакогнитивних елемената и потенцијала уџбеника *Конечно!* спроведена је на основу јасно дефинисаних критеријума који су узети из релевантне литературе о метакогницији. Анализа није исцрпна, јер се фокусира на кључне аспекте метакогнитивне теорије који су у складу са циљевима овог истраживања, али не обухвата све могуће елементе који се разматрају у савременим истраживањима метакогниције. За потребе практичног разматрања искористили смо основни модел од три основна елемента који се могу проширити. Основе за то су откривене у уводном, теоријском и историографском делу рада. Поред тога, неизбежан је и наш истраживачки субјективизам.

Како год било, експертиза постојећих популарних школских уџбеника из одређеног теоријско-методичког аспекта је један од најважнијих и актуелних задатака образовне методологије, потребан и неопходан одговор на

⁷ Микавица истиче да су дијалози и лингвокултуролошки текстови у уџбеницима који су анализирани компоненте које имају компензаторну функцију. Ови задаци помажу ученицима да превазиђу језичке недостатке и стимулишу њихову мотивацију, омогућавајући им да покажу своје знање и ерудицију.

изазове новог времена. Промене у класичном образовном систему произилазе пре свега из промењених односа између учитеља, уџбеника и ученика у условима брзог развоја дигиталне технологије и могућности индивидуалних образовних путања. У овим условима, метакогнитивне вештине захтевају посебну пажњу и развој, јер се оне налазе у потражњи у ситуацији када ни у ком узрасту наш савременик више не може да каже „моје образовање је завршено”, настављајући да учи и након завршетка школе и факултета. Заузврат, учење страног језика се може сматрати „природним тренингом” за вежбање метакогнитивних вештина: ово је овладавање језиком, али не на нехотични начин, као матерњи језик у детињству, већ уз помоћ добровољних, развијених вештина и способности.

У таквом контексту, три основна метакогнитивна елемента „знање о себи – знање о задатку – знање о резултатима” различито се представљају на страницама уџбеника. Највећи развој захтева елемент „знање о себи”, који се тренутно чини уско утилитарним и усмерен само на одређивање нивоа образовања. Да би овај елемент имао већи потенцијал, потребно га је проширити тако да обухвати и аспекте самоидентификовања, као и дубљу рефлексију о личним и друштвеним вредностима, што би омогућило ученицима да развију ширу и комплекснију свест о себи. Знање о задатку традиционално представља најразвијеније и најразноврсније елементе уџбеника. Главна мотивациона компонента је играчка активност ученика. Независно од њеног присуства у уџбенику, потенцијал играчких задатака још увек није исцрпан и може се развити на горе описани начин, што је описала Кристина Микавица, „мотивациона функција као конституента развојног функционалног комплекса остварује се низом конструкцијских решења на равни текстотеке, апаратуре организације усвајања, апаратуре оријентације, илустративног материјала и ликовно-графичке обраде уџбеника” (Микавица 2020: 302).

Резултати истраживања показују да су најперспективнији и најкомплекснији за развој метакогниције методи као што су метод пројеката и решавања практичних комуникативних проблема. Ови методи омогућавају формирање стратегије решавања у складу са циљем, окупљање тима, анализу ресурса, израду плана и оцену резултата. У поређењу са стандардним стратегијама које се користе у уџбеницима за руски језик као страни, као што су стратегије откривања значења речи (коришћење контекста и речника) и избегавања грешака (самокорекција и препознавање типичних грешака), методи које предлагемо имају шири и дубљи потенцијал. Стратегије које се користе у уџбеницима за учење руског језика као страног често су усмерене на непосредну и практичну примену знања. Насупрот томе, нови методи које предлагемо, као што су метод пројеката и решавање практичних комуникативних проблема, омогућавају развој вишег нивоа метакогнитивних

способности. Ови методи помажу у решавању сложенијих комуникативних изазова, као и у развоју стратегија за ефикасније учење и размишљање. Због тога их можемо сматрати „потенцијалним областима раста” метакогнитивних и комуникативних компетенција, које су тренутно више развијене у вишем образовању, док у настави руског као страног језика у школама ове области још увек нису довољно истражене и примењене.

Наталија Брајковић пише о предностима различитих упутстава, „памяток”, у уџбенику *Конечно!* као средства за развој вештина самосталног учења и коришћење образовне литературе: „Наведени ауторски тим анализираних уџбеничких структура руског језика за основну школу једноставно изоставио могућност изражавања и представљања непосредно-методичких садржаја – посебно намијењеним структурним елементима, тј. аутономним текстовима, у којима би се приказивао алгоритам мисаоних и практичних дјелатности усмјерених ка изграђивању ученичких умијећа и навика за саморад и самоконтролу знања.” Међутим, не можемо се сложити да „у сваки уџбеник обавезно треба уградити специфичне и ваљано одабране инструктивне текстове, али и укључити више инструктивних напомена, јер је њихова примарна функција превасходно у пружању помоћи ученику у концепирању умијећа и навика самосталног учења и ваљаног коришћења школском књигом” (Брајковић 2015: 115).

На овај начин, перспективу истраживања видимо у сличној експертизи из других категорија школских уџбеника, можда и у њиховој упоредној анализи са уџбеницима за студенте. И поред свих промена, уџбеник, а пре свега школски уџбеник, и даље представља једино и неизоставно средство које служи за презентацију метакогнитивног знања. Позивајући се на садашњи ниво представљених метакогнитивних компетенција у уџбеницима, сагласни смо са Наталијом Брајковић, која сматра да „би у потпуности требало пледирати за многобројна конструкцијска рјешења која би уводила, унапређивала и усавршавала метакогнитивни потенцијал, укључујући знања о задатку, знања о себи и знања о стратегијама” (Брајковић 2015: 116).

Цитирана литература

- Арутюнов, Александар Романович. Коммуникативный интенсивный учебный курс РКИ для заданного контингента учащихся: Методическое пособие. Москва: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1989.
- [Arutjunov, Aleksandar Romanovič. Kommunikativnyj intensivnyj učebnyj kurs RKI dlja zadannogo kontingenta učaščihsja: Metodičeskoe posobie. Moskva: Institut russkogo jazyka im. A.S. Puškina, 1989]
- Арутюнов, Александар Романович. Конструирование и экспертиза учебника. Москва: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1987.

- [Arutjunov, Aleksandar Romanovič. Konstruirovanie i èkspertiza učebnika. Moskva: Institut russkogo jazyka im. A.S. Puškina, 1987]
- Арутюнов, Александр Романович. Теория и практика создания учебника русского языка для иностранцев. Москва: Русский язык, 1990.
- [Arutjunov, Aleksandar Romanovič. Teorija i praktika sozdanija učebnika russkogo jazyka dlja inostrancev. Moskva: Russkij jazyk, 1990]
- Бим, Инесса Л. «К разработке теории учебника иностранного языка. Некоторые существенные характеристики современного учебника иностранного языка». Русский язык за рубежом 37/5, 1975a: 51–56.
- [Bim, Inessa L. «K razrabotke teorii učebnika inostrannogo jazyka. Nekotorye suščestvennye harakteristiki sovremennogo učebnika inostrannogo jazyka». Russkij jazyk za rubežom 37/5, 1975a: 51–56]
- Бим, Инесса Л. «К разработке теории учебника иностранного языка. Основные исходные принципы построения учебника иностранного языка». Русский язык за рубежом 38/6, 1975b: 59–62.
- [Bim, Inessa L. «K razrabotke teorii učebnika inostrannogo jazyka. Osnovnye ishodnye principy postroenija učebnika inostrannogo jazyka». Russkij jazyk za rubežom 38/6, 1975b: 59–62]
- Бим, Инесса Львовна. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника: опыт системно-структурного описания. Москва: Русский язык, 1977.
- [Bim, Inessa L'vovna. Metodika obučenija inostrannym jazykam kak nauka i problemy škol'nogo učebnika: opyt sistemno-strukturnogo opisanija. Moskva: Russkij jazyk, 1977]
- Бим, Инесса Львовна. Система обучения иностранным языкам в средней школе и учебник как модель ее реализации: учебное пособие. Москва: Московский государственный педагогический институт им. В.И. Ленина, 1974.
- [Bim, Inessa L'vovna. Sistema obučenija inostrannym jazykam v srednej škole i učebnik kak model' ee realizacii: učebnoe posobie. Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut im. V.I. Lenina, 1974]
- Браjkовић, Наталија. „Метакогнитивна функција савременог удбеника руског језика у српској/црногорској говорној средини: проблеми и конструкцијска рјешења”. Филолог – часопис за језик, књижевност и културу 6/ 11, 2015: 107–117.
- [Brajković, Natalija. „Metakognitivna funkcija savremenog udžbenika ruskog jezika u srpskoj/crnogorskoj govornoj sredini: problemi i konstrukcijska rješenja”. Filolog – časopis za jezik, književnost i kulturu 6/11, 2015: 107–117]
- Вятютнев, Марк Н. «Некоторые аспекты теории учебника русского языка как иностранного». Русский язык за рубежом 31/3, 1974a: 41–45.
- [Vjatjutnev, Mark N. «Nekotorye aspekty teorii učebnika russkogo jazyka kak inostrannogo». Russkij jazyk za rubežom 31/3, 1974a: 41–45]
- Вятютнев, Марк Н. «Формирование теории учебника русского языка как иностранного». Русский язык за рубежом 32/4, 1974b: 61–65.
- [Vjatjutnev, Mark N. «Formirovanie teorii učebnika russkogo jazyka kak inostrannogo». Russkij jazyk za rubežom 32/4, 1974b: 61–65]

- Вятютнев, Марк Николаевич. Теория учебника русского языка как иностранного (методические основы). Москва: Русский язык, 1984.
- [Vjatjutnev, Mark Nikolaevič. Teorija učebnika russkogo jazyka kak inostrannogo (metodičeskie osnovy). Moskva: Russkij jazyk, 1984]
- Гаврилина, Любовь Е. «Метакогнитивность в обучении иностранному языку». Междунaродный научно-исследовательский журнал 121/7, 2022: 108–110.
- [Gavrilina, Ljubov' E. «Metakognitivnost' v obučenii inostrannomu jazyku». Meždunarodnyj naučno-issledovatel'skij žurnal 121/7, 2022: 108–110]
- Зорина, Лариса Яковлевна. Программа – учебник – учитель. Москва: Знание, 1989.
- [Zorina, Larisa Jakovlevna. Programma – učebnik – učitel'. Moskva: Znanie, 1989]
- Зуев, Дмитрий Дмитриевич. Школьный учебник. Москва: Педагогика, 1983.
- [Zuev, Dmitrij Dmitrievič. Škol'nyj učebnik. Moskva: Pedagogika, 1983]
- Карпов, Александр Александрович. Основные тенденции развития современного метакогнитивизма: Методические указания. Ярославль: Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова, 2015.
- [Karpov, Aleksandr Aleksandrovič. Osnovnye tendencii razvitija sovremennogo metakognitivizma: Metodičeskie ukazanija. Jaroslavl': Jaroslavskij gosudarstvennyj universitet im. P.G. Demidova, 2015]
- Коздра, Михаил. «Каким должен быть учебник по русскому языку как иностранному для взрослых учащихся». Русистика 17/1, 2019: 78–89.
- [Kozdra, Mihail. «Kakim dolžen byt' učebnik po russkomu jazyku kak inostrannomu dlja vzroslyh učasčihša». Rusistika 17/1, 2019: 78–89]
- Кончаревић, Ксенија. „Метазнања у уџбенику страног језика”. Иновације у настави 19/3, 2006б: 5–15.
- [Končarević, Ksenija. „Metaznanja u udžbeniku stranog jezika”. Inovacije u nastavi 19/3, 2006b: 5–15]
- Кончаревић, Ксенија. „Метакогнитивна функција савременог уџбеника руског језика у инословенској средини: проблеми и решења”. [У:] Ј. Вучо (ур.) Уџбеник у настави страних језика: зборник радова. Никшић: Филозофски факултет, 2003: 75–92 /94.
- [Končarević, Ksenija. „Metakognitivna funkcija savremenog udžbenika ruskog jezika u inoslovenskoj sredini: problemi i rešenja”. [U:] Julijana Vučo (ur.). Udžbenik u nastavi stranih jezika: zbornik radova. Nikšić: Filozofski fakultet, 2003: 75–92/94]
- Кончаревић, Ксенија. Настава страног језика на филолошким студијама: теорија и пракса. Београд: Филолошки факултет, 2006а.
- [Končarević, Ksenija. Nastava stranog jezika na filološkim studijama: teorija i praksa. Beograd: Filološki fakultet, 2006a]
- Кончаревић, Ксенија. Савремена настава руског језика: садржаји, организација, облици. Београд: Филолошки факултет, 2018.
- [Končarević, Ksenija. Savremena nastava ruskog jezika: sadržaji, organizacija, oblici. Beograd: Filološki fakultet, 2018]
- Кончаревић, Ксенија. Савремени уџбеник страног - руског језика: структура и садржај. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- [Končarević, Ksenija. Savremeni udžbenik stranog - ruskog jezika: struktura i sadržaj. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002]

- Кончаревић, Ксенија. Структура и садржај уџбеника руског језика за основну школу: докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 1997.
- [Končarević, Ksenija. Struktura i sadržaj udžbenika ruskog jezika za osnovnu školu: doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 1997]
- Литвинов, Александр В., Татьяна В. Иволина. «Метакогниция: Понятие, структура, связь с интеллектуальными и когнитивными способностями (по материалам зарубежных исследований)». Современная зарубежная психология 2/3, 2013: 59–70.
- [Litvinov, Aleksandr V., Tat'jana V. Ivolina. «Metakognicija: Ponjatie, struktura, svjaz' s intelektual'nymi i kognitivnymi sposobnostjami (po materialam zarubežnyh issledovanij)». Sovremennaja zarubežnaja psihologija 2/3, 2013: 59–70]
- Микавица, Кристина. „Мотивациона функција уџбеника руског језика за средњу Богословску школу (конструкцијска решења на плану макроструктуре)”. Славистика 24/2, 2020: 299–310.
- [Mikavica, Kristina. „Motivaciona funkcija udžbenika ruskog jezika za srednju Bogoslovsku školu (konstrukcijska rešenja na planu makrostrukture)”. Slavistika 24/2, 2020: 299–310]
- Мирков, Снежана. „Метакогниција у образовном процесу”. Зборник Института за педагошка истраживања 38/1, 2006: 7–24.
- [Mirkov, Snežana. „Metakognicija u obrazovnom procesu”. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja 38/1, 2006: 7–24]
- Московкин, Леонид В. «Некоторые вопросы теории учебника иностранного языка». [В:] А. В. Волинская (ред.) Актуальные проблемы лингвистики, лингводидактики и переводоведения: Материалы научно-практической конференции. Омск: Омский государственный технический университет, 2021, 71–74.
- [Moskovkin, Leonid V. «Nekotorye voprosy teorii učebnika inostrannogo jazyka». [V:] A. V. Volynskaja (red.) Aktual'nye problemy lingvistiki, lingvodidaktiki i perevodovedenija: Materialy naučno-praktičeskoj konferencii. Omsk: Omskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet, 2021, 71–74]
- Московкин, Леонид В., Галина Н. Шамонина. «Инновации в обучении русскому языку как иностранному». Педагогика и психология образования 1/2013: 208.
- [Moskovkin, Leonid V., Galina N. Šamonina. «Innovacii v obučenii russskomu jazyku kak inostrannomu». Pedagogika i psihologija obrazovanija 1/2013: 208]
- Плут, Дијана. Уџбеник као културно-потпорни систем. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- [Plut, Dijana. Udžbenik kao kulturno-potporni sistem. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003]
- Радошевић, Наталија. Функција школског уџбеника у светлости савремене науке: Уџбеник руског језика: монографија. Београд: Научна књига, 1970.
- [Radošević, Natalija. Funkcija školskog udžbenika u svetlosti savremene nauke: Udžbenik ruskog jezika: monografija. Beograd: Naučna knjiga, 1970]
- Тестов, Владимир А. «Переход к новой образовательной парадигме в условиях сетевого пространства». Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского 1/4, 2012: 50–56.

- [Testov, Vladimir A. «Perehod k novoj obrazovatel'noj paradigme v uslovijah setevogo prostranstva». Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N.I. Lobačevskogo 1/4, 2012: 50–56]
- Чекун, Ольга А., Армине Э. Григорян. «Развитие метакогнитивных умений студентов в процессе онлайн-обучения профессиональному иностранному языку». Педагогика и психология образования 1/2023: 137–149.
- [Čekun, Ol'ga A., Armine È. Grigorjan. «Razvitie metakognitivnyh umenij studentov v processe onlajn-obučenija professional'nomu inostrannomu jazyku». Pedagogika i psihologija obrazovanja 1/2023: 137–149]
- Flavell, John H. «Metacognition and cognitive monitoring». American Psychologist 34/10, 1979: 906–911.
- Freire, Paulo. Pedagogy of the Oppressed. Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
- Gojkov, Grozdanka. Didaktika i metakognicija. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov”, 2009.
- Kankaraš, Miloš. «Metakognicija: Nova kognitivna paradigma». Psihologija 37/2, 2004: 149–161.
- Veselinov, Danica, Radmila Nikolić. „Mogućnosti podsticanja metakognitivnih strategija učenika posredstvom heurističko-metodičkih instrukcija”. Istraživanja u pedagogiji 5/1, 2015: 64–80.

Извори

- Амштајн-Баман, Кристине, Моника Брош, и др. Конечно 1: Руски језик за пети разред основне школе: Уџбеник за прву годину учења. Београд: Клетт, 2022.
- [Amštajn-Baman, Kristine, Monika Broš, i dr. Konečno 1: Ruski jezik za peti razred osnovne škole: Udžbenik za prvu godinu učenja. Beograd: Klett, 2022]
- Амштајн-Баман, Кристине, Улф Боргварт, и др. Конечно 2: Руски језик за шести разред основне школе: Уџбеник за другу годину учења. Београд: Клетт, 2023.
- [Amštajn-Baman, Kristine, Ulf Borgvart, i dr. Konečno 2: Ruski jezik za šesti razred osnovne škole: Udžbenik za drugu godinu učenja. Beograd: Klett, 2023]
- Амштајн-Баман, Кристине, Улф Боргварт, и др. Конечно 3: Руски језик за седми разред основне школе: Уџбеник за трећу годину учења. Београд: Клетт, 2023.
- [Amštajn-Baman, Kristine, Ulf Borgvart, i dr. Konečno 3: Ruski jezik za sedmi razred osnovne škole: Udžbenik za treću godinu učenja. Beograd: Klett, 2023]
- Амштајн-Баман, Кристине, Улф Боргварт, и др. Конечно 4: Руски језик за осми разред основне школе: Уџбеник за четврту годину учења. Београд: Клетт, 2023.
- [Amštajn-Baman, Kristine, Ulf Borgvart, i dr. Konečno 4: Ruski jezik za osmi razred osnovne škole: Udžbenik za četvrtu godinu učenja. Beograd: Klett, 2023]
- Проблемы школьного учебника, Вып. 1–20, Москва: Просвещение, 1974–1991.
- [Problemy škol'nogo učebnika, Vyp. 1–20, Moskva: Prosveščenie, 1974–1991]

МЕТАКОГНИТИВНАЯ ФУНКЦИЯ УЧЕБНИКА РУССКОГО ЯЗЫКА НА МАТЕРИАЛЕ УЧЕБНИКА «КОНЕЧНО!»

Резюме

В данном исследовании мы анализируем ключевую роль учебников русского языка в передаче метакогнитивных знаний, необходимых для освоения иностранного языка. Мы демонстрируем, как, используя учебники, учащиеся углубляют понимание собственного когнитивного процесса, формируют стратегии усвоения языка и создают метакогнитивное знание о задачах усвоения языка. Признавая метакогнитивный потенциал учебников, особенно в серии «Конечно!», и указывая на его значимые компоненты, мы подчеркиваем недостаточное признание важности самого метакогнитивного подхода и использование его потенциала. Автор считает, что учебники коммуникативной направленности должны систематически включать конструктивные решения, способствующие развитию метакогнитивных знаний на разных уровнях: от пошаговых интерактивных заданий до стратегий усвоения языка. Особую важность имеет развитие активности учеников, включая самопроверку, постановку целей и отслеживание успешности прогресса их достижения. Анализ работ коллег-преподавателей показывает, что интеграция метакогнитивных стратегий в учебные материалы и активности может значительно улучшить освоение языка учащимися. В заключении мы подчеркиваем важность непрерывного обновления знаний самих преподавателей о метакогнитивном мышлении с тем, чтобы они могли более эффективно руководить процессом освоения языка у учащихся.

Ключевые слова: интеллект, лингводидактика, метакогнитивная функция учебника, метакогниция, мотивация, учебник русского языка как иностранного.

ПРИКАЗИ – REVIEWS

МЕЛИНА ПАНАОТОВИЋ, *НАШИ УВИДИ У ДРАМАТУРГИЈУ* *ЛЕОНИДА АНДРЕЈЕВА.*

Нови Сад: Bulevar books, 2024, 486.

Леонид Николајевич Андрејев (1871–1919), контроверзни писац руског сребрног века – за једне геније, за друге лудак чија дела треба забранити; психолог, који по речима М. Горког завирује у најтамније кутове људске душе... познат је српској публици (првенствено читалачкој) практично од почетка XX века, тачније од 1902. године, захваљујући преводу његових неколиких приповедака. То „познанство” наше публике са овим свестраним аутором траје и до данас. Међутим, какви су били ти почеци? Каква је била рецепција Андрејевљевих дела? У којој мери је српска публика (било непосредно, кроз преводе књижевних дела или инсценације, било посредно, кроз периодику и критику) имала свест о опусу Андрејева? Каква је улога руских режисера-миграната, те гостујућих позоришних трупа из Русије у промовисању његових драмских текстова? На та, али и на многа друга питања одговоре даје опсежна студија Мелине Панаотовић *Наши увиди у драматургију Леонида Андрејева* (2024).

Присвојна заменица првог лица множине – *наши* – из наслова књиге вешто је поигравање ауторке са смислом, јер тај облик истовремено подражава и ауторско „ми”, односно саму ауторку и резултате њеног рада, али и много шире – увиде, тј. изворе и литературу настале на „нашем” језику и ван граница матице.

Књига *Наши увиди у драматургију Леонида Андрејева*, као прва и (за сада) једина таква о Леониду Андрејеву на српском језику, настала је на темељима истраживања које је ауторка спровела најпре у магистарској тези (*Леонид Андрејев код Срба*, 2010), а та је интересовања делимично наставила и у докторској дисертацији (*Техничко-стилске карактеристике драматургије Леонида Андрејева у периоду од 1905. до 1910. године*, 2019). У погледу структуре књига је организована у својеврсни триптих: прву целину (*Део 1*) чини опсежна студија (стр. 7–163) о присутности и рецепцији Андрејевљевих драмских комада код нас у распону од једног века, обухватајући период од 1907. до 2008. године. Другу целину (*Део 2*) чине три новопреведене драме *Царица глад*, *Црне маске* и *Океан* (стр. 165–442). Трећа, мања обимом, али не и по значају, целина (*Библиографија*, стр. 444–483), пажљиво је и савесно начињен попис текстова који су се из различитих углова (научно или информативно) освртали на укупно стваралаштво или

на конкретна дела Леонида Андрејева, а импозантан број од преко пет стотина јединица говори о великом одјеку који је Андрејевљев литерарни опус код нас имао.

Приказујући природу рецепције Андрејевљевог драмског стваралаштва код нас, ауторка издваја неколико етапа: (1) предратни период (1907–1919), (2) период од пишчеве смрти (1919) до почетка Другог светског рата, који се још назива и периодом „прве експанзије” (3) период „затишја” (од краја Другог светског рата до почетка 1970-их година) и (4) период „друге експанзије”, након 1970-их година па до 2008.

Ауторка попут неког летописца детаљно и у временском следу бележи присуство Андрејева на сцени наших позоришта (Београд, Нови Сад) било да су у питању домаће инсценације или гостовања страних, претежно руских позоришних трупa. Једнако занимљиви су и осврти на критику тога времена из које се сазнаје не само који су комади где и када играни, већ и ко су били режисери, глумци, али и како се наша стручна јавност (С. Петровић, М. Ристић, С. Винавер, И. Меденица и др.) односила према иновативним и неретко шокантним Андрејевљевим експериментима. Занимљива полемика *pro et contra* показује укус и претензије тадашње критике (не)спремне на „потресе” какве су чиниле ове драме и какви су још од почетка XX века и позоришних иновација Константина Станиславског у Русији рушили старе позоришне каноне.

У предратном периоду Андрејевљеве драме (*Екаџерина Ивановна* и *Мисао*) нашој публици приказане су у изведби МХАТ-а, а поред тога промоцију поменуте драме *Мисао* 1928. године врши и Паул Вегенер, познати немачки глумац и режисер, један од утемељивача експресионистичког филма. О његовој улози главног јунака *Мисли* – доктора Керженцева, српска штампа ће забележити да је „интензиван, увек спреман да разголити емоцију до краја, створен да даноноћно живи у најгрознијим ефектима” (стр. 70). Ти „најгрознији ефекти” су, како показује ауторка у овој књизи, атмосфера која ће на разне начине доминирати у стручним освртима наше критичке јавности када су у питању драме Андрејева.

За истраживаче је врло занимљив одељак „Разноврсност критичке литературе” (стр. 97–118) у којем ауторка даје преглед и критичку оцену радова који се односе на Андрејевљево стваралаштво у периоду којим је омеђена књига. Осврт на текстове из пера А. Флакера, М. Стојнић, Б. Косановића, В. Вулетића, Ј. Ћирилова и др. показује добру обавештеност наше научне и критичке јавности послератног периода о стваралаштву Андрејева. Дихотомија која настаје између научних текстова, који у Андрејеву углавном виде великог писца, и позоришних критичара, који драме овог аутора дочекују и изразима као што су „романтичарски трагизам”, „реторични нихилизам”,

„књишко умовање и алегоричност” итд. приказује и различите читалачке/гледалачке сензибилитете наше јавности.

Поред текстова, расутих по периодици и стручним издањима, ауторка успева врло вешто да у реконструкцију рецепције Андрејевљевих комада укључи и позоришне каталоге (из 1978. и 2004) и сведочанства савременика, чиме се, баш као на позорници или у раном експерсионистичком филму, различитим сепијама (из различитх углова), осветљава ова проблематика.

Мелина Панаотовић у овој књизи врло занимљиво уплиће и интересантне приче које су везане за режисере и глумце на поставкама Андрејевљевих драма, не само на српским позорницама, већ и у Русији, и осврће се на пријем који је пишчево дело имало и „међу својима” – К. Станиславски, В. Немирович Данченко, М. Горки и други.

Поткрај студије ауторка се кратко осврће на адаптацију Андрејевљевих текстова за оперу и филм, а сасвим у закључку, поред констатације да су Андрејевљева драмска дела васпитавала укус наше публике (стр. 161), а на основу богатог материјала и факата који су остали за читаоцем, даје се и прогноза: „Почетак XXI века даје нам за право да претпоставимо да ће стваралаштво овог писца поново досегнути значај који заслужује. Сматрамо да је управо почетак XXI века време да се Андрејевљево стваралаштво код нас у целини рехабилитује” (стр. 163).

Као што је раније истакнуто, посебну драгоценост у овој књизи представљају вешти преводи трију поменутих раних драма – *Царица глад* (1908), *Црне маске* (1908) и *Океан* (1910), које се на српском језику појављују први пут, а које уз раније преведене (*Анаџема*) и игране драме (*Човеков живој*) употпуњују „петокњижје” Андрејевљевог „условног театра” и дају могућност нашем читаоцу да се у целини упозна са раном, неореалистичком, фазом Андрејевљевог драмског поступка који је представљао важну степену на путу ка театру „панпсихизма” – личној карти драматурга Леонида Андрејева.

Књига *Наши увиди у драматургију Леонида Андрејева* представља каледјоскоп путовања драмских текстова Леонида Андрејева по српским позорницама. Поред тога, она на једном месту даје обиље података који су драгоцени, не само истраживачима рецепције Андрејевљевог драмског стваралаштва код нас, већ свакоме ко жели да стекне утисак о томе како се српско позориште (у првом реду у Београду и Новом Саду) развијало у XX веку, тј. каква је улога руских режисера-миграната у томе, а каква улога домаће критичке јавности. Како и ауторка наглашава на самом крају књиге: „Без увида нема даљег тумачења, а без тумачења свако разумевање је повр-

шно” (стр. 486), стога ова књига нашем читаоцу даје одличне *увиде* за свако даље *ишумачење* Андрејевљевог стваралаштва.

*Никола Миљковић**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
nikolajmiljkovich14@gmail.com

* <https://orcid.org/0000-0002-2697-065X>

РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ, ЛЕКСИКОЛОШКА ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЈА.

Нови Сад: Матица српска, 2024, 579.

Књига Р. Драгићевић састоји се од 11 делова. Ауторка у уводном делу указује да је монографија настала као резултат вишегодишњих припрема за предавања из предмета *Лингвокултурологија 2* на основним студијама и *Лингвокултурологија* на мастер студијама за студенте Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета Универзитета у Београду, али и њених научних истраживања (махом објављених у домаћим или страним издањима). За потребе монографије, наравно, нека од поглавља су први пут објављена, а друга су измењена и уклопљена у целину књиге.

У уводном делу се и објашњава назив *лексиколошка лингвокултурологија*: ауторка је превасходно оријентисана на културално маркирану лексик у српском језику. Научна монографија *Лексиколошка лингвокултурологија* Рајне Драгићевић представља истовремено и универзитетски уџбеник: она упознаје читаоце са ауторкиним истраживањима (50 њених радова се помиње на овај или онај начин у самој књизи) из лингвокултурологије и лексикологије, али упућује на значајне за српску лингвокултурологију радове других домаћих и страних аутора.

Поглавље које носи општи назив *Уводна разматрања* (стр.17–111) обухвата скоро сто страница текста у којем ауторка разматра појмове непосредно повезане са лингвокултурологијом (појам културе уопште, повезаност између културе и језика, постојање лингвокултуралне заједнице, настанак лингвокултурологије као лингвистичке дисциплине). Веома темељно се разматрају услови који су погодовали настанку и развоју лингвокултуролошког приступа, однос између когнитивнолингвистичког и лингвокултуролошког приступа, начини бављења лингвокултурологијом три најважније школе у словенском свету које третирају однос језика и културе (московска етнолингвистичка школа Н. Толстоја и С. Толстој, лублинска етнолингвистичка школа Ј. Бартмињског и савремена руска лингвокултурологија). Р. Драгићевић у наставку уводних разматрања покушава да дефинише лингвокултуролошки концепт као јединицу лексиколошке лингвокултурологије, па с тим у вези издваја пет критеријума који указују на то да је лексема културално маркирана (те да се може можда убројати у оне које задобијају статус лингвокултуролошких концепата): 1. принцип културне разрађености речника за означавање неког појма, 2. фреквенција лексеме у

неком језику, 3. фреквентно асоцијативно повезивање са другим лексемама, 4. принцип кључних речи, 5. продуктивност лексеме у творбеном и семантичком смислу и појављивање у великом броју фразеологизама и пословица (стр. 67). Наравно, значајно место у уводним разматрањима заузима и појам стереотипа у лингвокултурологији, појам језичке слике света, а ауторка упознаје читаоце и са намером да једног дана у скорој будућности издаје и лингвокултуролошки речник српског језика, за који је већ створена обимна грађа захваљујући раду са студентима којима је ауторка задавала да напишу лингвокултуролошки коментар на лексеме које су претходно сами издвојили у својству лингвокултурама. У том стремљењу ауторка се оријентише на модел представљен у лингвокултуролошком речнику *Русское культурное пространство: лингвокультурологический словарь* (2004), па инспирисана њиме даје и објашњења појмова актуелних за лингвокултурологију: прецедентна имена, прецедентни текстови и прецедентни искази. Следеће је поглавље засновано на ауторкином раду посвећеном лексичким лакунама, тј. безеквивалентној лексици. Значајно је и поглавље које даје анализу потенцијалних приступа грађи у лингвокултуролошким истраживањима: поглед из перспективе странца, поглед из перспективе више језика, поглед из перспективе више друштвених група, поглед на садашњост из перспективе прошлости, поглед на лексичке специфичности из угла лексичких универзалија.

Предмет истраживања лексиколошке лингвокултурологије, сматра Р. Драгићевић, представљају лингвокултуролошки концепти, константе (најдубљи, универзални концепти) и периферијске јединице концептосфере.

Други део књиге посвећен је речницима као лингвокултуролошким изворима (стр. 113–201). На примеру ауторкиног истраживања обављеног у оквиру пројекта ЕУРОЈОС о појму слобода, исток и запад и демократија приказани су закључци добијени анализом података из свих српских речника у којима су дате лексеме обрађене. Као илустрација коришћења Вуковог *Рјечника* као лингвокултуролошког извора приказан је део ауторкиног истраживања о лексеми *човек* (за коју је претходно утврђено да је најфреквентнија именица у датом речнику) и лексеми *место* (значајну улогу играла је и корпусна метода).

Следеће поглавље посвећено је лексеми *каша* у српском и руском језику. У овом делу књиге представљени су речнички подаци о каши у два језика, а ауторка нас суочава са чињеницом да, супротно очекиваном закључку проистеклом на основу значаја културне историје каше, језички подаци изневеравају (полисемија *каше* није развијена, деривација и фразеологија нису разгранате). У поглављу о колокацијама ауторка ће наставити причу о лингвокултуролошком истраживању *каше* у српском и руском језику.

У следећем поглављу се на примеру *Речника косовско-меџохиског дијалекта* Глигорија Елезовића даје анализа тематске групе лексема: места, занимања, мера и имена људи, а ауторка њиме показује како могу да изгледају истраживања вођена корпусом.

Наредно поглавље бави се веома занимљивом групом лексема које означавају старе, народне мере у српском и руском језику. На примеру ове лексике ауторка веома убедљиво показује антропоцентризам као принцип у складу с којим човек језички организује своју стварност. Свако од поглавља завршава се извештајем о студентским истраживањима обављеним на курсу из Лингвокултурологије, па и ово даје културално маркирану лексику према описима из речника савременог српског језика.

Трећи део посвећен је колокацијама као извору за лингвокултуролошка истраживања (стр. 203–263). Указујући на значај истраживања Ј. Дражић о колокацијама у српском језику, ауторка наводи истраживање руског лингвисте Ј. Рахилине као инспиративно за своје истраживање придева којима се означава температура у српском, македонском, руском и другим језицима (*врео, врућ, топао, млак*). Семантичко истраживање Ј. Рахилине обухвата анализу лексичке спојивости дате групе лексема, тј. колокације у које ступају, ограничења у колокабилности. Овакав приступ, с правом сматра Р. Драгићевић, у стању је да разоткрије све финесе семантичког односа лексеме и њеног еквивалента у неком другом језику. Дистрибутивна анализа лексеме *каша* у српском и руском језику показује „да се статус лексеме у лексичком систему може мерити не само богатством значења, деривата и израза које је произвела већ и њеним „дубинским” утицајем, који се огледа у њеној способности да говорницима постане еталон – мера за неку вредност” (стр. 235). Дистрибутивна и корпусна анализа лексеме *граница* показују да се прототипична значења дате лексеме везују за простор.

Истраживање експресивних конструкција којима се исказује интензитет емоције (најчешће су генитивне), између осталог, показује да се на експресиван начин у српском језику чешће указује на велику количину. Непожељно се најчешће маркира квантификовањем великим интензитетом. Лексеме којима се метафорички исказује интензитет емоције најчешће се у примарним значењима односе на водене токове или површине, делове биљке или природне стихије (*облак туге, крила среће, пламен љубави...*).

Корпусна анализа концепата исток и запад даје анализу антипословица, књижевноуметничког текста Моме Капора и корпуса заснованог на текстовима из дневних новина *Блиц*, на основу чега ауторка изводи закључке о концептуализацији појма исток и запад у српској лингвокултури. Концепт слобода испитује се на корпусу текстова часописа *Православље*.

Четврти део књиге посвећен је прецедентним исказима у својству извора за лингвокултуролошка истраживања (стр. 265–305). Под прецедентним исказима ауторка подразумева фразеологизме и пословице, општепознате изреке и сличне сентенце, па с тим у вези указује на чињеницу да је лингвокултурологија и настала у окриљу фразеологије, да су први лингвокултуролози били превасходно фразеолози. Осим на значај народних пословица у лингвокултуролошким истраживањима, она скреће пажњу и на антипословице, као и на бројне друге теме које се индиректно тичу лингвокултурологије и фразеологије, али из аспекта речи (застареле речи у саставу фразеологизама, рецимо). Централно поглавље овог дела монографије посвећено је анализи концепта бог у српским народним пословицама (иначе, Бог је најчешћа именица у датом корпусу). Р. Драгићевић на овом истраживању показује колико успешно бива укрштање двају или више различитих приступа језичком материјалу: овде се креће од корпусних истраживања. Овај део завршава се навођењем студентских истраживања, драгоцених идеја и занимљивих напомена када су прецедентни искази у питању.

Пето поглавље носи назив *Етјалон као извор за лингвокултуролошка истраживања* (стр. 307–323), тј. бави се поредбеним фразеологизмима попут еталона *вредан* (компарандум) као (везник или компаратор) *мрав* (компаратум или еталон). Како је за дати језички феномен важна његова еталонска улога у културној заједници, Р. Драгићевић предност даје термину *етјалон* у односу на све постојеће. Минуциозној анализи поредбених фразеологизама претходи један краћи, али веома садржајан осврт на устаљене изразе предлошко-падежног типа са значењем 'одређивање границе' (нпр. *до њемеља, до ушију*). Осим наведеног, пажњу читаоца ће, између осталог, сигурно привући и потпоглавље посвећено псеудокомпаративима као што је таутолошка фразеосхема *Срби као Срби*. Поглавље завршава преглед студентских истраживања културално маркиране лексике српског језика у еталонима.

Шесто поглавље (*Анкејтирање у лингвокултуролошким истраживањима*, стр. 324–357) још је једна потврда великог истраживачког искуства аутора књиге, будући да је Р. Драгићевић учествовала у трима великим међународним лингвокултуролошким пројектима: пројекту о вредностима словенских народа и њихових суседа Ј. Бартмињског, пројекту о комуникационом понашању Ј. А. Стерњина и пројекту о изради вишејезичног лингвокултуролошког речника бионима Н. Д. Гољева. Врло лепо представивши методологију и основна достигнућа сва три пројекта, Р. Драгићевић излаже резултате властитих истраживања у оквиру сваког од поменутих пројеката. Кад је реч о вредностима словенских народа и њихових суседа, читалац има прилику да се упозна са крајње занимљивим резултатима до којих је ауторка

дошла анализом података добијених анкетом о слободи, истоку и западу те о демократији. Учешће у другом пројекту изродило је рад на тему српског комуникационог идеала у поређењу са руским, где Р. Драгићевић долази до веома занимљивог закључка о сличности комуникационих идеала Срба и Руса у смислу инвентара пожељних/непожељних особина, али истовремено и њиховој различитости када је реч о аксиолошкој хијерархизацији тих особина. Будући да резултати пројекта који води Н. Д. Гољев из Кемерова још нису објављени (у плану је вишејезични (седам језика, међу којима је и српски)) речник бионима, Р. Драгићевић само укратко упознаје са анкетом на коју су одговарали испитаници из Србије. Као и претходно, и ово поглавље се завршава потпоглављем које је посвећено студентским истраживањима.

Тема наредног, седмог поглавља (стр. 376–426) јесу вербалне асоцијације као извор за лингвокултуролошка истраживања. Ваља рећи да је аутор књиге коју представљамо не само један од коаутора *Асоцијативног речника српског језика* (од стимулуса ка реакцији и од реакције ка стимулусу), већ је испод њеног пера настала и једна од најважнијих монографија на тему вербалних асоцијација написаних на српском језику (види: Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2010). Када је реч о лингвокултуролошким подацима које нам пружа *Асоцијативни речник српског језика*, Р. Драгићевић поред теме родбинских односа, пажњу свог читаоца усмерава на тему носиоца особине и њену културолошку маркираност. Овде ћемо издвојити само један од више занимљивих закључака. Тако анализа реакција на стимулус *храбар* показује да је слика храбрости код говорника српског језика поликултурална, што упућује на значењску вишеслојност дате лексеме у српском језику – што је врло важан податак како са лексиколошке, тако и са лексикографске тачке гледишта. Као и претходна, и ово поглавље садржи више потпоглавља у којима ауторка, између осталог, представља листу од 30 лексема које чине језгро српског језичког сазнања, упознаје нас са неким од резултата компаративних лингвокултуролошких истраживања вербалних асоцијација (*вук* у језичкој слици света Срба и Руса, *будућности* у језичкој слици света деце и одраслих те етнокултурни стереотипи говорника српског и немачког језика). И ово поглавље закључују подаци о студентским истраживањима на тему вербалних асоцијација.

Појмовне метафоре као извор за лингвокултуролошка истраживања наслов је осмог поглавља (стр. 427–477). На појмовну метафору, као један од основних феномена когнитивне лингвистике, те самим тим у извесној мери и на њену методологију, ослања се велики број научника који се баве лингвокултурологијом, што је сасвим природно будући да је лингвокултурологија, како каже аутор ове књиге, „ћерка” когнитивне лингвистике. Ис-

ходећи из реченог, Р. Драгићевић (после концизног али јасног сагледавања културалних специфичности појмовне метафоре на основу истраживања З. Кевечеша) упознаје нас са могућностима откривања појмовних метафора на материјалу вербалних асоцијација, потом са појмом замрзнуте појмовне метафоре у етимологији лексеме, местом појмовне метафоре у истраживању језичке слике света. Ослањајући се на резултате студије о јавном дискурсу у Србији аутора Н. Силашки, Т. Ђуровић и Б. Радић-Бојанић, Р. Драгићевић нам приближава метафоричку концептуализацију у смеру изворни → циљни домен, а на основу резултата властитих истраживања феномена ДЕМОКРАТИЈЕ, ЧОВЕКА И АУТОМОБИЛА – метафоризацију од циљног домена ка изворном. Одабир поменутих феномена још једном потврђује да је аутор монографије, коју овде представљамо, не само врсни зналац и научник, већ и изузетан педагог. Пример анализе аутомобила, по нашем мишљењу, има посебан значај за млађе истраживаче, будући да се на врло пријемчив начин показује како се методологија појмовних метафора може врло успешно применити у својству лингвистичког инструментарија за анализу како апстрактних и сложених појмова, тако и крајње конкретних какав је аутомобил. Из истог разлога нам се чини веома значајним и укључивање у садржај књиге осврта на дело нашег великог математичара Михаила Петровића Аласа *Метифоре и алегорије*, које је, по нашем мишљењу, још један доказ да умови математичара и лингвисте функционишу на исти (аналитички) начин када је реч о анализи оних дубинских структура које јесу апстрактне, али потичу из конкретне стварности.

Посебну пажњу завређује потпоглавље чија је тема речник појмовних метафора. Као што то чини кроз целу књигу, Р. Драгићевић и овде прво концизно али крајње јасно и dostatно говори о већ постојећим достигнућима на дату тему, да би потом прешла на излагање могуће организације речника појмовних метафора. Према њеном мишљењу оптималан начин структурације и израде речника био би следећи: 1) кренуло би се од основних категорија стварности ка мање општим и мање апстрактним појмовима а за класификацијски образац био би узет Рожеов тезаурус енглеских речи и израза (који је прошао суд времена); 2) према овом моделу би се направио костур речника а потом би се ишло следећим правцем: категорија → поткатегорија → потпоткатегорија; 3) следећа фаза би подразумевала унос одређених појмовних метафора (такође од општијег ка мање општем); 4) по уносу већ описаних појмовних метафора кренуло би се у попуњавање белина у тезаурусу што би подразумевало нова истраживања. Све речено Р. Драгићевић илуструје помоћу једне од основних категорија у тезаурусу Рожеа – категорије емоције, морала, религије, тачније на примеру двеју од пет издвојених поткатегорија: персоналне и интерперсоналне емоције. Свака од

ових двеју поткатегорија даље се (као и код Рожеа) дели на одређени број одељака – прва на 55, друга на 32, од којих Р. Драгићевић за даљу анализу издваја два одељка у оквиру персоналних емоција – тугу и страх. У складу са предложеним етапама израде речника, ауторка на основу резултата истраживања З. Кевечеша представља како може изгледати општа вертикална, а потом хоризонтална хијерархизација појмовних метафора концептуализације емоција, а потом речено илуструје примерима структурирације концептуалних метафора за тугу и страх. Осим тога, Р. Драгићевић скреће пажњу и на појаву заједничких метафора за више емоција (увезивање појмовних метафора у оквиру речника). Ово више него занимљиво поглавље завршава преглед студентских истраживања културално маркираних лексема српског језика на материјалу појмовних метафора.

Како је књижевност неразлучни део културе, сасвим је природно што је Р. Драгићевић у своју монографију укључила и поглавље *Књижевна дела као извор за лингвокултуролошка истраживања* (стр. 479–508), у које су уврштени резултати двају њених истраживања. Инспирација за прво била је народна пословица *Кад отац даје сину, смеју се и отац и син; а кад син даје оцу, њачу и отац и син*. У потрази за одговором које место заузимају отац и син у српској култури и какав је њихов међусобни однос Р. Драгићевић креће путевима и стазама којима је воде српска ауторска и народна поезија. Осврнувши се на резултате анализе вербалних асоцијација према којима отац својом очинском љубављу и бригом првенствује над сином, усмерава га, Р. Драгићевић анализира одабране ауторске стихове (М. Бећковића, А. Шантића, М. Црњанског, Д. Радовића и др.), као и дела из народне поезије и потврђује дату тезу. Међутим, она скреће пажњу и на то да у српској култури син може бити јачи од оца: у случају када је отац већ онемоћао, када су га године пристигле и притисле, што се врло лепо илуструје одабиром стихова Д. Хамовића и народне поезије. Посебно место заузимају стихови Љ. Симовића *Ходочашће Светоме Сави* јер показују да у духовном смислу син може бити и отац оцу своме у оном дубљем, метафизичком смислу. Да сви међуљудски односи, поготову у свету данашњем, могу бити нарушени, искрвљени, сведоче стихови Д. Ерића *Тече крива река Дрина*.

Други оглед на тему књижевног дела као извора лингвокултуролошких истраживања темељи се на пет прича из збирке *Осирво и околне њриче* једног од, по нашем мишљењу, најбољих српских прозних стваралаца друге половине XX–почетка XXI века: Горана Петровића, за ког, за разлику од других писаца, према речима аутора, није толико карактеристично персонификовање, већ опредељивање нематеријалног света, премда је присутно и његово оживљавање. Већ и сам одабир писца сведочи о несвакидашњој даровитости лингвистичког ока Р. Драгићевић. Додатну потврду реченог

представља и оглед који следи а припада домену когнитивне поетике, а у ком ауторка свом читаоцу врло вешто приближава феномен метафтонимије, појмовне интеграције, схеме садржавања, оријентационих метафора.

Тема последњег, десетог поглавља су масовне језичке манифестације као извор лингвокултуролошких истраживања (стр. 509–531). Како живимо у времену свеопште убрзаности, појавила се потреба да се одређени језички моменти фиксирају, прибележе. Један од начина, како каже Р. Драгићевић, замрзавања, фотографисања језичког тренутка јесте избор „најречи” за одређену годину. Указавши како на добру, али и на лошу страну оваквих акција, ауторка нас упознаје са резултатима двају испитивања на материјалу српског језика, које потом, наравно, и анализира.

Године 2022. Друштво за српски језик и књижевност је у оквиру манифестације *Марти – месец српског језика* било организовало избор речи која је обележила дату годину. Од пристиглих 410 речи комисија је за најлепшу одабрала реч *исцељење*. Исте године Друштво је поново анимирало ученике широм Србије али и из региона, те из дијаспоре у Европи и ван ње да узму учешћа у избору најлепше речи. Стигло је чак 950 речи. Веома је важно поменути да су ученици, попуњавајући анкету коју им је Друштво упутило, били замољени да наведу одакле реч знају и због чега им је дата реч лепа. За најлепшу је одабрана била реч *ћраскозорје*. Исто тако је врло значајно што је ова манифестација имала и своје одјеке, те су још понегде била спроведена истоврсна или слична анкетирања. Вероватно је потпуно излишно рећи колики је значај оваквих манифестација као и радова какав су радови Р. Драгићевић која је дала и лингвистичку анализу прикупљених речи, али и указала на то о чему и како размишљају наша деца, из чега се јасно види да није све црно као што се често приказује. Из деџих одговора, али и ауторове анализе јасно се види да наша деца знају, воле и умеју да промишљају свој језик што је, по нама, једнако промишљању и љубави према ономе ко си и шта си.

Између ових двају огледа посвећених речима које су обележиле једну годину и најлепших речи, налази се краћи оглед посвећен сувишним речима у српском језику настао на основу анализе *Речника сувишних речи* Г. Ђерић.

Следи Закључак (стр. 533–540) у ком Р. Драгићевић сумира све оно што је на претходне 532 стране проанализирала, аргументовала. Скоро на самом крају закључка ауторка каже да је дату књигу замислила била као допринос лексикологији, али да се нада како је показано да лексиколошка и лингвокултуролошка испитивања могу бити у спрези на узајамно добро. Нама се чини да је ова књига далеко више од доприноса лексикологији и лингвокултурологији.

Између корица једне књиге нашао се веома драгоцен материјал који нуди одговоре на бројна питања о статусу лингвокултурологије из аспекта лексиколога. У питању је значајна књига за српску културу уопште, не само за лингвистику, јер показује како се успешно може остварити контакт између језика и културе и какве резултате може таква анализа пружити.

Ауторка даје поуздане оцене доприноса лингвокултурологији различитих лингвиста, коментарише колики је њихов значај за њено истраживање, показује колико плодан може бити научни дијалог.

И на крају, што нам се чини изузетно важним, Р. Драгићевић се и овде, како ми то осећамо и видимо, водила принципом – и о ономе најсложенијем може се писати тако да те свако разуме, што је још једна потврда њеног великог знања, разумевања и лингвистичког талента.

*Биљана Марић**

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
biljana.maric@fil.bg.ac.rs

*Драгана Керкез**

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
d.kerkez@fil.bg.ac.rs

* <https://orcid.org/0000-0003-1829-4484>

** <https://orcid.org/0000-0003-3954-693>

РУЖИЦА С. ЛЕВУШКИНА, *ЛЕКСИКА ПРАВОСЛАВНЕ
ДУХОВНОСТИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ [ЛЕКСИЧКО-
-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА И ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА]*.

Београд: Институт за српски језик САНУ, Београд, 2024, 514.

Име др Ружице Левушкине, научног саветника Института за српски језик САНУ, добро је познато и домаћој и страној (превасходно руској) научној јавности, пре свега теолингвистима, социолингвистима, лексиколозима, лексикографима, терминографима. Аутор је две монографије (*Богослужбени језик у Српској православној цркви (прошлости, савремено стање, перспективе)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Манастир Бањска, 2007. и ове коју сада желимо да препоручимо славистичкој јавности), преко 140 радова, од којих су неки базирани не само на српском, него и на руском и црквенословенском материјалу. Као лексикограф ради на изradi монументалног дела српске лексикографије – на *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, за који је урадила преко 95 ауторских табака текста. У својству редактора Ружица Левушкина је посебно проверавала обраду лексике из сфере православне духовности и њима сличне у 21. и 22. тому *Речника САНУ*.

Досадашња научна истраживања Ружице Левушкине кретала су се највише у области теолингвистике, дисциплине која, најкраће речено, подразумева теоцентрични поглед на језички материјал и проблеме из разних других области лингвистике. У њеним радовима преовлађује занимање за лексикографију, терминологију, проблеме превођења, различите врсте анализе химнографских текстова, ономастику, стилистику и др.

Монографија *Лексика православне духовности у савременом српском језику [лексичко-семантичка анализа и лексикографска обрада]* обухвата следеће структурно-композиционе целине: *Слово аутора* (стр. 15–16), *Увод* (стр. 17–21), *Православна духовност* (стр. 23–101), *Преглед досадашњих истраживања језика и православне духовности* (стр. 103–178), *Лексика из сфере православне духовности у српском језику* (стр. 179–290), *Лексикографска обрада лексема из сфере православне духовности у српском језику* (стр. 291–384), *Завршна закључна реч*¹ (стр. 385–392), *Речник терминологије*.

1 Поглавља су подељена на бројне (под)одељке, а закључци веома често изложени схематски и табеларно, што књигу чини прегледнијом и у чему се уједно огледа прецизност и акрибичност истраживања. Вредности студије доприноси и то што свако (пот)поглавље садржи закључак, на основу којег се изводи метазакључак целокупног истраживања.

шке лексике ујоипребљене у монографији (стр. 393–451), *Литература* (стр. 453–490) и *Списак извора* (стр. 491–492). Књига садржи и два резимеа – на енглеском (стр. 493–494) и руском језику (стр. 495–496), два регистра – појмовни (стр. 497–504) и именски (стр. 505–514), а завршава се белешком о аутору (стр. 515). Монографија се, с обзиром на њен интердисциплинарни карактер, одликује полиметодизмом: како нас ауторка обавештава у *Уводу* (стр. 18–19), примењени су статистички метод описа и приказивања појединих резултата; конструктивни метод, примењен у конституисању пројекта израде новог речника и давању предлога за унапређење лексикографске обраде лексема из сфере православне духовности у српској описној лексикографији; корпусни и метод ексцерпције; метод компонентне анализе; аналитички и метод посматрања, употребљени у представљању семантичких, творбених и етимолошких елемената лексичких јединица; метод анализе и израде речничких дефиниција, као и контекстуалне анализе, коришћен у изношењу предлога лексикографске обраде лексема и у опису лексичких јединица у Речнику САНУ; индуктивни метод, примењен у систематизацији резултата добијених анализом једне тематске подгрупе лексема и предлозима намењеним лексикографима за опис лексике из сфере православне духовности убудуће и дедуктивни метод – у анализи и елаборату садржаја појединих графика и табела, као и у делу у коме се елаборира садржај православне духовности и одређују њени ужи оквири у циљу систематизације лексике. Грађа за рад, коју чини око 15.000 лексичких јединица, ексцерпирана је из дескриптивних речника савременог српско(хрватско)г језика и богословске литературе на српском језику (нпр. из дела владике Николаја Велимировића и оца Јустина Поповића, али узети су у обзир и преводи монографија и трактата из свих области богословља, као и преводи молитава као примогенитурног и примордијалног сакралног жанра). Консултована је обимна теолингвистичка, лексиколошка, дериватолошка, лексикографска и терминографска литература, углавном на руском језику.

Лексичке јединице које су предмет истраживања оквирно су подељене најпре на три веће тематске групе, у складу са ауторкином поделом православне духовности: 1) по унутрашњем устројству; 2) у историји и 3) у човековом животу, а потом на 27 мањих. Због великог обима материјала, о свакој од ових подгрупа износе се само најважније карактеристике. За неке од њих дата је и даља подела, на мање лексичко-семантичке групе. Поједине подгрупе представљају затворене терминолошке системе (нпр. *Светие Тајне*, *Црква*, *храм*, *монаштво*), док се друге састоје у највећем броју од лексема из општег лексичког фонда (нпр. *смисао животоа*, *Светие врлине*). Терминолошки системи, заједно са православном ономастиком и библизмима (тј. лексичким јединицама из *Светиог Писма* као најважнијег прецедентног текста за све друге текстове из сфере православне духовности) сачињавају сре-

дишњу скупину лексике из сфере православне духовности, односно *лексику из сфере православне духовности у ужем смислу*.

Поред ове, лексике из сфере православне духовности у ужем смислу, материјал је обухватио и лексику из општег лексичког фонда, као и терминолошке системе појединих области контактних и комплементарних са православном теологијом и, шире, православном духовношћу (као што су философија, религиологија, историја уметности, музикологија, право, историја Цркве итд). Овакве лексичке јединице сачињавају периферни скуп лексике из сфере православне духовности, односно, сврстане су у *лексику из сфере православне духовности у ширем смислу*.

Један део лексичког материјала, тј. две тематске групе, обрађен је детаљније: то су тематска група лексема *свѣће врлине* и тематска група лексема *Црква*. Потоњу сачињава 835 лексичких јединица и овај корпус искоришћен је за нешто детаљнију семантичку, творбену, делимично и етимолошку анализу. Цркву сачињавају торжествујућа или небеска Црква (*духовна бића или ангели, Богородица и свѣти*) и војинствујућа или земна Црква (*свѣшћенство или клир* (који може бити монашког и свештеничког реда), затим они који у цркви имају *ниже чинове и службе* и верни народ, односно *мирјани*). Сваку од истакнутих група илуструје и посебна лексичко-семантичка подгрупа или терминолошки систем. У наставку наводимо неке закључке до којих је ауторка дошла на основу анализе ових лексичких јединица.

У сфери православне духовности постоје три основне групе лексике: терминолошка лексика, лексика општег лексичког фонда и лексика названа *специјалном лексиком*. Ради се о лексичким јединицама које не могу да се уврсте ни у једну од две наведене опште групе, а срећу се само у сфери православне духовности. Заступљене су готово у истом броју као и терминолошка лексика, чак и нешто већем. У специјалну лексику сврстан је највећи број лексема тематских подгрупа које су делови агиоантропонима: *локализатори* (на пример, лексема *Пийерски* у агиоантропониму *Свѣти Сѣефан Пийерски*), затим *агномени* (на пример, лексема *Философ* у агиоантропониму *Св. Јусѣин Философ*), *номинаѣтори* (на пример, лексема *сѣраѣилаѣ* у агиоантропониму *Свѣти Андреј сѣраѣилаѣ*), затим тематска подгрупа *ѣеоѣоконима, једночлани агиоанѣроѣоними* (на пример, агиоантропоним *Пѣѣочисленици*) и друге. Тек нека даља истраживања моћи ће да омогуће прецизније закључке о специјалној лексици, па и њено прецизније одређење. У монографији су дати неки предлози за то.

У савременом српском језику, како констатује Ружица Левушкина, једино се у сфери православне духовности у већој мери чувају и употребљавају лексеме преузете из црквенословенског језика, као што су *служици, блажењејши, Приснодјева, сѣѣоѣѣник, веѣѣи, исѣѣјазаније* и др. Такође, једино се у овој сфери, упркос закону језичке економије, чува синонимија

Ово је терен на коме долази и до појаве да неке лексеме које су историзми у некој другој сфери, из које су и преузете – у сфери православне духовности, посебно у деловима агиоантропонима – нису историзми (на пример, лексеме *сойник*, *десјои* итд.).

У вези са ономастичким материјалом, који је такође широко заступљен у овој монографији, уведени су и неки нови термини у односу на терминосистем прихваћен у србистичкој литератури: најпре, *ѿеойѿоконим* (назив за Богородицу, нпр. *Мајка Божија*, *Невестѿа Хрисѿова*, *Свагдађе-ва*, *Богомаѿи*), затим *ангелоним* (назив за ангелске чинове, којих је девет, или неког конкретног ангела, нпр. *Власѿи*, *Началсѿѿва*, *Херувими*, *Гаврил*, *Јегудил* итд.), *ѿеоними* (називи за Бога, Свету Тројицу или само за једно од Лица Свете Тројице, Бога Оца, Богочовека Христа или Светог Духа) и *агионими* – називи лица и објеката на којима почива благодат Божија или светост, кроз чин прослављења и освећења. У ове потоње спадају: *агиоанѿройоними* (имена светитеља), *хеорѿоними* (називи православних празника), *агиоѿо-ѿоними* (називи места у чијој основи је име светитеља, теоним или еортоним), *иконими* (називи икона) и *еклисионими* (називи цркава и манастира). Терминолошка новина јесте и термин *еѿархионими* (називи епархија).

Конечно, значајан део ове монографије посвећен је анализи речничких чланака појединих лексема из сфере православне духовности у Речнику САНУ. У вези с тим, препоручене су и неке измене које би убудуће могле да се примене при лексикографској обради ове лексике у поменутом речнику који је још увек у изради.

Овако обиман корпус послужио је ауторки и за састављање *Речника термиолошке лексике у употреби* у монографији. Ради се о дескриптивном, претежно синхронијском, у извесној мери нормативном и дидактичком речнику (нпр. код термина страног порекла упућује се на етимологију), са алфабетским распоредом одредница. Будући да већ постоје двојезични теолошки речници, од којих су неки послужили и као извори, као и поједине публикације речничког типа у којима се објашњавају неки појмови православне духовности, а које су се показале потребним јер су доживеле више издања, закључено је да би било пожељано изградити и један шири описни речник лексике из сфере православне духовности у српској говорној и соци-

окултурној средини. Дат је предлог из којих лексичких јединица би требало да се састоји његова макроструктура и како би требало да изгледа микро-структура. Због обимности ономастичког материјала, ауторка препоручује да се размотри и могућност израде специјалног ономастичког речника у неким будућим истраживањима и пројектима.

Ова монографија представља допринос славистичкој науци и теолингвистици словенских језика на више начина. Прво, др Ружица Левушкина је знатно обогатила методологију лексиколошких и лексикографских истраживања српског језика: ово је прва монографија у којој се један значајан подсистем лексике савременог српског књижевног језика, који опслужује сферу православне духовности, сагледава из лексичко-семантичке, лексиколошке и теолингвистичке перспективе. Према увиду у референтну научну и стручну литературу, одређени број лингвиста бавио се лексиком из сфере православне духовности у својим истраживањима, премда са различитих аспеката, у неједнаком обиму и теоријско-методолошким оквиру. Ипак, у српској лингвистици до сада није било комплексног и систематског истраживања оријентисаног на лексичко-семантичке, лексикографске и теолингвистичке аспекте поменутог лексичког подсистема у савременом српском језику. На тај начин, истраживање др Ружице Левушкине представља пионирски подухват у покушају расветљавања ове теме. У њему преовладава синхронијски приступ, али присутни су и елементи дијахроније на местима где је то методолошки оправдано. Премда се дело базира на лексичким јединицама савременог српског језика, на одређеним местима, где је то сврсисходно, у анализу је укључен изванредан број примера из других језика – словенских (у првом реду црквенословенски и руски) и несловенских (у првом реду грчки – новозаветни, патристичког, византијског периода и новогрчки) – у циљу ширег сагледавања и темељније аргументације констатованих језичких појава.

Поред комплексне лексичко-семантичке и лексикографске и лингвокултуролошке анализе, овај лексички подсистем у делу др Ружице Левушкине се сагледава и из перспективе једне дисциплине екстерне лингвистике – теолингвистике, а то је мотивисано природом самог објекта научног истраживања. Овакву тему није било ни могуће целовито сагледати без озбиљних теолошких увида, што је у првом реду условљено њеним интердисциплинарним карактером, који је посебно наглашен у домену терминолошке лексике. Из тог разлога ауторка се, када је то потребно, ослања и на чињенице, представе и генерализације из теологије и њој контактних и комплементарних дисциплина.

Новина и значај овог истраживања састоје се и у томе што се у њему посматра слој лексике који је у другој половини XX века углавном био посматран као периферан лексички слој, што је било условљено перцепцијом

владајуће друштвене идеологије. Отуда је у српској средини, као и у руској, лексика из сфере православне духовности била тенденциозно маргинализована у лексичком систему, језику и друштву уопште. Лингвистичке реперкусије биле су очигледне, што је довело до стања да су дескрипција и валоризација поменуте лексике често споровођене на основу идеолошких критеријума. Српски (као и руски) језик од 90-их година XX века регистровао је значајније социокултурне промене и, представљајући један од аспеката културе, налазио се под утицајем процеса везаних са трансформацију друштвене свести. Тада настале промене, у социологији религије квалификоване терминима попут *ревијализација религије*, *десекуларизација*, *верска обнова*, допринеле су редефинисању позиција религије у постатеистичким и посттоталитарним околностима, а тиме и реактуализацији лексике која опслужује сферу православне духовности у свим функционалним стиливима савременог српског књижевног језика, као и у религиолекту – говору клирика и уцрквењених верника. У том смислу, ово истраживање има и значајну социолингвистичку вредност.

Најзад, резултати истраживања изнети у монографији *Лексика православној духовности у савременом српском језику [лексичко-семантичка анализа и лексикографска обрада]* могу имати и значајну практичну примену. Наиме, лексикографски организациони принципи и конструкцијска решења у презентацији лексике из сфере православне духовности у српском језику које на основу претходне акрибичне анализе репрезентативног корпуса утемељује и образлаже др Ружица Левушкина могу се применити у савременој лексикографији, фразеографији, терминологији, у конфронтационим истраживањима,² као и у методици наставе српског језика као страног.

Ксенија Кончаревић*
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за славистику
 kkoncar@mts.rs

2 Докторска дисертација Ружице Левушкине која је у основи ове књиге, као и низ њених потоњих радова, већ су послужили као основа за дисертационо истраживање Срђана Петровића *Руска и српска лексика из сфере православној духовности: лексичко-семантички, лексикографски и лингвокултуролошки аспекти*, одбрањено на Филолошком факултету Универзитета у Београду 4. октобра 2022. године.

* <https://orcid.org/0009-0008-4536-2669>

ДЕЈАН АЈДАЧИЋ, ЗОРИЦА ЂЕРГОВИЋ-ЈОКСИМОВИЋ,
футурофантијасијика.

Нови Сад: Академска књига, 2025, 270.

Монографија *Футурофантијасијика* настала је у коауторству слависте Дејана Ајдацића и англисткиње Зорице Ђерговић-Јоксимовић, потврђених зналаца и истраживача у области научне фантастике, утопије и фикционалне књижевности. После многобројних појединачно објављених научних радова и публикација из ове области, сјединили су своја досадашња сазнања и саставили синтетичку студију посвећену жанру футурофантастике. Свесни чињенице да је реч о хибридном жанру у коме се спајају различити типови приказивања будућности, овај двојац заплочио је кроз широко (и дубоко) море књижевних светова футурофантастике, али истовремено нису занемарили и разматрање других мултимедијалних нарација, као што су филмска, радијска, телевизијска и стриминг продукција, уметност стрипа и гејминг. Тема проучавања диктирала је интердисциплинарни приступ истраживању, од књижевно-теоријског, књижевно-историјског и лингвистичког, све до футуролошког, културолошког, социолошког, психолошког, естетског и етичког. Како сами аутори наводе, важне ослоње у теоријским приступима чине разматрања о хронотопу Михаила Бахтина, могућим световима Лубомира Долежелана и Кшиштофа Маја, писања Станислава Лема и Фредрика Џејмсона, студије Дарка Сувина и других, а од значаја су биле и постојеће историје научне фантастике. Теоријска разматрања вешто су уткана у питку анализу примера, тако да је текст разумљив и ширем кругу читалаца.

Структура књиге је дубоко промишљена: после Увода, следи девет поглавља која третирају различите могућности и аспекте приступа питањима фикционалних представа у књижевности и другим медијима, а затим се сваки постављени проблем разрађује у потпоглављима. Кроз прва поглавља се тумаче комплексна питања темпоралности могућих светова фикције, наратолошка позиција писца футурофантастике у односу према актерима радње, однос науке и уметничке фикције, уплив идеологије у књижевну футурофантастику и улога неологизама и измишљених језика у делима о будућности. Овде издвајамо разматрање целокупног тока времена у делима футурофантастике (поглавље *Осе времена*), где аутори закључују „да је време у научној фантастици ретко кад само пука физичка величина, нити је само по себи примарна или једина тема – оно је чврсто испреплетано с личним, субјективним, и историјским, објективним доживљајима и појавама” (стр 48). Дакле, футурофантастика припада пре свега свету књижевности и

фикције, те и појам времена више спада у аспект нарације него у појам који разматра наука.

Као централни део књиге видимо пето и шесто поглавље (*Моћиви и теме футурофантијасике* и *Свејови футурофантијасике*) у којима се систематизују мотиви, теме и описани могући светови у делима футурофантастике чиме се јасније дефинишу жанровске одлике. Овој проблематици се приступа кроз синтетички усмерену систематизацију идеја и визија човека и човечанства у футурофантастици, а углавном на примерима словенских и англофоних књижевности. Тако се посебно издвајају теме и мотиви еволуције, суперјунака, човека-машине, бесмртности и болести, а затим се издвајају различити светови футурофантастике, као што су ванземаљски светови, светови машина, дистропијски, утопијски, уништени светови, али и паралелни светови алтернативне историје, виртуелни светови и унутрашњи (психолошки) светови.

Последња три поглавља (*Поетика смешног у футурофантијасици, Жанрови на рубу футурофантијасике, И даље...*) представљају даље ширење хоризонта тумачења жанровских и наджанровских одлика дела која припадају кругу фикције и фантастике. Коришћење поетичких средстава ироније, сатире, гротеске, а пре свега пародије у футурофантастичним књижевним и филмским делима, често имају субверзивни и критички карактер уперен против савремених појава и дешавања. Неки од наведених примера су Замјатинов роман *Ми*, дела браће Стругацки, Станислава Лема, Артура Кларка, Џона Виндама или филмови Грега Мотоле и Роџера Кормана. Такође, аутори монографије полазе од тезе да футурофантастика поседује извесна наджанровска својства. Ова дела су комбиновани жанровски хибриди у којима се спајају нпр. футурофантастика и бајка, бајка и киберфантастика, фентези и киберфантастика итд. Разматра се и митско-магијска мотивација епске фантастике где улогу добијају волшебна бића попут демона, вештица, зомбија (дела англоамеричких писаца Вилијама Сибрука, Макса Брукса, Ричарда Метисона или у словенским књижевностима код Марине и Сергеја Дјаченка и Сергеја Лукјаненка). Ипак, не завршава се све на набрајању примера, већ се даје објашњење за појаву хибридизације науке, фантастике и хорора и то у уметничким и вануметничким подстицајима. Тиме се прелази у сферу социолошког и психолошког тумачења издвојених дела. Закључује се да футурофантастика укршта жанрове од бајки, епске фантастике, магијског реализма и хорора, преко утопије, дистопије и алтернативне историје, до киберпанка и афрофутуризма.

На крају књиге налази се *Списак књижевних дела* и *Списак филмских и телевизијских дела* који се у монографији користе као примери у разматрању широко схваћеног жанра футурофантастике. То представља драгоцен извор за стручну, али и за ширу јавност. Може се рећи да је то и

врста водича за будуће „кориснике” футурофантастичних жанрова. Такође, на овом месту прегледно сагледавамо репрезентативан низ дела које су аутори издвојили у свом разматрању. Наилазимо на неизоставне класике жанра, али и на недовољно призната и мање позната имена и значајна дела.

Један од највећих квалитета овог рукописа видимо у широком спектру примера уметничких дела (на првом месту књижевних и филмских, али и дела других медија и савремених израза), што овом тексту даје квалитет проширене *Encyclopedie SF* обogaћене стручним и социјално-филозофским тумачењима. Укључивање примера класика жанра, али и мање познатих дела и примера нових медија, као и беспрекорно познавање примера из словенске и англофоне футурофантастике, чине ову монографију одличним полазиштем за даља истраживања. И не само то! Ова књига пружа дефинисане путоказе за даља проучавања која би укључила области историје идеја, историје културе, социологије научних идеја, па чак и области природних и техничких наука. С друге стране, монографија *Футурофантијасџика* пружа подстицај и за обичне љубитеље фантастике јер осветљава многе аспекте тумачења и разумевања жанра.

Коауторско писање монографије носи ризик садржинске и стилске неуједначености, што овде није случај. У уводном тексту рукописа аутори наводе да нису самостално писали посебна поглавља, већ су текст допуњавали и надограђивали. Тиме је постигнута природна садржајна уједначеност рукописа, а аутори кроз читав текст остају верни научно-есејистичком стилу. Скоро у свим поглављима аутори излазе из сфере књижевне анализе и развијају теме и проблеме футурофантастике у правцу филозофских, психолошких и етичких опсервација. Наравно, у текст књиге интегрисана су сазнања и закључци оба аутора из њихових ранијих студија и публикација.

Монографија *Футурофантијасџика* аутора Дејана Ајдачића и Зорице Ђерговић-Јоксимовић представља успешну синтезу досадашњих проучавања два аутора из области фикционалних представа у делима књижевне фантастике, утопије и фикције. Монографија поставља чврст темељ за одређивање и тумачење жанра футурофантастике, а представља и значајан импулс за будућа интердисциплинарна истраживања.

*Александра Корда-Пејровић**

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за славистику

korda@verat.net

* <https://orcid.org/0000-0002-8300-0609>

ХРОНИКА

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА *РУСКИ ХЕРОЈИ ЕВРОПСКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1939–1945)*

Москва: Дом руске дијаспоре „Александар Солжењџин”,
24–25. април 2025.

Поводом 80. годишњице Победе у Другом светском рату/Великом отаџбинском рату, 24. и 25. априла 2025. године у Дому руске дијаспоре „Александар Солжењџин” у Москви, уз подршку Фонда наслеђа руске дијаспоре, одржана је међународна научна конференција под називом „Руски хероји европског покрета отпора током Другог светског рата (1939–1945)”. Дом руске дијаспоре „Александар Солжењџин” као најзначајнији центар за изучавање историје руске емиграције у свету посвећује знатну пажњу питању учешћа припадника руске дијаспоре у покретима отпора на тлу Европе током рата, и поменута конференција је други по реду скуп који је одржан тим поводом. Први је организован маја 2015. године поводом 70. годишњице Победе у Другом светском рату, а потребно је поменути и конференцију која је у условима пандемије одржана у онлајн формату маја 2020.

Скуп је отворио директор Дома руске дијаспоре „Александар Солжењџин” Виктор Александрович Москвин, а учесницима и публици су се обратили и чланови Организационог одбора, након чега се приступило раду у оквиру пленарног заседања. Овај сегмент конференције отворио је својим рефератом о специфичностима историјског сећања на руске учеснике европског покрета отпора др Василиј Станиславович Семјонов из Федералног истраживачког центра Јужни научни центар Руске академије науке у Ростову на Дону. Професорка Финансијског универзитета при Влади Руске Федерације др Марина Леонидовна Галас говорила је о формама политичке и социјално-културне адаптације, те развоју патриотске идеологије у редовима руске дијаспоре током Другог светског рата, док је професорка Сибирског института управе – филијале Руске академије народне привреде и државне управе у Новосибирску др Наталија Михајловна Маркдорф представила проблеме рехабилитације учесника покрета отпора у СССР током друге половине 20. века.

Првог дана рад конференције одвијао се кроз две секције: „Сународници у иностранству и покрет отпора у Француској” и „Сународници у иностранству и регионални покрети отпора”. Прву наведену секцију отворио је др Андреј Владиславович Гањин из Института за славистику Руске академије наука ратном биографијом белог генерала Петра Махрова. Делатношћу

двају удружења током Другог светског рата били су посвећени реферати др Наталије Владимировне Ликвинцеве из Дома руске дијаспоре „Александар Солжењицин” и др Степана Владимировича Решетњикова са Института за општу историју Руске академије наука. Ликвинцева је упознала публику са делатношћу „Православног дела”, док је Решетњиков говорио о друштву „Круг”. Др Михаил Михајлович Горинов из Дома руске дијаспоре „Александар Солжењицин” представио је биографију грофице Олге Игнатјеве, а Ирина Михајловна Невзорова из Московске градске организације Удружења писаца Русије – борбу Олге Вишњевске. Ову секцију затворила је својим рефератом др Наталија Јурјевна Масоликова из Дома руске дијаспоре „Александар Солжењицин” рефератом о „женском лицу” покрета отпора у Француској.

У оквиру секције „Сународници у иностранству и регионални покрети отпора” Владимир Владимирович Симиндеј из Научно-образовног центра Руског државног хуманистичког универзитета реферисао је о помоћи коју су православни верници и староверци пружали руској деци коју су нацисти протерали у Летонију. Др Кирил Јурјевич Колесњиченко из Школе уметности и хуманистичких наука Далекоисточног федералног универзитета у Владивостоку представио је учешће руских емиграната у покретима отпора у Азији током двадесетих и тридесетих година, док је о учешћу Белоруса у покретима отпора у Европи говорио председник Координационог савета руководиоца белоруских удружења руских сународника при Амбасади Русије у тој земљи, члан Удружења писаца Белорусије и Савезне државе Андреј Јевгенјевич Герашченко. Херојима покрета отпора била су посвећена три реферата у оквиру ове секције. Леонид Абрамович Тјоруншкин из Научно-просветног центра „Холокауст” представио је учешће командира Лермана и комесара Доценка у покрету отпора у Белгији, Сергеј Николајевич Куликов из Уралског државног медицинског универзитета у Јекатеринбургу – борбу против нациста Димитрија Николајевича Тимофејева-Ресовског – Фоме Тимофејева, док је истраживач из Немачке Кристијан Хуфен говорио о делатности Фјодора Степуна. Бугарској антифашистичкој борби током Другог светског рата било је посвећено последње излагање у оквиру секције. Реферат је изложио Здравко Димитров из Бугарске.

Другог дана рад конференције одвијао се у три секције: „Сународници у иностранству и народно-ослободилачки покрет у Југославији”, „Сународници у иностранству и покрет отпора у Италији” и „Сународници у иностранству и покрет отпора: људи и судбине”. У оквиру прве секције професорка Филолошког факултета у Београду и директор Руског научног института у Београду, др Ирина Антанасијевић, представила је кроз биографију архитекте Ирине Непокојнице тајну каменог цвета у Сремској Митровици. Др Милана Живановић са Института за новију историју Србије говорила

је о заборављеним руским херојима покрета отпора у Југославији, а Ранка Рађеновић из Архива Југославије о руским белим емигрантима на основу *Књиге сећања на руске емигрантје-анћћифашистје*. Излагање др Драгомира Бонцића са Института за савремену историју било је посвећено прослави Дана победе као државног празника у Југославији, а Дмитрија Анатољевића Плужњикова са Државног просветног универзитета – писању совјетске штампе о признању партизанског покрета. Др Наталија Валерјевна Туригина са Санкт-Петербуршког државног универзитета упознала је публику са прославом Трњански кресови. Ову секцију затворио је реферат о утицају промена идеолошког и политичког карактера на положај руске емиграције у Хрватској др Здравке Злоди са Хрватског института за повијест.

Другу секцију отворио је својим излагањем о учешћу становника Калуге у италијанском и француском покрету отпора Иван Сергејевич Волков из Државног архива за новију историју Калушке области. О непознатим борцима италијанског покрета отпора говорио је др Иљхам Абуљфат оглу Абасов са Института за филозофију и социологију Националне академије наука Азербејџана. Нана Валеријановна Шамугија представила је биографију Алексеја Николајевича Флејшера, а Михаил Григоријевич Талалај из Међународног научно-истраживачког центра „Муратов” борбу миланских илегалки Ане и Валентине Рижов. Др Татјана Ивановна Дорошенко са Националног универзитета Узбекистана изложила је проблеме у предавању историје Другог светског рата у универзитетима у њеној земљи.

У трећој секцији др Марина Јурјевна Сорокина из Дома руске дијаспоре „Александар Солжењџин” реферисала је о награђивању руских учесника покрета отпора совјетским орденима. Др Јулија Владимировна Матвејева са Уралског федералног универзитета у Јекатеринбургу говорила је о руским емигрантима и „совјетским” учесницима покрета отпора, а др Олга Валерјевна Семјонова из Федералног истраживачког центра Јужни научни центар Руске академије наука о учешћу становника донског краја у отпору окупатору. Председник друштва „Руско сећање” из Француске Сергеј Владимирович Дибов представио је свој пројекат „100 руских учесника француског покрета отпора”. Последња два реферата била су посвећена појединачним учесницима покрета отпора. Др Вјачеслав Александрович Иванов са Кримског универзитета културе, уметности и туризма реферисао је о учешћу Јелене Михајловне Бодриченко у партизанском покрету на Криму, а др Ана Анатољевна Голосејева са Института за друштвено-политичка истраживања Федералног научно-истраживачког социолошког центра Руске академије наука о публицистичком раду есера Виктора Михајловича Чернова.

Конференција је завршена промоцијом нових издања: *Руска емиграција у њокрећју оћћјора у Француској (1939–1945)*. Књига сећања др Марине

Сорокине и *Књига сећања на руске емигрантџе – антифашистџе у Југославији током Другог светског рата* др Марине Сорокине и др Милане Живановић.

Одржавање конференције „Руски хероји европског покрета отпора током Другог светског рата (1939–1945)” представља још једну потврду водећег статуса Дома руске дијаспоре у изучавању историје руске емиграције, али и чувању сећања на сународнике, укључујући и оне који су се борили против фашизма током Другог светског рата.

Милана Живановић*

Институт за новију историју Србије, Београд
milana.zivanovic@yahoo.com

* <https://orcid.org/0000-0003-4130-0408>

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП *SEMINARIUM
KONDAKOVIANUM: ИСТОРИЈА И САВРЕМЕНИ ПРОБЛЕМИ
У СЛАВИСТИЦИ И ВИЗАНТОЛОГИЈИ*

Београд: Дом руске дијаспоре „А. И. Солжењџин”, Филолошки факултет
Универзитета у Београду, Руски центар при Филолошком факултету,
Византолошки институт САНУ, Руски научни институт у Београду,
Славистичко друштво Србије, 26–27. март 2025.

Овогодишњи међународни научни скуп „*Seminarium Kondakovianum: историја и савремени проблеми у славистици и византологији*” привукао је велики број истраживача из различитих научних дисциплина. Уприличен поводом стогодишњице оснивања Археолошког института Н. П. Кондакова, који је најпре основан у Прагу, непосредно након смрти великог научика, да би неколико година доцније седиште Института било измештено у Београд. У тадашњој престоници новостворене јужнословенске државе, Институт је наишао на подршку водећих институција и личности. У првом реду, главни покровитељ Института био је регент Краљевине Југославије, кнез Павле Карађорђевић, али су Институту снажан ослонац давале и неке од најзначајнијих институција ондашње државе, пре свега Министарство просвете Краљевине Југославије. Овај значајни јубилеј представљао је прилику да се истраживачи још једном посвете управо оним темама које су формирале самог Кондакова као научника. Скуп је организован у Београду од 26. до 27. марта 2025. године, у организацији Дома руске дијаспоре „А.И. Солжењџин”, Катедре за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, Руског центра при истом факултету, Византолошког института САНУ, Славистичког друштва Србије и Руског научног института у Београду. На тај начин најзначајније институције српске, али и руске науке у Београду су на достојан начин обележиле један од најзначајнијих датума и догађаја у научном животу наше средине.

Коференција је, по свом садржају, подељена на две целине: славистичку и византолошку. На византолошкој сесији учешће је узело десет истраживача. Њихова излагања могу се поделити у две, тематски издвојене целине. Најпре, у питању су излагања која се тичу самог научног дела Никодима Павловича Кондакова, формирања његове школе и њеног каснијег постојања и рада, али и археолошких мисија великог руског научника, као и његовог утицаја на формирање парадигми везаних за одређена питања. То је, у првом реду, излагање Марије Лидове, која је анализирала формирање Кондаковљеве школе, њеног методолошког утемељења, као и

потоњег утицаја на историју уметности. Затим, издваја се излагање Армена Казарјана, који се бавио Кондаковљевим научним радом и промишљањима везаним за архитектуру Грузије и Јерменије, што је једно од темељних питања у научном опусу великана руске науке. Олга Бајева бавила се питањем на који начин уметност и визуелна култура формирају наше културно памћење, као и питањем формирања националих идентитета, кроз призму Кондаковљевог научног рада. Са друге стране, пак, овој групи можемо придружити и излагање Светлане Тарханове. Она је као предмет излагања издвојила значајно научно питање којим се Кодаков бавио, поготово током својих археолошких мисија у Сирији и Палестини, но изнела је запажања која бацају ново светло на овај предмет. У питању је скульптурални украс Двојних врата у подножју Храмовне горе у Јерусалиму, која су некада водила у Соломонов храм. Напослетку, ову тематску целину закључује излагање Људмиле Хрушкове, посвећено културном и научном контексту Руске империје позног XIX и раног XX века, тј. формирању научног круга који ће имати кључног утицаја на даљи рад Никодима Павловича Кондакова. У оквиру овог излагања, анализира се и рад његових најзначајнијих ученика.

Другу тематску целину конференције чине излагања која нису директно посвећена Кондаковљевом делу, већ на посредан начин обрађују управо оне тематске целине којима се он у свом научном раду детаљно бавио. Посебно се истиче група излагања посвећена историји уметности на територији Македоније, која је представљала једно од темељних научних преокупација руског научника, поготово у периоду док је живео у Цариграду, где је 1895. године формирао Руски археолошки институт заједно са Фјодором Успенским. Најпре су Ана Захарова и Светлана Маљцева представиле резултате вишегодишњег истраживања на пројекту „Уметничке традиције и црквенополитичка идеологија у средњовековној архитектури и уметности Балкана. Македонско питање”. У оквиру овог дела конференције, кроз три излагања су представљени најновији научни домети посвећени управо овој теми. Архитектуром и монументалним сликарством северно–западне Македоније од X до средине XI века бавила се Ана Захарова, архитектуру северних делова Балканског полуострва након обнове византијске власти анализирао је Светлана Маљцева, док је тематску целину посвећену македонским питањима затворила Ана Фрезе, која је тему свог излагања посветила архитектури катедралних храмова у византијским провинцијама Византије током XI столећа. Византолошку секцију конференције су закључила два излагања која су говорила о руско–српским везама током векова. Дарја Тимофејева говорила је о моделу светог владара у византијској, српској и руској традицији, где је компаративним методом покушала да утврди сличности и разлике које су се појављивале у овим различитим срединама током читавог трајања

средњег века, од оснивања средњовековних хришћанских словенских држава, до њиховог пада у српском, а формирању царства у руском случају. На самом крају конференције, Вељко Гогановић је анализирао утицаје које су штампане књиге Кијево-печерске лавре из прве половине XVII столећа имале на уобличавање иконографског програма припрате манастира Ново Хопово и односа грчких сликара према њима. Посебно се истиче питање иконографије Богородичиног акатиста, што је једна од превасходних тема Кондаковљевих истраживања, најбоље оличених у монументалном делу, *Иконографија Богородице*.

На основу свега изложеног, можемо са сигурношћу рећи да је овогодишња међународна конференција, посвећена великом руском и светском научнику, својеврсном пиониру научног бављења византијском уметношћу и практично њеном утемељитељу, Никодиму Павловичу Кондакову, на одговарајући и прикладан начин одговорила на потребу да се, поводом значајног јубилеја, његовом научном опусу још једном посвети дужна пажња, али и да се будућим истраживачима укаже на монументални значај његових истраживања и дела, која као жижак осветљавају пут истраживачима и читаво столеће након његовог упокојења.

Вељко Гогановић
Византолошки институт САНУ, Београд

Семинар посвећен Н. П. Кондакову окупио је и велики број истраживача из области славистике. Рад славистичке секције отворен је излагањем Михаила Бутирског (Државни музеј уметности народа Истока), који је представио резултате истраживања епистоларног наслеђа Н. П. Кондакова, са посебним освртом на његову преписку са И. В. Помјаловским (1882–1898). Затим је Павел Алипов (Руски државни хуманистички универзитет, Москва) говорио о перцепцији научног наслеђа Кондакова у раном СССР-у, показујући еволуцију односа према његовим радовима.

Заменик директора Института за материјално наслеђе из Санкт Петербурга Марија Медведева представила је колекцију Ј. И. Смирнова, која се чува у архивској збирци Института. Након тога Јелена Межински Миловановић (Галерија САНУ, Београд) осврнула се на личност сликара Пимена Софронова и његову сарадњу са „Семинаром Кондакова”.

Млади истраживач Даниил Бакланов из Москве одржао је излагање о транзиту интелектуалног наслеђа Кондаковљеве школе у радовима познатог историчара и културолога В. А. Рјазановског. Ениса Успенски са Факултета драмских уметности у Београду, у свом излагању показала како се „Путовање на Синај” Кондакова одразило у „синајским мотивима” поезије сребрног века.

Заједничко излагање Ксеније Кончаревић и Петара Минића имало је задатак да прикаже рад Словенског семинара Београдског универзитета у периоду од 1945. До 1955. године. Затим је Фјодор Винокуров са Масариковог универзитета у Брну говорио о методолошким принципима израде библиографије периодичних издања Владимира Лебедева. Независни истраживач Дмитриј Бураго у свом је излагању отворио питање етике и научног избора, разматрајући наслеђе академика П. П. Толочка.

Излагање Зорана Стефановића, који је представљао Српски научни центар и Научно друштво словенских уметности и култура (Београд) под насловом „Жудња за Цариградом” било је посвећено визуелном приповедању и византијској традицији у савременој поп култури. Лидија Ухтомска са Државног универзитета у Вороњежу анализирала је наративне стратегије романа К. Вагинова Рад и дани Свистонова.

Посебна секција била је посвећена животу и наслеђу Н. П. Кондакова, као и питањима руско-српских веза. Јелена Серапионова са Института за славистику Руске академије наука представила је излагање о последњем

прашком периоду у животу Кондакова, анализирајући његове научне интересе и контакте периода емиграције. Максим Шчавлински са Института за светску књижевност Руске академије наука говорио је о текстолошкој анализи есеја В. Н. Муромцеве-Буњине „Кондаков. Уз петогодишњицу смрти”, ослањајући се на необјављене архивске материјале. Представљајући Институт за светску историју Руске академије наука Михаил Бибиков разматрао је староруске ходочасничке описе Свете земље у поређењу са византијским описима Палестине. Затим је Дмитриј Полонски (Институт за славистику Руске академије наука) говорио о обнови српске историјске проблематике у СССР-у 1930–1940-их, са посебним освртом на необјављену монографију С. К. Богојављенског о руско-српским везама XVIII века.

Посебан блок је посвећен културним концептима, старословенизмима и руско-српским везама у текстовима и документима. Дорота Пазио Влазовка са Института за славистику Пољске академије наука на примеру израде *Словенског аксиолошког лексикона* говорила је о концепту породице као универзалном и културно специфичном, а Анна Кулеш са Белоруског државног универзитета разматрала је старословенизме у руској правној терминологији и потешкоће њиховог превођења на белоруски језик.

У овом блоку Институт за светску историју Руске академије наука представљала Надежда Чеснокова, која је говорила о повељама из XVI и почетка XVIII века који су руске владари упућивали српским манастирима. А Ана Вјалсова са Православног Свето-Тихоновског хуманистичког универзитета (Москва) представила је истраживање о функцијама партиципских глаголских форми у жанру иконографског описа.

Надамо се да ће овогодишњи *Seminarium Kondakovianum* послужити као пример и подстрек за будућа окупљања стручњака из области византологије, словенске историје, археологије, уметности, књижевности и језика. Тиме ће се добијати не само целовитији поглед на испитиване теме, већ и неговати успомена на великог научника који је својим делом дао велики допринос свим поменутим научним областима.

Стефан Милошевић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
stefan.milosevic@fil.bg.ac.rs

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ *EMIGRANTICA*.
 КОРОСТЕЛЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2025.
 ПАМЯТИ МИКЕЛЫ ВЕНДИТТИ

Москва: Институт мировой литературы имени А.М. Горького РАН,
 16–17 апреля 2025 г.

16–17 апреля 2025 года в Институте мировой литературы имени А. М. Горького РАН (Москва) состоялась уже третья¹ по счету конференция «Emigrantica», посвященная изучению русской эмиграции. В этом году мероприятие было посвящено памяти Микелы Вендитти — крупного итальянского историка и исследователя русской эмиграции, чьи работы внесли значительный вклад в изучение культурного наследия русского зарубежья. Конференция объединила более 90 исследователей из России, Польши, Италии, Франции, Сербии, Германии, США, Китая, Израиля, Чехии и других стран. Широта тем отразила многообразие подходов к изучению эмигрантики: от анализа творчества ключевых фигур первой волны эмиграции до исследований женского наследия, институтов диаспоры, взаимодействия эмиграции с метрополией и даже сравнительных аспектов с другими эмигрантскими литературами. Конференция стала площадкой для презентации новых архивных находок, текстологических исследований и междисциплинарных подходов к изучению русского зарубежья.

Пленарное заседание открыли директор ИМЛИ РАН В. В. Полонский и председатель Оргкомитета конференции Е. Р. Пономарев, подчеркнувший значимость конференции для развития научного диалога о русской эмиграции как целостном культурном феномене.

Ю. А. Азаров в докладе «Та революция, для которой мы жили, работали, писали... нам зажала рты»: Вас. И. Немирович-Данченко — путь в Прагу рассмотрел пражский период жизни известного военного корреспондента и писателя, уделив особое внимание его деятельности в Союзе русских писателей и журналистов в Праге. Докладчик отметил, что именно Чехословакия стала для Немировича-Данченко пространством творческого и общественного служения.

О. Р. Демидова в выступлении «Эмигрантская идентичность как культурный палимпсест: Ирина Кунина» на основе неопубликованных воспоминаний И. Е. Куниной-Александр показала, как эмигрантская идентичность конструируется через призму множества культур и языков. Докладчик под-

1 См. обзор второй конференции *Emigrantica* 2023 года (Зайцев 2023: 256–259).

черкнула роль Куниной как культурного посредника между русской, сербской и западноевропейской традициями.

Е. А. Андрущенко в докладе «Было ли письмо? Об антиномиях в публицистике Д. С. Мережковского конца 1920-х гг.» проанализировала сложные места в статьях Мережковского «Который же из Вас? Иудаизм и христианство» и «Лекция об антисемитизме», раскрыв, как его мышление антиномиями влияло на общественно-политическую позицию и провоцировало конфликты с оппонентами.

Е. В. Капинос в сообщении «Композиция эмигрантского романа: “Жизнь Арсеньева” – 4+1» предложила оригинальную интерпретацию структуры бунинского романа, выделив автономность его частей как следствие лирической природы эмигрантского романа. Докладчица связала эту особенность с экзистенциальной ситуацией эмиграции.

А. Г. Гачева в докладе «К истории Федоровича русского зарубежья: философ Владимир Ильин и его неизданная книга о Н. Ф. Федорове» ввела в научный оборот малоизученный трактат Ильина, показав его место в традиции осмысления идей «общего дела» в эмиграции. Особое внимание было уделено реконструкции истории создания книги.

Е.Р. Обатнина в выступлении «Ремизов и Голландия: неизвестный герой ремизовской прозы конца 1940-х гг.» рассказала о голландском поклоннике творчества Ремизова, который, не будучи профессиональным литератором, стал героем одного из его рассказов. Докладчик отметила проблему интерпретации биографических реалий в автобиографической прозе писателя.

Е.А. Тахо-Годи в докладе «Юлий Айхенвальд как театральный критик» проанализировала театральные рецензии критика в эмигрантских газетах «Сегодня» и «Руль», показав преемственность его дореволюционных и эмигрантских взглядов на театр. Особое внимание было уделено его участию в полемике 1920-х годов.

Ю. Б. Орлицкий в сообщении «Борис Поплавский на пути к свободному стиху» на основе новых публикаций стихотворений Поплавского проследил его эволюцию от сложных силлабо-тонических форм к верлибру, подчеркнув уникальность его авангардных поисков в контексте консервативной поэтики первой волны эмиграции.

Е.Н. Проскурина в докладе «Повесть В. Яновского “Любовь вторая”: документальность и интертекст» исследовала сочетание автобиографических мотивов и мистических тем в повести, отметив влияние Л. Толстого, св. Терезы Авильской и Б. Поплавского. Докладчица выделила переход от «человеческого документа» к религиозному откровению как ключевую особенность текста.

В. И. Хазан в выступлении «Кто скрывается за Вусей С. в воспоминаниях Вадима Андреева “Возвращение в жизнь”?» раскрыл неизвестные детали о литературной группе «4 +1» в Берлине, реконструировав круг общения молодых эмигрантов и их дальнейшие судьбы. Доклад основывался на архивных материалах и мемуарных источниках.

В. Л. Кляус завершил пленарное заседание докладом «Пасхальная обрядность русских Монголии: женщины как хранители традиции», в котором на примере пасхальных обрядов показал роль женщин в сохранении культурной памяти русской диаспоры в Монголии. Исследование базировалось на полевых материалах.

Далее последовали секционные заседания. Первая секция «Великие имена первой эмиграции» открылась докладом Л. Ф. Луцевич «Contes d’amour – творческий эксперимент З. Н. Гиппиус», где были проанализированы метафизические поиски писательницы в области «идеальной любви» и их отражение в ее дневниковой прозе. Докладчик связал эти эксперименты с кругом Гиппиус 1890-х годов.

Л. Ю. Суrowова в сообщении «И. С. Шмелев и Г. Д. Гребенщиков: об истории взаимоотношений» на основе неопубликованной переписки реконструировала многолетнюю дружбу двух писателей, начавшуюся в Крыму и продолжившуюся в Париже.

Е. В. Яркова в сообщении «Двуязычное творчество Георгия Гребенщикова: стратегии репрезентации наследия для инокультурного читателя» рассмотрела стратегии автоперевода на английский язык. По мнению докладчицы данные стратегии мотивируются ориентированием на две различные целевые аудитории (русскую и американскую) и связанной с этим эдичионной политикой автора, который являлся также главой эмигрантского издательства «Алатас».

Ю. Е. Павельева в докладе «Недоля С. А. Недолина: письмо из Харбина в шмелевском фонде архива ДРЗ» представила анализ письма харбинского литератора С. А. Недолина к И. С. Шмелеву, раскрывающего трудности жизни русских писателей в Китае.

М.С. Щавлинский в сообщении «И. А. Бунин в Югославии в 1937 году» реконструировал обстоятельства краткого бунинского турне по Югославии на основе архивных документов и обнаруженных в периодике заметок и интервью Бунина.

А. В. Бакунцев в выступлении «Реминисценция из “Гюлистана” Саади в рассказе И. А. Бунина “Кума”: проблемы комментирования» исследовал сложности атрибуции восточного источника у Бунина, отметив характерную для писателя свободу в обращении с чужими текстами.

Юйвэй Чжан в докладе «Синтез жанров в произведении А. Ремизова «Учитель музыки»» проанализировала сочетание романа, сказки и эссе в ремизовской прозе, уделив особое внимание роли смены повествователей.

Н. А. Карпов в сообщении «Саша Черный в эмиграции: неизданное и утерянное» реконструировал неосуществленные замыслы писателя, включая сборники детских стихов и пьесу «Возвращение Робинзона», основываясь на архивных материалах РГАЛИ.

М. А. Жиркова в докладе «Счастливое детство маленького эмигранта (повесть Саши Черного “Чудесное лето”» показала, как в повести создается идеализированный образ детства, противопоставленный травме эмиграции.

Д. А. Луговская в выступлении «“Бесы” В. Ф. Ходасевича: эстетические взгляды критика и имперский проект» связала литературную критику Ходасевича с его политическими взглядами, отметив влияние Герцена и Белинского на его позицию.

Вторая секция «Литература эмиграции в движении» была открыта докладом М. Цимборской-Лебоды «Мышление “по поводу” — Борис Поплавский в диалоге с Мережковским», где были проанализированы критические тексты и дневники Поплавского, раскрывающие его сложные отношения с наследием Мережковского.

Е. А. Беликова в докладе «Рассказ А. Н. Толстого “На острове Халки”: материал к комментарию» исследовала дневниковые источники рассказа, связанные с пребыванием писателя на турецком острове в 1919 году.

С.А. Давыдова в докладе «Эмигрантская повседневность, преломленная в художественных образах “Поэмы Конца” М. И. Цветаевой» показала, как поэма, помимо фиксации личных переживаний, отражает эмигрантскую повседневность через символические образы Праги. Анализируя мифологические мотивы (Лета, Харон, Иов, Агасфер), докладчик раскрыла их роль в передаче эмоционального состояния лирической героини.

П. А. Трибунский в сообщении «Письма писателей и поэтов в фонде Ивана Елагина в Питтсбургском университете» представил обзор корреспонденции эмигрантов первой и второй волн, хранящейся в архиве поэта.

И. И. Назаренко в выступлении «Формы литературной саморефлексии в “эмигрантских” романах Л. Ржевского» проанализировал метатекстовые структуры в прозе писателя второй волны эмиграции.

М. Ю. Егоров в докладе «Метаповествовательная техника в прозе В. П. Аксенова 1970–1980-х гг.» проследил эволюцию повествовательных приемов писателя в доэмигрантский и эмигрантский периоды.

М. Саббатини завершил секцию сообщением «Виктор Некрасов: “Я пишу здесь, но живу там”. К вопросу о памяти и идентичности в годы эмиграции», где рассмотрел проблему самоидентификации писателя в эмиграции.

Третья секция «Женщины эмиграции» открылась совместным докладом М. А. Ариас-Вихиль и Л. Г. Жуховицкой «История автографов Горького и Шаяпина на страницах альбома Генриэтты Гиршман», где были представлены малоизвестные стихотворения Горького и Шаяпина из альбома художницы.

А. А. Голосеева в сообщении «Женские лица партии эсеров в эмиграции: жизненный путь О. Е. Колбасиной-Черновой и ее мемуарное наследие» реконструировала биографию эсерки, журналистки и участницы Сопротивления, опираясь на ее французские и английские мемуары.

С.Н. Морозов в докладе «Особенности подготовки текста дневника В. Н. Муромцевой-Буниной за 1921 г.» представил текстологические аспекты издания дневников писательницы. Доклад открыл тематическую серию сообщений о творчестве В. Н. Буниной.

А. В. Шве́ц в выступлении «Андре Жид в рецепции В. Н. Муромцевой-Буниной – от интереса к дистанцированию» проследила эволюцию отношения Буниной к французскому писателю.

А.В. Бакунцев в докладе «“Дневник бездарной женщины”: один из неосуществленных замыслов В. Н. Буниной» ввел в научный оборот рукопись из Лидского архива, анализируя ее как художественный, а не автобиографический текст.

М. С. Щавлинский выступил с заключительным докладом от бунинской группы: «Неопубликованные очерки В. Н. Муромцевой-Буниной: от творческих замыслов до готовых текстов (на материале неопубликованных дневников и архивных документов писательницы)», где реконструировал творческий метод В. Н. Буниной и показал еще неопубликованные тексты писательницы.

М. Л. Левченко в сообщении «Девичий альбом Н. Б. Соллогуб: концепция сохранения памяти в культуре русского зарубежья» исследовала альбом дочери Б. К. Зайцева как синтез жанров и инструмент сохранения культурной памяти.

Е. М. Трубилова в выступлении «“Мы, русские...” (произведения Тэффи 1920–1930-х гг.)» проанализировала рефрен «Мы, русские...» как маркер эмигрантской идентичности в прозе писательницы.

И. А. Ндяй в докладе «Парижский текст в эмигрантской прозе Надежды Тэффи» рассмотрела топографию Парижа в рассказах Тэффи как «культурный знак», связывающий эмигрантов с утраченной родиной.

И.В. Кочергина в сообщении «Творчество Н.Н. Берберовой в оценке Ю. И. Айхенвальда» на основе архивных материалов реконструировала критическую полемику вокруг произведений Берберовой в эмигрантской прессе.

М. Живанович в выступлении «Русские женщины-врачи в движении Сопротивления в Югославии» представила малоизученные биографии русских эмигранток, участвовавших в антифашистской борьбе.

К. Ле Гуй завершила секцию докладом «Эмиграция/не-эмиграция в рассказе Нины Петровской “Mademoiselle ‘без четверти десять’”», где исследовала тему лиминальности в судьбе писательницы, формально не принадлежавшей к эмиграции, но разделившей ее участь.

Четвертая секция «Personae. Люди и институты эмиграции» открылась докладом С. В. Корнилова «Русская *emigrantica*: контрапункт Бориса Шлёцера», где было представлено многогранное творчество Шлёцера как писателя, философа и переводчика. Докладчик подчеркнул его роль в популяризации русской литературы на Западе и связь с идеями русского космизма.

И. В. Ваганова в выступлении «От “Образов Италии” к образам России. Как и почему менялись взгляды П. П. Муратова в эмиграции» проследила эволюцию взглядов писателя от восхищения Италией до патриотического консерватизма в эмиграции. Особое внимание было уделено его антибольшевистской позиции и сотрудничеству с газетой «Возрождение».

П. Деотто в докладе «“Английские дни” П. Муратова: очерки из Лондона» проанализировала цикл статей Муратова о его поездке в Англию в 1933 году, отметив его размышления о конфликте традиционной и современной культуры.

В. В. Шадурский в сообщении «Марк Алданов в газете “Новое русское слово”» исследовал многообразие упоминаний Алданова в газете — от рекламы его книг до интервью и эпиграмм, используя более 400 номеров издания за 1926–1957 годы.

А. В. Мартынов в докладе «“О какой сумме тут идет речь?” Марк Алданов и проблемы благотворительности в контексте послевоенной истории эмиграции» раскрыл противоречивую позицию Алданова, который, осуждая коллаборационистов, не отказывал им в социальной помощи.

А. А. Тесля в выступлении «Авторский итог истории русской философии: “Основы христианской философии” В.В. Зеньковского» сопоставил эту работу с его знаменитой «Историей русской философии», показав, как Зеньковский пересмотрел некоторые свои идеи в поздний период.

М. А. Перепелкин в докладе «“Записки” М. Н. Толстого: автор, герои, читатель» рассмотрел мемуары брата А. Н. Толстого как жанровый синтез воспоминаний и художественной прозы, отметив влияние «Детства Никиты» на стиль автора.

О. Е. Осовский и С. А. Дубровская в совместном сообщении «Николай Бахтин, Петр Бицилли и журнал “The Link”» представили историю соз-

дания журнала, посвященного античной классике, и его связь с парижским «Звеном», основываясь на архивных письмах Бахтина.

Ф. В. Винокуров в выступлении «О принципах составления библиографической росписи белградского журнала “Руски Архив” (1928–1937)» предложил новый подход к росписи периодики, критикуя формальные методы предыдущих исследований.

В.А. Черкасов в докладе «Биографический подтекст как источник для комментирования “Литературной летописи” Гулливера» показал, как театральный опыт В. Ходасевича повлиял на его театроведческие статьи, расширяя понимание их идейного значения.

В. П. Киржаева в сообщении «С.И. Гессен в литературной жизни русской эмиграции 1920–1930-х гг.» исследовала участие философа в эмигрантских журналах и организациях, подчеркнув его диалог с дореволюционным литературным сообществом.

С.А. Гарциано (Франция) завершила секцию докладом «В.В. Набоков по материалам библиотеки А. С. Головиной», где представила анализ маргиналий Головиной в книгах Набокова, раскрывающих ее поздний интерес к его творчеству.

Пятая секция «Эмиграция и метрополия» началась с доклада М. А. Фролова «Общение и переписка филолога Н. К. Гудзия с русскими учеными-эмигрантами и западными славистами» осветил международные связи Гудзия, подчеркнув его роль в преодолении изоляции советской науки.

А.Д. Савина в выступлении «Правота или “моральная некорректность”? Обсуждения эмигрантской публицистики на заседаниях редколлегии издательства “Всемирная литература”» проанализировала реакцию советских литераторов на эмигрантские статьи, используя архивные протоколы.

Я. Д. Чечнёв и М. Ю. Любимова в совместном докладе «Переписка “всемирных литераторов”: письма Г. Л. Лозинского И. Ю. Крачковскому 1922–1925 гг.» представили неизданные письма, раскрывающие научные интересы Лозинского и его участие в международных литературоведческих проектах.

М. К. Кшондзер в сообщении «Публицистика Ильи Эренбурга 20-х гг. XX в. о Германии: текст и контекст» исследовала его очерки о послевоенной Германии, отметив их роль в диалоге между советскими и эмигрантскими писателями.

Т. М. Симонова в докладе «“Культура рождающегося социализма”: условия формирования и восприятие в русской литературной эмиграции» рассмотрела идеологическую полемику вокруг советской культуры в польской и эмигрантской прессе 1930-х годов.

И. Н. Антанасиевич в выступлении «Тринадцать писем и вся жизнь: некоторые моменты к биографии И. Н. Голенищева-Кутузова» представила неизданную переписку поэта с сербским академиком, уточнив детали его балканского периода.

А. Л. Горобец завершила секцию докладом «“Что бы такое написать, чтобы победить редакторов?”»: Непубликованные дневники Антонина Ладинского 1955–1961 гг.», где раскрыла творческие поиски писателя в эмиграции.

Шестая секция «Русские авторы на инокультурном фоне. Иные эмиграции» началась с доклада Н. Г. Мельникова «“Автор, заслуживающий международной репутации...”»: творчество А. М. Ремизова в англоязычной критике 1910-х–1920-х гг.» проанализировал рецепцию Ремизова в англоязычной прессе, отметив роль двуязычных авторов в его популяризации.

Г. И. Ерофеева в выступлении «“Я из России Изгнания”». Н. С. Мамонтова (Мажолье) – падчерица великого князя Михаила Александровича» представила мемуары Мамонтовой как ценный источник по истории семьи Романовых и русской эмиграции.

И. В. Грибков в сообщении «Чужие среди чужих: русская эмиграция в Румынии» исследовал культурное влияние русских эмигрантов на румынскую действительность, включая спорт, религию и искусство.

А. В. Усачева в докладе «Д. Балан: изучение русской эмиграции в Румынии» осветила малоизученный раздел в изучении русской эмиграции — историю эмиграции в Румынии и на примере изысканий Д. Балана описала современные подходы в исследовании данной темы.

О. И. Мусаева в докладе «Формирование поэтики исхода в творчестве испанского поэта Леона Фелипе» показала, как опыт испанской эмиграции трансформировался в универсальную поэтику изгнания, вдохновенную библейскими мотивами.

М. Ю. Люстров завершил секцию выступлением «Шведский француз Яков Понтусович Делегард», где раскрыл французские корни шведского полководца и его связь с русской историей Смутного времени.

Молодежная секция продемонстрировала активный интерес нового поколения исследователей к темам русской эмиграции. С докладами выступили: М. Е. Тухто, В. А. Кузьмина, Т. А. Слепова, К. О. Наумкина, Е. В. Базанова, З. А. Клыкова, Д. В. Зайцев, И. П. Сапунова, Н. М. Сухих, М. М. Варакин, П. О. Новинская, Д. Н. Округин, Н. И. Михалкина, М. М. Хугаева, С. А. Балаян, В. А. Кукреш, В. А. Кретов, К. А. Шубин, Ли Ли, Д. А. Стрижкова, Э. М. Чинкина, Д. Малич, А. А. Кунецкая, Е. Р. Ботин, Х. Х. Даурбекова. Участники из МГУ, НИУ ВШЭ, СПбГУ, Иркутского государственного университета и других вузов представили доклады, охватывающие широкий круг тем: от анализа творчества Цветаевой, Газданова и Довлатова до

исследований повседневности эмиграции, механизмов культурной памяти и рецепции советской литературы в эмигрантской прессе. Особого внимания заслуживают работы, основанные на архивных материалах. География докладчиков (Москва, Санкт-Петербург, Иркутск, Магас) и междисциплинарный подход подчеркнули перспективность развития эмигрантики как научного направления.

Конференция завершилась итоговым пленарным заседанием, где Э. Гаретто представила доклад «Иллариya Владимировна Амфитеатрова: не только жена писателя», раскрыв ее роль как переводчицы и мемуаристки. М. А. Васильева в выступлении «Философия ответственности в романной прозе Г. Газданова. На примере романа “Полет”» проанализировала эволюцию мотива ответственности в условной трилогии писателя. Завершил конференцию М. Шруба докладом «К типологии русской эмиграции первой волны», где предложил систематизацию основных типов эмигрантских стратегий. Заключительные слова сказали некоторые из организаторов конференции: Е. Р. Пономарев, А. В. Протопопова, М. С. Щавлинский.

Были презентованы первый и второй выпуски «Emigrantica». Первый выпуск научной серии «Emigrantica» (Пономарев 2024) посвящен памяти выдающегося исследователя О. А. Коростелева и развивает традиции изучения русской эмиграции. Издание объединяет ведущих специалистов из России и зарубежных стран, предлагая новые подходы к осмыслению феномена эмигрантской культуры. Выпуск сочетает анализ научного наследия Коростелева с актуальными исследованиями, охватывающими разные периоды и аспекты жизни русского зарубежья. Этот проект открывает перспективы для дальнейшего развития эмигрантоведения как самостоятельной области гуманитарного знания.

Второй выпуск серии «Emigrantica» (Васильева 2024) посвящен наследию П. М. Бицилли (1879–1953) и основан на материалах первой российской конференции к его 140-летию (ИМЛИ РАН, 2019). Издание раскрывает многогранность его трудов в истории, медиевистике и литературоведении, дополняя их ранее не публиковавшимися архивными материалами из российских и зарубежных собраний, включая личный фонд учёного в Пушкинском Доме. Этот сборник не только углубляет изучение наследия Бицилли, но и расширяет источниковую базу исследований русской эмиграции.

Проведенная конференция подтвердила статус «Коростелевских чтений» как ключевой площадки для изучения русского зарубежья, объединяющей исследователей разных стран и поколений. Презентация научной серии «Emigrantica» обозначила перспективы дальнейшей работы по публикации и осмыслению наследия русской эмиграции.

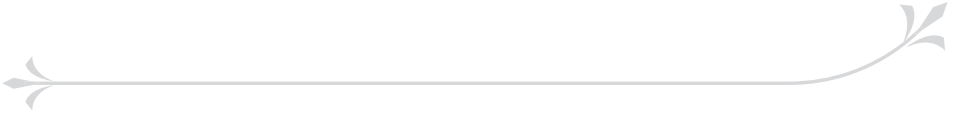
Цифрированная литература

- Васильева, Мария Анатольевна (сост.), Мария Анатольевна Васильева, Антон Владимирович Бакунцев (науч. ред.), Анна Викторовна Протопова, Максим Станиславович Щавлинский, Дмитрий Вадимович Зайцев (ред.) *Emigrantica*. Вып. 2: П.М. Бицилли и гуманитарная наука русского зарубежья. Москва: ИМЛИ РАН, 2024.
- [Vasil'eva, Mariia Anatol'evna (sost.), Mariia Anatol'evna Vasil'eva, Anton Vladimirovich Bakuntsev (nauch. red.), Anna Viktorovna Protopova, Maksim Stanislavovich Shchavlinskii, Dmitrii Vadimovich Zaitsev (red.) *Emigrantica*. Vyp. 2: P.M. Bitsilli i humanitarnaiâ nauka russkogo zarubezh'ia. Moskva: IMLI RAN, 2024]
- Зайцев, Дмитрий Вадимович. «Международная научная конференция “Emigrantica. Коростелевские чтения – 2023”». *Русская литература* 4/2024: 256–259. DOI: 10.31860/0131-6095-2024-4-256-259
- [Zaitsev, Dmitrii Vadimovich. «Mezhdunarodnaiâ nauchnaiâ konferentsiia “Emigrantica. Korostelevskie chteniia – 2023”». *Russkaia literatura* 4/2024: 256–259. DOI: 10.31860/0131-6095-2024-4-256-259]
- Пономарев, Евгений Рудольфович (ред. сост.), Евгений Рудольфович Пономарев, Манфред Шруба (науч. ред.), Максим Станиславович Щавлинский, Дмитрий Вадимович Зайцев (ред.) *Emigrantica*. Вып. 1: Памяти Олега Анатольевича Коростелева. Москва: ИМЛИ РАН, 2024.
- [Ponomarev, Evgenii Rudol'fovich (red. sost.), Evgenii Rudol'fovich Ponomarev, Manfred Shrub (nauch. red.), Maksim Stanislavovich Shchavlinskii, Dmitrii Vadimovich Zaitsev (red.) *Emigrantica*. Vyp. 1: Pamiati Olega Anatol'evicha Korosteleva. Moskva: IMLI RAN, 2024]

*Максим Станиславович Щавлинский**

Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН, Москва
maxim.shavlinsky@yandex.ru

* <https://orcid.org/0000-0001-5156-8999>

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

Мр МАРИЈА МАРКОВИЋ (1929–2024)

Мртви живе у нама. Расиу. Расиу
 Ј. Каштелан

Сви људи који су имали прилике да упознају неку личност неупитног морала и доследности искусили су жељу и потребу да буду налик на свој узор. И у часовима када нам чак и најлепше, највредније максиме о управљању нашом лађицом док плови по узбурканим валима „житејског мора” изгледају недовољне, питамо се шта би та особа учинила у сличној прилици. У мислима препуштамо да она изрекне свој суд о нама: поносни смо ако мислимо би она одобрила наш избор и жалостимо се ако нам се чини да не би. Та личност једном се оваплоти у нама, потпуно нас освоји, и за њу желимо да се привежемо целог свог века, а када она промени светом, наставља да живи у нашој свести и нашим душама.

Таква личност, својеврстан образац поштеног, радиног, испуњеног (и складно уређеног породичног) живота и прегалаштва за многе је била мр Марија Марковић, виши предавач руског језика на Филозофском факултету у Београду, плодни преводилац, особа која је у свему чега се латила заорала дубоку бразду.

Рођена је 25. маја 1929. године у Београду, у породици кројача. Мајка се бавила истим занатом, и рекло би се да је од родитеља Марица, како су је у детињству звали, научила да у свему што ради треба да тежи савршенству или максимуму који може да пружи у датим околностима (о томе приповеда у својој песми у прози „Савршено”, објављеној у збирци *Кад сан не долази*, Београд: Логос, 2023, стр. 68). Провиђење је хтело да ратне 1943. године њена породица прими под свој кров у Сазоновој улици Кирила и Зорицу Свинарски, којима је стан био разорен после једног налета енглеских авиона и бомбардовања центра града. Бомба је буквално уништила половину зграде, али су Кирина и Зоричина библиотека остали нетакнути (Зорица је Марији предавала српски језик у Петој женској гимназији). Касније те књиге доспевају на таван куће Арсића, и Марија ужива у њиховом разгледању и читању, чак и када нешто не би понајбоље разумела, тако да се веома млада упознаје са Стендаловим делима *Црвено и црно* и *Пармски картизузијански манастир*, Игоовим *Звонаром Богородичине цркве*, а од свих књижевних остварења за срце јој највише приања Толстојева трилогија *Детињство*.

Дечашићво. Младосић, књига за коју вели, већ пред крај живота, да њоме објашњава „налет побожности који је за мене био нека врста искупљења кад на Бога нисам мислила” (*Кад сан не долази*, стр. 82). Са Киrom Свинарским, који је пре рата радио у познатој приватној школи „Видовић”, она почиње да учи француски језик. Посматра га и спонтано усваја како се страни језик учи и усавршава, запажа да и нашу и страну штампу он чита са оловком у руци, подвлачећи важна места, занимљиве или нове речи и изразе. Пет година касније Марија Арсић уписује се на студије руског језика и књижевности, где упознаје свог будућег супруга Бранислава, као и потоње истакнуте русисте Миливоја Јовановића, Богдана Терзића, Љубицу Несторов, Оливеру Мишковски, Милијану Мирковић, Веру Грубетић, Лилјану Бошкову Познановић – генерацију која је руску културу, језик и књижевност упознавала под сенком сукоба са Совјетским Савезом после објављивања Резолуције Инфомбирова, генерацију која није могла долазити до нових руских књига, у којој би се сваки час прочуло да некога више нема на факултету јер је ухапшен он или неко од његових најближих, у времену сваковрсних осујећења, страха, издаја, доушностива, али и пркосног истрајавања. Студије завршава 1954. године, потом добија посао професора руског, српског и немачког језика у Основној школи „Андра Савић” у Ваљеву, а по повратку у Београд 1960. предаје у ОШ „Милица Павловић”. Ипак, пошто је оставила снажан утисак на своје универзитетске професоре као марљива, амбициозна, свестрано обдарена особа, године 1962. она добија запослење на Катедри за стране језике Филозофског факултета, где у звању вишег предавача ради до одласка у пензију 1994. Поред зналачки састављених материјала – хрестоматија и збирки вежбања за студенте философије, социологије, психологије, педагогије и андрагогије, Марија Марковић упознаје се, уз своје студенте постдипломских студија – пре свега философа и потоњег издавача Владимира Меденицу – са делима руске религијске философије, чијем ће преводу од краја 80-их година па скоро до саме смрти, посветити много снаге и енергије (превела је, у коауторству са супругом Браниславом, дела философа Н. Берђајева, В. Соловјова, Н. Фјодорова, С. Булгакова, К. Леонтјева, Н. Лоског, психолога Л. Виготског, Б. Ељкоњина, И. Кона, као и М. Бахтина, А. Шмемана, Ф. Успенског, М. Гелера, А. Некрича).

Марија Марковић аутор је првог магистарског рада из области књижевне русистике одбрањеног на Филолошком факултету у Београду – *Преводи Криловљевих басана код Срба*, под менторским руковођењем професора Радована Лалића. Педесет година касније ово дело биће објављено као монографија у издавачкој кући Логос из Београда и приказано на страницима *Славистиике*,¹ а одломци из њега ући ће у универзитетски уџбеник

1 Кончаревић Ксенија. „Марија Марковић, *Преводи Криловљевих басана код Срба*, Београд, Логос, 2022”. *Славистика* 26/1, 2022: 468–473.

Историја руског књижевног језика: црквенословенско-руска њрејлипиња (аутори: К. Кончаревић, С. Перкучин, М. Марковић, М. Рељић, изд. Јасен, Београд, 2017).

Академску 1972/73. годину провела је као лектор за српскохрватски језик на Катедри за славистику Филолошког факултета Московског универзитета „М. В. Ломоносов”. Из тог искуства и сарадње са Валентином Зенчук, Маријаном Киршовом и проф. др Јелицом Јокановић-Михајлов настаје *Учебник сербохрватског језика* (изд. МГУ, Москва 1986). Овај уџбеник био је у то време најмодерније конципирано дело те врсте за усвајање српског језика у руској средини² (претходили су му уџбеници И. В. Арбузове, П. А. Дмитријева, Н. И. Сокаља из 1965, В. П. Гуткова из 1969, П. А. Дмитријева и Г. И. Сафронова из 1975, а исте године појавио се и уџбеник Т. П. Попове, намењен студентима србистике и усмерен на овладавање језиком класичне и народне српске књижевности). С обзиром на обиље текстова разних стилова и жанрова писаних савременим језиком, на разгранату апаратуру организације усвајања са преткомуникационим и комуникационим вежбањима, овај уџбеник наћи ће широку примену на разним друштвено-хуманистичким факултетима и доживети ново, прерађено издање 2004. године.

Године 2018. „за изузетан допринос педагошком, преводилачком и раду на пољу популаризације руске културе у српској средини” Марији и њеном супругу Браниславу – Брани Марковићу досељене су Повеље Славистичког друштва Србије.

Марију Марковић памтим из времена свог отпочињања студија славистике. Била ми је топли ослонац и рука подршке, заједно са Оливером Мишковски и Андрејем Тарасјевом. Из своје библиотеке даривала ми је капитална лексикографска дела попут Ушаковљевог речника из 1948, *Етимолошког речника* Преображенског, Ђуровићевог *Руско-српскохрватског речника* из 1946, на њеним преводима и у консултацијама са њом усвајала сам ту уметност и префињени, филигрански занат, одредивши се превасходно за превођење теолошке и литературе из области православне духовности. Била ми је и узор, и учитељ, и саговорник, и истински пријатељ. Дивила сам се њеном ентузијазму и раду на сталном откривању нових извора енергије у себи. За опроштај од Марије Марковић, до сусрета у вечности, поделила бих са колегама, читаоцима *Славистике*, њену песму *Моје дрво*, која, рекла бих, са изванредном прецизношћу одсликава њену самоспознају и самореклексију:

2 К. Кончаревић, „В. Зенчук, Е. Јоканович-Михайлова, М. П. Киршова, М. Маркович, Учебник сербохрватског језика. Изд. Московског ун-та, Москва, 1986”. Јужнословенски филолог 44, 1990: 107–111.

Кад угледам високо дрво са великом крошњом,
 Увек засићанем.
 Пићам се каква ли му је „ћуд”,
 И њоредим га са својим.
 А моје дрво је дрво чудноватио:
 Цвета и кад није време цветању,
 Тражи воде и кад га залива киша,
 Сјава и кад изађе из зимског сна.
 Разумно је и њлеменићо.
 На његову крошњу радо слећу њилице.
 Под његов корен закојала сам своје благо (Кад сан не долази, стр. 57).
 Нека јој је вечна слава и хвала.

Ксенија Кончаревић*
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за славистику
 kkoncar@mts.rs

* <https://orcid.org/0009-0008-4536-2669>

РЕГИСТАР КЉУЧНИХ РЕЧИ

- анизоморфизм 189
архивные документы 102
- биллингвизам 350
Божена Викова Куњетицка 319
брак 319
- В. А. Рязановский 86
Византијски комонвелт 122
византийское искусство и археология 111
Виктор Пелевин 243
Воеводина 162
внутренняя речь 162
- глаголи 150
- двуязычные носители языка 162
двуязычные словари 189
деструктивност 150
дефиниция термина 227
древнерусская культура 86
древности 111
Други Гајев рукойис Александриде 211
- замјенице 211
«Записки сумасшедшего» 268
- идентитет 283
иконы 102
интеллектуальная история 86
интелигенција 363
историзм 255
историја српске славистике 38
- Карлов университет 74
киберпанк 243
классическая археология 111
криза славистике 1948–1955 38
Кројцорова соната 319
- Латышев 111
лексика 150
лексикография 189
лингводидактика 363
ложно ориентирующий термин 227
- љубав 319
- мањинске културе 283
Мариус Куркинский 268
метакогнитивна функција уџбеника 363
метакогниција 363
Милица Јанковић 319
мифопозтика 255
многозначное слово 189
модерн 255
мотивација 363
- Н. В. Гоголь 268
Н. П. Гронский 255
Н. П. Кондаков 74, 86, 111
Народный театр 268
национални идентитет 283
Николай Бежарский 268
ноэма 139
- обнављање славистичких студија 1945–1947 38
образ Родины 255
образы России и Древней Руси 255
Ольга Ускова 243
- переводная эквивалентность 189
поезија 283
полисемия 189
Помяловский 111
поззия эмиграции 255
позма 255
Прага 74
пространственная структура 255
протопоп Аввакум 139
- Радован Кошутић (1866–1949) 16
реконструкција 283
российское искусство 102
Россия 102
Ростовцев 111
Ружена Свободова 319
русинское сообщество 162
русинский язык 162
русистика 16

- руски језик 150, 350
Русская акция помощи 74
руское зарубежье 86
- сведочанства славистичке мемоарске литературе 38
семантическая структура 189
Сербия 102
сербско-русский словарь 189
Сергеј Завјалов 283
символика 255
славистика 16
слобода 319
Словенски семинар Београдског универзитета 38
слово 139
словосочетание 139
современная русская литература 243
сопоставление 189
Срби и Руси 122
Српска Александрида 211
српска универзитетска славистика 16
српски језик 350
српски средњовековни владари 122
старославянизм 227
- «Театр+» 268
Театр 199 268
Театр «Възраждане» 268
текст 139
текстологија 211
теолингвистика 211
теоними 211
- Университетский театр НБУ 268
уничїюжїїѣ 150
уѣбник руског језика као страног 363
- феноменология 139
филологическая герменевтика 139
филология 111
- христианский восток 102
- церковнославянизм 227
церковный раскол 139
- юридический перевод 227
юридический термин 227
- Юридический факультет в Харбине 86
- эквивалентность перевода 227
«Этюды черни» 243
- Branko Miljković 307
- «Generation П» 243
Grčka 338
- Hrvatska 295
- istok 338
- Jan Kollár 295
język poetycki 307
Josef Holeček 295
motyw śmierci 307
- neosymbolizm 307
- ontologia poezji 307
Orijent 338
- panslavizam 295
poezja serbska 307
pustka 307
putopis 295
putopisni tekstovi 338
- sen 307
Srbi 295
surrealizm 307
symbolizm 307
- XVII век 139
19. stoljeće 338

KEYWORD INDEX

- ancient Russian culture 86
anisomorphism 190
antiquities 110
archival documents 101
Archpriest Avvakum 140
- bi-/multilingual speakers 162
bilingual dictionaries 190
bilingualism 351
Božena Víková Kunětická 319
Branko Miljković 307
Byzantine art and archaeology 110
Byzantine Commonwealth 122
- Charles University 74
Church Slavonic 227
classical archaeology 110
contemporary Russian literature 244
contrastive lexicology 190
crisis in Slavic studies 1948–1955 38
Croatia 296
cyberpunk 244
- destructiveness 150
dream 307
- East 338
Emptiness 307
Etudes of the Mob 244
- Faculty of Law in Harbin 86
falsely orienting term 227
freedom 319
- Gaius' Second Manuscript of the Alexander Romance* 211
Generation II 244
Greece 338
- historicism 255
history of Serbian Slavic studies 38
- icons 101
identity 283
inner speech 162
intellectual history 86
- intelligence 364
image of homeland 255
images of Russia and Old Russia 255
- Kreutzer Sonata* 319
- Jan Kollár 296
Josef Holeček 296
- language didactics 364
Latyshev 110
legal term 227
legal translation 227
lexicography 190
love 319
- Marius Kurkinski 268
marriage 319
memoir literature of Slavic scholars 38
metacognition 364
metacognitive function of textbooks 364
Milica Janković 319
modern 255
Mordvin minority 283
motif of death 307
motivation 364
- N. P. Gronsky 255
N. P. Kondakov 74, 86, 110
N. V. Gogol 268
national identity 283
neosymbolism 307
Nikolai Bekyarski 268
noeme 140
“Notes of a Madman” 268
- Old Slavonic 227
Olga Uskova 244
ontology of poetry 307
Orient 338
- Pan-Slavism 296
phenomenology 140
philological hermeneutics 140
philology 110
phrase 140

- poem 255
 poetic language 307
 poetry 283
 poetry of the emigration 255
 polysemous word 190
 polysemy 190
 Pomyalovsky 110
 Prague 74
 pronouns 211

 Radovan Košutić (1866–1949) 16
 restoration of Slavic studies 1945–1947 38
 reconstruction 283
 Rostovtsev 110
 Russia 101
 Russian aid campaign 74
 Russian art 101
 Russian diaspora 86
 Russian language 150, 351
 Russian language textbook as a foreign
 language 364
 Russian studies 16
 Rusyn language 162
 Ruthenian community 162
 Růžena Svobodová 319

 semantic structure 190
 Serbia 101
 Serbian-Russian dictionary 190
Serbian Alexander Romance 211
 Serbian language 351
 Serbian medieval rulers 122
 Serbian poetry 307
 Serbian university Slavic studies 16
 Serbs 296
 Serbs and Russians 122
 Sergey Zavyalov 283

 Slavic Seminar of the University of
 Belgrade 38
 Slavic studies 16
 space structure 255
 surrealism 307
 symbolic 255
 symbolism 307

 term definition 227
 text 140
 textology 211
 the Christian East 101
 the Church schism 140
 the National Theatre 268
 the 17th century 140
 Theater Vazrazhdane 268
 “Theatre+” 268
 Theater 199 268
 theolinguistics 211
 theonyms 211
to destroy 150
 translation equivalence 190, 227
 travel writing 338
 travelogue 296

 University Theater NBU 268

 V. A. Riasanovsky 86
 verbs 150
 Victor Pelevin 244
 vocabulary 150
 Vojvodina 162

 word 140

 19th century 338

СПИСАК САРАДНИКА У КЊИЗИ XXIX/1 ЧАСОПИСА
СЛАВИСТИКА

мр Иван Андријашевић, наставник руског језика
Универзитет одбране, Београд
Војна академија
Центар страних језика

мр Даниил Бакланов, докторант
Руски државни хуманистички универзитет у Москви
Историјски факултет

др Ненад Благојевић, доцент
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

мр Наташа Вучковић, докторант
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

мр Даница Глишић, истраживач-приправник
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

мр Вељко Гогановић, истраживач-приправник
Византолошки институт САНУ, Београд

др Ана Голубовић, виши дипломирани библиотекар
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Дара Дамљановић, редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Кабинет за стране језике

др Милана Живановић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

др Александар Загуменов, доцент
Богословија у Вологди

др Матија Ивачић, ванредни професор
Свеучилиште у Загребу
Филозофски факултет
Одсек за западнословенске језике и књижевности
Катедра за чешки језик и књижевност

мр Драгана Керкез, виши лектор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Ксенија Кончаревић, редовни професор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Александра Корда-Петровић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Сузана Кос, ванредни професор
Свеучилиште у Загребу
Филозофски факултет
Одсек за западнословенске језике и књижевности
Катедра за чешки језик и књижевност

др Ивана Кочевски, ванредни професор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Маја Крстић, ванредни професор
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику

др Ана Кулеш, редовни професор
Белоруски државни универзитет у Минску
Филолошки факултет
Катедра за белоруски језик

др Глеб Маматов, доцент
Новосибирски државни технички универзитет

др Биљана Марић, ванредни професор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Лука Меденица, ванредни професор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

мр Стефан Милошевић, виши лектор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

др Никола Миљковић, ванредни професор
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

мр Петар Минић, наставник руског језика
Академија струковних студија
Висока хотелијерска школа, Београд

мр Галина-Марија Мићић, асистент
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за српски језик

др Мирјана Петровић-Филиповић
Maple Leaf International Academy, Шенжен

др Јелена Серапионова, научни саветник
Институт за славистику Руске академије наука, Москва
Одељење за историју словенских народа у периоду светских ратова

мр Катажина Ева Стојичић, докторант
Универзитет уметности у Београду
Факултет драмских уметности
Катедра за теорију и историју

мр Дарија Тимофејев, докторант
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

др Татјана Феђ, доцент
Нови бугарски универзитет, Софија

др Људмила Хрушкова, редовни професор
Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”
Историјски факултет
Катедра за историју цркве

др Надежда Чеснокова, виши научни сарадник
Институт за светску историју Руске академије наука, Москва
Одељење за историју Византије и Источне Европе

др Јулија Шапић, наставник руског језика
Руски центар за науку и културу у Београду „Руски дом”

мр Андреа Шешум, докторант
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

мр Максим Шчавлински, истраживач-сарадник
Институт за светску књижевност „А. М. Горки” Руске академије наука, Москва

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Слависти́ка* је научно периодично издање које објављује оригиналне радове из области словенске филологије, теорије лингвистике и књижевности, историје славистике и сродних научних области, као и научну критику, хронику и библиографију.

Уредништво *Слависти́ке* се састоји од еминентних стручњака-слависта из различитих словенских и несловенских земаља.

Сви прилози у часопису *Слависти́ка* рецензирају се од стране најмање два компетентна стручњака од којих је један обавезно спољни рецензент. Рецензирање је анонимно у оба правца.

Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Слависти́ци*.

Прилог који упућујете часопису ради објављивања треба да има јасно одређену тему и прецизно образложено мотивацију метода које су у њему коришћене. Тврдње које износите у њему морају бити теоријски потврђене и емпиријски проверене. Рад мора представљати оригинално научно дело, које се ни у ком погледу не може сматрати плагијатом или аутоплагијатом. Уредништво поздравља полемичке радове који се ослањају на убедљиву аргументацију.

Слависти́ка објављује резултате истраживања на свим словенским језицима, као и на енглеском језику. Рукопис треба да буде исправан у погледу правописа, граматике и стила. Треба такође обратити пажњу на следеће елементе:

а) Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.

б) У тексту на српском језику страна имена која се помињу у раду пишу се транскрибовано према правилима *Правои́са срѝског језика*, а када се страно име први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Фердинанд де Сосир) или се изворно пише као у српском (нпр. Владимир Бондарко).

в) У парентезама презиме аутора наводи се у изворном облику и писму, нпр. (Пипер 2015), (Апреслн 1974), (Geeraerts 2006).

г) Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику или у преводу, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања. Уколико су наводи дати у изворном језику, аутор у фусноти може дати њихов превод.

Елементи рада по редоследу

1. Име и презиме аутора, установа у којој је запослен, електронска адреса (у приказима и хроникама ови подаци се наводе испод текста, с тим што се име и презиме наводе курзивом).

Чланци:

Марија Николић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
mnikolic@fil.bg.ac.rs

Прикази или хронике:

Марија Николић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
mnikolic@fil.bg.ac.rs

2. Наслов рада верзалом (назив и број пројекта у оквиру којег је настао чланак навести у подножној напомени на дну странице, везаној звездицом за наслов рада).

ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНО ИЗУЧАВАЊЕ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА*

3. Наслов приказа може бити библиографска одредница.

*КСЕНИЈА КОНЧАРЕВИЋ, ЈЕЗИК И КУЛТУРА: СЛАВИСТИЧКА
ПЕРСПЕКТИВА, Београд: Јасен, 2018, 271.*

*NADREALIZAM U SVOMINASEM VREMENU = LE SURREALISME EN SON TEMPS
ET AUJOURD'HUI.*

ED. JELENA NOVAKOVIĆ.

Београд: Филолошки факултет, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, 2007, 447.

Пример за хронике:

XVI МЕЂУНАРОДНИ КОНЕРЕС СЛАВИСТА

(Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 20–27. август 2018)

4. Сажетак (до 10 редака) и кључне речи (до 10) на језику рада.
5. Сажетак (до 10 редака) и кључне речи (до 10) на енглеском језику.
6. Основни текст.

7. Цитирана литература (за рад написан ћирилицом прво дати литературу на ћирилици по азбучном реду презимена аутора, а затим литературу на латиници по абecedном реду презимена аутора; за рад написан латиницом редослед је обрнут, библиографске јединице које нису наведене ћириличним писмом обавезно се транслитеришу према упуштвима која су наведена ниже).

8. Резиме: име и презиме аутора, наслов рада (испод наслова написати Резиме), текст резимеа, кључне речи; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на једном од светских језика (енглеском, немачком, руском, француском); уколико је рад на страном језику, резиме је на српском (страним ауторима Уредништво обезбеђује превод резимеа на српски језик). Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста.

Имя Фамилия

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Резюме

Текст резюме.

Ключевые слова: ключевое слово, ключевое слово, ключевое слово.

9. Прилози (фотографије, слике, табеле, факсимили и сл.) означити бројем, а у основном тексту назначите место прилога (прилог 1, прилог 2 итд.).

Обим рада и слање

Обим рада треба да обухвата до 30.000 словних места.

Радове треба слати електронски у Word формату и, уколико је неопходно, у PDF-у на адресу Уредништва: slavistikajournal@fil.bg.ac.rs.

Технички захтеви

Формат: *.doc или *.rtf.

Фонт: Times New Roman.

Величина слова основног текста, наслова рада, наслова *Цитирана литература*, *Извори* и целокупног резимеа – 12 pt.

Величина слова подножних напомена, сажетака са кључним речима, као и списка цитиране литературе – 10 pt.

Пасуси у основном тексту и подножним напоменама треба да буду увучени 1 cm.

Интервал – 1.15.

Фонтови који не одговарају стандарду Unicode (нпр. фонетска транскрипција, црквенословенска азбука, старогрчки алфавет, симболи и сл.), морају се послати електронском поштом као посебан прилог уз рад у формату *.pdf.

Цитирање референци у тексту

1. Упућивање на монографију у целини (Пипер 2015) или студију у целини (Плунгян 2002).
2. Упућивање на одређену страницу или више суседних и несуседних страница (Лотман 2012: 139, 143–144), (Strada 1985: 96, 101).
3. Упућивање на студије истог аутора из различитих година – хронолошким редом (Падучева 2006, 2008).
4. Упућивање на студије истог аутора из исте године (Ивић 1990а, 1990б), (Храковский 2015а), (Храковский 2015б).
5. При упућивању на студију више аутора наводи се само презиме првог уз употребу скраћенице и др./et al. (Пипер и др. 2005: 325), (Hennig et al. 2006: 7–15).
6. Упућивање на радове два или више аутора (Lakoff 1990; Langacker 1991; Кубрякова 1991).
7. Рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, осим ако је рукопис пагиниран.
8. Прилоге (фотографије, слике, табеле, факсимиле и сл.) означити бројем, а у основном тексту назначити место прилога (прилог 1, прилог 2 итд.).

Одељак са цитираном литературом и изворима

Списак цитираних радова даје се у засебном одељку насловљеном *Цитирана литература*.

Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

У одељцима *Цитирана литература* и *Извори* неопходно је уз референце које нису дате латиницом навести њихову **латиничку транслитерацију** ради што прецизнијег електронског утврђивања цитатности.

Латиничка транслитерација се наводи у угластим заградама одмах испод референце. Аутоматска транслитерација текста доступна је на следећој адреси: <https://www.translitteration.com/transliteration/en/russian/ala-lc/> (дат је пример за руски језик, у падајућем менију траже се други језици, нпр. за српски језик потребно је одабрати Serbian итд.). За референце у латиничком писму није потребно наводити транслитерацију.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

- Белић, Александар. О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка испитивања. Књ. 1. 2. изд. Београд: Нолит, 1958.
[Belić, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. 2. izd. Beograd: Nolit, 1958]
Бондарко, Александр В. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. Санкт-Петербург: Наука, 2005.
[Bondarko, Aleksandr V. Problemy funkcional'noj grammatiki. Polevye struktury. Sankt-Peterburg: Nauka, 2005]
Comrie, Bernard. Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

б) књига (више аутора):

- Пипер, Предраг, Иван Клајн. Нормативна граматика српског језика. Нови Сад: Матица српска, 2015.
[Piper, Predrag, Ivan Klajn. Normativna gramatika srpskog jezika. Novi Sad: Matica srpska, 2015]
Bybee, Joan L., Revere Perkins, William Pagliuca. The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

в) зборник радова:

- Апресјан, Юрий Д. (ред.) Теоретические проблемы русского синтаксиса: Взаимодействие грамматики и словаря. Москва: Языки славянских культур, 2010.
[Apresân, Ūrij D. (red.) Teoretičeskie problemy russkogo sintaksisa: Vzaimodejstvie grammatiki i slovarâ. Moskva: Âzyki slavânskih kul'tur, 2010]

г) рад у часопису:

- Мальчуков, Андрей Л., Виктор С. Храковский. «Наклонение во взаимодействии с другими категориями: опыт типологического обзора». Вопросы языкознания 6, 2015: 9–32.
[Mal'cukov, Andrej L., Viktor S. Hrakovskij. «Naklonenie vo vzaimodejstvii s drugimi kategoriâmi: opyt tipologičeskogo obzora». Voprosy âzykoznanîâ 6, 2015:9–32]

д) рад у зборнику радова:

- Маслов, Юрий С. «Перфектность». [В:] А. В. Бондарко (ред.) Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Ленинград: Наука, 1987, 195–209.
- [Maslov, Ūrij S. «Perfektnost'». [V:] A. V. Bondarko (red.) Teoriâ funkcional'noj grammatiki: vvedenie, aspektual'nost', vremennaâ lokalizovannost', taksis. Leningrad: Nauka, 1987, 195–209]
- Dahl, Osten. „The relation between past time reference and counterfactuality: A new look“. [In:] A. Athanasiadou, R. Dirven (eds.) On Conditionals Again. Amsterdam: JohnBenjamins, 1997, 97–114.

ђ) речник:

- ESJS: Etymologický slovník jazyka staroslověnského (red. Eva Havlová). T. 1–. Praha: Academia, 1989–.
- Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић. Асоцијативни речник српског језика. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет, 2005.
- [Piper, Predrag, Rajna Dragićević, Marija Stefanović. Asocijativni rečnik srpskog jezika. Beograd: Beogradska knjiga, Službeni list SCG, Filološki fakultet, 2005]

е) фойіойійско издање:

- Смотрицький, Мелетій. Граматика слов'янська. Вільно, 1619. В. В. Німчук (ред.), Київ: Наукова думка, 1979.
- [Smotric'kij, Meletij. Gramatika slov'âns'ka. Vil'no, 1619. V. V. Nimčuk (red.), Kiïv: Naukova dumka, 1979]

ж) рукописна грађа:

- Митровић, Александар Љ. Писмо П. Марковићу Адамову од 30. XII, 1899: Народна библиотека Србије, Београд, сиги. Р420/І/268,І'.
- [Mitrović, Aleksandar Lj. Pismo P. Markoviću Adamovu od 30. XII, 1899: Narodna biblioteka Srbije, Beograd, sign. R420/I/268,I']

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕН

Журнал «Славистика» является научным периодическим изданием, публикующим оригинальные работы из области славянской филологии, теории языкознания и литературоведения, истории славистики и других родственных научных областей, а также научную критику, хронику и библиографию.

В состав редакции «Славистики» входят выдающиеся специалисты-слависты из различных славянских и неславянских стран.

Все работы в журнале «Славистика» проходят рецензирование не менее двух компетентных специалистов, из которых один обязательно является внешним рецензентом. Рецензирование является анонимным (редакция не сообщает имени автора и имен рецензентов).

Работы, которые уже опубликованы или предложены к публикации в каком-либо другом издании, не могут быть приняты к публикации в журнале «Славистика».

Тема работы, направляемой в журнал для публикации, должна быть ясно сформулирована, используемые методы – четко обоснованы. Суждения, излагаемые в работе, должны быть обоснованы теоретически и проверены эмпирически. Работа должна представлять собой оригинальный научный труд, который никоим образом не может считаться плагиатом или автоплагиатом. Редакция приветствует полемические работы, опирающиеся на убедительную аргументацию.

«Славистика» публикует результаты исследований на всех славянских языках, а также на английском языке. Рукопись должна быть правильной с точки зрения правописания, грамматики и стилистики. Также следует обратить внимание на следующие элементы работы:

а) Названия отдельных публикаций (монографий, сборников, журналов, словарей и т.п.), упоминаемые в работе, печатаются курсивом на том языке и тем алфавитом, на которых опубликована цитируемая публикация, независимо от того, идет ли речь об оригинале или о переводе.

б) Иностранные имена, упоминаемые в работе, в тексте на сербском языке пишутся в транскрипции согласно правилам «Правописания сербского языка», а когда иностранное имя указывается первый раз, в скобках указывается оригинальное написание, за исключением случаев, когда имя широко известно (наир., Фердинанд де Соссюр) или когда оригинальное имя пишется так же, как в сербском языке (наир., Владимир Бондарко).

в) В скобках фамилия автора указывается в оригинале, например: (Пипер 2015), (Апресян 1974), (Geeraerts 2006).

г) Цитаты из произведений на иностранном языке, в зависимости от выполняемой ими функции, могут указываться на оригинальном языке или в переводе, однако необходимо последовательно придерживаться одного из указанных способов цитирования. Если цитаты приведены на языке оригинала, автор в примечании может дать их перевод.

Компоненты работы в порядке следования

1. Имя и фамилия автора, учреждение, в котором он работает, электронный адрес (в рецензии и хронике эти данные указываются после текста, а имя и фамилия выделяются курсивом):

Статьи:	Рецензия или хроника:
Мария Николич	<i>Мария Николич</i>
Белградский университет	Белградский университет
Филологический факультет	Филологический факультет
Кафедра славистики	Кафедра славистики
mnikolic@fil.bg.ac.rs	mnikolic@fil.bg.ac.rs

2. Название работы заглавными буквами (название и номер проекта, в рамках которого выполнена статья, следует указывать в комментарии внизу страницы, с отсылкой в виде звездочки после названия работы):

ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНО ИЗУЧАВАЊЕ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА*

3. Названием рецензии могут быть библиографические данные о рецензируемой книге:

*КСЕНИЈА КОНЧАРЕВИЋ, ЈЕЗИК И КУЛТУРА: СЛАВИСТИЧКА
ПЕРСПЕКТИВА, Београд: Јасен, 2018, 271.*

*NADREALIZAM U SVOMINASEM VREMENU = LE SURREALISME EN SON TEMPS
ET AUJOURD'HUI.*

ED. JELENA NOVAKOVIĆ.

Beograd: Filološki fakultet, Društvo za kulturnu saradnju Srbija–Francuska, 2007, 447.

Пример оформления названия хроники:

XVI МЕЂУНАРОДНИ КОНЕРЕС СЛАВИСТА
(Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 20–27. август 2018)

4. Аннотация (до 10 строчек) и ключевые слова (до 10) на языке работы.

5. Аннотация (до 10 строчек) и ключевые слова (до 10) на английском языке.

6. Основной текст;

7. Литература (для работы, написанной на кириллице, сначала следует указать литературу на кириллице в алфавитном порядке фамилий авторов, а затем литературу на латинице в алфавитном порядке фамилий авторов; в работе, написанной на латинице, сначала указывается литература на латинице, потом на кириллице, все библиографические единицы, которые даются не на латинице, обязательно транслитерируются буквами латинского алфавита в соответствии с правилами, приведенными ниже).

8. Резюме: имя и фамилия автора, название работы (под названием написать: Резюме), текст резюме, ключевые слова. Если работа на сербском языке, резюме может быть на одном из мировых языков (английском, немецком, русском, французском). Если работа на иностранном языке, резюме - на сербском (для иностранных авторов редакция обеспечивает перевод резюме на сербский язык). Резюме не может превышать 10% объема текста:

Имя Фамилия

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Резюме

Текст резюме.

Ключевые слова: ключевое слово, ключевое слово, ключевое слово.

9. Приложения (фотографии, рисунки, таблицы) пронумеровать, а в основном тексте указать место приложения (приложение 1, приложение 2 и т.д.).

Объем и отправка работы

Объем работы – до 30.000 знаков с пробелами.

Работы следует высылать в электронном виде в формате Word и, в случае необходимости, в формате PDF, по адресу: slavistikajournal@fil.bg.ac.rs

Технические требования

Формат: *.doc или *.rtf.

Шрифт: Times New Roman.

Размер шрифта основного текста, названия статьи, заглавия раздела *Использованная литература*, *Источники* и всего резюме – 12 pt.

Размер шрифта подстрочных примечаний, аннотаций с ключевыми словами и списка цитируемой литературы – 10 pt.

Отступ первой строки абзаца и сноски следует установить на 1 см.

Интервал – 1.15.

Шрифты, не соответствующие стандарту Unicode (напр., фонетическая транскрипция, церковнославянская азбука, древнегреческий алфавит, символы и т.п.), необходимо высылать по электронной почте в особом приложении к работе в формате *.pdf.

Цитирование литературы в тексте

- а) Ссылка на монографию (Пипер 2015) или статью (Плунгян 2002);
- б) ссылка на определенную страницу, на несколько страниц, следующих одна за другой, или на разные страницы (Лютман 2012: 139, 143–144), (Strada 1985: 96, 101);
- г) ссылка на работы одного автора, вышедшие в различные годы – в хронологическом порядке (Падучева 2006, 2008);
- в) ссылка на работы одного автора, опубликованные в один год (Ивић 1990а, 1990б), (Храковский 2015а), (Храковский 2015б).
- д) в ссылке на работу нескольких авторов указывается только фамилия первого и используется сокращение и др./et al. (Пипер и др. 2005: 325), (Hennig et al. 2006: 7–15);
- ђ) ссылка на работы двух или нескольких авторов (Lakoff 1990; Langacker 1991; Кубрякова 1991);
- ж) при цитировании рукописи применяется фолляция (наир. 2а–3б), а не пагинация, за исключением случаев, когда рукопись пагинирована.

Раздел с использованной литературой и источниками

Список литературы подается в отдельном разделе, озаглавленном *Использованная литература*.

Если описание библиографической записи включает несколько строчек, все строчки, кроме первой, сдвинуты вправо на два знака.

В разделах *Использованная литература* и *Источники* все библиографические ссылки, которые поданы не латиницей, обязательно транслитерируются в целях обеспечения отслеживания цитируемости в международных базах данных.

Транслитерация подается в квадратных скобках, непосредственно под библиографической записью.

Транслитерация производится с помощью автоматического транслитератора, доступного по адресу: <https://www.translitteration.com/transliteration/en/russian/ala-lc/> (подан пример автоматической транслитерации для русской кириллицы, для других алфавитов необходимо найти в выпадающем меню название соответствующего языка).

Библиографические ссылки на латинице не транслитерируются.

Литература указывается следующим образом:

а) ссылка на монографию одного автора:

Белић, Александар. О језичкој природи и језичком развитуку: лингвистичка испитивања. Књ. 1. 2. изд. Београд: Нолит, 1958.
[Belić, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. 2. izd. Beograd: Nolit, 1958]
Бондарко, Александр В. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. Санкт-Петербург: Наука, 2005.
[Bondarko, Aleksandr V. Problemy funkcional'noj grammatiki. Polevyje struktury. Sankt-Peterburg: Nauka, 2005]
Comrie, Bernard. Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

б) ссылка на монографию нескольких авторов:

Пипер, Предраг, Иван Клајн. Нормативна граматика српског језика. Нови Сад: Матица српска, 2015.
[Piper, Predrag, Ivan Klajn. Normativna gramatika srpskog jezika. Novi Sad: Matica srpska, 2015]
Bybee, Joan L., Revere Perkins, William Pagliuca. The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

в) ссылка на сборник работ:

Апресян, Юрий Д. (ред.) Теоретические проблемы русского синтаксиса: Взаимодействие грамматики и словаря. Москва: Языки славянских культур, 2010.
[Apresân, Ūrij D. (red.) Teoretičeskie problemy russkogo sintaksisa: Vzaimodejstvie grammatiki i slovarâ. Moskva: Ŗzyki slavânskikh kul'tur, 2010]

г) ссылка на работу в журнале:

Мальчуков, Андрей Л., Виктор С. Храковский. «Наклонение во взаимодействии с другими категориями: опыт типологического обзора». Вопросы языкознания 6, 2015: 9–32.
[Mal'cukov, Andrej L., Viktor S. Hravovskij. «Naklonenie vo vzaimodejstvii s drugimi kategoriâmi: opyt tipologičeskogo obzora». Voprosy âzykoznanîâ 6, 2015:9–32]

д) ссылка на работу в сборнике:

Маслов, Юрий С. «Перфектность». [В:] А. В. Бондарко (ред.) Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Ленинград: Наука, 1987, 195–209.

[Maslov, Ūrij S. «Perfektnost'». [V:] A. V. Bondarko (red.) Teoriâ funkcional'noj grammatiki: vvedenie, aspektual'nost', vremennaâ lokalizovannost', taksis. Leningrad: Nauka, 1987, 195-209]

Dahl, Osten. „The relation between past time reference and counterfactuality: A new look“. [In:] A. Athanasiadou, R. Dirven (eds.) On Conditionals Again. Amsterdam: JohnBenjamins, 1997, 97–114.

е) ссылка на словарь:

ESJS: Etymologický slovník jazyka staroslověnského (red. Eva Havlová). T. 1–. Praha: Academia, 1989–.

Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић. Асоцијативни речник српског језика. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет, 2005.

[Piper, Predrag, Rajna Dragićević, Marija Stefanović. Asocijativni rečnik srpskog jezika. Beograd: Beogradska knjiga, Službeni list SCG, Filološki fakultet, 2005]

ж) ссылка на факсимильное издание:

Смотрицький, Мелетій. Граматика слов'янська. Вільно, 1619. В. В. Німчук (ред.), Київ: Наукова думка, 1979.

[Smotric'kij, Meletij. Gramatika slov'âns'ka. Vil'no, 1619. V. V. Nimčuk (red.), Kiïv: Naukova dumka, 1979]

з) ссылка на рукопись:

Митровић, Александар Љ. Писмо П. Марковићу Адамову од 30. XII, 1899: Народна библиотека Србије, Београд, сиги. P420/I/268,1'.

[Mitrović, Aleksandar Lj. Pismo P. Markoviću Adamovu od 30. XII, 1899: Narodna biblioteka Srbije, Beograd, sign. R420/I/268,1']

и) ссылка на публикацию, доступную on-line:

Евтюхин, Вячеслав Б. «Российская Грамматика М. В. Ломоносова», Архив пetersбургской русистики [независимый проект сотрудников кафедры русского языка филологического факультета СПбГУ на интернет-портале Рутения] <<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/lomonos/add02.htm>> 07.05.2017.

[Evtûhin, Vâčeslav B. «Rossijskaâ Grammatika M. V. Lomonosova», Arhiv peterburgskoj rusistiki [nezavisimyj proekt sotrudnikov kafedry russkogo âzyka filologičeskogo fakul'teta SPbGU na internet-portale Ruteniâ] <<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/lomonos/add02.htm>> 07.05.2017]

При ссылке на определенные страницы, следующие одна за другой, в основном тексте и в разделе с литературой следует писать тире, а не дефис (наир., не 115–120, а 115–120).

Источники указываются под названием *Источники* в отдельном разделе после раздела *Использованная литература*. При этом применяются те же правила библиографического оформления, которые применяются в разделе *Использованная литература*.

Редколлегия журнала *Славистика*

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The journal *Slavic Studies* is the scientific periodical that publishes original papers in the field of Slavic philology, theory of linguistics and literature, history of Slavic studies and related scientific areas, as well as scientific criticisms, chronicles and bibliographies.

The Editorial Board of *Slavic Studies* consists of eminent experts-Slavists from diverse Slavic and non-Slavic countries.

All contributions submitted to the journal *Slavic Studies* will be peer reviewed by at least two competent experts one of which will obligatory be external reviewer. The process of peer review is anonymous in both directions.

Papers that have already been published or are submitted for publishing in another publication cannot be accepted for publication in *Slavic Studies*.

The contribution that you are submitting for publication in the journal should have a clearly defined topic and precisely reasoned motivation of methods that are used in it. The claims that you state within it must be confirmed theoretically and empirically validated. The paper must represent an original scientific work, which can not in any way be considered plagiarism or autoplagerism. The Editorial Board welcomes polemical papers that rely on convincing argument.

Slavic Studies publishes the results of research in all Slavic languages, as well as in English. The manuscript should be correct in terms of spelling, grammar and style. The authors should also pay attention to the following elements:

a) Titles of special publications (monographs, anthologies, journals, dictionaries, etc.) that are mentioned within the paper are to be printed in italics in the language and alphabet in which the cited publication was published, whether in the original or in translation.

b) Within the text in Serbian language, foreign names that are mentioned in the paper are to be transcribed according to the rules of the Orthography of Serbian language, and in the case when a foreign name is mentioned for the first time, its form in the original language should be given in parentheses, unless that particular name is widely known (e.g. Фердинанд де Сосир) or originally written as in Serbian language (e.g. Владимир Бондарко).

c) The author's surname is to be cited in parenthesis in its original form and alphabet, e.g. (Пипер 2015), (Апресян 1974), (Geeraerts 2006).

d) Citations from the works in foreign languages, depending on the function they may have, can be cited in the original language or in translation, but the authors must strictly follow one of the above ways of citation. If quotes are cited in the original language, the authors can give their own translation in the footnote.

Key elements of the paper in the order specified below

1. Author's name and surname, institutional affiliation, e-mail address (in reviews and chronicles this information is given below the text and the name and surname are printed in italics).

Articles:

Marija Nikolić
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Slavic studies
mnikolic@fil.bg.ac.rs

Reviews or chronicles:

Marija Nikolić
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Slavic studies
mnikolic@fil.bg.ac.rs

2. Title of the paper should be written in capital letters (the name and number of the project within which the paper was created should be indicated in the note at the bottom of the page, linked by the asterisk to the title of the paper).

ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНО ИЗУЧАВАЊЕ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА*

3. Title of the (book/paper) review may consist of a bibliographic entry.

*КСЕНИЈА КОНЧАРЕВИЋ, ЈЕЗИК И КУЛТУРА: СЛАВИСТИЧКА
ПЕРСПЕКТИВА, Београд: Јасен, 2018, 271.*

*NADREALIZAM U SVOMINASEM VREMENU = LE SURREALISME EN SON TEMPS
ET AUJOURD'HUI.*

ED. JELENA NOVAKOVIĆ.

Beograd: Filološki fakultet, Društvo za kulturnu saradnju Srbija–Francuska, 2007, 447.

An example for chronicles:

XVI МЕЂУНАРОДНИ КОНЕРЕС СЛАВИСТА

(Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 20–27. август 2018)

4. Abstract (up to 10 lines) and keywords (up to 10) in the original language of the paper.

5. Abstract (up to 10 lines) and keywords (up to 10) in English language.

6. The main text.

7. Literature Cited (for the papers written in Cyrillic alphabet, literature should be primarily given in alphabetical order of authors' surnames in Cyrillic, and then in alphabetical order of authors' surnames in Latin; the reverse order applies to the papers written in Latin alphabet, bibliographical units which are not written in the Cyrillic alphabet must be transliterated according to the rules given below.

8. Summary: author's full name, article title (the word Summary should be written below the title), text of the summary, keywords; if the paper is written in Serbian, the summary can be submitted in one of the world languages (English, German, Russian, French); if the paper is written in a foreign language, the summary should be submitted in Serbian (the Editorial Board will provide translation of summaries into Serbian language to foreign authors). Summary should not exceed 10% of the length of the entire text.

Full name	TITLE of ARTICLE
Text of the summary.	Summary
Keywords: keyword, keyword, keyword.	

9. Attachments (photos, pictures, tables, facsimiles and the like) should be numbered, while the order of attachments (attachment 1, attachment 2, etc.) should be indicated within the main text.

Length of Submissions and Submission Procedure

The length of the paper: up to 32,000 characters.

Papers should be submitted electronically in Word format and, if necessary, in PDF to the following address: slavistikajournal@fil.bg.ac.rs.

Technical requirements

Format: * .doc or * .rtf.

Font: Times New Roman.

Font size for the body of the text, the title and the title *Cited References, Sources* and the summary should be 12 pt. The size of footnotes, abstracts with keywords and the list of cited references should be 10 pt.

Paragraphs in the body of the text and footnotes must be indented 1 cm.

Line spacing – 1.15.

Fonts that do not conform to the standard Unicode (e.g. phonetic transcription, Church Slavic alphabet, Ancient Greek alphabet, symbols, etc.), must be sent by e-mail as a separate attachment along with the paper in *.pdf format.

In-text citation of references

1. A reference to a monograph in its entirety (Пипер 2015) or to a study in its entirety (Плунгян 2002).
2. A reference to specific pages or several adjacent and non-adjacent pages (Лотман 2012: 139, 143–144), (Strada 1985: 96, 101).
3. A reference to the studies of the same author published in different years – in chronological order (Падучева 2006, 2008).
4. A reference to the studies of the same author published in the same year (Ивић 1990а, 1990б), (Храковский 2015а), (Храковский 2015б).
5. When referencing to the study by multiple authors, only the surname of the first author is to be indicated along with the use of the abbreviation и др./ et al. (Пипер и др. 2005: 325), (Hennig et al. 2006: 7–15).
6. A reference to the papers of two or more authors (Lakoff 1990; Langacker 1991; Кубрякова 1991).
7. Manuscripts are cited in accordance with the foliation (e.g. 2a–3b) and not in accordance with the pagination, except if the manuscript is paginated.
8. Attachments (photos, pictures, tables, facsimiles and the like) should be numbered, while the order of attachments (attachment 1, attachment 2, etc.) should be indicated within the main text.

Cited References and Sources Section

The list of cited references is given in a separate section entitled *Literature*.

If a bibliographic record description contains several lines, all lines except the first one should be indented to the right two character spaces (hanging paragraph).

In order for the electronic citation number to be precisely established in the sections *Cited References* and *Sources* it is necessary to provide **transliteration in the Latin alphabet** of the references that have not been cited in the Latin alphabet.

Transliteration in the Latin alphabet is given in square brackets immediately after the reference. Automatic transliteration is available at the following address: <https://www.transliteration.com/transliteration/en/russian/ala-lc/> (the example provided is for the Russian language; other languages can be found in the drop-down menu). References given in the Latin alphabet should not be transliterated.

Literature is cited as follows:

a) Reference to a book (single author):

Белић, Александар. О језичкој природи и језичком развиту: лингвистичка испитивања. Књ. 1. 2. изд. Београд: Нолит, 1958.
[Belić, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. 2. izd. Beograd: Nolit, 1958]
Бондарко, Александр В. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. Санкт-Петербург: Наука, 2005.
[Bondarko, Aleksandr V. Problemy funkcional'noj grammatiki. Polevyje struktury. Sankt-Peterburg: Nauka, 2005]
Comrie, Bernard. Aspect. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

b) Reference to a book (multiple authors):

Пипер, Предраг, Иван Клајн. Нормативна граматика српског језика. Нови Сад: Матица српска, 2015.
[Piper, Predrag, Ivan Klajn. Normativna gramatika srpskog jezika. Novi Sad: Matica srpska, 2015]
Bybee, Joan L., Revere Perkins, William Pagliuca. The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

c) Reference to an edited book:

Апресјан, Юрий Д. (ред.) Теоретические проблемы русского синтаксиса: Взаимодействие грамматики и словаря. Москва: Языки славянских культур, 2010.
[Apresân, Ūrij D. (red.) Teoretičeskie problemy russkogo sintaksisa: Vzaimodejstvie grammatiki i slovarâ. Moskva: Âzyki slavânskikh kul'tur, 2010]

d) Reference to a paper published in a journal:

Мальчуков, Андрей Л., Виктор С. Храковский. «Наклонение во взаимодействии с другими категориями: опыт типологического обзора». Вопросы языкознания 6, 2015: 9–32.
[Mal'cukov, Andrej L., Viktor S. Hrakovskij. «Naklonenie vo vzaimodejstvii s drugimi kategoriâmi: opyt tipologičeskogo obzora». Voprosy âzykoznaniâ 6, 2015:9–32]

e) Reference to an article or a chapter in an edited book::

Маслов, Юрий С. «Перфектность». [В:] А. В. Бондарко (ред.) Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Ленинград: Наука, 1987, 195–209.

[Maslov, Ūrij S. «Perfektnost'». [V:] A. V. Bondarko (red.) Teoriâ funkcional'noj grammatiki: vvedenie, aspektual'nost', vremennaâ lokalizovannost', taksis. Leningrad: Nauka, 1987, 195-209]

Dahl, Osten. „The relation between past time reference and counterfactuality: A new look“. [In:] A. Athanasiadou, R. Dirven (eds.) On Conditionals Again. Amsterdam: JohnBenjamins, 1997, 97–114.

f) Reference to a dictionary:

ESJS: Etymologický slovník jazyka staroslověnského (red. Eva Havlová). T. 1–. Praha: Academia, 1989–.

Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић. Асоцијативни речник српског језика. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет, 2005.

[Piper, Predrag, Rajna Dragičević, Marija Stefanović. Asocijativni rečnik srpskog jezika. Beograd: Beogradska knjiga, Službeni list SCG, Filološki fakultet, 2005]

g) Reference to a phototype publication:

Смотрицький, Мелетій. Граматика слов'янська. Вільно, 1619. В. В. Німчук (ред.), Київ: Наукова думка, 1979.

[Smotric'kij, Meletij. Gramatika slov'âns'ka. Vil'no, 1619. V. V. Nimčuk (red.), Kiiiv: Naukova dumka, 1979]

h) Reference to a manuscript material:

Митровић, Александар Љ. Писмо П. Марковићу Адамову од 30. XII, 1899: Народна библиотека Србије, Београд, сиги. Р420/І/268, І'.

[Mitrović, Aleksandar Lj. Pismo P. Markoviću Adamovu od 30. XII, 1899: Narodna biblioteka Srbije, Beograd, sign. R420/I/268, I']

i) *Reference to a publication available on-line:*

Евтюхин, Вячеслав Б. «Российская Грамматика М. В. Ломоносова», Архив петербургской русистики [независимый проект сотрудников кафедры русского языка филологического факультета СПбГУ на интернет-портале Рутения] <<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/lomonos/add02.htm>> 07.05.2017.

[Evtûhin, Vâčeslav B. «Rossijskaâ Grammatika M. V. Lomonosova», Arhiv peterburgskoj rusistiki [nezavisimyj proekt sotrudnikov kafedry russkogo âzyka filologičeskogo fakul'teta SPbGU na internet-portale Ruteniâ] <[http:// www.ruthenia.ru/apr/textes/lomonos/add02.htm](http://www.ruthenia.ru/apr/textes/lomonos/add02.htm)> 07.05.2017]

When providing the page range, both in parentheses and in cited references, it is necessary to use the em-dash (e.g. 115–12, not 115–120)

Resources are given under the title *Resources* as a separate section below the *Literature* section following the same principles of bibliographic description applied in the *Literature* section.

Editorial board of the *Slavic Studies*

РЕЦЕНЗЕНТИ ПРИСПЕЛИХ РАДОВА ЗА КЊИГУ XXIX/1 ЧАСОПИСА *СЛАВИСТИКА*

др Наташа Ајџановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Павел Андрејевић Алипов, Руски државни хуманистички универзитет, Историјски факултет
др Ирина Антанасијевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Бранко Барчот, Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет
др Никита Викторович Бондарјов, Институт за славистику Руске академије наука
др Јарослав Валеријанович Вишњаков, Московски државни институт за међународне односе, Факултет за међународне односе
др Дарија Војводић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Јелена Гинић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Ана Голубовић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Светлана Гољак, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Дара Дамљановић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
др Рајна Драгићевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Гордана Ђоковић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Тамара Жељски, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Душанка Звекић Душановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Ана Јаковљевић Радуновић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
мр Драгана Керкез, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Ала Андрејевна Кожинова, Белоруски државни универзитет, Филолошки факултет
др Ксенија Кончаревић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Александра Корда Петровић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Роман Николајевич Кривко, Универзитет у Бечу, Институт за славистику
др Марина Курешевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Јелена Лепојевић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
др Светлана Владиславовна Маљцева, Државни универзитет у Санкт-Петербургу, Институт за историју
др Биљана Марић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Лазар Милентијевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Никола Миљковић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Александар Мудри, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Наталија Дмитријева Њаглова, Универзитет у „Св. Тирило и Методије” Великом Трнову, Филолошки факултет
др Мелина Панаотовић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Јелена Васиљевна Петрухина, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”, Филолошки факултет
др Људмила Поповић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Виктор Савић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Далибор Соколовић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Стефан Стојановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Алексеј Тимофејев, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
др Ениса Успенски, Универзитет уметности у Београду, Факултет драмских уметности

др Зузана Чижикова, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Јулија Шапић, Руски центар за науку и културу „Руски дом” у Београду
др Ала Генадјевна Шешкен, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”,
Филолошки факултет

SERBIAN ASSOCIATION FOR SLAVIC STUDIES
UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOLOGY

СЛАВИСТИКА

SLAVIC STUDIES

XXIX/1

Издају:

Славистичко друштво Србије, Београд, Студентски трг 3
Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, Студентски
трг 3

Лектор за енглески језик
Сергеј Мацура

УДК класификација и прилога
Ана Голубовић

Припрема за штампу
Давор Палчић

Штампа
„Графичар”, Сеојно

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
811.16+821.16

СЛАВИСТИКА = Slavic studies / главни уредник Ирина
Антанасијевић. - 1997, књ. 1- . - Београд : Славистичко
друштво Србије : Филолошки факултет Универзитета
у Београду , 1997- (Севојно : Графичар). - 24 cm
Полугодишње. - Друго издање на другом медијуму:
Славистика (Београд. Online) = ISSN 2738-1358

ISSN 1450-5061 = Славистика
COBISS.SR-ID 130380039